

ISSN: 2618-5873

UTAD

**ULUSLARARASI
TARİH ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

**The Journal of
International History
Researches**

Yıl: 2022 / Haziran

Cilt: 6 / Sayı: 1

Year: 2022 / June

Volume: 6 / Number: 1

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Rıfat İlhan ÇELİK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Senem DİNÇ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Öğr. Gör. Abdurrahim İstemi SAYLAM	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Arş. Gör. Dilara AVCI	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-----------------------	---------------------------------

Türk Dili Editörü / Turkish Language Editor

Arş. Gör. Derya KARATAŞ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
-------------------------	---------------------------------

Yazım ve Dil Editörü

Arş. Gör. Atakan ÇİÇEK	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
------------------------	---------------------------------

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ihsan Al-Deek	Najah National University
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Veli ÜNSAL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. David E. THORNTON	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Paul LATIMER	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Luca ZAVAGNO	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Murat TUĞLUCA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet GEL	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bengül BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Ulvi ÖZDEMİR	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent KARA	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Ümüt AKAGÜNDÜZ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih DURGUN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Biray ÇAKMAK

Dr. Öğr. Üyesi Cihat TANIŞ

Dr. Öğr. Üyesi Özlem POYRAZ

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK

Dr. Mohammadamin SHAHJOUEI

Uşak Üniversitesi

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Muş Alparslan Üniversitesi

Shahid Beheshti University

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD), yılda iki defa yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergi TÜBİTAK ULAKBİM Dergi Park Sistemi bünyesinde hizmet vermektedir. Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of International History Researches is refereed journal which is publishing biannual. The journal services in the TUBITAK ULAKBİM Academic Turkish Journal Park System. Responsibility of the publishing studies is concern writers.

Dergimizde yayımlanan eserler programı ile taranmaktadır.

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan eserler, Creative Commons Atıf- 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır

ISSN: 2618-5873

<http://dergipark.gov.tr/utad>

İletişim / Correspondence

utadergi@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Arzu BAYKARA TAŞKAYA

OLIVE AND ITS TRADE ON THE CRETE ISLAND

GİRİT ADASI'NDA ZEYTİN VE TİCARETİ..... 1-35

Ayşe DEMİRBACAK

OSMANLI GENÇ DERNEKLERİ MECMUASI VE EĞİTİM POLİTİKASI

OTTOMAN YOUTH ASSOCIATIONS JOURNAL

AND THE POLICY OF EDUCATION36-47

Ümmehan ÖZ

SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ CEYB-İ HÜMAYUN HAZİNESİNİN
GİDERLERİ (1861-1876)

EXPENSES OF CEYB-I HUMAYUN TREASURY IN THE PERIOD OF SULTAN
ABDULAZIZ (1861-1876).....48-66

Biray ÇAKMAK, Serap ALACÜCÜK

KULA KAZASINDA EĞİTİM (1880-1914)

EDUCATION IN THE KULA DISTRICT (1880-1914).....67-88

Erol EVCİN

ATATÜRK DÖNEMİNDE BOLU'DA HÂKİMİYET-İ MİLLİYE VE ÇOCUK
BAYRAMI KUTLAMALARI (1920-1938)

NATIONAL SOVEREIGNTY AND CHILDREN'S DAY CELEBRATIONS IN
BOLU IN THE PERIOD OF ATATURK (1920-1938)..... 89-116

Biray ÇAKMAK, Muhsin ÖZTÜRK

MEHMED MEMDUH PAŞA'NIN "YEMEN İSLÂHÂTI VE BA'ZI MÜTÂLA'ÂT"
İSİMLİ ESERİNİN İÇERİĞİ VE KAYNAK DEĞERİ

CONTENT AND SOURCE VALUE OF MEHMED MEMDUH PASHA'S WORK
NAMED "YEMEN İSLÂHÂTI VE BA'ZI MÜTÂLA'ÂT" 117-162

Mahmut Halef CEVRİOĞLU

ON YEDİNCİ ASIRDA OSMANLI-İSVEÇ MÜNÂSEBETLERİNE BİR BAKIŞ

AN OVERVIEW OF OTTOMAN-SWEDISH CONTACTS IN THE SEVENTEENTH CENTURY 163-188

Mehmet KIBİL

İNGİLİZ SAVAŞ KONSEYİ TUTANAKLARINDA ÇANAKKALE CEPHESİNİN AÇILMASI

OPENING PHASE OF THE GALLIPOLI CAMPAIGN IN THE REPORTS OF THE BRITISH WAR COUNCIL..... 189-227

Bülent KARA, Burak YÜKSEL

1909 ADANA İGŦİŞAŞINI MEYDANA GETİREN DİNAMİKLERE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

AN ASSESSMENT ON THE DYNAMICS GENERATING THE 1909 ADANA İGŦİŞAŞI 228-254

Mahmut BOLAT, Yasin ÖZTÜRK

MİLLÎ HAVACILIĞI KURMA YOLUNDA BERLİN BÜYÜKELÇİSİ KEMALETTİN SAMİ PAŞA'NIN GİRİŞİMLERİ: JUNKERS TAYYARE FABRİKASI ÖRNEĞİ

INITIATIVES OF BERLIN AMBASSADOR KEMALETTİN SAMİ PASHA WHO ON TRACK TO ESTABLISH NATIONAL AVIATION: AN EXAMPLE OF JUNKERS AIRCRAFT FACTORY..... 255-279

Ayşegül GÜNGÖR

XVII. YÜZYIL OSMANLI KAYSERİ'SİNDE MESKÛN SEYYİDLERE DAİR BAZI TESPİTLER

SOME FINDINGS REGARDING RESIDENT SAYYIDS IN OTTOMAN KAYSERİ OF THE 17th CENTURY 280-306

OLIVE AND ITS TRADE ON THE CRETE ISLAND

Arzu BAYKARA TAŞKAYA *

Abstract

Thanks to its location, Crete Island has been one of the most important trading bases of the Mediterranean. The island is in an extremely important region in terms of its strategic location, where the Mediterranean meets the Archipelago. Undoubtedly, olive is the most important product that is grown on the island. Olive is the fertile fruit of the Mediterranean climate. The oil and soap obtained from this product is the most important commercial commodity sent to Istanbul that meets the needs of the palace. Cultivation nature of olives that is undulant due to the climate hindered the trade of oil and soap obtained from it at intervals. Mukataa foundations were also established for olive oil production. Since the trade was disrupted by destruction of olive trees caused by the Greek Revolt and the destruction of some villages, the trade had suffered setbacks. Therefore, the public demanded that the taxes be postponed or split into installments for an indefinite period of time. The state's response to this request was positive. It is apparent from the archive documents that the quality of the soap produced in the region was high. Other important centers producing olive preferred to sell their soaps under the counterfeit Cretan stamp, affecting the soap business profoundly. The laws enacted imposed the producers to stamp their products with the original stamp of the place where the soap was produced. It is also apparent that olive oil was sold to different countries at more affordable prices by keeping the customs taxes low. After the first domestic disturbance which occurred in 1770, the island became a place of constant internal conflicts. In addition, olive trees were devastated, particularly in 1897/98. This study aims to set out how agriculture and trade were affected by this situation and the difficulties experienced in the olive trade in this period, when political turmoils arose upon the Greek Revolt, in the light of the documents in the Presidential State Archive.

Key Words: Crete Province, Foundation and Mukataa, Greek Revolt, Olive, Trade.

GİRİT ADASI'NDA ZEYTİN VE TİCARETİ

Özet

Girit Adası, bulunduğu konum itibarıyla Akdeniz'in ticaret üslerinden biri olmuştur. Ada, Akdeniz'in Adalar Denizi ile kesiştiği yerde, stratejik konumu itibarıyla son derece önemli bir bölgededir. Adada yetişen en önemli ürün şüphesiz ki zeytindir. Zeytin, Akdeniz ikliminin verimli meyvesidir. Bu üründen elde edilen yağ ve sabun sarayın ihtiyaçlarını karşılayan İstanbul'a gönderilen en önemli ticari metadır. Zeytinin iklime göre dalgalanan yetiştirme yapısı ondan elde edilen yağ ve sabunun ticaretini de zaman zaman aksatmıştır. Zeytinyağı için mukataa vakıfları da oluşturulmuştur. Yunan İsyanı ile zeytin ağaçlarına yapılan tahribat ve bazı köylerin yıkılması ticareti de sekteye uğrattığından; ticaretin aksadığını görüyoruz. Bu yüzden halk vergilerin bir süreliğine ertelenmesini veya taksitlendirilmesini talep etmiştir. Devlet de bu isteğe cevabı olumlu olmuştur. Bölgede üretilen sabunun kalitesinin yüksek olduğunu arşiv belgelerinden rahatlıkla görebiliyoruz. Bu yüzden zeytin üreten diğer önemli merkezler sahte Girit damgasıyla sabunlarını satmayı tercih etmiş; sabun ticareti de bu sahtecilikten oldukça etkilenmiştir. Çıkarılan kanunlarla, sabunlara üretildiği yerin damgasının vurulması şartının getirildiğini görüyoruz. Gümrük vergilerinin düşük tutulmasıyla da zeytinyağının farklı ülkelere daha uygun fiyattan satıldığını görmekteyiz. 1770 de çıkan ilk iç karışıklığın ardından; adada sürekli iç çatışmaların olduğu bir mekân olmuştur. Özellikle

* Dr. Öğretim Üyesi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü, e-posta: a.baykara20@gmail.com & arzu.bkaya@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1712-4881

1897/98 yıllarında zeytin ağaçlarındaki tahribat yapıldığını görüyoruz. Makalemizde Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'nde bulunan belgeler ışığında Yunan İsyanıyla ortaya çıkan siyasi karışıkta tarım ve ticaretin bu durumdan nasıl etkilendiğini; zeytin ticaretinin bu süreçte yaşadığı sıkıntıları vermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Girit Eyaleti, Ticaret, Vakıf ve Mukataa, Yunan İsyanı, Zeytin.

Introduction

Written as Krete, Creta, Crète in Western languages and named as İkrîtiyye, Akrîtiş, İkrîdiş, İkrîtiş by the Arabs, the Crete Island is situated at a location that separates the Mediterranean from the Aegean Sea and is 8259 km² in size. Its length in the west-east direction is approximately 260 km and its width varies between 15-50 km. The island, which is highly fragmented in terms of its surface features, forms a link between the Peloponnese and the Taurus mountains in the south of Anatolia. It is the largest island in Greece and the fifth largest in the Mediterranean. It is located in the south of the Aegean Sea (Tukin, 1996, c14:85). Crete Island, which came under Ottoman rule in 1669 after 24 years of struggle (Gülsoy, 1997) turned into a privileged state with Heraklion as its headquarters and was divided into the sanjaks of Heraklion, Chania, and Rethymno. No significant revolt was experienced on the island until 1770, but partially, especially after the 1789 French Revolution, the revolts were observed to continue on the island (For the studies made in this field: See; Tukin, 1945; Kütükoğlu, 1986; Türkmen, 2001; Öztürk, 2015).

MAP

Crete Island (Duran, 1996: 37)

Olive, whose homeland is the Eastern Mediterranean coastal region, is a typical introductory plant of the Mediterranean climate (Göğüş - Özkaya -Ötleş, 2009). From the olive family (Oleaceae), olive (*Olea europaea*) is a tree species which is intrinsic to the Mediterranean climate and whose fruit is eaten. The areas where olive is produced are the valleys and plains on the Aegean coasts, the areas on the Mediterranean coastline and the shores of the Southern Marmara part. Olive product is the most important product of the island located on the Mediterranean coastline. As well as being used for soap production for export from the olive, it is also used in the form of "olive pomace", which is a fuel material. Although it yielded for one year and did not yield the next year, Şemsettin Sami stated that the income obtained from olives was quite high, which is the main reason why the island people tended to grow olives. 55 million kilograms of oil were obtained in the year it was yielded on the island, and yet there was a decrease down to 12 million kilograms of oil in yield in the year that it did not yield. Şemsettin Sami also underlined that if the olive was well cared, regular products could be obtained every year (Şemsettin Sami, 1314, vol 6:3853-3854-3855). Again, the income obtained from olive was 13,000,000 francs for olive oil and 1800.000 francs for the soap per year (Cuinet, 1892, vol. 1:560-561).

The first aspects of olive oil production can be traced as early as 3200 BC in Kephali. The analysis of the pottery sherds of the Early Minoan I period (3200-2700 BC) illustrates that the pots were used to store olive oil, proving that the production in question had been carried out on the island since the beginning of the Early Bronze Age. An inventory of table olives and the olives reserved to be used in the manufacture of perfumes and cosmetics was found in the archives of the Crete and Pylos palaces (Gür, 2019: 166).

The modern history of olive oil in Crete begins with the conquest of the island by the Ottomans in the second half of the 17th century. The principal export product of the island was wine during the time of the Venetians, the island's former rulers. After the arrival of the Ottoman Empire, the general decrease in the population and the disappearance of the pressure of the noble landowners on the peasants shifted the focus from grape production to olive cultivation on the island. The economy of Ottoman Crete had an oligarchic structure. The economy was simultaneously dominated by members of several big families, influential landowners, tax farmers, and soap makers. In the meantime, they maintained good relations with the local janissary corps, who generally financed their ventures, as well as with the merchants of Istanbul and Izmir (Hadzioussif, 2018: 97-101).

Research has been done on the social and economic history of the island (Tukin,1945, Gülsoy, 1997; Türkmen,2001; Öztürk, 2015) . In the current article, while explaining the olive cultivation in Crete Island in line with the documents in The Ottoman Archives of the Prime Minister's Office, archive-related information is provided about the sales of olive oil and soap sent to Dersaadet (Istanbul), the trade that slowed down with the Greek Revolt and the destruction of olive trees and how the revolt process was resolved. In this sense, olive production decreased as it was

affected by the political turmoil; the people of the island, whose source of living was lost, had to come together again due to economic reasons. The effects of political situation on the economy were also analyzed based on archive documents.

1. Oil as An Agriproduct

A large proportion of the agricultural sector in the island was under the control of Muslims. Most of those who made a living from agriculture owned a property and also had income-generating real estates. The climate of the island put olive in the first class of crops that were grown. In addition to this, olive is a very demanding plant. Obtaining product from oil could take fifteen years.

Throughout the 19th century, the Ottoman administration encouraged olive cultivation (*Takvim-i Vekayi*, 29 July 1862 (1 Safer 1279). Olive tithe was taken from olives. In Islamic law, the Turkish version of the word *uṣr* (*uṣûr*, *a'ṣâr* as plural), which means "one tenth" in the dictionary, refers to the zakat collected from soil products (Erkal, 2007, vol. 34: 100-103). The tax was collected in kind. Olive tax was charged per tree. The Ottoman State constantly sent documents from the center to the provinces and states to make the tax collection appropriate. Since the tax was also collected from olive oil, in the document dated September 20, 1775 (24 Recep 1189), the verdict which was sent to Chania Qadi in Sanjak of Chania on Crete Island, mansion, pious foundations and timar lands required taxmen, pasha and governors to collect the tithe from the olive trees "for the purpose of *kanun-ı kadim and örf-ı belde*". Muqata'ah also required the cold pressed oil (liquidizing) to comply with the law for the "cürüf oils" and re-squeezed oils known as "purine" (BOA,C..ML.. , 669 , 27419). It is apparent that the public were reluctant to pay taxes when olive crop was scarce. They asked for help from the state when they could not obtain crops for various reasons or when their crops were spoiled. The document dated September 2, 1850 (24 Şevval 1266) reported that the olive trees in Lesbos and Crete islands and Ayvalık town were sick due to the severe winter and abundant rains in that year. The formal communiques sent reveals that the public demanded a donation and an aid and that tax amnesty was desired for the taxes which were mandatory to be paid up to three impositions¹. Although it was customary to give donation and tax reduction in the event of disasters, an adjudgement was given to Eyalet of the Archipelago (*Cezayir-i Bahr-i Sefid* in Ottoman Turkish) and a precept was given to the district governors regarding that no aid would be provided since such circumstances did not occur. While the state deemed the situation of Crete Island inappropriate, it was reported that the respite request had been accepted for the annual tax that the Cretan people

¹ Donation, (*Atiyye – Atiyye* in Ottoman Turkish) (plural *atâyâ*) means *tip and gift*. It is usually used for the gifts given in cash by sultans. Gifts given to poets, craftsmen, courtiers, ulama and sheikh in the past with names such as *meşâyih* in'am, islamic charity, gift probably have the same meaning as donation. On certain days, the sultans donated burses, as well as gifts such as clothes and fabric, to the courtesans, to the people who served the state on various occasions, or to those who have a great success in a job, even to some important people, as a condolence, to those in the entourage of foreign ambassadors and they were called *atiyye-i seniyye*. Emecen, 1991, c.4: 64.

normally had to pay to the state (BOA,C..ML. 91 , 4101)². Especially in the document dated 3 January 1851 (29 Safer 1267) information was requested about whether the residents of Mozura, Estranis, Aroni, Klakado and Zarina villages in Crete were olive tree producers. The residents of these villages offered a petition to the Governorship of Crete for the removal of debts (mercy). 60-80% damage was reported in some mukataas; as well as the residents of these villages, all the people of the island, who were people of Islam and Reaya, were in debt and one or two years of debts were asked to be remitted. The status of the public seemed to be bad and it was not possible for public to pay their debts. The public were known to have excessive debts and postponement and installment of this amount was accepted although write-off a debt in this way was not applied in any period before (BOA, MVL, 97, 24).

The customs duty is known to be sent to the center. The documents reveal that there were problems in sending this income in some years. In the document written to Ismail Pasha, the Governor of Crete, dated February 14, 1861 (13 Shaban 1277), it was reported that from the 76's customs revenues the cost of 10 thousand bags of coin were received from the Crete Subdivision of Treasury. However, it was stated that the public were short of money due to the scarcity of olive oil, and it was emphasized that there were 11.434-bag debts remaining from the year 76. It was reported to Dersaadet that a part of the debt would be paid if it was possible to collect this expenditure from the person who was the envoy in Rhodes and it was not possible to meet the expenses because of the excessive cost. As notification was made to the Ministry of Finance, it was requested that the expenses be collected from the income of the year 77 and the excess amount be sent back together with the balance note (BOA, A.}MKT. MHM. , 210, 35). Again on the same subject, in the document dated February 14, 1893 (27 Recep 1310), since it coincided with the unproductive period of the olive tree of Crete called "kızırsız", it was stated that the people could not stand this situation any longer since the people had difficulty in supplying money and most of the people could not pay their taxes. Although it seemed possible for some of the people to earn some income in the summer by selling their goods, the payment of some fees of the island from the Eytam Varidat had also been brought up since such remedies could not be a cure-all³. While it came to mind to that there was "*kurtuluş akçesi*" (*liberty coin*) for such situations, complaints arose in the public. It was ensured that this money would be divided into six years and paid in installments, corruption was prevented as much as possible and the complaints of

² *Annual Tax* is the analysis which will determine the real estate, land, animal and trade revenues of the public in 1844, in order to ensure that taxes are collected according to the economic power of the households in the *Tanzimat* period.

³ *Eytam Varidat* and its funds were established to create a money economy and to evaluate money. Although the purpose of this administration and fund was to protect the rights of orphans, it also protected the rights of the insane, missing, widowed, elderly and senile people, and evaluated their money and property. For this purpose, the Ministry of Eytam was established in Istanbul in 1851. Depending on this Ministry, Eytam Assemblies and Eytam Funds were established in every province and district. The establishment of this administration in the provinces is later.

the people were ended. Especially in every harvest (olive) period without crops, it was requested to provide facility of payment to the public (BOA, MV, 73, 84). Again, in another document dated December 26, 1894 (27 Cemazeyilahir 1312), the public was asked to borrow money from a person named Rum Müzman and to close the budget deficit with this borrowing in order to cover the 7-million-kurus budget deficit that occurred due to the fact that the olive harvest of Crete Island was not at the desired level. In order to obtain 50,000 liras or at least 40,000 liras for this purpose, documents were sent from the Crete Governorship to the Ministry of Finance and Ministry of Agriculture (Meclisi Mahsusu Vükela in Ottoman Turkish) was informed (BOA, İ.MTZ.GR.,34 , 1450). While closing the budget deficit in this way, it was requested that the olive tithe be postponed.

Olive tithe of the products coming to the center would be collected in kind upon their arrival in the city. The producers were not willing to pay this tax. In the document dated 25 May 1894 (20 Zilkade 1311), it was requested to postpone the tithe of olive trees in Crete. The Christian congregations around Epkerun and Kesayyu had made an agreement between each other in order not to pay the 40-piece (*pare*) fee given to the castle captains for each load of olive oil transported from the town (BOA, YPRK.BŞK., 36, 38) ⁴. It is unclear how the state reacted against this situation. No further information was found in the documents.

Another problem was the confiscation of the property of citizens who failed to pay their debts in due time. On 23 July 1859 (22 Zilhicce 1275), a Hasan's 36.000-kurus debt to the Cretan Orphans' Fund (Girit Eytam Sandığı in Ottoman Turkish) was requested to be collected from the revenues of the olive fields in installments for a one-year period. An order was written to Sadık Pasha, the Governor of Crete. For the delivery of the pledged goods taken in return for debts, it was deemed appropriate to deliver these goods to the persons themselves (BOA,A.)MKT.UM., 357,13).

The olive itself was not only consumed, but also it was used for its oil. It is also known that soap is made from olive oil. Olive oil is a highly valuable oil for human health. Olive oil has also been seen as one of the first consumed products in nutrition. It is apparent in the documents that there was solidarity in this province, where Muslims and non-Muslims lived together. In the document dated 21 April 1861 (10 Shawwal 1277), in the mandate written to the Provincial Assembly, it was requested to give bread to the poor Christians who were in need (disabled) outside the Castle of Chania and provide the Muslims with 25 drams of olive oil and fifty drams of rice due to the Ramadan⁵. For the Christians, it was approved to give olive oil and rice per person for 48 days and the necessary permission for distribution was issued (BOA, İ.HR., 183, 10200). Again, another example of solidarity is the aid money collected for the soldiers in the Crimean War in 1856. In the Ottomans, the method of

⁴ *Load* is goods or amount of one hundred thousand kurus.

⁵ The *dram* is an ancient measure of weight of 3.207 grams, equal to four hundredths of an okka.

charity collection from the public under various names for military expeditions to be undertaken dates back to ancient times. Generally, a kind of tax in kind or in cash was collected from the public under the name of *avâriz* not regularly but in extraordinary situations and at the time of expeditions. When these types of taxes, having become very diverse since the end of the 16th century, were transformed into a regular revenue-generating resource for the treasury, the need for new revenues for the expenses of the army arose (Özcan 1999, c.19 :228-232). The document dated 15 September 1855 (3 Muharrem 1272) reveals that the revenue from the olive oil was sent in order to help the Ottoman soldiers. Along with the issued policy of the revenue obtained from soap and olive oil, approximately 1730 sacs and 450 kuruş aid were sent to the region⁶. In addition, for the soldiers fighting in Sevastopol, the people of the island were asked to manufacture cardigans to wear and a pair of *kalçın* (a boot-shaped footwear which is made of aba or leather to be worn on something else) for their feet. It was notified to the Ministry of Finance from the Makam-ı Vala-yı Seraskeriye that more than 600 akçe (silver coins) would be provided by doing so (BOA, A.) MKT. MHM., 75, 101).

Table 1

Number of Olive Trees in Crete in 1876

Sanjak	Townships	Number of Trees
Sanjak of Chania	Township of Gizonya	506903
	Township of Kissamos	423740
	Township of Milne	212628
Sanjak of Sfakia	Township of Epkerun	328702
	Township of İvasil	292885
Sanjak of Rethymno	Township of Rethymno	492813
	Township of Miloputu	250081
	Township of Emaya	180886
Sanjak of Laşit	Township of Mirampika	377363
	Township of Estuye	457835
	Township of Birmuto	245163
	Township of Vyanu	229531

⁶ Sac is a currency of five hundred kuruş.

Sanjak of Heraklion	-	1838675
Total	-	5,837,205

As can be seen, there were 5,837,205 olive trees in total. Apart from these, newly planted trees were not included in these figures. If they were included here, the figure would be higher (1292 Crete Provincial Annual, 247).

Grafting was carried out in order to increase the yield of the olive product. Olive grafting is applied in order not to lose the olive tree or any tree due to its diseases. It is the same as the root grafting; it must certainly be done. This grafting has a slow effect on unhealthy trees. However, it has a great effect on fruitful trees. Related to this subject, we came across a document like this in the archive. In the document dated May 12, 1882 (R 30 April 1298), the lands in the Vilyesu Village, which is connected to the Malevizi District of Sanjak of Heraklion, were requested to be granted to the people who wanted to do agriculture by grafting olive and carob trees within these lands. It was requested to report how much area the land consists of and how much yield it would give; a document was written to the Crete Provincial Council regarding this situation. On February 12, 1883 (R 31 Kanuni Sani 1298), documents were sent to Crete Province and from there, to the center (BOA, ML.EEM. 65, 37 and BOA, ML.EEM. 64, 36). In the document dated April 13, 1883 (R April 1, 1299), it was requested to notify the amount of complimentary land and the number of trees given to the public on condition that they would carry out the grafting of olive trees and carry on agriculture in the Vilyesu Village as well as on whose behalf the bills would be issued. No further information was found in any other documents in the archive about whether agricultural land was given or not.

Many of the problems associated with the olive crop are economy-related. As shown in the document dated March 10, 1892 (27 Muharrem 1258), Mister Salih, the former Head of Provincial Treasury of Crete sent a document declaring the situation to Meclis-i Vala (Supreme Court), due to the fact that the oil money which he bought from Lesbos olive oil tithe was not delivered to him. 1000 scales of oil were sold, the cost of the oil, which was 5000 scales for the share of the person, was delivered to his proxy in Lesbos, and its receipt was also issued (BOA, İ..MVL. ,34 ,611). Meclis-i Vala was also informed about the situation.

Table 2

Tithe Revenues of Crete Island (Adıyeke,2000:122-123)⁷.

Years	Olive Oil
1879	430.346 kuruş 33 liras
1880	665.876 kuruş 30 liras
1881	183.579 kuruş 20 liras

⁷ This information was compiled from Adıyeke.

1882	8.395.257 kurus 30 liras
1883	849.252 kurus 32 liras
1884	8.607.391 kurus 20 liras
1885	653.659 kurus 5 liras
1893	4.681.903 kurus
1895	3.330.000 kurus

The fluctuations in the tithe in the table varied according to whether the crops were more or less. After the signing of the Halepa Ferman in 1878, the tithe revenue was left to the island. When the tithe revenue from olive oil, which was the most important source of revenue of Crete, was given to the island, the economic problems, which were the pillars of the political problem, were over. The most important tithe income of the island was olive oil. The island's olive tithe was 74.26122 kurus in 1889 (Cuinet, 1892: 547). It was decided to take 13% tax on olive oil in 1894 and to collect tax in cash when the oil obtained by the farmer was brought to the stores in the cities. In doing so, the public would be able to afford the tithe with the money they received from the merchant while selling the product and the government would get rid of the burden of collecting tithes in the villages with the gendarmerie. In addition, since the unsold products would remain to the coming year in this process, the difference of efficient and inefficient year in olive oil would be delayed. Tithe tax was no longer an economic problem for the island people (Adıyeke, 2000: 123).

The economy, which fluctuated due to political fluctuations, was affected by the revolts experienced on the island. After the tithe tax was left to the island with the Halepa Ferman, the Ottoman Empire also lost a very powerful source of revenue.

2. The Greek Revolt and The Destruction of Trees

The revolt of the Greeks on the island in 1896 was due to their desire for more reforms. In February 1897, Greece annexed the island. By giving autarchy to the island after the war of 1897, the island came out of the sovereignty of the Ottoman Empire (Adıyeke,2000:336-337). The Ottoman Empire approves the transition of Crete, which declared its independence in 1908, to Greece after the Balkan Wars.

The first unrest between Muslims and non-Muslims in Crete was mentioned in the document dated September 1, 1889 (5 Muharram 1307). For those who were firebrands, the Ottoman Empire used the expression bandit in the documents. Rather than the Greek people, the Greeks who rose up for the revolt were meant with this expression. It was thought to place the people to tents by providing the establishment of 1000 tents for the people who migrated to the cities in Crete and whose houses were burned. Meanwhile, when the olive crop was going to be harvested, the proposed tent manufacturing was abandoned, and it was decided that

the construction of sheds would be more appropriate for the public to stay in their own villages. A commission was urged to be established in order to procure timber from the Black Sea by ferry, tile over the sheds and supply maned nails to be used in production. For immediate implementation and the establishment of the commission as soon as possible, a letter was written to Mabeyni Hümayun informing the gravity of the situation. Information about the situation was conveyed to Sermühendisi Mehmet Efendi, who was officer in Şehremaneti and in the commission, to parliament member Cretan Mustafa and to the timber merchant Mister Şerif Ali. For each barrack, an expense of 1718 kurus was forecasted for the supply of apparatus, materials and the workers who would work in the construction. Again, the transportation expense was 2000 kurus, and these sheds were suitable for 10 people to live in. In total, 3200-kurus expense was going to be made for each shed. Since the sheds were not enough for the households and for the villagers to be in their homes at the time of olive harvest, in the explanation given to the parliament member Cretan Mustafa, it was requested to repair one or two rooms of the burned houses. It was ensured for each family to stay in households that had masonry walls entirely and tiled roofs. Each room to be repaired had as a depth of 105 and a length of 7 zira (Hinz, 1990:68). These houses also had storage areas for olive production⁸. With the repair of households and the inclusion of items to be used during the construction - there were expenses such as five wooden boards of 25 kurus each; fort fence costs 5&125 kurus and 200 kurus for timber; 8&15 kurus for carpenter, 100 kurus for daily wage of a joiner, ranging from 25&50 kurus for repair of sheds and houses. The total expense for per household was 490 kurus (BOA, DH.MKT., 1653, 1). The document dated October 26, 1889 (1 Rebiülevvel 1307) reported that 24,504 cirene woods and 7484 timbers were sent for the repair of the houses in order for the villagers whose houses were burned and took shelter in the cities in Crete to reside in their villages during the olive season. In accordance with the relevant administration, it was stated that 300 wooden boards or so from the timber to be sent, 1496 cirene woods, 16.506 kebir and 3700 wooden boards would be loaded on the ship. It was requested that the missing part of the materials be sent by a ferry urgently (BOA, DH. MKT 1669, 109). In the document dated 14 September 1889 (18 Muharram 1307), the repairment of the burned houses was accelerated in order for the people who came to the city in Crete to be in their villages during the olive harvest. Mister Apik, who was responsible for the supply of materials, reported that the price agreed for the purchase of the timber was accepted by the Assembly of Has Vekalet. The money for these goods loaded on the ferry was sent with a certificate (certificate of receipt) prepared by Mister Hüsnü. It was stated that the timber amounting to 8000 oka was loaded on Nevli Ferry and for now, a payment was made for 4000 oka. It was stated that the remaining goods would be sent according to the progress (BOA, DH. MKT., 1656, 90). As is seen, when the economy was involved, disagreements were put aside and they were able to unite around a common solution.

⁸ *Zira* is a linear measure corresponding to 54.04 cm.

The conflicts in Crete were yet to over. In fact, the biggest and longest-lasting ones had just begun. On May 26 1897, it was reported by the British military commander in Heraklion that a bandit destroyed the waterways in Heraklion. Since the bandits attacked to the waterways and the public were suffering from water shortage, a telegram was sent for immediate implementation of whatever was required. In Ayamazra Village in Rethymno District and Elvasil District, it was reported that olive trees and houses belonging to some of the households which were attacked by bandits were burned. It was reported that some lands in the Panazi Village were also burned by bandits (BOA HR.TH., 194, 38). In the document dated September 13, 1897 (15 Rebiülahir 1315), the necessary investigation was made after the bandit destroyed houses, olive and carob trees in Crete belonging to the Muslim. In the conversation made with the British commander Schermaier for this job, it was reported that the necessary information was tried to be obtained; given that olive trees were in a wide area, the damage was very low and therefore it was deemed appropriate to wait until the harvest time. In the events that took place due to the Crete issue, it was reported that it was very difficult to provide security with cordons in the Cretan town of three to four thousand households. Soldiers were formed as cordons at points where security was threatened. It was stated that the crop was scarce due to the drought caused by the poor climate and accordingly, husbandry also decreased. It was reported that the situation would worsen the following year if the households damaged by the bandits failed to return to their homes in October. The situation was the same in Chania and Rethymno. It was emphasized that the peace between the two peoples should be ensured as soon as possible (BOA, Y.PRK.ASK. 132 , 33)⁹.

As the conflicts continued, the British defense system was agreed to be consolidated on the island. In the document dated September 18, 1897 (24 Cemazeyilevvel 1316), it was reported that the British placed four cannons in Crete, two of them opposite the dark ammunition, and the other two over the entrance door of the ammunition. While the British was informing the Heraklion Artillery Command that Bilboti, Consul of Chania, was trying to prevent the olive trees from being cut by Christians, from here, a memorandum was sent to Crete Artillery District Governorship regarding the situation (BOA,Y.PRK.ASK. , 144, 120). In the telegram coming from the governorship, in the document dated September 22, 1897 (24 Rebiülahir 1315) it was stated that the bandits set the olive groves on fire in Rethymno Village and Ras Village due to the events that had been going on for a week since the conflicts continued. The trees of the Muslims were cut down and

⁹ There were cases where olive trees were destroyed in disputes between individuals regarding gardens. The document dated 19 October 1852 (5 Muharram 1269) is related to the allegation that Yorgi Papazaki had sold the vineyards, fields and olive trees he had cultivated as a sharecropper from Papazaki nineteen years ago in the İpsala Village of Kisamu Subdistrict on the Island of Crete to the person's wife Zalis. The wife of the person damaged the olive trees in this garden, which she claimed belonged to her. It was requested to look at the petition sent to Meclisi Vala to investigate the damage done and to do what is necessary (BOA, A.İMKT.UM.. , 110, 41).

burned by the people of Rethymno Village. It was reported that if these fierce destructions continued, the destruction of the trees of the Muslims in the region would be impossible to prevent, and therefore the people would have to migrate from the region. In order to end the violence committed by the bandit and to prevent the situation, a letter was sent to the Ministry of Chania (BOA, Y..PRK.MYD, 19 , 123). In the other document, it was stated that the destruction was stopped. In order to prevent the damage, cordons protected by the soldiers were formed. In the document dated October 4, 1897 (4 Shawwal 1897), it was stated that in Crete, Christians cut down and burnt Muslim olive trees and other trees; the olive trees were about to disappear in places located outside of the cordons established for this purpose; and there would be no trace of olive trees soon (BOA HR.TH.. , 201 , 59).

On March 231898, in the official correspondence written by Cretan Commander Cevad Pasha, a platoon group consisting of specialized sergeant, a corporal and four soldiers from the military sent a document notifying the event at the end of the conflict between a few French soldiers, who were cutting down an olive tree root, and Ottoman soldiers in a place called Beruvelia around Chania. They also sent the copies of the journals given by the French Military Commander's colonel and sent by the central commander of the Asakir-i Ecnebiye Commander and the letter and its annexes from the Crete Command containing the proceedings on this issue. It was also reported that the journal coming from the Cretan Command was presented to the Serasker (BOA,Y..MTV. , 174, 182). It was reported in the letter that there was a conflict and the Ottoman soldier were threatened and they took up arms. They were ordered to recall by the foreign military commander and the admiral. The military units on the cordon line were removed from there; the lieutenant group that caused the incident was immediately sent to Chania. The soldiers in the cordon were asked not to go out; they sent the lieutenant group to other neighborhoods. The French soldier was also brought to Chania by sea and was handed over to the English Colonel Schermaier not to be taken out (BOA,. HR.TH.,209, 29). Upon the request given by the Colonels, foreign soldiers were urged to be placed and reside in the regions of the cordon line. Since the exit of the Ottoman soldier from the cordon was found to be unlawful and dishonorable, it was not accepted. The incident between the two sides was resolved in this way by removing the persons from the area.

The damage done to the olive trees went up to the uprooting the trees. In the document dated 18 June 1898, it was made clear that the Christians cut down the olive trees of the Muslim people and sent them out from the port of Pirepetre in logs and loaded some of them on the Übet Ferry traveling the coasts. Notification was made to the French Admiral; and since it was reported from the Crete Governorate Department, it was reported that the necessary action should be taken immediately (BOA, HR.TH., 213, 35). The offer by Serasker was reported regarding the fact that notification was made from Heraklion Command to Crete Command (BOA, Y..MTV.,178,166).

At such a time when the conflicts continued, the reinforcement of the British soldiers continued. It was stated in the telegram sent from the Crete Command on September 22, 1898 (6 Cemazeyilevvel 1316) that 656 British soldiers from Iskenderun and again from Iskenderun 596 British soldiers came to Heraklion Castle by British transport. While the British Admiral and Consul stopped by Heraklion, the French Torpedo anchored in front of Heraklion. It was reported that the olive trees in Paçides were cut down by the bandits and the bandits used the olive trees as feed for animals (BOA, YPRK.ASK. , 144 , 65). This situation was reported to the British Admiral; and the Heraklion Command was informed about the incident. A day later, it was stated in the notification made by the Crete Command that there were no incidents inside and outside the city. About the damage done, a memorandum by the Serasker was sent (BOA, Y..MTV. , 182, 24).

As the destruction of olive trees continued, military conflicts remained on the agenda. Arrests were also made for those who set off the events. In the document dated October 1, 1898 (28 Cemazeyilevvel 1316), it was stated in the telegram from the Crete Command that the bandit who came from Viranköy cut down the olive trees and took the crop. The bandit approached the soldier about fifty meters. Although there were thefts, seven prisoners surrendered to the soldiers. Regarding the situation, a notification was made to the Fleet Command of the Eyalet of the Archipelago (BOA, Y..MTV. , 182, 147). Again, in the document dated October 16, 1899 (30 Cemazeyilevvel 1316), in the telegram from the Crete Commandership an offer was sent from Chania Command to the Serasker reporting five prisoners surrendered the previous day and the bandit collected olive trees and grains from the Platoon of the farm belonging to Mister Süleyman (BOA, Y..MTV. , 182, 175). On November 19 1898, it was reported that the prisoners were handed over to the ship and the bandit approaching to the Platoon Farm of Mister Süleyman cut down the olive trees. The situation was reported to the Crete Command by telegram from the Heraklion Command (BOA, HR.TH, 218, 70).

Unfortunately, the Cretan Revolt brought social and economic destruction on the brink of political events. Since 1890, the first records of the destruction of trees have been given in the archive. Since those who own the trees were usually Muslims, the damage was done to these households. In archive documents, records of damage to olives concentrated between 1897 and 1898. Considering that Muslims were in the minority between the two public, it can be obviously deduced who suffered the most from this situation. Since political events caused divisions among the public, fields and gardens were damaged.

3. Foundation Lands (Glebes) and Mukataa Of Soap-Olive Oil

The word mukātaa is a financial law term that has gone through different processes in the history of Islam and the renting of the places owned by the state or foundations to private individuals or institutions in certain situations and the amount of rent which is paid is called “mukātaa-i zemîn, icâre-i zemîn” and briefly

“of mukataa” (*mukataalı*). The term foundation with Mukātaa also refers to the type of foundation on which building and planting trees are allowed with a long-term lease agreement (Öztürk, 2006, C.31:132-134). Mukātaa also meant that “the fact that taxes such as tithe and exaction, which should be collected from the taxpayer according to the volume of production, were determined as a fixed amount” (Genç, 2006, c 31: 129). There were olive oil and soap mukataa on the island.

The oldest record in the archive related to our subject belongs to the hujjat written with the signature and seal of Ibrahim the Inspector of the Haremeyn Pious Foundations in the document dated 12 January 1779 (23 Zilhijce 1192). For the year 1780/1193, Küçük Mehmet Agha from Crete was a shareholder of some of the Cretan soap and olive oil mukataa, which was under the auspices of Saliha Sultan (Akyıldız, 2009, C.36:45), wife to Sultan Abdulhamid I¹⁰. Upon the death of Saliha Sultan, the same mukataa, which was transferred to the sultan's daughter Esmā Sultan, was acquired by the two of them as a mukataa. Since the beginning of March, this mukataa was transferred to the person with an interest of 5000 kurus and a total of 16,175 kurus¹¹. For ten years, Mukatta was upheld by the sultan and Cretan Küçük Mehmet Agha (BOA, TS.MA.e , 168 ,4).

The documents also report that mukataas were intended to be transferred to the state. In the document dated 15 December 1804 (12 Ramadan 1219), it was stated that the state wanted to seize all fields, vineyards, gardens and olive trees subject to the Monasteries Mukataa in Sanjak of Rethymno located in the island of Crete, which was under the auspices of Mudarris Mister Mehmet Sadık, son of Valide Sultan Chamberlain Yusuf Agha. Monastery owners who stated that the property was at their disposal, submitted a petition stating their requests to the Governor of Heraklion Osman Pasha and to the Head of Provincial Treasury of Crete. It was ensured that the registry (Defteri Hakani in Ottoman Turkish) records were checked; it was requested that the mukataa should not be seized and necessary investigations should be made (BOA, C..ML. , 386 , 15829).

It is apparent that the state made some restrictions in order to sustain its own production. This situation was imperative for the continuation of production in Crete. With the prohibition of *dalık* powder, another substance to be used in soaps was needed. *Dalık* is marble powder added to soap. Documents on the prohibition of this powder is quite abundant. In the document written to the Eyalet of the Archipelago on May 9 1893 (22 Shawwal 1310), it was requested to prevent the mixing of marble dust, called *dalık*, into soaps and prevent it from being taken out in Lesbos. Since more soap was produced than anywhere else in Lesbos, in the correspondence from the Sanjak of Lesbos Lieutenant Governor; it was asked not to

¹⁰ *Saliha Sultan* (1152-1739) is the wife of Mustafa the 2nd and the mother of Şehzade Mahmud, who would later ascend to the throne under the name of Mahmud I.

¹¹ *Esmā Sultan* (1778-1848) is the daughter of the Ottoman Sultan Abdulhamid I. She was the wife of Mustafa II and the mother of Şehzade Mahmud, who would later be crowned as Mahmud I.

sustain using marble powder and soaps were requested to be made with netron and barren since the manufacture of soap is regulated in order to eliminate the damages caused by soap production (Baykara Taşkaya,2021:68). Sometimes a provision was made to use some soap-producing substances only for the region; thus, the local merchant was taken under protection. In the document dated September 9, 1785 (5 Zilkade 1199), since purina soap was produced in the soap-making places in Heraklion, Chania, Rethymno for the income of the Crete Island olive oil tax and soap mukataa belonging to the Mansion of Asuman Sultan, it was requested that the çorak, which was sent from Egypt, be given only to the shop owners and merchants (bazargan) in Crete at current prices¹². It was requested that the others be eliminated and that the competitors should not be involved in the situation. Regarding the subject, a verdict was sent to the guards as well as the officers of Heraklion, Chania and Rethymno (BOA,C..ML. , 556 , 22288).

The mukataas are known to have been used as a source for the treasury. İrad-ı Cedid is known as the treasury established for the needs of the New Order army (Nizam-ı Cedid in Ottoman Turkish). It is the budget created by the order of Selim III to meet the expenses of the New Order Army in 1793. As a result of the meeting chaired by the Sultan, it was decided that the sources of income would come from the treasury and the general budget by creating a budget other than ordinary budget revenues. The new treasury created with this decision was called İrad-ı Cedid (Karal, 1988). In the document dated 7 December 1799 (9 Recep 1214), it was requested that the soap and olive oil mukataa of Crete Island should be given to Ömer Agha from the house of Ali Kapıcıbaşı as 14,634 kurus (with its interest) from the beginning of March 1214 to February (BOA,C..ML. , 295 , 12033). Half of this income was given to the İrad-ı Cedid treasury. In this way, the state provided resources for the needs of the newly formed army¹³.

It is apparent that some individuals were given priority in the distribution of mukataas. It is also a fact that other participants did not lean towards mukataas sold in an auction in this way. The document dated July 5, 1809 (22 Cemazeyilevvel 1224) reveals that Hanyalı's son and Suhte's son, who were among the trustees in the auction, demanded shares from this tender for the auction of the year 23 (1223). Unfortunately, they could not obtain any share from their participation. Mister Ahmet and his sons Mehmet Emin & Kasım, who took the soap and olive oil of Crete Island and the mukataa of the Hanya and Rethymno customs, gave a declaration (BOA, C..ML. ,78 , 3590) in order for others not to interfere with the treatment made for the transfer transactions (BOA, C..ML. ,78 , 3590).

Beforehand, the state, which received cash from mukataas, was trying to obtain financial income; however, sometimes there were cases in which no revenue could be obtained from their mukataa. The state tried to cover these losses from the

¹² *Çorak* is a water-proof clay soil that is also used in soap making, drawn into soil roofs.

¹³ For other sources that provide income to İradı Cedid: Cezzar ,1986,155.

treasury or other mukataas. In the document dated August 31, 1847 (19 Ramadan 1263), it was asked to give 50 thousand kurus from the treasury of the Province of Baghdad to the owner of the mukataa because of the official miri soap mukataa on the island of Crete. As for the year 57, no akçe (silver coing) was given to any person; although the necessary correspondence was made with the center of the place, no revenue could be received from the mukataa. In addition, 12% customs tariff was not able to be obtained from the oils obtained by this mukataa and also it was emphasized that since the year 57, oil and soap mukataas did not worth. This situation was reported to the State Treasury (Maliye Hazinesi in Ottoman Turkish), it was asked to give 40 thousand liras from the mukataa of Kiramuçe Village in Heraklion Sanjak; and the remaining 4000 kurus was asked to be met from the treasury (BOA, İ..MTZ.GR.. , 4 , 68).

Unfortunately, the Greek Revolt also damaged the mukataas. In this case, it is seen that the aggrieved taxmen were backed by the state. The document dated February 14, 1855 (26 Cemazeyilevvel 1271) underlines that many merchants had to stop trading since Greek ships and boats were roaming around. Since soap and olive oil were not transported due to the Greek Issue, the memorandum which was given to Sadri Esbak Mustafa Pasha by İbrahim Efendi, the Customs Taxman of Crete, who suffered from trade, was sent to the Meclisi Vala (Supreme Court). The situation was reported to the Ministry of Finance. The mukataa revenue of the Sanjaks of Heraklion, Rethymno and Chania in Crete Island for the years 69-70, the mukataa fee amounting to 12,444 bags of coin per year out of 6322 bags was given to a taxman named Ohannes, son of Sarraf Zakir. On the other hand, the revenue of the years 71-72 was given to İbrahim Efendi, customs taxman of Crete. It was reported that there was no legal situation in the process referred to the courthouse. It was stated that the mukataas of individuals did not suffer due to the higher prices of olive oils. Nevertheless, it was requested to make the necessary investigation regarding the situation (BOA, A.}MKT.UM.. , 182, 40).

Another request for postponement took place during the period when the olive crop was low. In the document dated April 28, 1867 (23 Dhu al-Hijjah 1283), it was stated that the mandate, which was required by the Court of Accounts, was approved in the Meclis-i Vala. Even though the mukataas of the Sanjak of Rethymno sub-districts, which made a loss due to the low olive crop and the subsequent revolution, had to sell their own property and real estate for the collection of the debts of taxmen in the years 80-81; again, it was reported that they were not able to pay their debts. This debt was going to be transferred to the following years since it was not paid; the debt was postponed for two more years and it was deemed appropriate to make the payment in installments (BOA, MVL , 799 , 69). Again, the documents reveal that taxmen wanted the tax debt to be postponed. The document dated May 25, 1886 (21 Şaban 1303), mentioned the postponement demands of those among oil taxmen who were aggrieved in 1299. Taxmen submitted a petition in the negotiations that took place in the General Assembly two years ago. Since articles 4

and 5 of the regulation on the postponement of tithe taxes approved by the Meclis-i İdarey-i Vala were contrary to the provisions of article 18 of the regulation on the collection of tithe, this demand was rejected by the Meclis-i İdarey-i Vilayet. While the demand for compensation for the loss of taxmen in the year 97 and 99 was accepted as a result of the examinations, it was later rejected by the Meclis-i İdarey-i Vilayet. For justification, it was stated that the state was making a loss from this situation since it would not be possible to write off these accounts by postponing the public debts (BOA, ŞD., 2374, 31). The state was damaged by the inability of oil and soap taxmen to pay their debts to the state; in some cases, deferral of debts was accepted.

It is also apparent that the foundation lands which were reserved for olive trees were sometimes used for commercial purposes. In the document dated March 13, 1862 (12 Ramadan 1278), it is apparent that while the land belonging to Yahya Agha Pious Foundations in Chania was covered with olive trees, this area was turned into a shop. However, after a very long time had passed, it was stated that the shop rooms were intended to be turned into garden again; yet, it was reported that this situation was not considered suitable. It was reported in the case presented to the Meclis-i Aliyye officer Mustafa Pasha that it would not be appropriate to give the property to the foundations in Crete (BOA, A.)MKT. MVL. , 142 , 81).

In some cases, foundations sometimes exchanged goods with each other. It was seen that these agreements made by foundations were sometimes not approved by the local government. In the document dated April 26, 1872 (17 Safer 1289), it was stated in the petition written to Ismail Pasha, Governor of Crete, that despite the agreement of Merchant Çivioğlu Nikolaki from Nigde to give Cretan oil from the Kara Osmanzade Foundation in Edremit in return for the olive oil belonging to the Treasury of Pious Foundations, the local government did not send oils. Therefore, the merchant deputy Hiralyu made a loss. The person gave a petition requesting that he suffered from this work and that his grievances would be eliminated; and his grievance was eliminated (BOA, ZB. 4, 67).

The taxmen were reported to have had difficulties in collecting the installments of the tithes in the mukataas. Especially with the lack or low amount of olive crops, taxmen became unable to collect taxes. In the document dated March 16, 1889 (14 Recep 1306), it was reported that two million and a thousand kuruş or so was compulsory to be paid to taxmen as the fourth installment of the olive oil tithe in 1305. Since the collection of the money decided to be taken would be difficult, permission was requested from the Province of Crete to return the pledged bills to them. Although it was decided to collect the money mentioned in the correspondence, it was requested to re-examine the situation in accordance with the decision taken by the General Assembly; it was stated that if the last installment could not be taken, the real estates would be pledged as the financial situation would become difficult. Due to the damage that would occur, it was accepted that the guards unit of taxmen would collect money (BOA, MV. ,41 ,25).

The disputes that occurred in the Mukataa lands were also reflected in the documents. Individuals struggled to seek their rights by going to court. In the document dated March 12, 1899 (10 Recep 1306), it was reported in the bill given by the battalion of the sanjak mentioned in the Sfakia Sanjak of Crete Province that the police officers, who tried to prevent the Christian people who were harvesting the olive crops in the foundation farm in Azaramia, beat the people. Since the investigations to be done in such works were always retarted in the memorandum reaching the Serasker's office, the copy of the letter sent was presented to the Grand Vizier in the correspondence of the Colonel Zihni of the 157th Regiment. It was requested that the investigation to be carried out especially about this subject be done quickly (BOA, DH. MKT. , 1604, 39). No further information was found in the documents regarding how the outcome of this uneasy situation ended.

The biggest problem in olive oil and soap mukataa foundations was the inability to collect tithes. Since the olive crop was scarce and the tithe was not collected, it was seen that taxmen were also unable to collect the taxes in the mukataas belonging to them. The state, therefore, had to accept the postponement of taxes and sometimes their collection in installments in some cases.

4. Brand product " Quality Crete Soap"

Soap is a compound consisting of Na or K salts of long-chain fatty acids (Şahin,2019:372). Household soaps are made of salts of fatty acids obtained from animal or vegetable fats. Various soaps can also be made from free carboxylic acids: "Very Pure", "Pure (Halis)", "Impure (Mahlut)" ve "Earthy & Stony", "Scented", "Ordinary (Simple)". The ratio of olive oil in the soap determined the quality in a sense. The following substances were used in soap making: Olive oil (revgan-ı zeyt), Kilitemin, Soda, barren, Silifat Rusver, Olive kernel, Lime, tallow, Soap mine, Hakşora, Ash/Kıla and Üşnân, Hazelnut Oil, Talc, Silicite Sud, Salt, Çorak, Netron, Florence Soil. Cretan soap was of very high quality and was described as fine (âlâ) soap.

The first document we reached in the archive about soap production is related to the fact that the former taxman who ran the soap institution (muktaa) produced the soaps but did not send them. On February 7, 1776 (16 Zilhijce 1189), the income of Saliha Sultan's soap and olive oil mukataa in Crete between 1190 and 1191 was given to the joint tax farming with Mehmet Emin and Halil Ağa, scholars of the Divan-ı Hümayun. It was reported that it would not be possible to resolve the conflict arising from the fact that the former taxman did not send the soaps he was supposed to give, and that although he collected the public (miri) taxes, he boiled the soaps three times and weighed but did not distribute them. The Governor of Crete and his pavilions were sent a document in order to resolve the situation (BOA,AE.SABH.I., 281 , 18860).

There were also cases where some of the substances used in the manufacture of soaps were banned. Although the production with Çorak was allowed at first, it

was abandoned later. On 12 August 1807 (7 Cemazielahir 1222), it was reported that the substance, known as "barren (Çorak)" and brought by Karahisar-ı Sahib, was applied on many earthenware products such as cups, plates and ceramics manufactured in Kütahya and transported to İzmir and Crete to be used in soap production. With the prohibition of its use, it was requested to take the necessary action upon the indictment (*istidaname*) that it was allowed to replace it with latron (local soda carbonate) (BOA,C..İKTS, 5,239). With the prohibition of soap production made with dalık and barren, the latron substance was allowed by the government.

It is a general principle to put a stamp on the soaps produced. It was necessary to write the name of the place where the soap was made, the name of the manufacturer or both the city of manufacture and the name of the company. The document dated September 22, 1854 (29 Zilhijce 1270) reported that soaps produced in the soap shops in Midilli, Ayvalık, Edremit and the surrounding areas were sold at exorbitant prices by stamping Crete and Chania instead of stamping the place where the soaps were produced; therefore, trade had suffered from this situation. The soaps produced were reported to be considerably lower in quality than Cretan soap. For this reason, the demand for Cretan soap decreased gradually. It was also reported that most of the fruit customs applied the fake stamp, with the exception of customs on the Island of Crete. With the petition given by the Cretan merchant, this situation was reported to the Council of Vala (Meclis-i Vala) and the Customs Trustee. Since customs duty would not be collected for the second time from such places, customs certificates were also requested to be declared by presenting customs documents for the goods arriving in Dersaadet. Not only would the merchant, who would sell soap to Dersaadet with the Midilli (Lesbos) Certificate, be exempt from 9% customs duty on the goods to be sent from his shop, but also put the stamp of "Crete" and "Candiot" in order not to pay 3% customs duty on the goods to be sent abroad or to the customers in the provinces. Considering that the situation disrupts the trade, it had been reported with the complaint filed to the court that such a situation was not necessary. Soap were sold to a foreign country after the customs clearance in Crete. If soap came from Lesbos, Ayvalık, Edremit and the surrounding areas, these goods would be confiscated and the stamps of their own would be put on the goods; if fake Cretan-stamped soap came to Dersaadet from these areas, these good would be restrained by the trustee. The documents underline the necessity of putting the stamp of the place where each product was manufactured (BOA,A.}MKT.UM.. , 164, 78).

On November 3, 1863 (H 21 Cemazielevvel 1280), it was known that soaps produced in Ayvalık, Lesbos and Edremit for a while were sold with the stamp of Crete since they were clean and beautiful. Since each oka (kıyye) of the Midilli soaps, which were produced by mixing soil and various substances, were more than 40-50 coins, the counterfeit soaps coming from these places were also stamped as Cretan soaps. Since this situation was seen as a complete fraud, selling these products, each of which was sold for 40-50 coins (kıyye), also blocked the sale of fake Cretan soaps.

This situation, which was also troublesome for Cretan merchants, was banned and it was requested that the soap produced be stamped with a stamp specific to the name of the place where it was produced. Again, a document was sent to the Governor of Crete to prevent Heraklion soaps from being referred to the Heraklion Stamp, unlike Rethymno and Chania soaps. In other documents related to the stamp, prevention of fraud was emphasized. In the document dated April 13, 1864 (6 Zilkade 1280), it was requested that the base soap being produced in Lesbos be forbidden to be stamped "Cretan", which ended the situation. The document also states that fraud would be punished, criminal provisions would not be postponed and the law would be applied. We also see in the documents written to Dersaadet from the Governorship of Crete on October 26, 1874 (25 Cemaiievvel 1281) that there were penalties due to the fraudulent use of the Cretan stamp upon the persistence of the fake stamp use. Manufacturers who imprint fake stamps on the soaps they produce and trade them are imprisoned for three years under Article 116 of the Criminal Code. The correspondence written to the Assembly Vala by the Governor of the Eyalet of Archipelago states that the merchant known as Dife Hacı Mustafa put the Cretan stamp on the 116 scales and seven kıyye soaps he produced, and came to Dersaadet with the ship named after him and sold them. Although his son submitted a petition on the subject, the goods deteriorated as the soap began to rot on the ship waiting at the customs, and the person was sentenced to three years from the date of detention. These punishments were considered to prevent forgery (Baykara Taşkaya, 2021:65-66).

However, these efforts failed to prevent sales through counterfeit stamps. On September 15, 1866 (5 Cemazeyilevvel 1283), it was ordered that some soap makers among the commoner (counterfeiter) Christian people in Dersaadet Asmaaltı to be stopped from selling bad soaps with the Cretan and Heraklion soap brand by putting the "Cretan soap" stamp on the soaps. It had been reported that this soap production was fraudulent, and the Council of Vala-yı Ahkâmı Adliye was officially urged to take action against the counterfeit (BOA, MVL, 875, 73).

Penalties for soap-selling through forged stamps did not remedy the situation either. On February 4, 1872 (24 Zilkade 1288), it was reported that there was a decline in the demand for and sales of the soaps of these islands since soap traders who produced and sold soap in Istanbul put the stamps of Lesbos and Crete on the goods they produced. Due to this trouble experienced by a number of traders, their trade had come to a standstill. It had been reported that the sale of fake stamped soap would continue unless the soaps were allowed to be stamped with the stamps of the places where they were produced upon their arrival at the customs of the place where they were located. By the decision of the Council of State, a regulation was published, and it was requested that the soaps produced in Istanbul be brought to the customs after they were stamped in the factories where they were made in order to protect both the state and the merchants regarding the stamping and sale of local soaps. The brand of these soaps, to be stamped afterwards, would be checked by a

duty officer. In addition to the stamp of the factory, the sale of soaps, which would be controlled by stamping at the customs, was realized by doing so. This also applied to Midilli and Cretan soaps. Soaps that did not match the criteria would not be sold. If such soaps were to be sold in the bazaar, they would be considered illegal and collected. It had been reported that this situation would not apply to the soaps already produced, that these soaps would be transported from one place to another by boats in sacks, these products would be sealed, and the police officers would be on duty to ensure that these works were carried out regularly. It was underlined that the embassies would be informed about this procedure, and that the Ministry of National Security and the city guard would work to ensure that the procedure was followed. An ordinance was sent especially to Izmir Sanjak and Crete Island in order not to disrupt the implementations, and Meclis-i Rûsumat was appointed for supervision (Baykara Taşkaya, 2021:65-66).

The counterfeit continued, and it was reported on 12 November 1872 (11 Ramadan 1289) that Greek merchants Ilyanol and Andreyra placed the counterfeit Cretan stamp on the soap they produced in Cezayir-i Seba and they loaded 86 boxes of soap on the ship called Aya Andreyra. Although the goods were seized, the persons could not be arrested because they stated that they were not aware of such a law. With the intervention of the consulates, it was reported that if the situation persisted, they would take the issue to the court for damages to the goods on behalf of the individuals. Since there was no relevant law, the seizures on the property were reported to the embassies from the Rusumat Office. As a result, counterfeit soaps of the individuals were released (BOA,HR.MKT. , 766, 58).

On 16 April 1888 (4 Şaban 1305), the sale of soaps was requested to be prohibited with the request given by the Cretan merchant Abdülhalim and some other merchants since the soaps in Midilli, Ayvalık and some other places were produced by mixing with Florence soil, stamping Cretan soaps and selling them against the Trademarks Regulations. It was underlined that the local government should be informed immediately if soap and similar items were to be transported in this way contrary to the provisions of Articles 21 and 22 of the Trademarks Regulations and when they were found to be in the customs custody. Although there were some situations in which amnesty was applied, it was requested that this law be published in the newspapers so that everyone could hear and be aware of the law over time, and that the regulation would be implemented properly (BOA, MV, 31 ,22). It is apparently evident that counterfeiting was prevented in the stamping process in soaps, with the state tightening the controls, issuing a regulation and punishing those who did not comply with this regulation.

On November 4, 1892 (13 Rebiülahir 1310), Leonidin from Heraklion merchants demanded the payment of 11.000 kurus 18 money in cash, which he would receive from the soap price he had given to the Crete Military Division (*Fırka-i Askeriye*) between 1894 and 1895, from the Serasker's Office. 40 % of the person's due was written off. The person asked for 25% of the money in cash. It was decided that

1308 kuruş of this payment would be made from Divanı Umumiye allocation. The person agreed on the deletion of 25% of the money, and the situation was approved by the General Assembly of Public Finance (*Meclis-i Umuru Maliye*) (BOA, İ..ML , 2 , 41 and BOA,A.MTZ,GR,2,52).

Although it was reported that soap made from dalık was not harmful, this substance had started to be seen as bad over time, and soap production in this way was not found appropriate. Both the foreign sale of Dalıklı soaps and the importation of this powder for soap production were realized out of the concern of maintaining the trade. The document dated March 19, 1904 (2 Muharrem 1322) reported that the soaps brought to Thessaloniki from Crete and Lesbos piers were produced with marble powder known as dalık; although it was known that these were harmful to the body, the export of soaps was allowed by the doctors. An increase in the trade of soap made in this way was also been observed. Upon the request signed by İlyas Yakud Refkas, it was requested to investigate this situation, and the Rumeli Province Şahane Inspectorate gave a citation for this situation (Baykara Taşkaya, 2021: 65-66).

In the Ottoman Empire, Crete was one of the most important places in soap production. Most of the soaps were sent to Istanbul. Latron (bicarbonate de soude) is known to be used as some of the materials used in production instead of dalık and barren. The issue of stamping has become a highly important problem; other centers producing soap tried to sell their soaps by putting Crete stamp in their products. To prevent this situation, the penalties were applied; the problem was solved, albeit to a lesser extent, by requiring that the soap produced by each soap-producing place be marked by the place it produces.

5. Dersaadet, Primary Destination in Soap Sales (Mirî Mübayaa)

The food supply of Istanbul was one of the main problems that directly concerned the state. One of the taxes levied at the beginning of the 19th century was "Miri Mübayaa". This tax is the collection of basic foodstuffs such as grains and meat, which are needed in Istanbul, by the officers over the price determined by the state, not the fixed price (narh). Dried fruit and Olive oil (*Meyve-i Huşk ve Revgan-ı zeyt*) were requested to be sent from Aydın, Saruhan and Menteşe sanjaks and delivered to the storekeepers for the food supply of Istanbul by virtue of Kiler-i Amire in 1580 (Hijri 987). In 1583 (Hijri 991), it was requested to supply and deliver materials such as almonds, sesame, and cowpea as well as dried fruit; the same request was repeated in 1586 (H. 994) (Emecen 1989:262; Arıkan 2007: 9; Mantran, 1987:169-170). It is also known that the sanjak lords had experienced frictions, leading to tormentful predicaments on the villagers from time to time due to the demand for grain (Emecen, 1989, 245). Midilli and its affiliated Ayazmand were of great importance in terms of being close to Edremit and the center in providing the required olive oil to the mosques, masjids, and the people of Istanbul. Although the island of Crete was far away, it was an important place where oil and soap were supplied.

There was continuous correspondence between Istanbul and Girit, not to allow the transportation of Cretan soap and olive oil from Istanbul to another place. In the correspondence dated 20 June 1765 (1 Muharrem 1179), a document was sent stating that the oil and soap loaded on the ships were given a compass, the production here would only meet the needs of Dersaadet, and those who sold these products would be punished (BOA. C.İKTS, 43, 2122).

Another outstanding issue in the frequency of documents sent to Crete from Istanbul is the soap being sent to Istanbul. It is requested to send products urgently from Crete to Istanbul for soap needs. In the document dated 7 December 1781 (20 Zil-Hijjah 1195), Heraklion requested that the products be sent quickly, as the oil and soap from Crete was not in sufficient quantity to meet the needs of Dersaadet. Information on how much product was sent was not given (BOA,AE.SABH.I.. ,69 , 4754).

Oil and soap are among the goods that stand out among the goods loaded from Crete. Ships loaded with oil and soap were first asked to send their goods to Istanbul. In the document dated 11 September 1805 (16 Cemazielahir 1220), it was reported that a ship loaded with soap from Crete ships would pass through the Mediterranean Strait and take its cargo to Izmit, so upon the order sent, the aforesaid ship was asked not to unload this soap but to ship its goods directly to Istanbul. Tatar Hakkı Ahmet Efendi was requested to be informed about the situation; while a search for the ship was being considered, it was reported that the ship was on the way to Istanbul (BOA, C.IKTS, 6 ,279).

Shipments from Crete to Istanbul would be carried out by sea. The shipment of goods would take about a month by sea. İbrahim Pasha, who was in charge of the transport of olive oil and soap, was given the seal indicating that Mustafa Pasha had received the order. In the document dated 18 June 1818 (13 Şaban 1233), olive oil and soap, which were the goods belonging to the Province of Crete, were loaded onto the ship from Antalya Pier after the Heraklion Castle was secured. It was reported that on the 4th day of its departure from Antalya, the ship touched at Crete and set out for Istanbul after the goods were loaded; this journey took 28 days in total (BOA, HAT, 762,36022).

One of the principles of the export policy in the Ottoman Empire was the principle of exporting the surplus of domestic consumption to foreign countries. Goods needed in the domestic market would not be exported. This principle had been put into practice in soap as well as in all types of commodity. In the document dated 7 October 1820 (29 Zilhijce 1235), it was requested to record the information about how much oil and soap came to Dersaadet in a year in the customs books, and to calculate how much the capital city (Dersaadet) needed. It had been reported that Lesbos sent 20,000 kantar olive oil from its share, and from that day forth, Muslims and rayah (non-Muslims) were obliged to send 20,000 scales (*kantar*) of oil in cash each year. When the olive oil was sent from Lesbos to Thessaloniki, the capital's

needs were not taken into consideration, due to which a letter was sent and it was requested that the sales should start after meeting the needs of the center (the capital city?). It had been reported that the amount of the products to be sent from Lesbos, Crete and Edremit would be recorded and the sale of olive oil and soap would be allowed after Istanbul's needs were met (BOA, HAT, 716, 341779). The same situation was experienced once again. In the document dated 15 November 1849 (29 Zilhijce 1265), it is stated that an order was written to send all the soaps produced in Crete, Lesbos, Athens, Ayvalık and Edremit to Istanbul since it was known that the soaps sent to the palace in Istanbul did not meet the need for some time (BOA, A. MKT.236, 11).

In cases where the transportation of goods by sea was not suitable, goods were also shipped by land. It had been reported that the olive oil and soap produced in the areas under the administration of the Minister in Lesbos, Mustafa Ağa, could not be sent on 2 July 1829 (29 Zilhicce 1244) due to the difficulties experienced in sea transportation, so efforts were made to send them by land as soon as possible. In addition, it was also emphasized that there would be no sales to İzmir and no products would be sent to other places before Istanbul's needs were met. After the delivery to the Mukataat Treasury, it was informed that the necessary information would be given to the İzmir Minister for keeping the registry book and selling the surplus soap and oil in Crete, Ayazmand, Ayvalık, and Edremit (Baykara Taşkaya, 2021:69).

Only general information about the delivery was given in the documents regarding the shipment of soap. In the document dated 25 January 1854 (25 Rabiulahir 1270), information about the delivery of the miri (public) purchase was given. It was reported that the mabeyn (chamberlain) book and its mandate for the amount of olive oil and soap produced by the people of Crete Island were presented to Seraskerie from the Governorate of Crete. It has also been recorded that the document stating the situation was sent to the Ministry of Finance (BOA, İ..DH.. , 289 , 18160).

In the document dated 18 December 1784 (5 Safer 1199), it was stated that the owners of soap factories in Crete and Rethymno were misbehaving with the excuse that the olives were scarce that year; this was not allowed and more soap was asked to be sent to Dersaadet. It was stated that the soap shops were not the sole bodies in charge of this job, and therefore other businesses should start production. It was declared that enterprises not producing soap would be penalized. To do so, orders were sent to the guards and judges of Chania and Rethymno, mukataa trustees, municipal police, companions (ashab) and mukataa farms (BOA, AE.SABH.I., 203, 13573).

All kinds of needs of Istanbul were always kept first, and certain products were sent to Istanbul from various parts of the empire. The goods produced in Crete were transported to Istanbul by ships, and the transportation took about a month. On

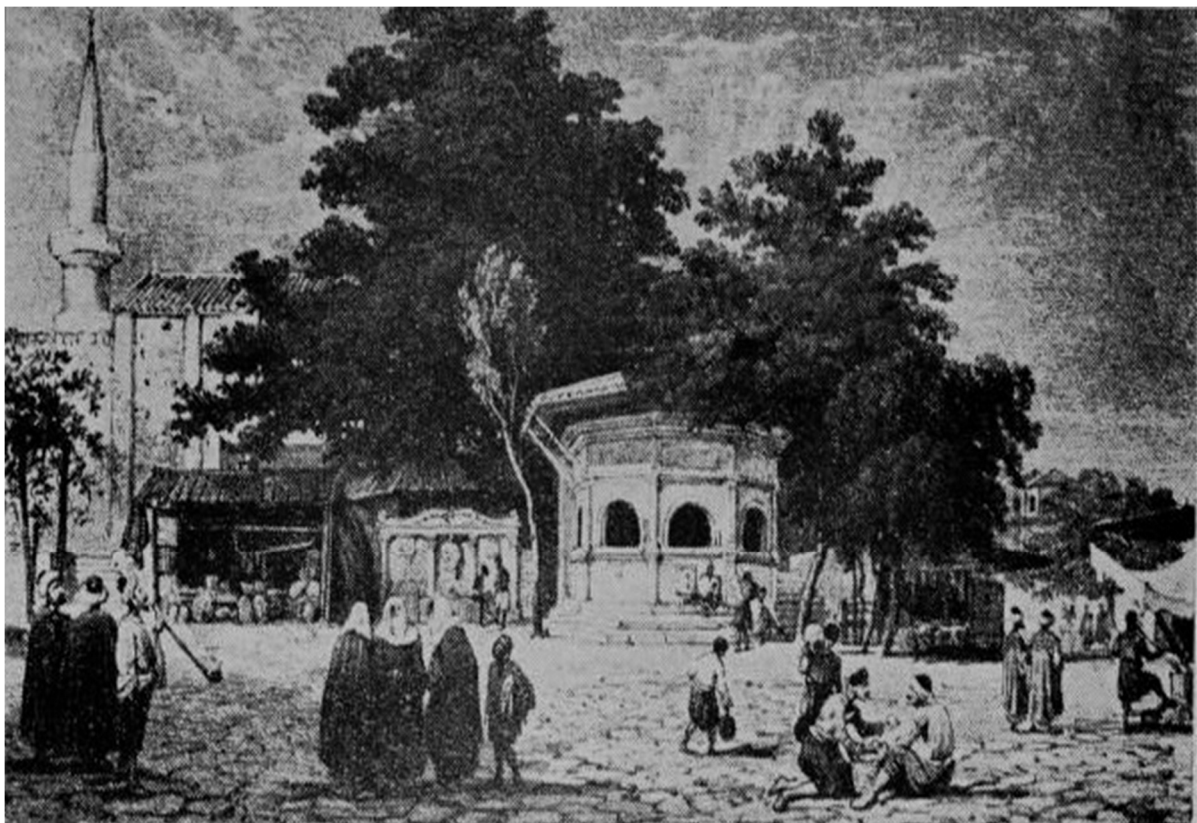
the island, oil and soap produced from olives were regularly sent to Istanbul every year to meet the needs of the palace and the military. It is apparent from the documents that oil and soap were not sent or less amounts of soap were sent in some years, when the olive crop was low.

6. Customs and Manufacturing Shops (*Karhaneler*)

Customs is a legal tax levied on foreign goods that are imported into a country or brought by anyone. Usually the documents in the archive are related to the tax rates and wrong taxation taken from the customs.

Picture 1

Valide Mosque in Heraklion (Mourellos,1920:98- 118).

Picture 2

Famous Walkway in Arkadi, attended by women and children (Mourellos,1920:98- 118).

Further information can be obtained from the yearbooks about the sale of oil and soap made in Crete. The document dated 1 September 1798 (20 Rebiülevvel 1213) had reported the capital, interest and freight accounts related to the sales by Haceki Mustafa Kaptan ship. The revenues of olive oil and soap, which are Cretan products, were recorded along with the information about the people that this person did business at the ports he had been to (BOA, TS.MA.e , 265, 21), making it possible to reach sufficient information about the income of a person from oil and soap as well as the status of customs duties¹⁴.

Table 3

Olive Oil Revenues of Haceki Mustafa Captain Ship

Person	Revenue (kurus)	Scales	Portage (kurus)	Other person
Karagöz Mehmet	165	426	-	Kağılar Reis 300

¹⁴ Some figures feature two values. Only one of the two given values is included in the calculations.

Ağazade Elhac Hasan Paşa	-	-	22/30	-
Hasan tabi Hacı oğlu	272	-	94	-
Bekri oğlu Mehmet Ağa	362	-	126/28	-
Ağazade Emin Efendi	15/30	-	-	-
Kanılar Reis	300	-	105	-
Eşizli Yorgan	90	-	31	-
Çavuş oğlu Molla Ali	36	-	31	-
Total	1240	426	409	300

Table 4

Soap Revenues of Haceki Mustafa Captain Ship

Person	Revenue(kurus)	Scales	Portage(kurus)	Other person
Esas gümrükte Saadetli Hasan Ağa	18784 /223	426	-	-
Kasımzade saadetli Kasım Ağa	19130/225	-	125	-
Ağazade Hasan Ağa	12040	293	239	Rum (Navlun) 12
Sabuncuzade İmail Ağa	5864	133	-	-
Bekri oğlu Ahmet Ağa	3113	70	6136	-
Hocalı Hasan Ağa	6242	131	-	-
Katip Molla Gümlük Yusuf	6258	142	-	-
Enişkizade Elhac Ali Ağa	6224	131	-	-
Yanakı Kuklalı	6195	135	-	-
Çavuş oğlu Molla Ali	1130	25	-	-
Mekliyovan	6301	143	-	-
Kokulu Apostoloki	6079	138	-	-
Ağazade Elhac Emin Efendi	9	11	-	-

Total	97.373	1778	6500	12
--------------	--------	------	------	----

It is possible to determine the annual total amount of customs tax of the goods sent from Crete to Istanbul. In the document dated September 27, 1846 (6 Shawwal 1262), the customs duty of soap, olive oil and other goods that came to Istanbul with a permit from Crete was received with a fixed account book and delivered with a permit. 509 notebooks as of February 1261 indicate that the customs tax of soap and other goods coming to Istanbul for a full year was as follows: 10 thousand loads 5569.5 kuruş 50 akce, one load 6262.5 kuruş 55 akce, and total 12 loads 9832.5 kuruş 45 akce (BOA, C..ML.. , 754 ,30701). From these figures, we can easily see the material value of the trade between the island of Crete and Istanbul.

From the customs books, we can also make deductions about the four-year total revenue of the product shipment from Crete. In the document received on August 4, 1826 (29 Zilhijce 1241), the record of the income collected from the olive oil and soaps passed through customs by the Treasurer of Revenue of Crete, Ragıb Efendi, was given in the books from the beginning of March 1241 to the beginning of 44(BOA,C..ML.. , 357 , 14608). The highest income belongs to Esmâ Sultan.

Table 5

The Income Collected from Olive Oil and Soap by Ragıb Efendi, the Treasurer of Crete between 1241/44

Person	Heraklion Customs	Chania Customs	Rethymno Customs	Total
Seyidel Muharrarat Tac-el Mesturat ekalliyet Hasenat Devletli azimetlü Esmâ Sultan Aliyye Hazretleri Hassaları	57.482 kuruş 22 coins	18.141 kuruş 5 coins	6282 kuruş 18 coins	81.905 kuruş 45 coins
Zergan mamul Hümayun Hassası	11.496 kuruş 20 coins	5142 kuruş 12 coins	1915 kuruş 1 coins	18.553 kuruş 33 coins
Vezir Mükerrer devletli Cami Paşa Hazretleri	6897 kuruş 36 coins	30.854 kuruş	10.532 kuruş 25 coins	48.283 kuruş 61 coins
Ecilleyi Rical Devleti aliyye kethüda Devletli Habib Efendi Hazretleri	12.855 kuruş 33 coins	-	4624 kuruş 18 coins	17.479 kuruş 51 coins
Müderriş Kiremenren Faziletli Tefvik Beyefendi	18.141 kuruş 5 coins	-	6386 kuruş 17 coins	24.527 kuruş 22 coins

Eazamı rical devletli Aliyye Elhac Yusuf Rıza Efendi	-		19.150 kurus 10 coins	19.150 kurus 10 coins
Hacegan Divanı Hümayun atufetli Hasan Remzi Efendi	25.711 kurus 25 coins	-	35.286 kurus 32 coins	60.997 kurus 57 coins
Esbak Girid Defterdarı devletli Elhac Hasan Efendi	5748 kurus 10 coins	6856 kurus 18 para		12.604 kurus 28 coins
Escheat Shares	5514 kurus	4071 kurus 8 para	9415 kurus 22 coins and 9248 kurus 37 coins	28.248 kurus 67 coins
Hatbuyuzadegan Murad Bey Mehmet Merzifon hisseleri from the residents of Heraklion	25.711 kurus 27 coins	-	9575 kurus 5 coins	35.286 kurus 32 coins
Suhtazade Derviş Bey Hamd 'ül Hasan Ağa from the residents of Heraklion	1532 kurus 35 coins	10.713 kurus 13 coins	3670 kurus 19 coins	15.915 kurus 67 coins
Kasımzade Hamid from the residents of Heraklion	12.855 kurus 23 coins	-	-	12.855 kurus 23 coins

Table 6

Distribution of Olive Oil and Soap Revenue of Crete Treasurer Ragıp Efendi by Crete Ports

Place	Port	Revenue
Heraklion Castle	Customs Port Pier	91.972 Kurus 4 coins
Chania Castle	Customs Port Pier	205.693
Rethymno Castle	Customs Port Pier	76.601 5 coins
Total		36.9951 28 coins

As shown in Table 5, the highest income belongs to Esmâ Sultan Aliyye His Holiness (81,905 kurus 45 coins). The figures given in Table 6 put Chania Customs in the position of the port with the highest capacity in terms of workload.

There are also many documents related to collecting excessive customs duties. In the document dated 23 November 1849 (7 Muharrem 1266), Nafiz Pasha gave a memorandum to the important merchant, stating that the customs duty collected

from soap and other goods manufactured in Crete was high. The petition, given by Muslims and non-Muslims, was sent to Meclis-i Vala. The scale of soap was sold at 22.5 kuruş with 9% customs tax, and a 20% discount was requested. While the scale of soap was 100-115 kuruş at the production site, it was reported that this situation hindered trade since the goods sold abroad had to be sold at higher prices due to customs duty. An order was given to the pasha, who was the marshall (müşir) of Crete, for this reason (BOA,A.,MKT.NZD. , 1 ,20). Another document related to the complaints about customs is the letter sent from the British Embassy, which was written to the Customs Escrow on 24 June 1857 (2 Dhu al-Qada 1273), stating that double customs duty was taken from the sacks full of soap being taken from England to Crete. It was stated that the customs duties where this transaction was made by accident would be examined and opinions would be given (BOA, HR.MKT, 195 ,16). In another document dated 14 October 1862 (19 Rebiyülahir 1279), it was stated that a 12% tax was charged by the Crete Customs Office on the olive oil transported from Heraklion to Trieste (Italy) and to some places in the vicinity by the merchants of the Republic of The Seven United Islands (Cezayir-i Seba) as well as on the oils sent to the countries that did not sign the agreement. While two traders from the community did not pay more than 8% customs duty even on the goods they had transported from Austria, the receipt given from the British Embassy to lower the customs duties was accepted (BOA, HR.MKT 414, 7).

Table 7

Export Products in 1890 (Cuinet,1892, cilt 1,560-561)

Products	Price (Franc)	Places of Sales
Olive oil	13.000.000	Thessaloniki (Greece), Dersaadet, Alexandria (Egypt), Trieste (Italy), Odessa (Russia), London (England), Marseille (France)
Soap	1800.000	Thessaloniki, Izmir, Dersaadet, Egypt, Greece
Total	14.800.000	

As can be seen in Table 7, an income of 14,800,000 francs has been obtained. Same figures are seen in Semsettin Sami as well. Olive oil is such a reputable product that it can be sold from Mediterranean countries even to Italy. Soap is also a product that is distributed to the surrounding areas.

Olive oil and soap were the basis of the Cretan industry. There were many businesses operating on simple terms. According to the *1876 Provincial Yearbook*, their number was 3560. The number of oil factories was 120 (1293 Crete State Yearbook, 133-135). It was the women who usually harvested the crops on the trees on the island of Crete. After being collected, the olives are first crushed on the tile; then the tree was clamped in a vise. The first oil released at this stage was defined as *cire oil*

and used in soap making and was given to factories to make soap. The *pulp*, which is called as common oil, was used for burning coal (1303 Crete State Yearbook, 231).

The first document related to the factories in the archive is related to the permission obtained for the establishment of an oil factory. In the document dated 26 November 1859 (1 Cemazeyilevvel 1276), two French merchants wanted to establish an oil factory far from the center of Chania, that these factories should operate with masonry and machinery and their permissions should be obtained accordingly. They applied to their consulates. They asked the Consulate of Chania to assist in obtaining this permission. The Ottoman State underlined that it would accept their offer provided that they did it on behalf of the state. Again, it was requested to give information as soon as possible whether a license could be granted, and it was emphasized that they had attempts for the tools and goods of the factory (BOA, HR, MKT, 315, 42). Since there are no other documents regarding whether this factory was allowed or not, we do not have information about whether the factory had been opened or not.

There were 45 soap shops in Heraklion, Chania, and Rethymno, most of which were located in the city centers. Not until the first quarter of the XVIII century did soap production start. It would have to wait until the next century for soap to industrialize. Soap factories were usually monopolized by foreigners. The biggest of these factories was the Orient Oil and Soap Factory owned by Mr. Dens and his sons, where Muslims and non-Muslims worked together in Heraklion (Cuinet 1892, Vol. 1.559). Since the soaps produced in Crete were known as "high quality -ala" in abroad, manufacturers from other nations also asked for information about how the production was carried out. On September 20, 1894, it was reported that one of the Ragusa merchants wanted to do business by contacting the Crete soap factory, and a report from the Ragusa Consulate was sent for this purpose. The correspondence from the Vienna Embassy, with additional statements, was sent to Dersaadet and the Chamber of Commerce and Agriculture Industry as a memorandum. While the merchant from Ragusa was asked to contact Kafescizade Mehmed Fuad Efendi, who was in contact with this factory and continued his activities in Asmaaltı in Dersaadet, an enactment was sent to the Chamber of Commerce and Agriculture, informing him about the situation (BOA, HR.TH., 148, 41).

Thanks to the ledger records kept at the customs in order for trying to make the customs taxes more convenient with the agreements made with foreign states, we are able to calculate the distribution of olive oil and soap sales among ports of Crete and how much oil and soap was sold to whom. Having looked at the records, it is seen that the income of Esma Sultan, who is the Mukataa, was quite high.

Result

Olive is the fruitful fruit of the Mediterranean climate. Crete Island had become one of the important commercial centers of the Mediterranean due to its location. The most important product grown on the island is undoubtedly the olive.

It is stated in the yearbooks that the number of trees, which was 5,827,204, was higher with newly planted trees. The oil and soap obtained from this product was the most important commercial product sent to Istanbul, meeting the needs of the palace. From time to time, the growth of olive fluctuated depending on the climate, hindering the trade of oil and soap obtained from it. Despite the fluctuations, the income was obviously high due to the profitable production. That is why the people demanded tax exemption from the state during the periods when olives were scarce. Listening to these demands, the state generally provided the postponement or installment of debts. Of course, there were cases where tax amnesty was not deemed appropriate.

Mukataa foundations were also established for olive oil and soap. Households dealing with olive cultivation were generally Muslims. The destruction of olive trees with the Greek Revolt affected the Muslims the most; since the burning of some villages also disrupted trade, the oil and soap trade was disrupted. By forming cordons, the rebellion was tried to be prevented by military organization. We also see that the British reinforced their military units on the island taking advantage of the rebellion. Being the livelihood of the people, the trade of this product, which was damaged due to the riots, was tried to be regulated by creating unity among the people. During the period when the olive crop was low and due to the unrest caused by the Greek Revolt, the state accepted the people's demand for the postponement of taxes.

All kinds of needs of Istanbul were always kept first, and certain products were sent to Istanbul from various parts of the empire. It is apparent that the olive oil and soap produced in Crete were transported to Istanbul on a month-long cruise, and that these goods had not been traded until Istanbul's needs were met. It is apparent in the archive documents that the quality of the soap produced in the region is high. For this reason, other important olive producing centers preferred to sell their soaps with the fake Cretan stamp, and the soap trade of the Cretan merchant was also affected by this counterfeiting. The new legislation imposed the requirement that the producers should use the stamp belonging to the place where they produced the soap, thus counterfeiting was prevented. While telling the story of the agricultural product, We, indeed, tried to reveal the economic conditions. Olive oil accounted for the most important proportion of tithe income of the island. After the Halepa Edict was signed in 1878, tithe income was left to the island. Now, the economic structure of the Ottoman Empire on the island came to an end. In this sense, the economic conflicts among the people did not end despite the decrease. In 1897/98, olive trees were destroyed on the island and Muslims suffered the most from this situation. The local government had tried to reach a compromise between the two parties. The people living together had made a compromise to ensure peace on the island so that the wheels of economy would turn. Olive is a product that is also sold to foreign states as a commercial product. In this sense, it has been observed that customs duties were tried to be reduced by other states. The fact that the quality

of the soap produced on the island was high caused the production of the workshops in the region to become the object of curiosity for the producers of foreign state citizens. Olive, which is the most important product of Crete Island, has been greatly affected by the rebellions on the island. Although the state tried to fix the trade affected by the rebellions in the region, it did not prevent the island from getting out of hand. In this study, in the footsteps of Ottoman archive documents, the inseparable effect of the political structure and the economy is also explained while the story of the olive is told.

References

1-Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

Ali Emiri Tasnifi (I. Abdülhamid) AE.SABH.I. , 281 – 18860 AE.SABH.I. , 69 , 4754 ,AE.SABH.I. , 203 , 13573

Amedi Mektubi Kalemi A.}MKT.UM.. , 357,13,A.}MKT.UM.. , 164, 78,A.}MKT.MVL. , 142 , 81,A.}MKT.UM.. , 110 ,41 , A.}MKT.MHM. , 75 ,101, A.MTZ,GR,2,52, A.,MKT.NZD. , 1 ,20 A.}MKT.UM.. , 182, 40, A.}MKT. MHM. , 210, 35 A.MKT.236 , 11.

Cevdet Tasnifi C..ML.. , 669 - 27419 C..ML.. ,78 , 3590 C..ML. , 556 , 22828 C..ML.. , 754 ,30701C..İKTS , 5 ,239 C..ML.. , 91 , 4101 MV , 73 , 84 C..İKTS , 43 , 2122 C..İKTS , 6 ,279 C..ML.. , 357 , 14608 C..ML.. , 295, C..ML.. , 386 , 15829

Dâhiliye Nezareti DH.MKT. , 1653 , 1 DH. MKT. , 1656 - 90 DH.MKT 1669 , 109 DH.MKT. , 1604, 39

Hatt-ı Hümayun Tasnifi HAT , 762,36022 HAT , 716 , 341779

Hariciye Tasnifi HR.MKT 414 ,7 HR.MKT. 195 ,16 HR.MKT, 315 , 42 HR.TH.. , 218 , 70. HR.TH.. ,209 , 29 HR.TH.. , 201 , 59 HR.TH.. , 213 , 35, HR.TH.. , 194 , 38 HR.MKT. , 766, 58, HR.TH.. , 148 , 41

İrade Tasnifi İ..ML , 2 , 41, İ..MVL. ,34 ,611 , İ..MTZ.GR.. ,34 , 1450 İ..MTZ.GR.. , 4 , 68 İ..HR.. , 183 ,10200 İ..DH.. , 289 , 18160 12033

Meclisi Vala MVL , 799 , 69 ,MVL , 97 , 24 MVL , 875 , 73

Meclis Vükela Zabıtları MV. ,41 ,25 MV,31 ,22,

Maliye Nezareti Emlakı Emiriye Müdiriyesi ML.EEM. 65 - 37 ML.EEM. 64, 36, ML.EEM. , 69 , 9

Şurayı Devlet ŞD. , 2374 , 31.

Topkapı Sarayı Müzesi arşivi Evrakı TS.MA.e , 168 ,4

Yıldız Tasnifi YPRK.BŞK. , 36 , 38, YPRK.ASK. , 144 , 65 ,Y..MTV. , 182 , 24 ,Y..MTV. ,182 ,147, Y.MTV. , 182 , 175, Y..MTV. , 174 ,182 ,Y..MTV.,178,166 ,Y..PRK.MYD, 19 , 123 ,Y..PRK.ASK. 132 , 33, Y..PRK.ASK. , 144, 120

Zaptiye ZB. 4 , 67

2. Gazeteler ve Salnameler

Takvim-i Vekayi, 1 Safer 1279 (29 Temmuz 1862).

1292-1293-1309 Salnâme-i Vilayet-i Girid - Hanya / Girid : Hanya Girid Vilayet Matbaası.

3. Basılı Eserler

Adıyeyeke, A, Nükhet (2000). *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı, (1896-1908)*, Ankara: TTK.

Akyıldız, Ali (2009). "Salih Sultan" ,TDVİA, İstanbul, C.36,45.

Arıkan, Zeki (2006). "Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV (40): 1-28.

Baykara Taşkaya, Arzu "(2021).Midilli Adası'nda Sabun İmalatı" *Güncel İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları 2021*, Edit: Doç. Dr. Mehmet Sarıoğlan Dr. Fatih Sansar, Lyon: Livre de Lyon, 63-94.

Cuinet, Vital (1892) *La Turquie D 'Aise Paris*, E. Cilt 1, Leroux: France

Duran, Faik Sabri (1996). *Büyük Atlas*, İstanbul :Kanaat Yayınları.

Emecen F. M. (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara: TTK.

Emecen F, M. (1991). "Atıyye-i Seniyye ",TDVİA, İstanbul, c 4, 64.

Erkal, Mehmet (2007). "Öşür", TDVİA, İstanbul, C..34, 97-100.

Genç, Mehmet (2006). "Mukataa", İstanbul, TDVİA, C.31, 129-132.

Göğüş, Fahrettin – Özkaya, Mücahit Taha, Ötleş, Semih (2009). *Zeytinyağı*, Ankara: Eflatun Kitabevi.

Gür, Barış (2019). "Minos Ve Miken Kültürlerinde Zeytinyağı Üretimi Ve Ticareti",*Çağlar Boyunca Üretim Ve Ticaret: Prehistorya'dan Bizans Dönemi'ne* "Editor: Oktay Dumankaya , Bilgin Kültür Sanat :Ankara ,165-177.

Gülsoy, E. (1997). *Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi (1645-1670)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Hadziiossif, Christos (2018). "Zeytin ve Zeytinyağının Tarihselliği ",*Zeytinin Akdeniz'deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*,izmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi,95-105.

Hinz, W. (1990). *İslam'da Ölçü Sistemleri*; Çev Acar Sevim, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Karal, Enver Ziya (1988). *Selim III' ün Hattı Hümayunları- Nizam-ı Cedit- 1789-1807*, TTK Yayınları, Ankara.

Mantran, Robert (1987). "XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaretin Değişmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, III, Ege Üniversitesi, 169-170.

Mourellos, J. D. (1920). *La Crete A Traverser Les Siecles*, Crete .

Kütükoğlu, M. (1986). "Yunan İsyarı Sırasında Anadolu Ve Adalar Rumlarının Tutumları Ve Sonuçları. "III. Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan ilişkileri, 133-171.

Şemsettin Sami (1314). *Kamusu'l-Alam*, Cilt 6, Mihran Matbaası, İstanbul.

Öztürk, Nazif (2006). "Mukataalı Vakıf "TDVİA, İstanbul C.3, 132-134.

Öztürk, Y. (2015).1770 Girit Ayaklanması, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Özcan, Abdülkadir (1999). "İane" ,TDVİA,İstanbul, C.19 , 228-232.

Şahin, Güven (2019). "Türk Kültür Coğrafyasından Özel Bir Örnek:Türk Sabunları", *İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, AİCUSBED, 5/2,2019, 371-401.

Tukin, C. (1945). Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit isyanları 1821 yılına kadar Girit, *Belleten*, 9(34), 163-206.

Tukin, Cemal (1996). "Girit", İTDVİA, İstanbul, C. 14, 85-93.

Türkmen, Z. (2001). Girit Adası'nı Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları, Ankara Üniversitesi, *Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, 12, 219-244.

OSMANLI GENÇ DERNEKLERİ MECMUASI VE EĞİTİM POLİTİKASI*

Ayşe DEMİRBAK**

Özet

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Meşrutiyet'in ilanı ile batılılaşma anlamında büyük adımlar atmıştır. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle beraber basın gücü artmıştır. Bireye verilen özgürlüklerin etkisiyle dernekleşme faaliyetlerinde de artışlar yaşanmıştır. İttihat ve Terakki döneminde milliyetçilik eksenli olarak asker/millet anlayışına dayanan birtakım dernekler kurulmuştur.

Bu derneklerden biri olan Osmanlı Genç Derneği I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği dönemde Türk-Alman iş birliği neticesinde faaliyete başlamıştır. Derneğin amacı, dönemin şartları doğrultusunda gençleri hem fiziksel hem de ruhsal yönden sağlıklı yetişmelerini sağlamaktır. Bunun için beden terbiyesi, ruhi terbiye, hıfzıssıhha gibi eğitimlere ağırlık verilmiştir. Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası ışığında bu eğitimlerin içeriğinde neler olduğu incelenerek derneğin faaliyetleri hakkında bilgi edinmek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelime: Dernek, İttihat ve Terakki, Mecmua, Meşrutiyet, Osmanlı Genç Dernekleri.

OTTOMAN YOUTH ASSOCIATIONS JOURNAL AND THE POLICY OF EDUCATION

Abstract

In the 19th century, the Ottoman Empire has made great strides in terms of Westernization with both the Edict of Tanzimat and the declaration of the Constitutional Court. Especially, the power of the press has increased with the proclamation of the II. Constitutional order. Due to the effect of the freedoms granted to the individual, there have also been increases in association activities. During the period of Union and Progress, a number of associations based on the understanding of soldiers/nation were established based on nationalism.

One of these associations, the Ottoman Youth Associations started to their activities as a result of the Turkish- German cooperation during the period when the first World War was ongoing. The aim of the association is to enable young people to grow up healthy both physically and spiritually in accordance with the conditions of the period. For this purpose, training, such as physical education, spiritual education, healthy has been given weight. It is aimed to obtain information about the activities of the association by examining what was included in the content of these trainings in the light of the Ottoman Youth Associations assembly.

Keywords: Association, Constitutional Monarchy, Committee of Union and Progress, Journal, Ottoman Youth Associations.

* Çalışma, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Dr. Öğr. Üyesi Cihat TANIŞ danışmanlığında Ayşe DEMİRBAK tarafından hazırlanmakta olan, "Osmanlı Genç Derneği Mecmuası'nın İncelenmesi ve Transkripsiyonu" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: aysedemirbacak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4506-4326

Giriş

Modern anlamda matbaanın icat edilmesiyle birlikte basın-yayın faaliyetleri, hızlı bir dönüşüm geçirmiştir. Osmanlı Devleti de özellikle XIX. yüzyıldan sonra bu dönüşümden fazlasıyla etkilenmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin matbaa ile tanışması çağdaşlarına nazaran daha geç tarihlere rastlamaktadır. Osmanlı'ya matbaa ilk kez 1493 yılında İspanya'dan göç eden Yahudiler ile gelmiştir.¹ Osmanlı Müslümanlarının matbaa ile tanışması ise 1726 yılında İbrahim Müteferrika ve Mehmet Sait Efendi'nin gayretleri sonucu olmuştur.²

Türkçe olarak yayımlanan ilk gazete 1828 yılında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa tarafından çıkarılan Vakayi-i Mısıriyye'dir. Gazetede Türkçenin yanı sıra Arapçaya da yer verilmiştir.³ Bir diğer gazete ise Girit'in alınmasının ardından 1830 yılında çıkarılan Vakayi-i Giridiye'dir. Yayın dili olarak Türkçe ile beraber Yunancaya da yer verilmiştir.⁴ Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut'un modernleşme faaliyetleri arasında yer alan ilk resmi nitelikli gazete 1831 yılında yayıma başlayan Takvim-i Vekayi'dir. Bu gazetede ile devletin resmi haberleri halka duyurulmaya çalışılmıştır.⁵ Gazetede ağdalı bir dil kullanılmış ve noktalama işaretlerine dikkat edilmemiştir.⁶ Osmanlı'nın ikinci gazetesi ise 1840 tarihli Ceride-i Havadis'tir. İngiliz tüccar William Churchill tarafından çıkarılan gazete ilk etapta iyi satış yapamamış ve devletten destek almıştır. Bu nedenle yarı resmi bir nitelik taşımaktadır. Gazetede haberler genel olarak iç ve dış haberler olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁷

Osmanlı basını 1960'lara gelindiğinde büyük bir ivme kazanmıştır. Devlet'in ilk özel gazetesi olan Tercüman-ı Ahval Ağâh Efendi tarafından yayım hayatına başlamıştır.⁸ Bunun yanında gazete Genç Osmanlılar gibi milliyetçi fikirlere sahip olanların ilgi odağı haline gelmiştir.⁹ Bir başka gazete olan Tasvir-i Efkâr ise 1862 yılında Şinasi tarafından yayımlanmaya başlamıştır. Gazetede

¹ Mehmet Ali Karaman, "Osmanlı Modernleşmesinde Basın", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2014, S. 32, s. 133; Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın ve Yayın*, Literatür Yay., İstanbul, 2000, s. 9.

² Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970, s. 94-95.

³ Cihat Tanış, *Şarki Rumeli Türkleri'nin Sesi Emniyet Gazetesi (1896- 1897)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2011, s. 5.

⁴ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basını Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 15.

⁵ Kenan Demir, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, Nisan 2014, s. 62.

⁶ Hıfzı Topuz, *100 Soru da Türk Basını*, Gerçek Yay., İstanbul 1973, s. 6; Demir, s. 62.

⁷ Atilla Girgin, *Türk Basın Tarihinde Yerel Gazetecilik*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2000, s.22-23; Demir, s. 64.

⁸ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yay., İstanbul 2005, s. 185.

⁹ M. Kazım Benek, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyet'e Kadarki Gelişimi", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6-7, 2016, s. 32-33.

genel mana da özgürlük vurgusu yapılmıştır. ¹⁰ Ayrıca ilk kez sayfa düzenine ve yazım kurallarına dikkat edilmiştir. ¹¹

Osmanlı Devleti'nde gazetelerin ardından yaygınlık kazanan bir diğer basın aracı ise dergiler olmuştur. 1849 yılında yayıma başlayan Vaka-yı Tıbbiye Osmanlı'da dergiciliğin ilk örneğidir. Dergide ele alınan konular arasında sağlık için faydalı birtakım bitkilerden bahsedilirken havanın insanlar için ne denli önemli olduğu vurgulanmıştır. ¹² 1862 yılına gelindiğinde ise Münif Paşa tarafından kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Derneği'nin sözcülüğünü yapan Mecmua-ı Fünun yayıma başlamıştır. Dergide Avrupa'da yayımlanan eserlerden tercüme yapılmıştır. ¹³ 1870'li yıllara gelindiğinde Teodor Kasap tarafından ilk mizah dergisi olan Diyojen yayımlanmıştır. ¹⁴ II. Meşrutiyet döneminde basın açısından özgürlükçü bir hava esmiştir. Dergilerde genellikle ziraat ve edebiyat gibi alanlar üzerinde durulmuştur. Bunların dışında iktisat, fikir, mizah, kadın, çocuk gibi daha birçok alanda çıkarılan dergiler de mevcuttur. ¹⁵

1. Osmanlı Genç Derneklerinin Genel Özellikleri

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verip kısa zamanda yayılım gösterdiği bir dönemde İstanbul'daki Alman İslahat Heyeti Başkanı Von Der Goltz, Almanya'da oluşturduğu "Kayzer'in Alman Gençlik Direnişi" modelinde bir derneğin Osmanlı Devleti'nde oluşturulması için Harbiye Nezaretine bir tasarı teklifinde bulunmuştur. Bu tasarıya göre dernekten beklenen: Ordunun arkasında gençlerden meydana gelen, her zaman hazır durumda bekleyen bir yardımcı kuvvet oluşturmaktır. Böylelikle asıl orduda bozulma olduğu takdirde yerine geçebilecek yedek bir kuvvet olmuş olacaktır. ¹⁶

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya'ya duyulan güven sonucunda Heyet-i Vükela tarafından Genç Derneği'nin kurulması onaylanmıştır. Kurulacak olan derneğin başına Goltz Paşa'nın tavsiyesi ile Almanya'dan, Alman Genç Dernekleri hakkında bilgi sahibi olan

¹⁰ Tefik Çavdar, *İz Bırakan Gazete ve Gazeteciler*, İmge Kitapevi, Ankara 2007, s. 24.

¹¹ Nurettin Güz, "Osmanlı Basını", *Selçuk İletişim*, 1(3), 2014, s. 47.

¹² Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., C. I, İstanbul 1985, s. 112.

¹³ Kenan Demir, s. 78.

¹⁴ Hamdi Özdiş, *Osmanlı Mizah Basını'nda Batılılaşma ve Siyaset (1870-1877)*, Libra Yay., İstanbul, Haziran 2010, s. 81.

¹⁵ Demir, s 99-100.

¹⁶ Sadık Sarısamam, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İttihat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 11, 2000, s. 443.

Miralay Von Hoff Paşa 1916'nın Ocak ayında İstanbul'a davet edilmiştir.¹⁷ Hazırlıkların tamamlanmasının ardından 17 Nisan 1916 tarihinde Sultan Mehmet Reşat'ın da onayının bulunduğu 411 numaralı kanun gereğince Osmanlı Genç Derneği kurulmuştur.¹⁸

Yayımlanan kanuna göre; Genç Derneği gürbüz ve dinç olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Gürbüz Derneği, 12-17 yaş aralığındaki gençleri kapsarken 17 yaş ve üzerindeki gençler de Dinç Derneğinin kapsamına girmektedirler. Bu derneklere Osmanlı toprakları içerisindeki bütün vatandaşların katılması zorunlu tutulmuştur. Gürbüz ve Dinçlerin isimleri kaza ve mahalle muhtarları tarafından defterlere kaydedilmiştir. Bu kayıtlar mıntika jandarma komutanlığına ve kolordu komutanlığına verilmiştir. Kolordu komutanlığı ya da askerlik şubelerince dinç derneği, talimatname doğrultusunda faaliyetlere başlamıştır. Gürbüz derneğinde eğitimler hükümet tarafından belirlenen rehberler aracılığı ile devam ederken dinçler, kara ve deniz subayları ile sıhhiye ve jandarma subayları tarafından eğitim görmüşlerdir. Eğitimlerden başarı ile çıkan gençlere ehliyetname verileceği de belirtilmiştir.¹⁹

1918 yılına gelindiğinde İttihat ve Terakki hükümeti ile Osmanlı Genç Dernekleri arasında birtakım sorunlar yaşanmıştır. İttihat ve Terakki Partisi, Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumiliğe nüfuz etmeye çalışarak partinin tanıtımının yapılması istenmiştir. Buna yanaşmak istemeyen Von Hoff, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri tarafından baskılanmış ve bu baskılara dayanamayarak Almanya'ya dönmüştür. Yerine Kaymakam Mustafa Asım Bey getirilmiştir. Fakat Asım Bey de derneğin amacının siyaset yapmak değil Türk gençlerinin eğitilmesi olduğunun altını çizmiştir.²⁰ Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenik çıkmasının ardından dernekler de İttihat ve Terakki partisi gibi etkinliğini yitirmiştir.²¹ Genç Derneklerinin yeniden gündeme gelmesi Cumhuriyetin ilk yıllarında olacaktır.²²

2. Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuasının Teknik Özellikleri

Genç Dernekleri Mecmuası yayın hayatına 1 Eylül 1917 yılında başlamıştır. Bu tarihten itibaren her ay düzenli olarak 12 sayı çıkarmıştır. İkinci senenin ilk sayısı olan 13. sayı ise dört ay aradan sonra yayımlanabilmiştir.

¹⁷ Yasin Taşkesenlioğlu, "Milli Mücadele Döneminde Gençlik Teşkilatları", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007, s. 30.

¹⁸ Kaya, "II. Meşrutiyetten Cumhuriyetin İlk Yıllarına Türk Gençliği", s. 593.

¹⁹ Ayrıntılı Bilgi için Ayrıca Bkz. *Genç Dernekleri Teşkili Hakkında Kanun-ı Muvakkat, Talimatname, Dersadet Matbaa-i Askeriyye, 1332/1916, s. 2-3.*

²⁰ Sarısamam, s. 465-466.

²¹ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1985, s. 7.

²² Sarısamam, s. 141.

Kesintinin nedeni 14. Sayıda "kağıt noksanlığı" şeklinde ifade edilmiştir. Mecmua bu gibi kesintilerden sonra 26. sayıya kadar her ay yayımlanmaya devam etmiştir.

Mecmuanın kapak sayfasının sol üst köşesinde, Müfettiş-i Umumi adresi verilmiştir. Hemen alt kısmında ise telefon numarası bulunmaktadır. Mecmuanın fiyatının 40 para olduğu da hemen altında yer almıştır. Mecmuaya ait bu bilgiler her sayıda mevcuttur.

Mecmuanın kapak bölümünde her sayıda farklı olmak suretiyle çeşitli fotoğraflar konulmuştur. Bu fotoğraflar vilayetlerde teşkilatlanmaya başlamış olan Genç Derneklerinden gönderilenler arasından Müfettiş-i Umumi tarafından seçilmiştir. Yayımlanan kapak fotoğraflarından bazıları; dönemin padişahı Mehmet Reşat, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Alman İmparatoru II. Wilhelm, Avusturya-Macaristan İmparatoru Şarl, Abdülmecit Efendi gibi önemli görülen kişilerin fotoğrafları yayımlanarak mecmua okuyucularına sunulmuştur.

Mecmuanın yazar kadrosunda ilk yıllarda makalelerin çoğunluğunun hatta bazen hepsinin Müfettiş-i Umumisi miralay Von Hoff ve Genç Dernekleri Müfettişi Selim Sırrı tarafından kaleme alındığı görülür. Bunların dışında Ahmet Münir, Mehmet Emin, Muallim Bakteriyolog Doktor Server Kamil gibi kişilere ait makalelerde mevcuttur.

Mecmuanın içeriğinde yaşlı ve genç ayrımı yapılmadan vücut sağlığı, vatan sevgisi, fen-i terbiyenin nasıl olması gerektiği belirtilmiştir. Dernekte verilen eğitimlerin amacı gençleri askere gidene kadar kuvvetli ve vazifesini bilir hale getirmektir. Ancak bu şekilde vatan müdafaası için hazır olan asker ve kuvvetli bir ordu meydana getirilebileceğine inanılmıştır.²³

3. Osmanlı Genç Derneklerinin Eğitim Politikası

3.1. Beden Terbiyesi Eğitimi

Genç dernekleri mecmuasında belirtilen eğitimlerin başında beden terbiyesi gelmiştir. Burada verilen eğitimler ilmi terbiye kadar önemli görülmüştür. Aynı zamanda vücudun kuvvetlenmesi için verilecek olan eğitimlere de alt yapı oluşturacak mahiyettedir. Maarif nezareti 12 yaşına gelmiş çocuklara program dahilinde vücudunu kuvvetlendirme çalışmaları yapmış ve onlara hayatları boyunca gerekli olan pratik bilgilerin öğretilmesini sağlamıştır

24

²³ Müfettiş-i Umumilik, "Maksadım", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 1 Eylül 1914, Yıl. 1, S. 1, s. 1.

²⁴ Von Hoff, "Bazı Umumi Terbiye Meselelerine Dair", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, Yıl: 1, S. 1, 1 Eylül 1333(1917), s.12-13.

Beden terbiyesinin vücudu kuvvetlendirdiği kadar sağlığı da koruduğunun altı çizilerek herkesin günlük yaptığı hareketler sayesinde istenilen seviyeye geleceği ifade edilmiştir. Vücutları işlenmemiş insanlar, hayatı kolaylaştıran şeyler bulduktan sonra hareketsiz bir yaşam sürmelerinin sağlığı bozduğu ileri sürülmüştür. ²⁵ Sağlıklı olmanın yolu ise çok hareket etmekten, kuvvetli vücuttan ve iradeli olmaktan geçmektedir. Ahlakın bile bu temelin üzerine inşa edildiği belirtilerek “sağlam bir ruh ancak sağlam bir bedende bulunur” sözleri ile de bu görüş desteklenmiştir. ²⁶

Beden terbiyesinde üç usulün olduğundan bahseden Von Hoff bunların Alman jimnastiği, İsveç jimnastiği ve İngiliz sporu olduğunu belirtmiştir. Bu usullerin her memlekete Müfettiş-i Umumilik tarafından seçilerek ders programlarına eklenmesi tavsiye edilmiştir. Mektep haricindeki gençlerin de dikkat etmesi gereken şeyler arasında anlaşılması ve uygulanması basit olan hareketler yapılması ve aletlere fazla para harcanmaması vardır. Başlangıçta talimatnamede de belirtildiği üzere hareketler herkesin yapabileceği düzeyde uygulanmıştır. Genç Dernekleri'nin talimleri arasında açık havada yapılan sürat koşusu, kademe yarışı, sıçrama, atlama, tırmanma gibi talimler vardır. Bu talimlerin basitliğinden dolayı eğlenceli şekilde uygulanma fırsatı sunulmuştur. Bu terbiyeye tabii tutulan gençlerde; arzulu, iradeli ve cesaret sahibi olarak yetişmeleri, karşılıklarına çıkacak herhangi bir engelli kolaylıkla aşmalarını, vatan savunması için orduda verilen görevleri layıkıyla yerine getirmeyi öğrenmeleri beklenmiştir. ²⁷

Von Hoff Alman beden terbiyesi üzerine yazmış olduğu makalede ise Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya'nın savaşta ve barışta birlikte olduklarını ifade etmiştir. Almanya'nın güçlü bir gençlik inşa etmesindeki unsur olarak savaşta birçok askeri kaybetmelerine rağmen geride kalanlar ile talim ve terbiyelere devam etmesi gösterilmiştir. Bunun için dinç teşkilatı kurularak gençleri ordudaki görevine hazırlamışlardır. Subayları da bu dinçlerin talimleriyle ilgilenilmesi için görevlendirilmiştir. Bu doğrultuda müttefiklerinin de kendilerini taklit ederek güçlerine güç katacaklarını ümit ettikleri açık şekilde dile getirilmiştir. ²⁸

²⁵ Selim Sırrı, “Terbiye-i Bedeniye Sesleri: Terbiye Bedeniye ve Oyun Meydanları”, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 17 Mayıs 1336 (1918), Yıl. 1, S. 7, s. 5-6-7.

²⁶ Selim Sırrı, “Terbiye-i Bedeniye ve Ruhiye”, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 23 Ekim 1336 (1918), Yıl.1, S. 12, s.1-2.

²⁷ Von Hoff, “Kuva-i Bedeniyenin Mütenasiben Terbiyesi”, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 13 Eylül 1338 (1920), Yıl. 3, S. 25, s. 10.

²⁸ Von Hoff, “Almanya da Terbiye Bedeniye”, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 1 Kanun-ı Evvel 1336 (1918), Yıl. 1, S. 4, s.1-2.

Osmanlı genç dernekleri mecmuasında yayımlanan Terbiye-i Bedeniye başlığı altında jimnastikte intizam ve inzibat konularına değinen Selim Sırrı ders esnasında intizamın şart olduğunu belirterek inzibatın ise rehberin, öğrencinin üzerinde bıraktığı tesir olarak açıklamıştır. İntizam sayesinde talimlerin akılda kalacak şekilde öğretilmesini ve öğrencinin dikkatini diri tutmasını sağladığı Selim Sırrı tarafından ifade edilmiştir.²⁹

Beden terbiyesi adı altında jimnastik ve sporu karşılaştırıldığı bir makale kaleme alan Selim Sırrı, jimnastiğin bedeni geliştirdiğinden sporun ise ruhi olduğundan bahsetmiştir. Jimnastiğin vücudu kuvvetlendirdiği, hayatta karşılaşılan güçlükleri yenmeyi, tembellikten uzak durmayı öğretirken spor; daha çok şiddete dayandığını, kalbe ve ciğerlere zarar verdiğini ve spor yapmadan evvel jimnastikle vücudu ısıtırmak gerektiği belirtilmiştir.³⁰

3.2. Ruhi Terbiye Eğitimi

Osmanlı genç dernekleri mecmuasında "Ruhi Terbiye" başlığı altında toplanan makaleler genellikle gençlerden yapmaları beklenen tavsiyeler şeklinde olmuştur. İlk olarak ele alınan konu beceriklilik olmuştur. Becerikliliğe dair gençlerden öncelikle jimnastikle, oyunla, sporla vücutlarını çalıştırarak terbiye etmeleri gerektiği söylenip aksi halde yanlış yapılan hareketler dolayısıyla vücudun çok çabuk yorulacağından bahsedilmiştir. Buna örnek olarak da bisiklet kullanmak gösterilmiştir. İlk günlerde yarım saatlik mesafeden sonra derman kalmazken sonraları sabahdan akşama kadar binildiği halde ilk günkü kadar yorulma olmayacağı söylenmiştir. Vücudu yoran şeyin nedeni olarak hareketlerin doğru vaziyet alınmadan yapılması gösterilmiştir. Ne kadar kuvvetli olunursa olunsun çeviklik, beceriklilik, intizam olmadan doğru sonuçlar alınamayacağı ve hatta dikkatsizlik ve itaatsizlik sonucu vücudunun şeklinin dahi bozabileceği ifade edilmiştir.³¹

Mücadele konusunun ele alındığı bir makalede ise İnsanların kendisi ve başkalarıyla olan mücadelesine değinilmiştir. Bu mücadele dahili düşman ve dış düşman olarak ikiye ayrılmıştır. Dahili düşman, insanların kendi nefisleriyle olan mücadelesidir. Bu tarz bir mücadelede insanlar hep kendi yaptıklarını doğru görür ve çevresinden takdir bekler. İkinci olarak görülen harici düşmanlar ise farkına varmadan çevremizden öğrendiğimiz davranışlardır. Buna örnek olarak çocukların taklit yoluyla öğrendikleri kötü davranışlar gösterilmiştir. Bu

²⁹ Selim Sırrı, "Jimnastikte İntizam-İnzibat", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 15 Mart 1336 (1918), Yıl. 1, S. 5, s. 5-6.

³⁰ Selim Sırrı, "Jimnastik ve Spor", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 4 Kasım 1336 (1918), Yıl. 2, S. 15, s.13.

³¹ Selim Sırrı, "Maharet", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 4 Aralık 1337 (1919), Yıl. 2, S. 16, s. 14.

tür düşmanlarla mücadele edebilmenin yolu ise ilim ve seciyeden geçmektedir.

32

Selim Sırrı Bey gençlerde son olarak merak duygusunu geliştirmek istemiştir. İyi kullanıldığı zaman hafızayı zenginleştirdiği, bilgiyi artırdığını gibi kötüye kullanıldığı zaman ise ahlaksızlık, alçaklık, ve hastalık halini alabileceğini ifade etmiştir. Böyle insanlardan korunmak, sözlerine kulak asmamak ve buldukları yerden uzaklaşmanın faydalı olacağı açıklanmıştır. Bazı insanların ise fayda ve zarar gözetmeden her şeyi sormalarını ve cevaplarını bile dinlememelerinden bahsedip böyle insanların kafalarının karışık, sözleriyle düşüncelerinin arasında ilişki bulunmadığının altı çizilmiştir.³³

3.3. Ahlaki Terbiye Eğitimi

Mecmuada belirtilen ahlak terbiyesinde gençlerin vücutlarının sağlıklarını düşündükleri kadar ahlaklarının da aynı sağlamlıkta olması gerektiği belirtilmiştir. Ahlaki Terbiye de özellikle üzerinde durulan konu vatan olmuştur. Vatan sevgisinin temeline insanların, doğup büyümüş oldukları yerlere alışmaları, huzurlu bir şekilde dolaşmaları ve çevresini güzelleştiren dostluklar kurmaları alınmıştır. Bu bağlamda insan doğup büyüdüğü yere "Küçük Vatan", milletin hüküm sürdüğü memleketlere ise "Büyük Vatan" denilmiştir. İnsanların kendi köylüsünü, memleketini sevmek için bazı sebeplerden sıralanmıştır. Bunlar arasında; lisan birliği, din birliği, anane birliği, gaye birliği gelmektedir.³⁴

Gençlere vatanlarını sevdirmek amacıyla Selim Sırrı Bey'in üzerinde durduğu bir diğer başlık ise "Maddi ve Manevi Vatan" dır. Bunu oluşturacak unsurların tarih ve coğrafya olduğu belirtilmiştir. Bir diğer ifadeyle tarihin vatanın ruhu, coğrafyanın ise vatanın cismi olduğu şeklinde betimlenmiştir. Vatanın maddiyatı; taşı, toprağı, ovaları, nehirleri, dağları, dereleri, ormanları şekindedir. Gençlerin coğrafya sayesinde vatanın sınırlarını ve bu sınırların geçmişte nereye kadar uzandığını şimdi ise ne halde olduğunu, vatanın Dünyanın ne kadarlık bir kısmını kapladığı coğrafya sayesinde öğrenilir.³⁵

Belirtilen maddi değerlerin yanında insanları vatanlarına bağlayan manevi unsur olarak ananeler ve tarih görülmüştür. Tarih insanlarda ecdatlarının ne fedakarlıklar göstererek toprakları zapt ettiğini gösterdiği gibi bu

³² Selim Sırrı, "Mücadele", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 17 Haziran 1336 (1918), Yıl. 1, S. 8, s. 5.

³³ Selim Sırrı, "Merak", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 19 Temmuz 1336 (1917), Yıl. 1, S. 9, s. 13

³⁴ Selim Sırrı, "Vatan Nedir?", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 17 Teşrin-i Evvel 1336 (1917), Yıl. 1, S. 2, s. 11.

³⁵ Selim Sırrı, "Maddi ve Manevi Vatan", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 15 Mart 1336 (1918), Yıl. 1, S. 5, s. 7.

mirasın nasıl korunması gerektiğini öğreterek geçmişten ders alınmasını sağlamıştır.³⁶

3.4. Hıfzıssıhha Eğitimi

Osmanlı genç dernekleri, gençlerin fiziksel ve ruhen sağlıklı olmaları amacıyla sağlık ve ilk yardım eğitimine büyük önem vermişlerdir. Bu konuda Miralay Von Hoff, makalesinde sağlığın korunması için basit tedbirler alınması gerektiğini ve hastalık, kaza gibi durumlarda ilk yardım uygulanabilmesi için memleketin birçok noktasında eğitim vermeyi vatan vazifesi olarak görmüştür. Bu vazifeden dolayı okullarda hafta da bir saat sağlığı koruma dersi programa eklenmiştir. Bu derslere hükümetin, belediyenin ve özel cemiyetlerin sağlık kurallarını ve amacını yeni yetişen nesle anlatmak ve İslam'ın emrettiği gibi vücudunu, elbiselerini temiz tutma ve sokakların temizliği ile alakadar olmayı gençlere telkin etmiştir. Okulların bulunmadığı yerler için ise genç dernekleri rehberleri vasıtası ile her yaşta insana sağlık dersleri vermeyi kendisine vazife edinmiştir. Yapılması istenilenler ise cildin, saçların, dişlerin ve elbiselerin temizliğine dikkat edilmesi, ne zaman uyuyup uyanılacağı ve yemek yenileceği, tütün gibi zararlı maddelerin vücuda ve insanlığa zarar vermesinin anlatılması, hastalık ve kaza anında doktor gelinceye kadar yapılacak olan ilk yardım herkes tarafından bilinmesi istenmiştir.³⁷

Mecmuanın ikinci sayısında basit malzemelerden olan sargı bezinin nasıl kullanılması gerektiği açıklanmıştır. Gençlerden yanlarında iki mendil taşımalarını ve bir tanesinin her zaman temiz olması gerektiğini, herhangi bir kaza durumunda temiz olan mendilin yaranın üzerine kapatılması istenmiştir. Ayrıca okula giden gençlerden okula gitmeyenlere okulda öğrendiklerini anlatmalarının çok faydalı olacağından bahsedilmiştir.³⁸

"Kaza Vukuunda Yapılacak İlk Tedbir" başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınan konular ve uygulanan tedbirlerden bazıları şu şekilde ifade edilmiştir: Burun kanamalarında, burnun çalkalanmaması gerektiği bunun yerine burun deliklerinin pamuk yardımıyla kapatılmasının daha faydalı olacağı belirtilmiştir. Yanma ve haşlanmalarda, yaranın üzerine kesinlikle su dökülmemesi bunun yerine yaraya bir parça yağ veya un koymak daha etkili sayılmıştır. Makalede; yılan sokması, böcek ısırması, kemik kırılması, kulağa böcek kaçması, suni

³⁶ Selim Sırrı, "Maddi ve Manevi Vatan", s.7-8.

³⁷ Von Hoff, "Sihhatin Muhafazası ve Kaza Anında Yapılacak İlk Tedbir", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 19 Mart 1336 (1918), Yıl. 1, S. 6, s. 29-30.

³⁸ Von Hoff, "Muvad Tedbiriye ve Tedabir Sihhiye Hidameti", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 15 Kanun-ı Evvel 1336 (1917), Yıl. 1, S. 2, s. 5.

teneffüs, diken batması gibi birçok konuda da neler yapılması gerektiği uzun uzadıya bahsedilmiştir.³⁹

Sonuç

Basın araştırmalarında mecmuaların kuşkusuz büyük bir önemi vardır. Bu mecmualardan biri olan Osmanlı Genç Derneği Mecmuası 1 Eylül 1917 yılında yayımlanmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren kesintileri ile birlikte 1920 yılına kadar 26 sayı çıkarmıştır. Yayın politikasında Osmanlı Genç Derneği'nin sözcülüğünü yapan mecmua, derneğe ulaşamayan gençlere seslerini duyurmak ve rehber olmak isteyenlere derneğin yapmış olduğu faaliyetleri tanıtmak açısından önemlidir.

Osmanlı Genç Dernekleri ise I. Dünya Savaşı'nın başladığı tarihlerde Türk- Alman iş birliği neticesinde kurulmuştur. Derneğin amacı cephe gerisinde Ordu'ya girmek için hazır gençler yetişmesini sağlamak olmuştur. Dernek Harbiye Nezaretine bağlı olarak çalışmıştır ve bütün gençlerin zorunlu olarak bu derneğe üye olmaları istenmiştir. Gençler yaşlarına göre iki guruba ayrılmıştır. İlk grupta 12-17 yaş aralığında olan gençleri kapsamaktadır ve bunlara Gürbüz ismi verilmiştir. İkinci grupta ise 17 yaş ve üzeri gençleri kapsamaktadır ve bunlara ise Dinç ismi verilmektedir.

İlk olarak beden terbiyesi eğitiminde gençlerin atlama, sıçrama, tırmanma, koşma antrenmanları yapmaları, arazi üzerinde iz bulmaları, nişan talimi yapmaları, birlikte hareket edebilmeyi öğrenmeleri, itaat etmek gibi dikkat ve atiklik gerektiren eğitimler verilmiştir. Aynı zamanda çeşitli oyunlar oynanarak kurallara uymayı ve hızlı hareket etmeyi eğlenceli hale getirerek öğretilmek istenmiştir. Verilen bir başka eğitim olan ruhi ve ahlaki terbiye de en az beden terbiyesi kadar önemli görülmüştür. Özellikle vatan vurgusu yapılarak milli duygular geliştirilmeye çalışılmıştır. Sağlık konusunda verilen eğitimlere büyük bir pay ayrılmıştır. Ayrıca basit ilk yardım eğitimi ve bulaşıcı hastalıklardan korunma yolları öğretilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

Eski Harfli Dergilerde Yer Alan Makale ve İlanlar

Genç Dernekleri Teşkili Hakkında Kanun-ı Muvakkat, Talimatname, Dersadet Matbaa-i Askeriyye, 1332/1916, s. 2-3.

Müfettiş-i Umumilik, "Maksadım", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası, S.1 (1 Eylül 1914), s. 1.*

³⁹ Vedat Arif, "Kuvait-i Sıhhiye", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası, 10 Mayıs 1338 (1920), Yıl.2, S.21, s. 26.*

Selim Sırrı, "Terbiye-i Bedeniye Sesleri: Terbiye-i Bedeniye ve Oyun Meydanları", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 7 (17 Mayıs 1336/1918), s. 5-6-7.

Selim Sırrı, "Terbiye-i Bedeniye ve Ruhiye", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 12 (23 Ekim 1336 /1918), s.1-2.

Selim Sırrı, "Jimnastikte İntizam- İnzibat", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 5 (15 Mart 1336 /1918), s. 5-6.

Selim Sırrı, "Jimnastik ve Spor", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 15 (4 Kasım 1336 /1918), s.13.

Selim Sırrı, "Maharet", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 16 (4 Aralık 1337 /1919), s. 14.

Selim Sırrı, "Mücadele", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 8 (17 Haziran 1336 /1918), s. 5.

Selim Sırrı, "Merak", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 9 (19 Temmuz 1336 /1917), s. 13

Selim Sırrı, "Genç Dernekleri'nde Terbiye Ahlakiye (1)", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 2 (17 Teşrin-i Evvel 1336 /1917), s .8.

Selim Sırrı, "Vatan Nedir?", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 2 (17 Teşrin-i Evvel 1336 /1917), s. 11.

Selim Sırrı, "Maddi ve Manevi Vatan", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 5 (15 Mart 1336 /1918), s. 7.

Vedar Arif, "Kuvait-i Sıhhiye", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 21 (10 Mayıs 1338 /1920), s. 26.

Von Hoff, "Bazı Umumi Terbiye Meselelerine Dair", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 1 (1 Eylül 1333/1917), s.12-13.

Von Hoff, "Kuva-i Bedeniyenin Mütenasiben Terbiyesi" ,*Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 25 (13 Eylül 1338 /1920), s. 10.

Von Hoff, "Almanyada Terbiye Bedeniye", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 4(1 Kanun-ı Evvel 1336 /1918), s.1-2.

Von Hoff, "Sıhhatin Muhafazası ve Kaza Anında Yapılacak İlk Tedbir", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 6 (19 Mart 1336 /1918), s. 29-30.

Von Hoff, "Kuvait ve Tedabir Sıhhiye", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 2 (17 Teşrin-i Evvel 1336 /1917), s. 1-2.

Von Hoff, "Muvad Tedbiriye ve Tedabir Sıhhiye Hidameti", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, S. 2 (15 Kanun-ı Evvel 1336 /1917), s. 5.

Araştırma Eserleri

Benek, M. Kazım; "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyete Kadarki Gelişimi", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6-7, 2016.

Çavdar, Tevfik; *İz Bırakan Gazete ve Gazeteciler*, İmge Kitapevi, Ankara 2007.

Demir, Kenan; "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, Nisan 2014.

Girgin, Atilla; *Türk Basın Tarihinde Yerel Gazetecilik*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2000.

Güz, Nurettin; "Osmanlı Basını", *Selçuk İletişim*, 2014, 1(3).

İnuğur, M. Nuri; *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2005.

Kabacalı, Alpay; *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın ve Yayın*, Literatür Yay., İstanbul, 2000.

Karaman, M. Ali; "Osmanlı Modernleşmesinde Basın", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2014, S. 32.

Özdiş, Hamdi; *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset (1870-1877)*, Libra Yayınları, İstanbul, Haziran 2010.

Sarısamam, Sadık; "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İttihat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 11, 2000.

Tanış, Cihat; *Şarki Rumeli Türklerinin Sesi Emniyet Gazetesi (1896- 1897)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2011.

Topuz, Hıfzı; *100 Soru da Türk Basını*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1973.

Topuz, Hıfzı; *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basını Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2003.

SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ CEYB-İ HÜMAYUN HAZİNESİNİN GİDERLERİ (1861-1876)*

Ümmehan ÖZ**

Özet

Osmanlı Devleti'nde padişahın cebi olarak nitelendirilen ve İç Hazine'nin önemli bir kısmını oluşturan Ceyb-i Hümayûn; padişahın özel gelir ve giderlerini, gündelik masraflarını karşılamak amacıyla kurulmuştur. 1846 yılından 1867 yılına kadar sadece Hazine-i Hassa adı ile kullanılan Ceyb-i Hümayûn, Sultan Abdülaziz'in saltanatı sırasında yeniden ortaya çıkmıştır. Tahsisatı Hazine-i Hassa ile sağlanan Ceyb-i Hümayûn'un idaresi Mâbeyn Hümayûn tarafından yapılmıştır. Sultan Abdülaziz Dönemi Ceyb-i Hümayûn hazinesinden yapılan harcamaları ele almak amacıyla 1869-1876 yılları arasında döneme ait ceyb defterinde kurumlara ve görevlilere ayrılan tahsisat incelenirken kutsal gün ve aylarda yapılan ihsanlar tespit edilmiştir. Döneme ait belgelerden yola çıkarak padişahın ne yönde ihsanlarda bulunduğu ortaya çıkarılmıştır. Araştırma esnasında dönem içinde kaydı tutulan Ceyb-i Hümayûn defterleri ve bahsedilen konular hakkında yazılan tezlerden faydalanılmıştır. Yapılan çalışma ile Ceyb-i Hümayûn hazinesinin giderleri üzerinden saray çalışanlarının maaş durumu tespit edilirken, ihsanlar vasıtasıyla sosyal olaylar ve padişahın şahsî yönüne değinilmiştir. Ceyb-i Hümayûn defterine göre yıl içinde harcamaların yoğunlaştığı kutsal gün ve aylarda yapılan ihsanlardan söz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abdülaziz, Ceyb-i Hümayûn, Hazine-i Hassa, Mâbeyn Hümayûn, Osmanlı İmparatorluğu.

EXPENSES OF CEYB-I HUMAYUN TREASURY IN THE PERIOD OF SULTAN ABDULAZIZ (1861-1876)

Abstract

Ceyb-i Hümayun, which was described as the pocket of the sultan in the Ottoman Empire and constituted an important part of the Inner Treasury; it was established to meet the private income and expenses of the sultan and his daily expenses. Ceyb-i Hümayun, which was used only as the Treasury-i Hassa from 1846 to 1867, reappeared during the reign of Sultan Abdülaziz. Mabeyn Hümayun carried out the administration of Ceyb-i Hümayun, whose allocation was provided by the Treasury-i Hassa. In order to deal with the expenditures made from the treasury of Ceyb-i Hümayun during the reign of Sultan Abdülaziz, the grants made in holy days and months were determined while examining the allocations allocated to institutions and officials in the ceyb register of the period between 1869-1876. Based on the documents belonging to the period, it was revealed what kind of benevolence the sultan made. During this article, Ceyb-i Hümayun notebooks, which were recorded during the period and the theses written about the

* Çalışma, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Murat TUĞLUCA danışmanlığında, Ümmehan ÖZ tarafından hazırlanmakta olan "1869-1876 Tarihli Ceyb-i Hümayûn Defterine Göre Sultan Abdülaziz İhsanları" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: oz.ummehan@gmail.com., ORCID: 0000-0001-9032-0283

mentioned subjects, were used. With the study, while the salary status of the palace staff was determined over the expenses of Ceyb-i Hümayun treasury, social events and the personal aspect of the sultan were mentioned through the grants. According to Ceyb-i Hümayun registers, it is mentioned about the grants made during the holy days and months during the year when the expenditures are concentrated.

Keywords: Abdülaziz, Ceyb-i Hümayûn, Hazine-i Hassa, Mâbeyn Hümayûn, The Ottoman Empire.

Giriş

Ceyb-i Hümayûn, padişahın şahsî parası için kullanılan bir tabirdir. Kaynaklarda “Ceyb-i Hümayûn Akçesi, Cep Akçesi, Ceyb-i Hümayûn Harçlığı, Aylık-ı Ceyb-i Hümayûn, Ceyb-i Hümayûn Dâiresi” gibi değişik şekillerde kullanılmaktadır.¹ Cep akçesi tabir olarak klasik dönemde kullanılırken Mısır gibi önemli eyaletlerin gelirleri buraya aktarılmıştır. Tanzimat Dönemi ile isminde barındırdığı akçe tabiri kaldırılmıştır.²

Hazinenin idaresi klasik dönemde sirkâtibi adı verilen yüksek dereceli bir memur vasıtasıyla yapılmaktadır.³ Sirkâtibi tarafından tutulan defterin teslimat kısmına saray masrafları kaydedilmektedir.⁴ Tanzimat Dönemi ile bu görevi yerine getirmek hazine kethüdasına geçmiştir. Her aya mahsus gelirleri ve giderleri gösteren hazine defterleri artık hazine kethüdası tarafından padişaha sunulmuştur.⁵ Ceyb-i Hümayûn hazinesinin kurulma gayesi gerektiği zaman padişaha tahsisat sağlayıp resmî bir daire vasıtasıyla gelirleri ve giderleri kontrol altında tutmaktır. Padişahın şahsî giderlerinin yanı sıra saray masrafları, çalışanların aylıkları ve saraya bağlı yerlerin giderleri bu hazine aracılığıyla karşılanmaktadır.⁶

Klasik dönemde sadece padişahın cep harçlığı konumunda olan Ceyb-i Hümayûn, Tanzimat Dönem ile birlikte padişahın bütün gelirlerinin toplandığı, sarayın idaresi ve padişaha ait harcamaların tamamının yapıldığı bir kurum haline gelmiştir.⁷ Cep harçlığı adıyla yapılan harcamalarda, biniş adı verilen gezilerde halka ihsan dağıtılmıştır. Atiyye Seniyye adıyla saraya ve hükümete hizmet edenlere padişah tarafından hediyeler verilmiştir.⁸ Üç aylar, Ramazan ayı

¹ Halil Sahillioğlu, “Ceyb-i Hümayûn”, *DİA*, C.7, İstanbul, 1993, s.465-467.

² Mehmet Zeki Pakalın, “Ceb Harçlığı”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, C.1, İstanbul, 1983, s.265.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi”, *Belleten*, Ankara, 1978, s.79

⁴ Sahillioğlu, *a.g.e.*, s.465-467.

⁵ Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi”, *a.g.e.*, s. 82.

⁶ Sahillioğlu, *a.g.e.*, s.465-467.

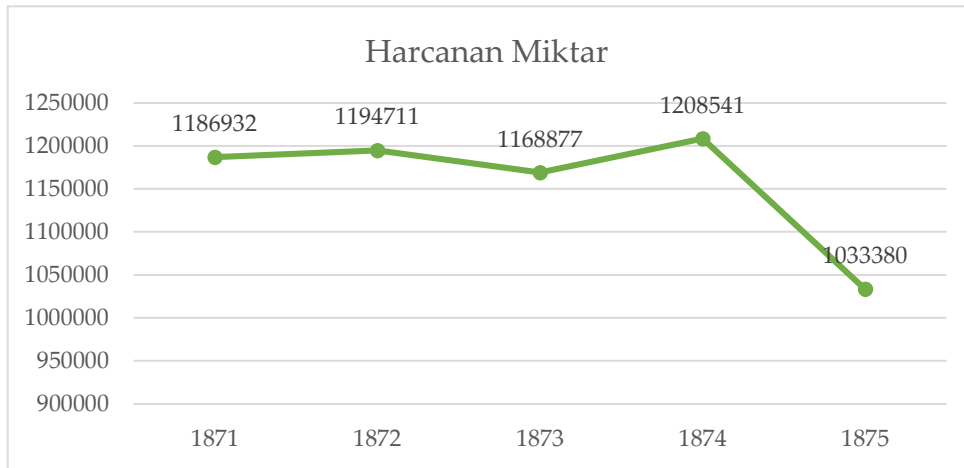
⁷ Arzu Terzi, “Hazine-i Hassa”, *DİA*, C.17, İstanbul, 1998, s.137-141.

⁸ Pakalın, “Atiyye Seniyye”, *a.g.e.*, C.1, s.110

ve bayramlarda yapılan harcamalar padişahın cebinden karşılanmıştır. Harem-i Hümayûn, Hazine-i Hassa, Mâbeyn Hümayûn ve Teberdârân-ı Hassa’da çalışan görevlilerin maaşları yine bu hazine vasıtasıyla ödenmiştir.⁹

Sultan Abdülmecid’in saltanatında Ceyb-i Hümayûn bünyesinde birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Daha önce yalnızca padişahın ihtiyaçları için kullanılan hazineye bundan böyle saraya ait tüm masrafların ödendiği iç hazine vasfı yüklenmiştir. Bu haliyle iç hazine görünümü elde eden Ceyb-i Hümayûn’un adı, 1847 yılında yaptığı vazifeleri yansıtmaması amacıyla Hazine-i Hassa olarak değiştirilmiştir.¹⁰ 1847’den itibaren, yaklaşık yirmi yıl boyunca Ceyb-i Hümayûn ismi terk edilmiş, sadece “Hazine-i Hassa” ismi kullanılmıştır. 1867 yılında Sultan Abdülaziz Dönemi’nde Ceyb-i Hümayûn tabiri Mâbeyn Hümayûn’a bağlı olarak başmâbeynci yönetiminde yeniden kullanılmaya başlanmıştır.¹¹ Saltanatın sonuna kadar özelliğini yitirmeden varlığını sürdüren Ceyb-i Hümayûn’a her ay Hazine-i Hassa’dan aylık ödenmiştir.¹²

Şekil I: Ceyb-i Hümayûn defterine göre 1871-1875 yılları arasında yaşanan değişim.¹³

1869-1876 tarihli Ceyb-i Hümayûn masraf defteri incelendiğinde 1871’den 1874’e kadar harcama miktarında ciddi bir artış veya azalış tespit edilmemiştir. Fakat 1875 yılında yaklaşık 10000 kuruşluk bir azalma söz konusu olmuştur. Harcamaları konu alan Ceyb-i Hümayûn defterinde maaş giderleri ve ihsanlar hakkında bilgi verilmiştir. Sultan Abdülaziz Dönemi saray çalışanlarının maaşları Ceyb-i Hümayûn hazinesine bağlı olarak ödenmiştir. Kurumlara sağlanan tahsisat ile maaşlar, çalışanların mevkisine göre her ay düzenli olarak

⁹ Terzi, “Hazine-i Hassa”, s.137-141.

¹⁰ Sahillioğlu, “Ceyb-i Hümayûn”, s.465-467.

¹¹ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezâreti*, TTK, Ankara, 2000, s.78.

¹² Terzi, *Hazine-i Hassa Nezâreti, a.g.e.*, s.79.

¹³ BOA, *TS.MA.d.*, 9005/1, H. 04.11.1294 (M. 10 Kasım 1877).

dağıtılmıştır. Aynı defterde özel günlerde bahşedilen ihsanlar ve yerleri hakkında malumat verilmiştir. Bu bağlamda aşağıda Ceyb-i Hümâyûn'dan saraya bağlı kurumlara ve görevlilere yapılan tahsisatlarla, hazine ile bağlantılı diğer harcamalar ele alınmıştır.

1. Kurumların ve Görevlilerin Tahsisatları

Sultan Abdülaziz Dönemi'nde malî kaynağını Hazine-i Hassa'dan alan Ceyb-i Hümâyûn hazinesinin idaresi Mâbeyn Hümâyûn bünyesinde devam etmiştir. Kurum ve görevliler bu çatı altında toplanmıştır. 1869-1876 (H. 1286-1293) Ceyb-i Hümâyûn defterinden elde edilen verilere göre her ay düzenli olarak maaş verilen görevlilerin bulunduğu kurumlar vardır. Defterde yer alan maaş giderlerinde tahsisatı sağlanan beş adet kurum tespit edilmiştir.

Tablo I: 1869-1876 yılları arasında kurumlara verilen aylık tahsisat.

Harcanan Yer	Kuruş	Görevli Sayısı
Hazine-i Hümâyûn	32181,5	418
Hırka-ı Saâdet	11633	62
Teberdârân Hassa	6691,5	62
Bâbüssaâde	2284,5	25
Mekteb-i Münîfe	6122	18
Toplam	62638	652

Ceyb-i Hümâyûn masraf defteri verilerine göre en fazla tahsisat Hazine-i Hümâyûn'a ayrılmıştır. Bünyesinde barındırdığı çalışan sayısı ile ayrılan tahsisat doğru orantılı bir artış sergilemiştir. Hırka-ı Saâdet ve Teberdârân-ı Hassa'da çalışan sayısı aynı olmasına rağmen iki kuruma verilen tahsisat eşit miktarda dağıtılmamıştır. Hırka-ı Saâdet için ayrılan tahsisatın daha fazla olması dinî yönden önemli konumda olmasıyla açıklanabilir. Bünyesinde saray hocalarının bulunduğu ve eğitim masraflarının karşılandığı Mekteb-i Münîfe'ye 6122 kuruş tahsisat verilmiştir. Bâbüssaâde'de çalışan personel sayısı Mekteb-i Münîfe'den fazla olmasına rağmen ceyb defterinde en az tahsisat ağaların bulunduğu Bâbüssaâde'ye verilmiştir.

Tablo II: 1869-1876 yılları arasında Hazine-i Hümâyûn çalışan maaşları.

Görevliler	Kuruş	Görevli Sayısı
Başkâtib	1667	1
İkinci kâtib	1042	1

Üçüncü kâtib	625	1
Dördüncü kâtib	291,5	1
Mukayyid	208,5	1
Harc-ı Hassa dolab memuru	1042	1
Sergulâm	625	1
Sergulâm-ı Sânî	333,5	1
Kapuçuhadârı	500	1
Serhademe	334	2
Hademe	24947	395
Nöbetçi başı	166	4
Nöbetçi	400	8
Toplam	32181,5	418

Hazine-i Hümâyûn sarayda malî anlamda resmî işlerin yürütüldüğü birimdir.¹⁴ Hazine-i Hümâyûn tahsisatından edinilen bilgilere göre en fazla maaşı kurumun yetkilisi olarak başkâtib almıştır. Başkâtibi; ikinci, üçüncü ve dördüncü kâtib takip etmiştir. Eski adı sırkâtibi olan başkâtip özel kalem müdürü olarak geçmektedir. Klasik dönemde Ceyb-i Hümâyûn hazinesinin başında bulunan görevlidir.¹⁵ Padişahın parasının saklandığı yer olan Harc-ı Hassa¹⁶ dolab memuru, ikinci kâtib ile aynı maaşı almıştır. Bu durum yaptıkları iş ve konum bakımından aynı mevkide olduklarını göstermektedir. Bir benzer durum maliye müfettişi olarak çalışan sergulâm, diğer adıyla başbakı kulu¹⁷ ve üçüncü kâtibin aldığı maaş miktarlarında yaşanmıştır. Kâğıt getirip götürmekle görevli has oda ağalarından biri olan kapuçuhadârı,¹⁸ postacı olarak memur sınıfından sayılmıştır. Kurumda en düşük memur maaşı hazine kayıtlarını tutan mukayyide¹⁹ verilmiştir.

Belirtilen görevliler defterde memur olarak geçmektedir. Bundan sonra bahsedilecek görevliler ise hademe olarak ele alınmaktadır. Dairenin ayak

¹⁴ Pakalın, "Hazine-i Hümâyûn", *a.g.e.*, C.1, s.788.

¹⁵ Sahillioğlu, *a.g.e.*, s.465-467.

¹⁶ Pakalın, "Harc-ı Hassa", *a.g.e.*, C.1, s.739.

¹⁷ Feridun Emecen, "Başbakı Kulu", *DİA*, İstanbul, 1992, C.5, s.126-127.

¹⁸ Abdülkadir Özcan, "Çuhadar", *DİA*, İstanbul, 1993, C.8, s.381-382.

¹⁹ Mustafa Nihat Özön, "Mukayyid", *Küçük Osmanlıca Türkçe Sözlük*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1988, s.530.

işlerinden sorumlu 395 hademesi ve onların başında iki serhademe bulunmaktadır.

Tablo III: 1869-1876 yılları arasında Hırka-ı Saâdet çalışanları maaşları.

Görevliler	Kuruş	Görevli Sayısı
Has Oda Kethüdâsı	1667	1
Serhademe	1250	1
Hademe	6813,5	40
Hademe Hıdmetçisi	150	3
Avadân Hademesi	458	4
Avadân Zâbiti	250	1
Avadân Zâbit Muâvini	208,5	1
Kasr-ı Hümâyûn Bekçisi	125	1
Saka Bekçisi	100	1
Bekçi Zâbiti	83	1
Bekçi	278	6
Üçüncü Kapucu	250	2
Toplam	11633	62

Hız. Peygamber'in Topkapı Sarayı'nda Mukaddes Emanetler Dairesi'nde korunan hırkasıdır.²⁰ Hırka-i Saâdet'i korumakla yükümlü çalışanların görevleri odaları süpürmek, mushafların ve kitapların tozunu almak, buhur yakmak²¹, gül suyu serpmek, altın ve gümüş eşyaları parlatmak ve binanın tabanını yıkamaktır.²² Her gece nöbet tutan ve Kur'an okuyan görevliler de bulunmaktadır.

Ramazan ayının on ikinci günü görevliler tarafından Hırka-ı Saâdet ziyareti için her taraf süpürülmekte, gül suyu ile yıkanmakta, ardından öd ve amber yakılmaktadır. Topkapı Sarayı terk edildikten sonra bile Hırka-i Saâdet saray içinde kalmış, ziyaret törenleri aynı şekilde devam etmiştir. Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılan iç içe iki altın sandıkta, hırka bohçalara sarılı olarak muhafaza edilen hırka, Ramazan ayının on beşinde merasimle ziyarete açılmaktadır.²³

²⁰ Nurhan Atasoy, "Hırka-i Saâdet", *DİA*, İstanbul, 1998, C.17, s.374-377.

²¹ Özon, "Buhur", *a.g.e.*, s.98.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1945, s.325.

²³ Atasoy, *a.g.e.*, s. 374-377.

1874 yılı Mart ayına ait Hırka-ı Saâdet tahsisatından edinilen bilgilere göre en fazla maaşı bulunduğu kurumun âmiri sıfatıyla görevli olan²⁴ Has Oda Kethüdası almıştır. Has Oda Kethüdası almıştır. Devamlı nöbet tutulan Hırka-ı Saâdet'te farklı yerlerde bulunan on bir kişi istihdam edilmiştir. Bekçilerin maaşları buldukları konuma göre değişmiştir.

Tablo IV: 1869-1876 yılları arasında Teberdârân-ı Hassa çalışanları maaşları.

Görevliler	Kuruş	Görevli Sayısı
Serteberdârân	1000	1
Kethüdâ	265	1
Kethüda Vekili	165	1
Neferât	5220	58
Esvâb emîni	41,5	1
Toplam	6691,5	62

Teberdârân-ı Hassa saraydaki baltacıları ifade etmektedir.²⁵ 1874 yılı Mart ayına ait tahsisatta en fazla maaşı kurumun âmiri olarak geçen Serteberdârân almıştır. Genelde ön planda olan kethüda maaşı burada düşük seyretmiştir. En düşük maaşı esvâb emîni²⁶ almıştır.

Tablo V: 1869-1876 yılları arasında Bâbüssaâde çalışanları maaşları.

Görevliler	Kuruş	Görevli Sayısı
Ağa	83	1
Serhademe	167	1
Çoça Osman Ağa	208,5	1
Hademe	1826	22
Toplam	2284,5	25

²⁴ Mehmet Canatar, "Kethüdâ", *DİA*, Ankara, 2002, C.25, s.332-334.

²⁵ Pakalın, "Teberdârân-ı Hassa", *a.g.e.*, C.3, s.429.

²⁶ Esvap Emîni yüzbaşı rütbesindeki zabite verilen unvandır. Pakalın, "Esvâb Emîni", *a.g.e.*, C.1, s.559.

Bâbüssaâde, bütün Osmanlı tarihi boyunca yeni padişahların cülûs törenlerine sahne olmuştur. Bayramlarda ise yine bu kapının önüne “bayram tahtı” adı verilen taht konuluyor ve hünkâr tebrikleri burada kabul ediyordu. Bu törenin Abdülaziz’in saltanatının ilk yıllarına kadar devam ettiği belirtilmektedir.²⁷ En az tahsisatın bahşedildiği Bâbüssaâde’de en fazla maaşı Çoça Osman Ağa almaktadır. Çoça Osman Ağa’nın kim olduğu hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte aldığı maaş neticesinde görev aldığı birimin önemli bir çalışanı olduğu tahmin edilmektedir.

Tablo VI: 1869-1876 yılları arasında Mekteb-i Münîfe çalışanları maaşları.

Görevli	Kuruş
Muallim-i Evvel Mustafa Efendi	1250
Kur’ân hocası Hacı Mehmed Efendi	125
Kur’ân hocası Reşid Efendi	125
Kur’ân hocası Osman Efendi	83
Hendeshâne hocası Hacı Mahmud Efendi	625
Resim hocası Mahmud Efendi	333,5
Talik hocası Şerif Efendi	167
Rika hocası Rıza Efendi	500
Sülüs Meşki hocası Ali Efendi	333,5
Fârisî hocası Ali Efendi	208,5
Muallim-i evvel muâvini Muhyi Efendi	250
Resim hocası muâvini Râsim Efendi	83
Mekteb-i Mezkûrenin müdîr-i evveli	417
Mekteb-i Mezkûrenin müdîr-i sânisî	250
Hırka-i Saâdet imâmı Efendi	133,5
Hırka-i Saâdet müezzinleri	325
Neyzen Ustası	125
Keman Ustası	83
Mekteb-i Mezkûrenin hizmetçileri	300

²⁷ Semavi Eyice, “Bâbüssaâde”, *DİA*, C.4, İstanbul, 1991, s.408-409.

Mekteb-i Mezkûrenin masârifât-ı kırtasiyesi	405
Toplam	6122

Mekteb-i Münife bünyesinde sarayda çalışan hocaların bulunduğu, kırtasiye masraflarının karşılandığı padişah ve ailesine eğitim veren birimdir. Burada yer alan saray hocasının maaşı verilen derse göre değişmektedir. 1874 yılı Mart ayı verilerinden alınan maaşa göre kurumun en yüksek rütbeli hocası muallim-i evvel Mustafa Efendi'dir. Geometri ilminde bilgi sahibi olan hendeshâne hocası Hacı Mahmud Efendi, muallim-i evvel hocasından sonra en fazla maaşı alan ikinci hoca olmuştur. Boş zamanlarında resim yapmaktan hoşlanan ve mükemmel derecede ney çalan Sultan Abdülaziz,²⁸ bu kurumda resim hocası ve neyzen ustası da istihdam ettirmiştir.

Tablo VII: 1869-1876 yılları arasında diğer çalışanların maaşları.

Görevli	Kuruş	Görevli Sayısı
Esb sakaları zâbiti	250	2
Esb sakaları neferânı	830	20
Mezbele-i Keşan zâbiti	83	1
Mezbele-i Keşan neferânı	581	14
Hayyatîn-i Hassa neferâtı	80	1
Toplam	1824	38

Esb sakaları atların suyunu taşımakla görevli iken Mezbele-i Keşan sarayın çöplerini atmakla sorumlu birimdir.²⁹ Hayyatîn-i Hâssa ise saray terzileri manasında kullanılır.³⁰ Neferât düşük rütbeli zâbit sınıfındandır. Zâbit subay iken neferât erdir.³¹

Saraydaki ayak işleriyle ilgilenen hademeler, bütün birimlerde çalışmalarından dolayı en fazla görevli sayısını barındırmaktadır. Serhademe, nöbetçi hademe ya da sadece hademe şeklinde çalıştıkları alana göre konumları

²⁸ Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, C.1, İstanbul, 1988, s.179-185.

²⁹ Sarayın süprüntülerini denize dökenler hakkında kullanılır bir tabirdir. Dilimizdeki karşılığı "çöpçü"dür. Pakalın, "Mezbele Keşan", *a.g.e.*, C.2, s.528.

³⁰ Pakalın, "Hayyatîn-i Hassa", *a.g.e.*, C.1, s.784.

³¹ Özon, "Nefer", *a.g.e.*, s.614.

değişmektedir. Sayı olarak en çok hademe Hazine-i Hümayûn'da bulunmasına rağmen en fazla maaş Hırka-ı Saâdet'te çalışanlar almıştır.

1863'te yapımına başlanıp 1871'de tamamlanan Çırağın Sarayı için her ay düzenli olarak inşaatta çalışan 15 erre işçisine³² Ceyb- Hümayûn hazinesinden toplam 625 kuruş maaş ödenmiştir.

1869-1876 yılları arasına ait maaş verileri incelendiğinde Ceyb-i Hümayûn hazinesinden kurumlar ve görevliler için ihsanlar hariç her ay düzenli olarak 70000 kuruş ile 80000 kuruş arası tahsisat çıktığı görülmüştür. Defteri tutmakla görevli olan hazine kethüdası ise 1710 kuruş değerinde maaş almıştır.

2. Törenler ve İhsanlar

Klasik dönemden itibaren padişahlar tarafından farklı şekiller ve zamanlarda ihsanlar verilmiştir. Velâdet-i Âliyye ve Sûr-ı Hümayûn törenleri, bu törenler sırasında yapılan Huzur Güreşleri, resim ve müzik alanında verilen ihsanlar ile yaşanan yangınlar sonrası yapılan yardımlar padişahın bütçesinden karşılanmıştır.

Velâdet-i Âliyye, padişahın dünyaya gelen evladı için yapılan törendir.³³ Doğum gerçekleşikten sonra müjdeli haber Valide Sultan tarafından padişaha verilir, padişah da gelen müjdecilere ihsanda bulunurdu.³⁴ Sultan Abdülaziz'in tahta çıktıktan sonra doğan ilk çocuğu Saliha Sultan olması nedeniyle veladet töreni için 6 milyon 164 bin 24 kuruş³⁵ harcanmıştır. Bu meblağ sadece Saliha Sultan'a ait olmayıp anne, daye, ebe ve harem harcamaları için kullanılmıştır.³⁶ 1864 yılında dünyaya gelen Mahmûd Celâleddîn, babasının saltanatında doğan ilk şehzade olmasına rağmen doğum için hazırlanan veladet töreni sadece 3 milyon 61 bin 371,5 kuruş tutmuştur.³⁷ Saliha Sultan ve Mahmûd Celâleddîn'in veladet törenleri karşılaştırıldığında şehzade için harcanan meblağın, hanım sultanın doğumu için harcanan meblağ kadar şaşalı olmadığı görülmektedir.³⁸

1871 ceyb defterinde yer alan kayıtlarda ismi zikredilmeyen ikinci İkbâl Hanımefendi'ye beşik ve nazar takımları yanında kadife üzerine beyaz sırma

³² Kereste ve bıçkı işleri yapılan yer anlamına gelmektedir. Pakalın, "Erre", *a.g.e.*, C.1, s.546.

³³ Pakalın, "Velâdet-i Âliyye Vukuu Resmî", *a.g.e.*, C.3, s.587.

³⁴ Ali Akyıldız, *Haremın Padişahu Vâlide Sultan Haremde Hayat ve Teşkilat*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.180.

³⁵ BOA, *TSMA.d*, 372/1, H. 29.02.1279 (M. 25 Ağustos 1862).

³⁶ Lale Uçan, Dolmabahçe Sarayı'nda Çocuk Olmak: Sultan Abdülaziz'in Şehzâdelerinin ve Sultanefendilerinin Çocukluk Yaşantılarından Kesitler, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2019, Sayı 14, s.235.

³⁷ BOA, *TSMA.e*, 906/1, 29.12.1279 (M. 16 Haziran 1863).

³⁸ Uçan, *a.g.e.*, s.237.

işleme ve sırma harhallı elbise takımı, entari, ayakkabı, elbise boğçası ve canfes boğça alındığı belirtilmektedir.³⁹

Sûr-1 Hümâyûn tabiri şehzadelerin sünnet merasimleri ve hanım sultanların düğün törenleri için kullanılmaktadır.⁴⁰ 1870 yılında Sultan Abdülaziz'in iki şehzâdesi Yusuf İzzeddin ve Mahmud Celaddin'in sünnet töreni için hazırlıklara başlanmıştır. Şehzadelerle birlikte yaklaşık 16.000 sünnet çocuğu da merasime katılmıştır. Sünnet masrafları yanı sıra çocuklar için elbiseler ve ihsanlar verilmiştir. Tören sırasında her dinden ve milletten öğrenciler sünnetin yapılacağı mesire alanına getirilerek yemek verilmiş ve gelen çocuklara hediyeler dağıtılmıştır.⁴¹

Padişahın saraydan çıkıp halk ile bir araya geldiği düğün, cuma selamlığı, bayram, şenlik, ziyafet gibi merasimler sırasında huzur güreşleri yapılmaktadır.⁴² Padişah güreş sonunda pehlivanlara ihsanlar vermektedir.⁴³ Merasimler esnasında padişahın silahlarını muhafaza eden ve bahsi geçen ihsanları keselerde taşıyan ağalar vardır. Bu keselerde yer alan akçeler padişahın belirlediği miktarlarda dağıtılan cep harçlığıdır.⁴⁴

Belgelerden Abdülaziz'in sanat kurumlarına da ihsanda bulunduğu görülmektedir. Abdülaziz, Avrupa seyahati sırasında bir konser ve ateş gösterisi izlediği Cyristal Palace adlı yapının yandığını duyunca tamiri için bin lira bağışlamıştır.⁴⁵ Bazı belgelerde Sultan Abdülaziz'in Salzburg'da bulunan Mozar Cemiyet-i Mûsikî'si adlı bir cemiyete parasal yardımda bulunduğu ve bu yardımdan dolayı kendisine teşekkür edildiği görülmektedir.⁴⁶ Abdülaziz'in yardım yaptığı bir diğer kurum Richard Wagner'in Bavyera'da inşa ettirdiği Bayreuth Festival Tiyatrosu'dur. Sultan Abdülaziz bu tiyatronun inşa fonuna 9000 Thaler bağışta bulunmuştur.⁴⁷

³⁹ BOA, *TSMA.d*, 402/1, H. 02.01.1289 (M. 12 Mart 1872).

⁴⁰ Pakalın, "Sûr-1 Hümâyûn", *a.g.e.*, C.3, s.278.

⁴¹ Hüseyin Dikme, Osmanlı'da Halkla İlişkiler: Sultan Abdülaziz Dönemi Örneği, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5 Sayı: 21, 2012, s.301.

⁴² Mehmet Türkmen, "Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (Ts.Md.D)'nde: Osmanlıda Güreşçilere Maddi İhsanlar" *Destan-ı Kırkpınar Dergisi, Kırkpınar Kültürünü Tanıtma ve Yaşatma Derneği Dergisi*, 2016, s. 31.

⁴³ Abdülkadir Özcan, "Güreş", *DİA*, C.14, İstanbul, 1996, s.317-320.

⁴⁴ Yusuf Kesgin, *Ceyb-i Hümayun Defterlerine Göre Osmanlı Padişahları Güreş ve Güreşçiler*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020, s. 66.

⁴⁵ Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, İstanbul, 1944, s. 160.

⁴⁶ BOA, *İ.HR.*, 266/15942, H. 01.01.1292 (M. 7 Şubat 1875).

⁴⁷ Emre Aracı, *Donizetti Paşa: Osmanlı Sarayı'nın İtalyan Maestrosu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.167- 170.

Sultan Abdülaziz'in müziğe olduğu kadar müzisyenlere de verdiği değer onlar için yaptırdığı konut ihsanlarından anlaşılmaktadır. Mızıka-i Hümayûn'un şefi Guatelli Paşa için Nişantaşı'nda ondan fazla odası olan büyük bir konak inşa ettirdiğine dair kayıtlar bulunmaktadır.⁴⁸

Sultan Abdülaziz, saltanatı boyunca birçok ressamın tablosunu aldırılmış ve ihsanlarda bulunmuştur. Padişah 1867'de yaptığı Avrupa gezisi sırasında Fransa İmparatoru III. Napolyon tarafından davet edildiği Milletlerarası Paris Sanayi Sergisi'nin açılışına katılmış ve meşhur ressamların tablolarını saray için aldırılmıştır.⁴⁹ Abdülaziz çatısı altında birçok yerli ve yabancı ressamı muhafaza etmiş, sarayında belirli sürelerle görevlendirmiştir. Yabancı ressamlar önceleri istekler doğrultusunda kendilerine verilen siparişleri yerine getirmişlerdir. Hazırlanan eserler için ihsanlar yanı sıra yüksek miktarda maaşlar bağlanmış, erzak, elbise ve yol masrafları da hazine tarafından karşılanmıştır.⁵⁰

Saray ressamı olarak atanan Stanislaw Chlebowski tören, bayram gibi özel günlerde sabah 4'ten akşam 8'e kadar çalışmış ve gece mesaisine kalmıştır. Böyle zamanlarda emeğinin karşılığı olarak padişah ve ailesi tarafından değerli eşya, altın veya para ile ödüllendirilmiştir.⁵¹ Fakat bu kadar yoğun çalışmasına rağmen ailesine yazdığı mektupta sarayda işlerin yolunda gitmediğini, Mâbeyn-i Hümayûn'da çalışanların işten çıkarıldığı ve kendi dâhil görevlilerin maaşlarının verilmediğinden bahsetmiştir. Osmanlı Devleti'nin malî durumu bozuk olduğu için bazı kâtiplerin maaşlarının yirmi sekiz aydır ödenmediğini yazmıştır.⁵² Chlebowski, yaşadığı sıkıntılar üzerine iki sene süren saray ressamlığı görevini sağlık sorunlarını bahane ederek, yarım kalmış tablolarını bile bitirmeden istifa etmiştir.⁵³

Saray'dan ayrıldıktan bir süre sonra hizmette bulunduğu sürede yaptığı resimler için kullandığı malzemeye harcanan paraların eksik ödendiğini iddia etmiştir. Bu konudaki şikâyetini 1873 yılında Rusya Sefareti aracılığıyla Mâbeyn-i Hümayûn Başkıtabeti'ne iletmiştir.⁵⁴ Chlebowski'nin, iki sene olan hizmet süresi üç sene olarak yazılmıştır. Bu süre içinde aldığı malzemelerin masrafı için her ay 50 lira olmak üzere toplam 1.800 Osmanlı lirası hesap çıkarılmıştır. Ayrıca çalıştığı süre boyunca 5000 Osmanlı altını alacağı olduğunu, üç senelik yüzde on

⁴⁸ BOA, *HH.d...*, 859/1, H. 22.05.1285 (M. 10 Eylül 1868).

⁴⁹ Fatma Ürekli, Leh Asıllı Stanislaw Chlebowski'nin Osmanlı Saray Ressamı Olarak İstihdamı ve Ayrılışı, *Tarih Dergisi*, İstanbul, 2020, Sayı 71, s.284.

⁵⁰ BOA, *İ.DH...*, 491/33244, H. 17.12.1278 (M. 15 Haziran 1862).

⁵¹ Agata Wójcik, *Stanisław Chlebowski, Sultan Abdülaziz'in Sarayında*, (Çev.) Nazan Erbil, Milli Saraylar, 2019, s.34.

⁵² Wójcik, *a.g.e.*, s.37.

⁵³ BOA, *MB.İ...*, 27/85, H. 18.07.1289 (M. 21 Eylül 1872).

⁵⁴ BOA, *İ.HR...*, 268/16125, H.08.08.1292 (M. 9 Eylül 1875).

ikiden otuz üç aylık faizi olan 1.650 lirayla birlikte toplam 6.650 Osmanlı altınının kendisine ödenmesini talep etmiştir.⁵⁵ Saray tarafından ressama beş bin lira borçlu olduğu kabul edilmiş, bunun üzerine borcun on beş bin kuruşu ödenmiştir. Bu durum sanatçıyı memnun etmemiş, daha sonra iki bin frank ve yüz Napolyon altını verilmiştir.⁵⁶

Sultan Abdülaziz Dönemi'nde yaşanan 1865 Hoca Paşa ve 1870 Beyoğlu yangınlarında büyük kayıplar verilmiştir. Yangınlardan sonra padişah halkı teşvik etmek amacıyla yardım kampanyalarına katılmıştır. 1865 Hoca Paşa Yangını için basında yer alan haberlere göre hem kendi bütçesi olan Ceyb-i Hümâyûn'dan hem de genel bütçeden yardım gönderdiği anlaşılmaktadır.⁵⁷ 1870 Beyoğlu Yangını'nın ertesi günü toplanan 26.150 liranın 10.000 lirası, yine padişah tarafından ihsan olarak bağışlanmıştır. Padişah bu meblağın yanı sıra, cülus yıldönümü ve şehzade Yusuf İzzeddin'in sünneti törenleri için ayrılan meblağdan 5.000 lira Beyoğlu yangınzedelerine bağışlamıştır.⁵⁸

3. Kutsal Gün ve Aylarda Yapılan Harcamalar

Osmanlı Devleti'nde kutsal gün ve aylarda yapılan harcamalar, hazine için her zaman önemli bir yer teşkil etmiştir. Kandil geceleri, Ramazan ayı ve bayramlarda hem harcama miktarında hem de görevli sayısında artış yaşanmıştır. Din görevlilerine ihsanlar verilmiş ve hazineden düzenli maaş alan görevlilere ihsanlar bahşedilmiştir.

Tablo VIII: 1869-1876 yılları arasında Ramazan ayına ait huzur dersleri ihsanları⁵⁹

Görevliler	Kuruş	Görevli Sayısı
Mukarrir	12000	8
Muhâtab	104000	104
Toplam	116000	112

Sultan Abdülaziz Dönemi'nde Ramazan ayı boyunca devam eden Huzur Dersleri, padişahın katılımıyla haftada iki gün ve iki saat sürmüştür. Bu dersler Dolmabahçe Sarayı'nın Muâyede Salonu'nda yapılmıştır. Yüksek bir mindere

⁵⁵ Ürekli, *a.g.e.*, s.298.

⁵⁶ Wójcik, *a.g.e.*, s.51.

⁵⁷ Takvim-i Vekâyi, 818, 28 Cemâziyelevvel 1282 (19 Ekim 1865).

⁵⁸ Sinan Çakır, *1870 Beyoğlu Yangını ve Sonrasındaki İmar Faaliyetleri*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s.27.

⁵⁹ BOA, TS.MA.d, 9005/1, *a.g.e.*, s.53.

oturan padişahın karşısında mukarrir ve muhataplar yer almışlardır.⁶⁰ Dersi takrir eden âlime “mukarrir”, müzakereci durumunda olan âlimlere “muhatap” denilmiştir. Görüş beyan edildiği ve tartışmalar yapıldığı için her dersin mukarrirleri ve muhatapları farkı olmaktadır. Ders sonunda katılımcılara gelenek haline gelmiş ihsanlar ve hediyeler verilmektedir.⁶¹

1874 yılına ait Ramazan ayındaki huzur derslerinde 8 mukarrir 104 muhâtab görev almıştır. Haftada iki gün yapılan derslerde 1 mukarrire 13 muhâtab düşmüştür. Mukarrirlere kişi başı 1500 kuruş, muhâtablara kişi başı 1000 kuruş ihsan bahşedilmiştir.

Tablo IX: 1869-1876 yılları arasında Ramazan ayına ait terâvih ihsanları.

Terâvih-i Şerîf	Kuruş
İmâm-ı Evvel	5000
İmâm-ı Sâni	5000
Müezzinbaşı	5000
Müneccimbaşı	500
Toplam	15500

Ramazan ayı boyunca yapılan terâvih, yatsıdan sonra kılınan namazdır.⁶² Sarayda padişahın katılımıyla kılınan terâvih namazlarında hünkâr imamları ve hünkâr müezzinleri yer almaktadır. Hünkâr imamı en yüksek ihsanı alan görevlilerdendir. İmâm-ı evvel ve imâm-ı sâni olarak rütbe bakımından farklı olmalarına rağmen Ramazan ayında iki görevli de aynı ihsana nail olmuşlardır. Ramazan aylarında, bayramlarda, mübarek gün ve gecelerde padişah ile namaz kılan, sesi güzel olduğu için bazen namazlarda ilahiler okuyan hünkâr müezzini de⁶³ aynı oranda ihsana tabii tutulmuştur. Ramazan ayının ilk gününü hesaplayan ve o aya dair imsakiyeyi çıkaran müneccimbaşına 500 kuruş ihsan verilmiştir.

Ramazan ayının sona ermesiyle yaşanan İyd-ı Şerîf, yani Ramazan Bayramı için Harem-i Hümayûn'a 10000 kuruş takdim edilmiştir. Saraylarda bulunan bekçi, muavin, bağcıvan ve su buluculara 2795 kuruş ödeme yapılmıştır. Vekiller ve ulemâya 3250 kuruş ödenmiştir. Hazine-i Hümayûn memurlarına 570 kuruş verilmiştir. Hırka-ı Şerîf'e ise 1780 kuruş bayram ihsanı ödenmiştir.

⁶⁰ Mehmet İpşirli, “Huzur Dersleri”, *DİA*, C.18, İstanbul, 1998, s. 441-444.

⁶¹ İpşirli, *a.g.e.*, s. 441-444.

⁶² Saffet Köse, “Teravîh”, *DİA*, C.40, İstanbul, 2011, s.482-483.

⁶³ Nuri Özcan, “Hünkâr Müezzini”, *DİA*, C.18, İstanbul, 1998, s.491.

Iyd- Edha denilen Kurban Bayramı öncesi yaşanan arefe günü 365 hatibe 36500 kuruş ihsan verilirken duacı efendiye⁶⁴ 250 kuruş verilmiştir. Bayram günü ise bayramın anlam ve önemine binaen bıçakçıbaşına 750 kuruş, ağnâm müdürüne 200 kuruş ihsan bahşedilmiştir.

Sonuç

Çalışmada Sultan Abdülaziz'in saltanatında Ceyb-i Hümâyûn hazinesi giderleri ele alınmıştır. Verilen tahsisatın kurumlara nasıl dağıldığı gösterilmiştir. Saray çalışanlarının görevlerine ve aldıkları maaşlara değinilmiştir. Belgelerden yola çıkarak Abdülaziz Dönemi'nde yaşanan törenler ve bu esnada verilen ihsanlara değinilmiştir. Padişahın ilgisi sonucu müzik ve resim alanında yapılan ihsanlar defterlerde gözlenmiştir. 1869-1876 yılları arasında Ceyb-i Hümâyûn defterinden yola çıkarak Ramazan ayı ve bayram gibi kutsal günlerde yapılan harcamalar üzerinde durulmuştur. Nitekim ihsan adı altında yapılan bu harcamalar, yıl içinde en fazla giderin yaşandığı aylara denk gelmiştir.

Kurumlara ve görevlilere verilen maaş miktarları, çalışanların kurum içindeki hiyerarşileri ve önemlerini anlamak açısından yararlı olmuştur. Yapılan törenler, yardımlar, bağışlar ihsan adı altında sosyal içerikli bir karakter sergilemiştir. Kutsal gün ve aylarda hazine içinde yaşanan gider artışı, dinî görevlilerin rolü, verilen ihsanlar böyle günlerin öneminin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

HH.d... (Hazine-i Hassa Defterleri): 859.

İ..HR.. (Hariciye): 266/15942; 268/16125.

İ..DH.. (Dâhiliye): 491/33244.

MB.İ... (Mâbeyn-i Hümâyûn Evrâkı): 27/85.

T SMA.d. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri): 372; 402; 9005.

T SMA.e. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı): 906.

Sürelî Yayın

Takvim-i Vekâyi, 818, 28 Cemâziyelevvel 1282 (19 Ekim 1865).

Diğer Kaynaklar

Aksüt, Ali Kemâlî; Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, İstanbul, 1944.

Akyıldız, Ali; Haremın Padişahı Vâlîde Sultan Haremde Hayat ve Teşkilat, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

⁶⁴ Arefe günü yapılan merasim sonunda ettiği dua için atıye verilen görevlidir. Pakalın, "Duacı Çavuşu", *a.g.e.*, C.1, s.479.

Aracı, Emre; Donizetti Paşa: Osmanlı Sarayı'nın İtalyan Maestrosu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Atasoy, Nurhan; "Hırka-i Saâdet", DİA, C.17, İstanbul, 1998, s.374-377.

Canatar, Mehmet; "Kethüdâ", DİA, C.25, Ankara, 2002, s.332-334.

Çakır, Sinan; 1870 Beyoğlu Yangını ve Sonrasındaki İmar Faaliyetleri, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

Dikme, Hüseyin; Osmanlı'da Halkla İlişkiler: Sultan Abdülaziz Dönemi Örneği, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 5 Sayı: 21, 2012.

Emecen, Feridun; "Başbâki Kulu", DİA, C.5, İstanbul, 1992, s.126-127.

Eyici, Semavi; "Bağdat Köşkü", DİA, C.4, İstanbul, 1991, s.444-446.

İpşirli, Mehmet; Huzur Dersleri, DİA, C.18, İstanbul, 1998, s.441-444.

Kesgin, Yusuf; Ceyb-i Hümayun Defterlerine Göre Osmanlı Padişahları Güreş ve Güreşçiler, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Köse, Saffet; "Teravîh", DİA, C.40, İstanbul, 2011, s.482-483.

Küçük, Cevdet; "Abdülaziz", DİA, C.1, İstanbul, 1988, s.179-185.

Özcan, Abdülkadir; "Çuhadar", DİA, C.8, İstanbul, 1993, s.381-382.

Özcan, Abdülkadir; "Güreş", DİA, C.14, İstanbul, 1996, s.317-320

Özcan, Nuri; "Hünkâr Müezzini", DİA, C.18, İstanbul, 1998, s.491.

Özön, Mustafa Nihat; Küçük Osmanlıca Türkçe Sözlük, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1988, s.530.

Pakalın, Mehmet Zeki; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı, C.I-II-III, İstanbul, 2004.

Sahillioğlu, Halil; "Ceyb-i Hümayun", DİA, C.7, İstanbul, 1993, s.465-467.

Terzi, Arzu; "Hazîne-i Hâssa", DİA, C.17, İstanbul, 1998, s. 137-141.

Terzi, Arzu; Hazine-i Hassa Nezâreti, TTK, Ankara, 2000.

Türkmen, Mehmet; "Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (Ts.Md.D)'nde: Osmanlıda Güreşçilere Maddi İhsanlar" *Destan-ı Kırkpınar Dergisi, Kırkpınar Kültürünü Tanıtma ve Yaşatma Derneği Dergisi*, 2016, s.31-32.

Uçan, Lale; Dolmabahçe Sarayı'nda Çocuk Olmak: Sultan Abdülaziz'in Şehzâdelerinin ve Sultanefendilerinin Çocukluk Yaşantılarından Kesitler, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2019, Sayı 14.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", Belleten, Ankara, 1978.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı, TTK, Ankara 1945.

Ürekli, Fatma; Leh Asıllı Stanislaw Chlebowski'nin Osmanlı Saray Ressamı Olarak İstihdamı ve Ayrılışı, Tarih Dergisi, İstanbul, 2020, Sayı 71.

Wójcik, Agata; Stanislaw Chlebowski, Sultan Abdülaziz'in Sarayında, Çev. Nazan Erbil, Milli Saraylar, 2019.

KULA KAZASINDA EĞİTİM (1880-1914)*

Biray ÇAKMAK**

Serap ALACÜCÜK***

Özet

Çalışmada 19. yüzyıl sonunda-20. yüzyıl başında Kula Kazası'nda geleneksel ve modern eğitim kurumları ana hatlarıyla ele alınmıştır. Birinci el arşiv ve matbu kaynaklara dayalı olarak yapılan çalışmada Kula Kazası'nda başlıca eğitim kurumlarını sıbyan/ibtidâî mektepler, erkek rüşdiye mektebi ve çırak mektebinin oluşturduğu görülmüştür. Kula Kasabası'nda Rumlara ait ibtidâî ve rüşdî derecelerde mekteplerin faaliyet gösterdiği anlaşılmıştır. Kula Kasabası'nda Fransız Katolik misyonerlerin de eğitim kurumları açtıkları görülmüştür. İlâveten geleneksel eğitim kurumları olan medreselerin faaliyetlerine devam ettiği tespit edilmiştir. Çalışma daha ziyade Kula Kazası'ndaki eğitimi kurumsal olarak ortaya çıkarmak amacıyla yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erkek Rüşdiye Mektebi, İbtidâî Mektepler, Kula Kasabası, Kula Kazası Medreseler, Rum Mektepleri.

EDUCATION IN THE KULA DISTRICT (1880-1914)

Abstract

In the study, traditional and modern educational institutions in the Kula District at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century were discussed. The study based on primary sources (archives) and printed sources observed that the primary education institutions in the Kula District were sıbyan/ibtidâî schools, boys' rushdie schools, and apprentice schools. It was understood that the schools belonging to the Greeks at ibtidâî and rushdie school degrees were operating in the Kula District. It was observed that French Catholic missionaries also opened educational institutions in Kula Town. Additionally, it was determined that madrasahs, traditional educational institutions, continued their activities. Rather, the study was conducted in order to reveal the education in the Kula District as an institutional one.

Keywords: Boys' Rushdie School, Greek Schools, İbtidâî Schools, Kula District, Kula Town, Madrasahs.

Giriş

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında önemli gelişmeler yaşandı. Öncelikle askerî alanda modern mektepler açıldı. II. Mahmut 1824 yılında yayınladığı fermanla, İstanbul'da sakin ahaliye çocuklarını sıbyan

* Çalışma, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Biray ÇAKMAK danışmanlığında, Serap ALACÜCÜK tarafından hazırlanmakta olan "II. Abdülhamit Döneminde Kula'da Geleneksel ve Modern Eğitim Kurumları" isimli Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, e-posta: biray.cakmak@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9753-4313

*** Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, e-posta: serap_sivasli_1994@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3899-8521

mekteplerine göndermelerini emretti (Ferman sureti için bkz. Mahmud Cevad, 1338: 1-3). Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) sıbyan mekteplerini ıslah etmeye yönelik önemli çabalar görüldü. Ancak mesafe kat edilmekle birlikte çok başarılı olunamadı. Zira sıbyan mektepleri büyük ölçüde geleneksel yapılarını muhafaza etti. Bir kısmı *usûl-ı atîkten usûl-i cedîde* dönüştürüldü. Az sayıda da olsa yeni ibtidâî mektepler açıldı. Ancak finansman ve öğretmen sorunu çözülemediği için nitelik ve nicelik bakımından sıbyan mekteplerini istenen düzeye getirmek mümkün olmadı. 1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi'nde ibtidâî mektepler ile ilgili önemli düzenlemeler yapıldı. Ancak yapısal sorunlar tamamen çözülemediği için sıbyan mektepleri sorun olmaya devam etti. II. Abdülhamit Dönemi'nde (1876-1909) Kaza Maârif Komisyonları kurularak mesafe kat edilmeye çalışıldı. *Evkâf-ı münderise*, maârif adına inşa edilen ve maâriife terk edilen dükkân, han, hamam kira gelirleri ve diğer mahallî imkânlarla çözümler üretilmeye çalışıldı. Ancak finansman sorunu tamamen çözülemedi. Muallim sorununu çözmek için vilayet merkezlerinde Dârümuallimîn-i İbtidâî'ler açıldı.¹ Ancak muallimlerin nitelik ve niceliği de sorun olmayı sürdürdü. Muallim maaşları mahallî malî imkânsızlıklar sebebiyle oldukça düşüktü. Kısaca *ma'ârifin esâsı ibtidâî mektepleri olduğu ma'lûm ve ibtidâî tahsîlsiz terakkî ümid itmek temelini vaz' itmeksizin havâda bir binâ tutdurmağa çalışmak kâbilinde* (Hizmet Gazetesi, 292, 27 Ekim 1889/2 Ra 1307) olduğu halde ibtidâî mektepler beklenen düzeyde gelişme sağlayamadı.²

II. Mahmut Devri sonlarında ilk defa rüşdiye mektepleri açıldı. Sultan Ahmet Camii hünkâr mahfilinde 1839 yılında tedrisata başlayan Mekteb-i Maârif-i Adliye (Mahmud Cevad, 1338: 25) ile Süleymaniye Camii'nde açılan Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye-i Adliye ilk rüşdiye mektepleridir (Demirel, 2002: 67-73). Modernleşme sürecine giren devletin ihtiyaç duyduğu memur ihtiyacını karşılamak amacıyla açılan rüşdiye mektepleri zamanla önemli gelişme gösterdi. Tanzimat Dönemi'nde vilayet merkezleri ile liva merkezleri ve önemli şehirlerde erkek rüşdiye mektepleri açıldı. Rüşdiye mektepleri ile ilgili çeşitli düzenlemeler yapıldı (Altınova, 2010: 119-120, 123-125, 127-128; Mahmud Cevad, 1338: 59-61, 63-64; Somel, 2010: 65; Dobrev, 2015: 164-168). 1860 yılında İstanbul'da 11, Rumeli'de 28, Anadolu'da 6 olmak üzere toplam 34 rüşdiye mektebi vardı (Altınova, 2010: 132-133). 1863 yılında Rumeli'de 45, Anadolu'da 29 adet rüşdiye mektebi mevcuttu. 23 Eylül 1866 tarihinde erkek rüşdiye mektebi sayısı 98 idi (BOA. MVL. 879/12, 23 Eylül 1866/13 Ca 1283). 1870 yılında Rumeli'de 77, Anadolu'da 80 rüşdiye mektebi vardı (Altınova, 2010: 135). Rüşdiye mektepleri

¹ 12 Mart 1892 tarihinde vilâyet merkezleri Edirne, Selanik, Bursa, İzmir ve Sivas şehirlerinde birer tane dârümuallimîn-i ibtidâî vardı (BOA. MF. İBT. 29/123, 25 Temmuz 1892/29 Z 1309, s. 8). Taşrada açılan dârümuallimîn-i ibtidâîler hakkında bilgi için bkz. (Kodaman, 1991: 150-154).

² 19. yüzyılda sıbyan/ibtidâî mektepler hakkında bkz. (Kodaman, 1991: 57-90).

ile ilgili esaslı düzenlemeler 1869 yılında yayınlanan Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi ile yapıldı. Nizâmnâmenin 18. maddesi, Müslüman nüfusu 500 haneyi aşan kasabalarda bir erkek rüşdiye mektebinin açılmasını zorunlu hale getirdi. Aynı durum Gayrimüslimler için de geçerliydi (Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi, 1289: 187). Maârif Nezâreti kısa süre sonra ilgili maddeyi umûmî tebligat ile vilayetlere bildirdi.³ 1870'li yılların başında birçok kaza merkezinde erkek rüşdiye mektebi açıldı. 12 Mart 1892 tarihinde erkek rüşdiye mektebi sayısı taşrada 341, İstanbul'da 13 olmak üzere 354'e çıktı (BOA. MF. İBT. 29/123, 25 Temmuz 1892/29 Z 1309, s. 7-8). İlki 1858 yılında İstanbul'da açılan kız rüşdiye mektebi sayısı ise aynı tarihte taşrada 12 (BOA. MF. İBT. 29/123, 25 Temmuz 1892/29 Z 1309, s. 7), İstanbul'da 8 (BOA. MF. İBT. 29/123, 25 Temmuz 1892/29 Z 1309, s. 8) olmak üzere toplam 20 adetti. Süreç içinde nahiye merkezlerinde de açılan rüşdiye mekteplerinin sayısı 20. yüzyıl başında daha da arttı.

19. yüzyılda geleneksel eğitim kurumu medreseler de faaliyetlerine devam etti. Vakıfların finanse ettiği medreseler 1826 yılından itibaren Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından idare edildi. Müderrislerin azillerini ve tayinlerini Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti ile Şeyhülislâmlık yaptı. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda medreseleri ıslah etmeye yönelik esaslı bir teşebbüste bulunmadı. Medreseler varlıklarını genelde geleneksel yapıları ile sürdürdü. Yeni medreseler de açıldı. *Ulûm-ı dîniye* ağırlıklı eğitim veren medreseler taşrada genelde düşük dereceliydi. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin müderris, kadı/nâib ve müftü gibi personel ihtiyacını karşılamayı devam ettirdiler. II. Meşrutiyet Dönemi'nde medreseleri ıslah etmeye yönelik çeşitli teşebbüsler yapıldı. 1909 yılında medreseleri ıslaha yönelik Medâris-i İlmiyye Nizâmnâmesi, 1914 yılında Islâh-ı Medâris Nizâmnâmesi yayınlandı. Islâhât-ı İlmiye Encümeni kuruldu. Medreselerin müfredatı yeniden düzenlendi. Müfredatına müspet bilimler de konulan Dârülhilafetülaliye Medreseleri kuruldu (Gündüz, 2018: 108-109). İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerde ihtisas medreseleri de açıldı. Ancak I. Dünya Harbi, ıslah teşebbüslerinden beklenen neticenin alınmasına engel teşkil etti.

19. yüzyılda *mekâtib-i husûsiye* kapsamında özel eğitim-öğretim kurumları da faaliyet gösterdi. Her türlü masrafı gerçek ya da tüzel kişiler tarafından karşılanan husûsî mektepler, Osmanlı Devleti'nin tebaası Gayrimüslimler, Protestan, Katolik ve Ortodoks misyonerler ile yine Osmanlı Devleti'nin tebaası Müslümanlar tarafından açıldı. Rumlar, Ermeniler ve Museviler çok sayıda ibtidâî, rüşdî ve az sayıda idâdî düzeyinde mektepler açtılar. Osmanlı Devleti rüşdî ve idâdî derecedeki Gayrimüslim mekteplerine Türkçe/Lisân-ı Osmanî muallimi tayin etti. Misyoner mekteplerini Protestan, Katolik, Ortodoks

³ Bu hususta Maârif Nezâreti'nin 14 Temmuz 1872 tarihinde vilayetlere yaptığı umûmî tebligat için bkz. (BOA. MF. MKT. 2/115, 14 Temmuz 1872/8 Ca 1289; Altınova, 2010: 139-140).

tarikatlar/cemaatler açtı (Şişman, 2006; Mutlu, 2005). Yabancı mektepler genelde Rum ve Ermeni nüfusun bulduğu yerlerde açıldı. Bu mekteplerde eğitim-öğretim, mezhep propagandası ve sair gizli ajandalarla paralel yürütüldü. Müslüman Türk ahali de husûsî mektepler açtı. Devlet tarafından ibtidâî mektep açılmaması Müslüman ahaliye özel okullar açmaya itti. Özel okullar Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'nin özellikle 129. ve 130. maddeleri hükümlerine tabi tutuldu (Güçtekin, 2015: 29-103; Koçak, 1985: 485-494. Mahallî düzeyde yapılmış bir çalışma için bkz. Çakmak, 2011: 41-57).

Kula Kazası Hakkında

Kula Kazası 1852 yılına kadar Kütahya Sancağı'na bağlı kaldı. 1852 yılında Aydın Eyâleti Valisi Kula Kazası'nın Kütahya'ya nazaran Manisa'ya daha yakın bir konumda bulunduğunu, ticaretinin Manisa ve İzmir ile daha yoğun olduğunu ileri sürerek Kula Kazası'nın Kütahya Sancağı'ndan ayrılarak Saruhan Sancağı'na bağlanması gerektiğini Dâhiliye Nezâreti'ne bildirdi. Evrakı 8 Nisan 1852 tarihinde müzakere eden Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Maliye Nezâreti'nden olumlu görüş alarak talebi uygun buldu. 19 Nisan 1852 tarihinde yazılan arz tezkiresi üzerine 20 Nisan 1852 tarihinde gerekli olan irade-i seniye çıktı (BOA. İrade. Meclis-i Vâlâ, 235/8235, 19 Nisan 1852/28 C 1268). Böylece Kula Kazası 13 Mart 1852 tarihinden itibaren Saruhan Sancağı'na bağlandı. 1867 yılında Aydın Vilâyeti'nin kurulmasını müteakip Saruhan Sancağı'na bağlı kaldı (Emecen, 2003: 582, 577-583). Bu mülkî-idarî statüsünü sonraki yıllarda da sürdürdü.

Tanzimat Dönemi'nde kaza müdürü tarafından idare edilen Kula Kazası'nı 1867 yılından itibaren kaymakam yönetmeye başladı. Kula Kasabası kaza merkeziydi. Kazada Selendi ve Mendehorya nahiyeleri vardı. Nahiye teşkilatı kurulduğu için Selendi Nahiyesi'ni nahiye müdürü idare etti. Müdürlük teşkilatı kurulamayan Mendehorya Nahiyesi, doğrudan kaza merkezinden yönetildi. Mendehorya Nahiyesi 1914 yılında hâlâ kaza merkezinden idare edilmekteydi (BOA. DH. İD. 222/2, 2 Kasım 1914/13 Z 1332).

Kazada Müslüman Türk nüfus yanında Rumlar da meskûndü. 1891 yılında kazada 25967'si Müslüman Türk, 3144'ü Rum olmak üzere 29111 nüfus vardı (1890-1891/H.1308 Aydın Vilâyeti'ne Mahsûs Salnâme, 1308: 412). Aynı yıl Kula Kasabası'nda 10041 kişi mevcuttu. 21 köyü bulunan Selendi Nahiyesi'nde nüfus 5014 kişiydi. Nahiye merkezi Selendi Köyü'nde 893 nüfus vardı (1890-1891/H.1308 Aydın Vilâyeti'ne Mahsûs Salnâme, 1308: 585-586). 1906 yılında Kula Kazası'nda Selendi Nahiyesi ile 111 mahalle ve köy vardı. Kazada 29447'si Müslüman, 3152'si Rum ve 117'si Musevi olmak üzere toplam 32716 kişi vardı. Kula Kasabası'nda 8634'ü Müslüman Türk, 2587'si Rum ve 48'i yabancı olmak üzere toplam 11269 kişi yaşamaktaydı (1905-1906/H.1323 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1323: 343).

Kazada temel iktisadî faaliyetler tarım, hayvancılık, madencilik ve imalat sanayi idi (BOA. MVL. 25/5, 22 Aralık 1847/14 M 1264; BOA. A. MKT. 168/97, 14 Ocak 1849/19 S 1265; BOA. MVL. 286/52, 22 Mart 1855/3 B 1271; BOA. MVL. 677/24, 4 Eylül 1864/2 R 1281; BOA. MVL. 1035/142, 19 Haziran 1867/16 S 1284; BOA. A. MKT. MHM. 460/25, 1 Ağustos 1873/6 C 1290). Nüfusun kâhir ekseriyeti köylerde yaşadığı için tarım ve hayvancılık başlıca üretim ve istihdam sektörleriydi (1898-1899/H.1316 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1316: 459; 1908-1909/H.1326 Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, 1326: 676). İmalat sanayi içinde halıcılık mühim bir yere sahipti. Kula, Uşak ve Gördes gibi Batı Anadolu'daki geleneksel halı imalat merkezlerinden biriydi (Ahenk Gazetesi, 87, 31 Aralık 1895/14 B 1313; Hizmet Gazetesi, 701, 9 Kasım 1893/29 Ra 1311). Kaza maden suları ile de meşhurdu. Kula Kasabası'nda pazartesi günleri, Selendi Köyü'nde cuma günleri birer hafta pazarı kurulmaktaydı (1908-1909/H.1326 Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, 1326: 675; 1893-1894/H.1311 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1311: 269).

Kula Kazasındaki Eğitim Kurumları

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında Kula Kazası'ndaki eğitim kurumlarını sıbyan/ibtidâî mektepler, erkek rüşdiye mektebi, çırak mektebi, Rum mektepleri, Fransız mektepleri ve medreseler meydana getirmektedir.

Sıbyan/İbtidâî Mektepleri

Kula Kasabası'nda geleneksel sıbyan mektepleri 19. yüzyılda eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etti. *Usûl-ı atîk* üzere hizmet veren sıbyan mekteplerinin bir kısmı vakıflar tarafından finanse edildi. Bir kısmı ahalinin maddi desteği ile varlığını sürdürdü. Bunlar yanında 1880'li yıllardan itibaren *usûl-ı cedîd* üzere ibtidâî mektepler açıldı. Kula Kasabası'nda ibtidâî mekteplerin açılmasında kaza mülkî kaymakamı Abdi Efendi'nin gayretleri etkili oldu. Kaza Maârif Komisyonu'nu teşkil ettirerek faaliyete geçirdi. Komisyon vasıtasıyla ibtidâî mekteplerin açılmasını sağladı. Kula Kasabası'nda iki adet ibtidâî mektebi açtırdı. Bu ibtidâî mekteplerin masraflarını karşılamak amacıyla yirmi adet dükkân ve han inşa ve tedarik etti (Hizmet Gazetesi, 44, 13 Nisan 1887/19 B 1304).

1893 yılı sonunda Kula Kasabası'ndaki ibtidâî mektepleri tanzim ve ıslah etmek amacıyla mahalle ve köylerin ileri gelenlerinden kasabada komisyon teşkil edildi. Bir taraftan muallimler tedarik ederek sıbyan mekteplerindeki eğitim-öğretimi *usûl-ı cedîd* üzere icra ettirmek, diğer taraftan da muallim maaşlarına karşılık bulmak amacıyla çalışmaya başlandı (Hizmet Gazetesi, 717, 3 Ocak 1894/25 C 1311).

Kula Kasabası'ndaki ibtidâî mektepler ihtiyacı karşılamadığı için Kışla-ı Hümayun karşısında daha önce inşasına başlandığı halde tamamlanamayan ibtidâî mektebi binası inşaatı tamamlandı. Mektep, II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümü olan 31 Ağustos 1899 tarihinde perşembe günü resmî törenle açıldı.

Açılış töreninde kazadaki mülkî, askerî ve adlî memurlar, mahallî eşraf, ahali ve muallimler hazır bulundu (Ahenk Gazetesi, 934, 13 Eylül 1899/7 Ca 1317). Aydın Vilâyeti Maârif Müdürlüğü 18 Eylül 1899 tarihinde Maârif Nezâreti'ne ibtidâî mektebin açıldığını bildirdi. Maârif Nezâreti Mekâtib-i İbtidâîye İdaresi mektebin açılışının gazetelerde ilan edilmesi gerektiğini ifade etti (BOA. MF. MKT. 473/20, 23 Ekim 1899/17 C 1317). Kısa süre sonra Kula'da maârif alanında yaşanan olumlu gelişme gazetelerde ilan edildi. Mektep binasının inşaatının tamamlanarak açılmasında Kula Kazası Kaymakamı Halim Bey'in gayretleri etkili oldu.

Kula Kasabası'nda Mayıs 1902 tarihi itibarıyla dört tane erkek ibtidâî mektebi vardı. Kula Çarşı Erkek İbtidâî Mektebi'nde muallim-i evvel Osman Efendi idi. Maaşı 152 kuruştı. Maaşının yıllık tutarı 1824 kuruştı. Mektepte muallim-i sâni Rüstem Efendi idi. Maaşı aylık 133 kuruştı. Maaşının tutarı yıllık 1596 kuruştı. Mektepte muallim-i sâlis Hacı Ahsen Efendi idi. Maaşı aylık 76 kuruştı. Maaşının tutarı yıllık 912 kuruştı. Mektepte bevvab Şerif Ali Ağa idi. Maaşı aylık 76 kuruştı. Yıllık maaş tutarı 912 kuruştı. Mektebin yıllık yakacak masrafı yaklaşık 175 kuruştı (BOA. MF. MKT. 644/7, 15 Temmuz 1902/8 R 1320, lef 2).

Kula Soğukkuyu Erkek İbtidâî Mektebi'nde muallim-i evvel Hafız Ali Efendi idi. Maaşı 152 kuruştı. Maaşının tutarı yıllık 1824 kuruştı. Mektepte muallim-i sâni Ahmet Efendi idi. Maaşı aylık 133 kuruştı. Maaşının yıllık tutarı 1596 kuruştı. Mektepte muallim-i sâlis Süleyman Efendi idi. Maaşı aylık 114 kuruştı. Maaşının yıllık tutarı 1368 kuruştı. Mektepte bevvab Halil Ağa idi. Maaşı 76 kuruştı. Maaşının yıllık tutarı 912 kuruştı. Mektebin yıllık yakacak masrafı yaklaşık 175 kuruştı (BOA. MF. MKT. 644/7, 15 Temmuz 1902/8 R 1320, lef 2).

Kula Soğukkuyu Erkek İbtidâî Mektebi'nin kasabada bir şubesi vardı. Bu şubede muallim Hâfız Mehmet Efendi idi. Aylık maaşı 57 kuruştı. Maaşının yıllık tutarı 684 kuruştı. Mektepte sülüs muallimi Hafız Mehmet Efendi idi. Aylık maaşı 66 kuruş 20 pare idi. Maaşının yıllık tutarı 798 kuruştı (BOA. MF. MKT. 644/7, 15 Temmuz 1902/8 R 1320, lef 2).

Kula Kurşunlu Erkek İbtidâî Mektebi'nde muallim Hâfız Halil Efendi idi. Hâfız Halil Efendi'nin maaşı 57 kuruştı. Maaşının yıllık tutarı 684 kuruştı (BOA. MF. MKT. 644/7, 15 Temmuz 1902/8 R 1320, lef 2).

1894 yılında Kula Kasabası'nda ilk kız ibtidâî mektebinin inşasına başlandı. Mektep binası inşaatı 1895 yılında tamamlandı (Ahenk Gazetesi, 87, 31 Aralık 1895/14 B 1313). Mektep aynı yıl hizmete girdi. Kız ibtidâî mektebi Aydın Vilâyeti'nin emri üzerine mahallî imkânlarla inşa edildi. Kaza maârif gelirleri arasında bulunan mera çayırı esmanı, meclis-i umûmîde belde eşrafının oybirliği

ile aldığı kararla kız ibtidâî mektebi inşa masrafı ile muallime ve bevvabe maaşlarına tahsis edildi (BOA. MF. MKT. 287/34, 11 Ekim 1895/21 R 1313, lef 1). Mektepte 1908 yılında muallime Hatice Hanım, bevvabe Fatıma Hanım idi. Mektepte 1908 yılında 70 kız öğrenci vardı (1908-1909/H.1326 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1326: 671).

Kız ve erkek ibtidâî mekteplerinde görev yapan personel maaşları Kaza Maârif Komisyonu tarafından ödenmekteydi.

Kula Erkek Rüşdiye Mektebi

Kula Kasabası'nda erkek rüşdiye mektebinin açılması ilk defa 1870 yılında gündeme geldi. Ancak rüşdiye mektebi inşası mümkün olamadı (BOA. ŞD. 1375/68, 25 Eylül 1870/28 C 1287, lef 2). Rüşdiye mektebi binası mahallî imkânlarla yapıldı. Akhisar Kaymakamı iken 11 Eylül 1882 tarihinde çıkan irade-i seniye ile Kula Kaymakamlığı'na becayiş suretiyle atanan Abdi Bey (BOA. İrade. Dâhiliye. 68874, 11 Eylül 1882/27 L 1299), mektep binasının inşasına öncülük etti. Mahallî imkânları harekete geçirdi. Rüşdiye mektebi binasının alt katına dükkânlar inşa ettirdi. Böylece elde edilen kira gelirleri ile ibtidâî mektebi muallimleri maaşları karşılandı. Rüşdiye Mektebi 1884 yılında açılarak hizmet vermeye başladı (1886-1887/M.1302 Aydın Vilâyeti'ne Mahsûs Salnâme, 1302: 246). Kula Kaymakamlığı, maaşı tahsis edilerek mektebe muallim-i evvel tayin edilmesini istedi. Ancak Maârif Nezâreti, bütçede karşılık olmadığı gerekçesiyle mektebe muallim-i evvel maaşı tahsis edilemeyeceğini bildirdi. Mahallî imkânlarla, yani evkâf-ı münderise ile bulunacak karşılıkla maaşı ödenmek üzere mektebe bir muallim bulunması gerektiğini Aydın Vilâyeti'ne bildirdi.

Mektepte muallim-i evvel, muallim-i sâni, muallim-i sâlis, hüsn-i hat muallimi ve bevvab görev yaptı. Mektebe muallim-i evvel maaşı tahsis edilemediği için Halit Efendi, maaşı Kaza Maârif Komisyonu tarafından verilmek üzere muallim-i sâni tayin edildi. Halit Efendi'nin maaşı 300 kuruştı. Mektebe Mehmet Ağa 100 kuruş maaşla bevvab atandı. Onun maaşı da Kaza Maârif Komisyonu tarafından ödendi. 1887 yılında mektebe muallim-i evvel tayin edildi. Zira mektepteki talebe sayısı seksene kadar çıkmıştı. Öncelikle Maârif Nezâreti'nin tezkiresi, Sadaret'in arzı üzerine 10 Mart 1887 tarihinde çıkan irade-i seniye ile muallim-i evvel için bütçeden 600 kuruş maaş tahsis edildi (BOA. İrade. Dâhiliye. 80733, 10 Mart 1887/14 C 1304, lef 1, lef 2). Sadaret'in Maârif Nezâreti'ne gereğini buyuruldu ile bildirmesi üzerine Kula Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine, Maârif Meclisi'nin 8 Mart 1887 tarihli kararı ile Dârümuallimîn Rüşdiye Şubesi⁴'nden şhadetnâme ile mezun

⁴ Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar rüşdiye mektebi muallimi yetiştiren tek mektep olarak hizmet veren Dârümuallimîn hakkında detaylı bilgi için bkz. (Özcan, 1992: 444-456; Öztürk, 1993: 551-552).

Dağıstanlı Ahmet Nuri Efendi 600 kuruş maaşla tayin edildi (BOA. MF. MKT. 93/55, 24 Mart 1887/28 C 1304, lef 1; BOA. MF. İBT. 20/121, 28 Mart 1887/3 B 1304, lef 1). Mart ayı içinde görevine başladı (Hizmet Gazetesi, 49, 1 Mayıs 1887/7 Ş 1304). Ahmet Nuri Efendi 3 Ocak 1908 tarihine kadar görev yaptı. Kula Erkek Rüşdiye Mektebi'ndeki toplam hizmet süresi 20 yıl 9 ay idi (BOA. ŞD. 1089/83, 5 Nisan 1909/14 Ra 1327, lef 1). Ruûs-ı hümayun ile taltif edildi (BOA. MF. MKT. 551/18, 13 Nisan 1901/23 Z 1318, lef 10; BOA. MF. MKT. 568/15, 6 Temmuz 1901/19 Ra 1319, lef 1). Gözlerindeki sağlık sorunları sebebiyle 1907 yılında tekaüdünü talep etti. Ancak hizmet süresinin yetersiz olması sebebiyle bir müddet daha çalışmak zorunda kaldı (BOA. MF. MKT. 1036/6, 21 Ocak 1908/17 Z 1325, lef 1). Tedavi için İstanbul'a gitti (BOA. MF. İBT. 200/129, 25 Aralık 1907/20 Za 1325, lef 1; BOA. MF. MKT. 1036/6, 21 Ocak 1908/17 Z 1325, lef 2, lef 3). Gözlerindeki rahatsızlık sebebiyle Ocak 1908 tarihinde emekli oldu. Kısa süre sonra da vefat etti (BOA. ŞD. 1089/83, 5 Nisan 1909/14 Ra 1327, lef 2). Ahmet Nuri Efendi'den sonra yerine Dârülmualimîn Rüşdiye Şubesi'nden mezun Mustafa Efendi atandı. Mustafa Efendi Dârülfünun Edebiyat Şubesi'ne girmeye hak kazandığı için görevine başlamadan istifa etti. Muallim-i evveliğe Maârif Meclisi'nin 7 Mart 1908 tarihli kararıyla Ahmet Vasfi Efendi 400 kuruş maaşla atandı. Dârülmualimîn Rüşdiye Şubesi'nden şhadetnâme ile yeni mezun Ahmet Vasfi Efendi, İstanbul-Manisa arası için brüt 400 kuruş harcırah aldı (BOA. MF. MKT. 1045/15, 24 Mart 1908/20 S 1326, lef 1, lef 2, lef 3). 23 Ocak 1909 tarihine kadar görev yaptı. 1907-1908 ders yılı imtihan-ı umûmî sonuçlarında tahrifat yaptığı gerekçesiyle azledildi. Yerine vekâleten Kırkağaç Kazası Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Yakup Efendi atandı. Ahmet Vasfi Efendi, Beyrut Vilayeti'nde Safed Rüşdiye Mektebi muallim-i evveliğine tayin edildi (BOA. MF. İBT. 220/32, 30 Ocak 1909/8 M 1327, lef 1; BOA. MF. İBT. 230/93, 4 Mayıs 1909/13 R 1327, lef 1; BOA. MF. İBT. 230/93, 4 Mayıs 1909/13 R 1327, lef 2; BOA. MF. MKT. 1107/59, 18 Mart 1909/25 S 1327, lef 1; BOA. MF. İBT. 230/54, 1 Nisan 1909/10 Ra 1327, lef 1). Mayıs 1909 tarihinde Maârif Meclisi, evrakta tahrifat yaptığı gerekçesiyle hakkında kanûnî takibat yapılması gerektiği hususunun Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne bildirilmesine karar verdi (BOA. MF. İBT. 232/83, 12 Mayıs 1909/21 R 1327, lef 1). Muallim-i evveliğe vekâleten atanan Yakup Efendi'nin asaleti talebi üzerine tasdik edilmedi (BOA. MF. İBT. 228/6, 17 Mart 1909/24 S 1327, lef 1). Kula Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i evveliğine Dârülmualimîn Rüşdiye Şubesi'nden aliyülâlâ derecede şhadetnâme ile mezun Mehmet Hilmi Efendi 400 kuruş maaşla atandı (BOA. MF. İBT. 230/31, 30 Mart 1909/8 Ra 1327, lef 1; BOA. MF. İBT. 230/26, 29 Mart 1909/7 Ra 1327, lef 1). Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi, Muhasebe-i Maârif-i Umûmiye ve Sicil-i Ahvâl Şubesi gerekli kayıt işlemlerini Mart 1909 tarihinde yaptı (BOA. MF. MKT. 1109/73, 24 Mart 1909/2 Ra 1327, lef 2, lef 3). Mehmet Hilmi Efendi mektepteki görevine 8 Nisan 1909 tarihinde başladı (BOA. MF. MKT. 1109/73, 24 Mart 1909/2 Ra 1327, lef 4; Ahenk

Gazetesi, 3871, 7 Nisan 1909/16 Ra 1327). Kısa süre sonra, yani Ekim 1909 tarihinde mektep muallim-i evvelliğine Kastamonu İdâdî Mektebi'nden mezun Mustafa Zeki Efendi yine 400 kuruş maaşla tayin edildi (BOA. MF. İBT. 246/49, 11 Ekim 1909/26 N 1327). Ancak Mustafa Zeki Efendi görevine başlamadı. Bu sebeple muallim-i evvellik vekâleten idare edildi. Muallim-i evvelliğe mektep muallim-i sâniisi Mustafa Efendi vekâlet etti. Bu arada Şubat 1910 tarihinde boş olan 400 kuruş maaşlı Kula Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine Dârümuallimîn Rüşdiye Şubesi veya yedi senelik idâdî mekteplerinden *Arabî ve ulûm-ı dîniye* derslerinden aliyyülâlâ veya âlâ derece ile mezun olanların müracaat etmeleri halinde tayin edilecekleri gazetelerle ilan edildi (BOA. MF. İBT. 260/42, 2 Şubat 1910/21 M 1328, lef 1). Ancak yine de mektebe muallim-i evvel tayini kısa sürede mümkün olmadı. Aydın Vilâyeti Maârif Müdürlüğü 9 Temmuz 1910 tarihinde Maârif Nezâreti'ne, münhal bulunan Kula Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine daha önce de arz olunduğu üzere Beyrut İdâdî Mektebi'nden mezun Mehmet Haşim Efendi'nin asaleten tayin edilmesi tekrar bildirdi. Tedrisât-ı İbtidâiyye İdaresi'nin 18 Temmuz 1910 tarihinde talebi uygun bulması üzerine muallim-i evvelliğe Mehmet Haşim Efendi tayin edildi (BOA. MF. İBT. 281/30, 26 Temmuz 1910/18 B 1328, lef 1; BOA. MF. İBT. 281/30, 26 Temmuz 1910/18 B 1328, lef 2; BOA. MF. İBT. 284/61, 11 Eylül 1910/6 N 1328, lef 1). Mehmet Haşim Efendi 14 Ağustos 1910 tarihinde görevine başladı (BOA. MF. İBT. 298/41, 22 Ocak 1911/ 21 M 1329). Muallim-i evvelliğe 1911 yılında Ahmet Muhiyyiddin Efendi atandı. Ancak Vefa İdâdî Mektebi'nden mezun Muhiyyiddin Efendi, sağlık sorunları sebebiyle nizâmî süre içinde görevine başlamadı. Aydın Vilâyeti Maârif Müdürlüğü, Maârif Nezâreti'ne Ahmet Muhiyyiddin Efendi'nin nizâmen müstafi sayılması, yerine İzmir Dârümuallimîn-i İbtidâisi'nden aliyyülâlâ derecede şهادetnâme ile mezun olup vekâleten Kula Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğini yapmak üzere Kula'ya gönderilen Abdülfettah Efendi'nin asaleten atanması gerektiğini bildirdi. Ancak 7 Aralık 1911 tarihinde Tedrisât-ı İbtidâiyye İdaresi, Abdülfettah Efendi'nin Dârümuallimîn Rüşdiye Şubesi'nden mezun veya yedi senelik bir idâdîden şهادetnâmeyi haiz olmadığı için asaleten tayininin uygun olmadığını beyan etti (BOA. MF. İBT. 350/77, 7 Aralık 1911/15 Z 1329). Bununla birlikte Abdülfettah Efendi vekâleten Kula Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine devam etti. Aydın Vilâyeti Maârif Müdürlüğü, asaleten atanması için Maârif Nezâreti'ne tekrar tahrirat yazdı. Ancak 12 Ocak 1912 tarihinde Tedrisât-ı İbtidâiyye İdaresi aynı gerekçelerle talebi uygun bulmadı. Bu arada muallim-i evvelliğe Üskübî Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğinden müstafi Dağıstanlı Ali Efendi asaleten atandı (BOA. MF. İBT. 356/58, 12 Ocak 1912/22 M 1330). Ancak 17 Ocak 1912 tarihinde Tedrisât-ı İbtidâiyye İdaresi, Sicil Şubesi'nin derkenarına atıfta bulunarak Dağıstanlı Ali Efendi'nin memuriyete başlangıç tarihi olan 1886 yılından itibaren sık sık görev yerinin değiştirildiğini, başarılı bir

muallim-i evvel olmadığını, Kula'nın önemli bir kaza merkezi olduğunu, Erkek Rüşdiye Mektebi'nin üç muallimli, oldukça muntazam bir mektep olduğunu, bu sebeplerle muallim-i evvelliğine daha liyakatli ve daha faal birinin atanması gerektiğini, Dağıstanlı Ali Efendi'nin Kula Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliği yerine Aydın Vilâyeti'ndeki Kadıköy Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayininin daha uygun olduğunu ifade etti (BOA. MF. İBT. 357/5, 17 Ocak 1912/27 M 1330). Bu sebeple 1885 doğumlu Abdülfettah Efendi 500 kuruş maaşla mektepteki görevine vekâleten devam etti (BOA. MF. İBT. 417/8, 12 Mart 1913/3 R 1331). Abdülfettah Efendi, daha sonra kendi rızası ile Kınık Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine atandı. Aydın Vilâyeti Maârif Müdürlüğü 19 Eylül 1912 tarihinde Maârif Nezâreti'ne boş olduğu 16 Eylül 1912 tarihli tahrirat ile bildirilen Kula Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine İzmir İdâdî Mektebi'nden mezun olup Mekri Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğinden müstafi Süleyman Efendi'nin vekâleten atandığını bildirdi. Maârif Nezâreti'ne kaydının yapılması gerektiğini bildirdi (BOA. MF. İBT. 396/39, 12 Ekim 1912/1 Za 1330). Süleyman Efendi Eylül 1912 tarihinden itibaren görevine başladı.

Mart 1887 tarihinde Dağıstanlı Ahmet Nuri Efendi muallim-i evvel olarak mektepteki görevine başlayıncaya kadar mektebi muallim-i sâni idare etti. Belirtildiği üzere mektebe atanan ilk muallim-i sâni Halit Efendi idi. Kaza Maârif Komisyonu'ndan almak üzere aylık 300 kuruş maaşla 1884 yılında görevine başladı. 1895 yılında Kaza Maârif Komisyonu, Mehmet Halit Efendi'nin maaşını, gelirlerinin az, masraflarının fazla olması sebebiyle 300 kuruştan altı mecdiyeye düşürdü. Mehmet Halit Efendi maaşının azlığını gerekçe göstererek istifa etti. Bu sebeple Kaza Maârif Komisyonu, yerine, İzmir Dârülmualimîn-i İbtidâisi'nden mezun olup Kula Erkek İbtidâî Mektebi'nde muallim-i evvel olarak görev yapmakta olan Kulalı Mumcuzade Mustafa Efendi'yi 17 Kasım 1895 tarihi itibarıyla vekâleten muallim-i sâni atadı. 18 Nisan 1895 tarihinde Kula Kazası Maârif Komisyonu, muallim-i sânilik için 200, bevvablık için 80 kuruş maârif bütçesinden tahsisat ayrılması gerektiğine karar verdi (BOA. MF. MKT. 287/34, 11 Ekim 1895/21 R 1313, lef 1). Neticede Aydın Vilâyeti Maârif Müdürlüğü'nün gereğini Maârif Nezâreti'ne bildirmesi üzerine bürokratik süreç tamamlandı. Gerekli olan irade-i seniyye 16 Ağustos 1895 tarihinde çıktı (BOA. İrade. Maârif. 3-9 (1313S-7), 16 Ağustos 1895/24 S 1313; BOA. BEO. 50439, 21 Eylül 1895/1 R 1313, lef 1). Mustafa Efendi, Kasım 1895 tarihinde Kula'da imtihana tabi tutuldu. Yapılan imtihanda başarılı bulundu (BOA. MF. MKT. 311/11, 13 Nisan 1896/29 L 1313, lef 1). Maârif Meclisi'nin 5 Şubat 1896 tarihli kararıyla mektebe 200 kuruş maaşla asaleten muallim-i sâni tayin edildi (BOA. MF. MKT. 311/11, 13 Nisan 1896/29 L 1313, lef 2; BOA. MF. MKT. 287/34, 11 Ekim 1895/21 R 1313, lef 2; BOA. MF. MKT. 311/11, 13 Nisan 1896/29 L 1313, lef 3). Mustafa Efendi 1912 yılına kadar muallim-i sâni olarak görev yaptı. 1912 yılında Kuşadası Erkek Rüşdiye

Mektebi muallim-i sâniligine tayin edildi. Kula'da görev yaptığı süre zarfında Kula Erkek Rüşdiye Mektebi'ne muallim-i evvel atanmak için çeşitli tarihlerde girişimlerde bulundu. Ancak muvaffak olamadı. 1912 yılında Kuşadası Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i sâniligine tayin edildi (BOA. MF. İBT. 385/23, 21 Temmuz 1912/6 Ş 1330).

Mektebe talebe sayısının artması sebebiyle 1896 yılında 150 kuruş maaşla muallim-i sâlis atandı (İzmir Gazetesi, 9, 27 Temmuz 1896/16 S 1314). Mahallince seçilen ilk muallim-i sâlis Ahmet Hamdi Efendi idi. Mümeyyiz Heyeti tarafından imtihanı yapılan Ahmet Hamdi Efendi'nin evrakı Maârif Nezâreti'ne asaleti tasdik edilmek üzere gönderildi. Maârif Nezâreti'nde Ahmet Hamdi Efendi'nin asaleti Maârif Meclisi kararıyla tasdik edildi. Ahmet Hamdi Efendi mektepte uzun yıllar görev yaptı. 1910 yılında mektepteki görevine devam etmekteydi. Aynı yıl muallim-i sâlisliğe Süleyman Hilmi Efendi atandı (BOA. MF. İBT. 276/19, 20 Haziran 1910/11 C 1328). 18 Haziran 1911 tarihinde Süleyman Hilmi Efendi muallim-i sâlislik görevine hâlâ devam etmekteydi (BOA. MF. İBT. 329/37, 21 Haziran 1911/23 C 1329).

Mektepte talebelere rika ve sülüs yazılarını talim ettirmek üzere yazı hocası da istihdam edildi. Mektepteki yazı hocalığını 1884 yılından itibaren kaza nüfus memuru İsmail Hamdi Efendi yaptı. 25 Temmuz 1889 tarihinde Maârif Nezâreti Saruhan Sancağı Mutasarrıflığı'na Kula Erkek Rüşdiye Mektebi rika muallimliğini yapmakta olan İsmail Hamdi Efendi ile muallim-i evvel Ahmet Nuri Efendi'nin elyazısı örneklerini göndermesini emretti. Kula Kaza İdare Meclisi Ahmet Nuri Efendi (BOA. MF. İBT. 23/104, 4 Eylül 1889/8 M 1307, lef 1) ile İsmail Hamdi Efendi'nin (BOA. MF. İBT. 23/103, 4 Eylül 1889/8 M 1307, lef 1) elyazısı örneklerini 4 Eylül 1889 tarihinde tasdik etti. Saruhan Sancağı Mutasarrıflığı 13 Eylül 1889 tarihinde elyazısı örneklerini Maârif Nezâreti'ne gönderdi. Mekâtib-i Rüşdiye Müdürlüğü 19 Eylül 1889 tarihinde İsmail Hamdi Efendi'nin elyazısı örneğinin, Ahmet Nuri Efendi'nin elyazısı örneğine tercih edildiğini, İsmail Hamdi Efendi'nin asaletinin tasdik edilerek Muhasebe-i Nezâret-i Umûmiye tarafından kayıt muamelesinin yapılması gerektiğini beyan etti. Muhasebe-i Maârif-i Umûmiye 1 Ekim 1889 tarihinde İsmail Hamdi Efendi'nin 80 kuruş maaşla yazı muallimliğine tayini muamelesini yaptı. Kısa süre sonra Maârif Nezâreti, Saruhan Sancağı Mutasarrıflığı'na bilgi vererek İsmail Hamdi Efendi'nin işe asaleten başlama tarihinin bildirilmesini emretti (BOA. MF. MKT. 112/148, 1 Ekim 1889/5 S 1307, lef 1). İsmail Hamdi Efendi 1910 yılında mektepteki görevine hâlâ devam etmekteydi.

Mektepte bir de bevvab/hademe görev yaptı. Mektebe ilk olarak maaşını Kaza Maârif Sandığı'ndan almak üzere 100 kuruş maaşla 1884 yılında Mehmet Ağa bevvab tayin edildi. Bevvab, muallim-i evvelin verdiği işleri yapmak, mektebin temizlik, düzen ve tertibini sağlamakla görevliydi. Muallim-i sâniligine

birlikte 16 Ağustos 1895 tarihinde çıkan irade-i seniye ile bevvaba, maârif bütçesinden 80 kuruş maaş tahsis edildi (BOA. İrade. Maârif. 3-9 (1313S-7), 16 Ağustos 1895/24 S 1313; BOA. BEO. 50439, 21 Eylül 1895/1 R 1313, lef 1). Küçük Ali Efendizade Süleyman Şevket Efendi bevvab tayin edildi. 8 Kasım 1895 tarihinde görevine başladı (BOA. MF. İBT. 48/58, 15 Aralık 1895/27 C 1313, lef 1). Daha sonraki tarihlerde bevvab atanan Halit Ağa 13 Aralık 1904 tarihinde azledildi. Yerine Mehmet Ağa seçildi. Mehmet Ağa 14 Aralık 1904 tarihinde görevine başladı. Aydın Vilâyeti Maârif Müdürlüğü 25 Ocak 1905 tarihinde Maârif Nezâreti'ne bilgi verdi (BOA. MF. İBT. 156/20, 21 Şubat 1905/16 Z 1322, lef 1).

13 Eylül 1901 tarihinde Kula Erkek Rüşdiye Mektebi'nde birinci sınıfta 62, ikinci sınıfta 32, üçüncü sınıfta 19 olmak üzere toplam 113 talebe vardı (BOA. MF. İBT. 106/47, 13 Kasım 1901/1 Ş 1319). 13 Eylül 1902 tarihinde birinci sınıfta 61, ikinci sınıfta 42, üçüncü sınıfta 17 olmak üzere toplam 120 talebe mevcuttu (BOA. MF. İBT. 129/52, 23 Aralık 1902/22 N 1320, lef 11). 13 Eylül 1903 tarihinde birinci sınıfta 46, ikinci sınıfta 41, üçüncü sınıfta 23 olmak üzere toplam 110 talebe vardı (BOA. MF. İBT. 145/74, 12 Mart 1904/24 Z 1321). 13 Haziran 1905 tarihinde birinci sınıfta 47, ikinci sınıfta 44, üçüncü sınıfta 40 olmak üzere toplam 131 talebe mevcuttu (BOA. MF. İBT. 164/80, 8 Temmuz 1905/5 Ca 1323, lef 7). 13 Haziran 1908 tarihinde birinci sınıfta 48, ikinci sınıfta 44, üçüncü sınıfta 30 olmak üzere toplam 122 talebe vardı (BOA. MF. İBT. 213/43, 8 Ağustos 1908/10 B 1326). 2 Temmuz 1912 tarihinde birinci sınıfta 41, ikinci sınıfta 39, üçüncü sınıfta 23 talebe mevcuttu (BOA. MF. İBT. 395/65, 9 Ekim 1912/ 27 L 1330). Talebe sayıları dikkate alındığında rüşdiye mektebinin talebe temininde herhangi bir sorunla karşılaşmadığı, talebe sayılarının istikrarlı seyir izlediği anlaşılmaktadır. Kasabada açılan ibtidâî mektepler rüşdiye mektebinin başlıca talebe kaynağını teşkil etti.

Mektepten 1890 yılında 23, 1891 yılında 11 (1890-1891/H.1308 Aydın Vilâyeti'ne Mahsûs Salnâme, 1308: 264-265), 1895 yılında 17, 1896 yılında 16 (BOA. MF. MKT. 366/59, 16 Ağustos 1897/17 Ra 1315, lef 1), 1897 yılında 17 (1898-1899/H.1316 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1316: 455), 1899 yılında 27 (BOA. MF. MKT. 551/18, 13 Nisan 1901/23 Z 1318, lef 10), 1912 yılında 22 (BOA. MF. İBT. 395/65, 9 Ekim 1912/ 27 L 1330) talebe şhadetnâme alarak mezun oldu.

Mektepte 1904 yılında birinci sınıfta Tecvîd'li Kurân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniye, Ahlak, Sarf ve Nahv-ı Osmânî, Fenn-i Zirâat, İmlâ ve Kırâat, Arabî, Fârisî, İlm-i Eşyâ, Hesâp, Hendese, Coğrafya, Târih, Hıfzıssihha, Resim, Hüsn-i hatt; ikinci sınıfta Tecvîd'li Kurân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniye, Arabî, Türkçe, Fârisî, Hesâp, Coğrafya, Târih, Fenn-i Zirâat, İlm-i Eşyâ, Ahlak, Kırâat ve İmlâ, Hüsn-i Hatt, Resim; üçüncü sınıfta Tecvîd'li Kurân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniye, Arabî, Türkçe, Fârisî, Hesâp, Coğrafya, Târih, Fenn-i Zirâat, İlm-i Eşyâ, Ahlak, Kırâat ve

İmlâ, Hüsn-i Hatt ve Resim dersleri okutuldu (BOA. MF. İBT. 148/9, 13 Temmuz 1904/29 R 1322). 1910 yılında birinci sınıfta Tecvîd'li Kurân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniye, Arabî, Fârisî, Hesâp, Sarf-ı Osmânî, Coğrafya, Târîh-i İslâm, Kırâat-ı Türkiye, İmlâ, Ma'lûmât-ı Fenniye, Hüsn-i Hatt; ikinci sınıfta Tecvîd'li Kurân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniye, Arabî, Fârisî, Ma'lûmât-ı Fenniye, Hesâp, Hendese, Târîh-i Osmânî, Coğrafya, Ma'lûmât-ı Medeniye, Sarf-ı Osmânî, Fransızca, Kırâat-ı Türkiye, Hüsn-i Hatt, Resim; üçüncü sınıfta Tecvîd'li Kurân-ı Kerîm, Ulûm-ı Dîniye, Arabî, Fârisî, Ma'lûmât-ı Fenniye, Hesâp, Hendese, Târîh-i Umûmî, Coğrafya, Ma'lûmât-ı Medeniye, Nahv-ı Osmânî, Fransızca, Kırâat-ı Türkiye, Resim, Hüsn-i Hatt dersleri okutuldu (BOA. MF. İBT. 276/19, 20 Haziran 1910/11 C 1328).

İnşası mahallî imkânlarla 1883 yılında tamamlanan mektep binası, sonraki yıllarda çeşitli tamirler geçirdi (BOA. MF. MKT. 1093/72, 18 Ocak 1909/25 Z 1326).

Kula Çıracak Mektebi

Saruhan Sancağı Mutasarrıfı Cavid Paşa'nın Manisa'da açtığı çıracak mektebi, kısa sürede Aydın Vilâyeti dâhilindeki kaza merkezlerinde de açıldı. Aydın Vilâyeti, mutasarrıflıklara gönderdiği talimatnâme ile uygulamayı vilayet genelinde yaygınlaştırdı. Çıracak mektepleri, kasabalarda esnaf çıracaklarına yönelik açıldı. Eğitim süresi üç yıl olan çıracak mekteplerinde bir muallim-i evvel ile bir muavin görev yapacak, tahsil ücretini çıracakların ustaları verecekti (Gökmen, 2006: 145-147). Çıracak mekteplerinin temel dînî bilgiler, yazı ve hesap ağırlıklı bir programı vardı (1899-1900/H.1317 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1317: 485-486; Ahenk Gazetesi, 34, 29 Haziran 1895/6 M 1313). Kula Çıracak Mektebi, Kurşunlu Camii bitişiğindeki İlyasoğlu Sibyan Mektebi'nde yetmiş talebe ile 24 Şubat 1900 tarihinde açıldı (BOA. MF. MKT. 500/44, 29 Nisan 1900/28 Z 1317, lef 1). Çıracak Mektebi muallimliğine Gürhane Medresesi'nden mezun ve köy ibtidâî mekteplerinde *usûl-i cedîde* üzere muallimlik yapması için gerekli ehliyetnâmesi bulunan Halil Efendi, her çıraktan ayda bir kuruş alınmak üzere aylık beş mecdiye maaşla atandı. Kısa süre sonra Maârif Nezâreti Meclis-i Maârif-i Kebîri kararıyla Halil Efendi'nin asaleti tasdik edildi (BOA. MF. MKT. 500/44, 29 Nisan 1900/28 Z 1317, lef 4). Mektepte birinci sınıfta haftada dört gün Elifbâ-yı Osmânî ve Eczâ-yı Şerîfe, bir gün Hesâp, bir gün Tecvîd; ikinci sınıfta haftada altı gün Kurân-ı Kerîm, iki gün İlm-i Hâl, iki gün Hatt ve İmlâ, iki gün Hesâp; üçüncü sınıfta haftada altı gün Kurân-ı Kerîm, bir gün İlm-i Hâl, bir gün Muhtasar Târîh-i Osmânî, iki gün Hat ve İmlâ, bir gün Kesr-i Aşerî ve bir gün Muhtasar Coğrafya dersleri okutuldu (1895-1896/H.1313 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1313: 531-532. Ayrıca bkz. Keleş, 2013: 228). Mektepte 1902 ve 1904 yıllarında yetmişer talebe vardı (1901-1902/H.1319, Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1319: 358; 1903-1904/H.1321 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1321: 352). 1904 yılına kadar görev yapan Halil Efendi'den sonra muallimliğe Hâfız Ahmet Efendi atandı. Hâfız Ahmet Efendi

1909 yılında hâlâ görevine devam etmekteydi (1901-1902/H.1319, Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1319: 358; 1902-1903/H.1320 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1320: 362; 1903-1904/H.1321 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1321: 352; 1905-1906/H.1323 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1323: 340; 1908-1909/H.1326 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, 1326: 670).

Kula Kasabasındaki Rum Mektepleri

Kula Kasabası'nda 1844 yılında Kuzguncuk ve Hızırilyas mahallelerinde Rumlar sakindi. Kuzguncuk Mahallesi'nde 38 hanede 190, Hızırilyas Mahallesi'nde 48 hanede 240 Rum vardı (Kılıç, 2018: 248). Kasabadaki Rum nüfus 1895 yılında Kuzguncuk ve Hızırilyas mahallelerinde 500 hanede 3000 kişiye çıktı (BOA. ŞD. 2655/23, 20 Temmuz 1895/27 M 1313, lef 4). Rumlar âyinleri için kiliseler inşa etmek yanında çocuklarının eğitimi için de mektepler açtı. Kuzguncuk Mahallesi'ndeki kilisenin tamirine 1834 yılında izin verildi (BOA. HAT. 776/36409-A, 20 Temmuz 1834/13 Ra 1250; BOA. A. DVNS. MHM. 251, 6 Nisan 1837/29 Z 1252, s. 63). 1874 yılında Kula Kasabası'nda Rumlara ait iki adet ruhsatsız sıbyan mektebi vardı (BOA. BEO. VGG. d... 1355, 17 Şubat 1874/29 Z 1290, s. 16).

27 Mayıs 1880 tarihinde çıkan irade-i seniye ile Kula Kasabası'nda uzunluğu 34, eni 26 ve yüksekliği 12,5 zirâ olan sıbyan mektebinin inşasına izin verildi (BOA. İrade. Dâhiliye. 65216, 26 Mayıs 1880/16 C 1297, lef 6). 1 Haziran 1880 tarihinde Divân-ı Hümâyûn'dan ferman-ı âlî yazıldı (BOA. A. DVNS. KLS. d... 2, 18 Eylül 1887/29 Z 1304, s. 138). Kısa süre sonra mektebe Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'nin 129. maddesi hükümlerine uyması şartıyla Maârif Nezâreti'nin emri üzerine Aydın Vilâyeti Maârif Müdürlüğü tarafından ruhsatnâme verildi (BOA. MF. İBT. 15/65, 9 Ağustos 1880/3 N 1297, lef 1; BOA. MF. İBT. 15/64, 9 Ağustos 1880/3 N 1297, lef 1). 20 Kasım 1895 tarihinde çıkan irade-i seniye ile Kuzguncuk Mahallesi'ndeki Harımarası mevkiinde bulunan Rum kabristânı içinde bir kilise, ileri gelenlerin gömülmelerine mahsus mahal ve kabristân hademesi için üç adet oda inşasına izin verildi (BOA. ŞD. 2655/23, 20 Temmuz 1895/27 M 1313, lef 4; BOA. İrade. AZN. 17/3 (1313C-03), 20 Kasım 1895/2 C 1313, lef 3; BOA. BEO. 53282, 4 Aralık 1895/16 C 1313, lef 1). 25 Kasım 1895 tarihinde Divân-ı Hümâyûn'dan emr-i âlî yazıldı (BOA. A. DVNS. KLS. d..., 3, 30 Nisan 1900/29 Z 1317, s. 156, numara: 391). Mart 1896 tarihinde inşaatın temel atma töreni yapıldı (Ahenk Gazetesi, 111, 1 Nisan 1896/17 L 1313).

1899 yılında Kula Kasabası'nda Rumlara ait iki muallimi ve 185 talebesi bulunan bir ibtidâî mektebi, dört muallimi ve 111 talebesi bulunan ibtidâî ve rüşdî derecede bir erkek mektebi ile iki muallimesi ve 36 öğrencisi olan ibtidâî ve rüşdî derecede bir kız mektebi vardı (1898-1899/H.1316 Aydın Vilayeti Salnâmesi, 1316: 455).

Fransız Katolik Mektepleri

Gayrimüslim nüfus bulunan birçok kasabada olduğu gibi Kula Kasabası'nda da misyoner mektepleri açıldı. Kula Kasabası'ndaki Rum nüfus yabancı mekteplerin açılmasında etkili oldu. Kula'daki mektepler Fransız Katolik tarikatı Soeurs de Charité'ye aitti. 1898 yılında Kula Kasabası'nda Soeurs de Charité Mektebi ruhsatsız olarak faaliyet göstermekteydi (BOA. Y. MTV. 172/33, 6 Şubat 1898/14 N 1315, lef 2, s. 3). Kula'da 1901 yılında Soeurs de Charité Mektebi, Dames de Sion Koleji ve St. Joseph de Freres de la Doctrine Chretiennes Mektebi vardı (Mutlu, 2005: 159). Kula Kasabası'nda 1913 yılında Filles de la Charité Erkek Parasız Sanayi Mektebi, Yetimhâne ve Laik Fransız Mektebi mevcuttu (Mutlu, 2005: 190). Osmanlı Devleti ilgili müesseseleri 1901 ve 1913 yıllarında resmen tanımak zorunda kaldı.

Medreseler

19. yüzyıl sonlarında Kula Kazası'nda dört medrese vardı. Gürhane Medresesi, Kurşunlu Medresesi, Paşa Medresesi Kula Kasabası'nda idi. Selendi Medresesi nahiye merkezi Selendi Köyü'nde idi. Çarşı civarındaki Gürhane Medresesi'nde 1900 yılında 50, 1904 yılında 67 talebe vardı. Medresede müderris Halil Efendi idi (1898-1899/H.1316 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1316: 906-907; 1899-1900/H.1317 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1317: 1008-1009; 1903-1904/H.1321 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1321: 374). Kurşunlu Camii yanındaki Kurşunlu Medresesi'nde 1899 yılında 62, 1901 yılında 58 talebe vardı. 1904 yılında müderrisi Mehmet Efendi idi (1898-1899/H.1316 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1316: 906-907; 1900-1901/H.1318 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1318: 1122-1123; 1903-1904/H.1321 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1321: 374). Hükümet Konağı civarındaki Paşa Medresesi'nde 1899 yılında 10, 1904 yılında 15 talebe vardı. Medresede müderris müftü Hasan Efendi idi (1898-1899/H.1316 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1316: 906-907; 1903-1904/H.1321 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1321: 374). Selendi Medresesi Selendi'de çay civarında bulunmaktaydı. 1900 yılında 74, 1902 yılında 52 talebesi vardı (1899-1900/H.1317 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1317: 1008-1009; 1901-1902/H.1319 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1319: 420-421). 1904 yılında müderrisi Hasan Efendi idi (1903-1904/H.1321 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1321: 374).

Sonuç

19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başında Kula Kazası'nda Müslüman Türk ahalinin çocuklarının eğitimi için sıbyan/ibtidâî mektepler, erkek rüşdiye mektebi, çırak mektebi, Hristiyan Rum ahalinin çocuklarının eğitimi için ibtidâî ve rüşdî derecedeki Rum mektepleri hizmet verdi. Kula Kasabası'nda ayrıca

Fransız Katolik misyonerlerine ait mektepler vardı. Kazada ayrıca geleneksel eğitim kurumlarından olan Müslüman ahalinin çocuklarının devam ettiği dört tane medrese vardı.

Kazadaki sıbyan mektepleri büyük ölçüde *usûl-ı atik* üzere eğitim-öğretim vermekteydi. Sayıları *usûl-ı cedîd* üzere eğitim veren ibtidâî mekteplere nazaran oldukça fazlaydı. İbtidâî mektepler *usûl-i cedîd* üzere tedrisatta bulundu. 1902 yılında Kula Kasabası'nda dört tane erkek ibtidâî mektebi vardı. Kaza Maârif Komisyonu tarafından inşa ve tedarik edilen dükkân, han, hamam gibi gelir kaynaklarıyla finanse edildiler. Muallimleri arasında Dârümuallimîn-i İbtidâî mezunları çoğunlukta idi. Kula Kasabası'nda 1895 yılında bir tane kız ibtidâî mektebi açıldı.

Kaza Erkek Rüşdiye Mektebi 1884 yılında açıldı. Mektep binası mahallî imkânlarla kaza kaymakamı Abdi Bey'in gayretleriyle inşa edildi. 1895 yılına kadar mektepteki muallim-i sâni, bevvâb, hüsn-i hatt muallimi maaşları Kaza Maârif Komisyonu tarafından ödendi. 1887 yılında mektebe Dağıstanlı Ahmet Nuri Efendi muallim-i evvel atandı. 1895 yılında muallim-i sâni ve bevvab maaşları için maârif bütçesinden tahsisat ayrıldı. Ahmet Nuri Efendi mektepte uzun yıllar görev yaptı. 1895 yılında muallim-i sâni atanan Kulalı Mumcuzade Mustafa Efendi de uzun yıllar mektepte görev yaptı. Mektebe 1896 yılında bir de muallim-i sâlis tayin edildi. Rüşdiye Mektebi talebe temininde sorun yaşamadığı için aralıksız hizmet verdi. Kazada kız rüşdiye mektebi açılmadı. Kula Kasabası'nda 1900 yılında bir Çıracık Mektebi açıldı. Mektepte esnaf yanına verilen çıracıklara eğitim verildi. Kula Kazası'nda üçü Kula Kasabası'nda, biri Selendi Köyü'nde olmak üzere dört tane de medrese vardı. Medreselerde eğitim geleneksel yöntemlerle verilmeye devam etti.

Kula Kasabası'nda Hızırilyas ve Kuzguncuk mahallelerinde Rumlar meskûndü. Her iki mahallede ibtidâî mektepleri vardı. Bir mahallede ibtidâî yanında rüşdî derecede erkek ve kız mektepleri vardı. Kaza merkezinde Soeurs de Charité Fransız Katolik tarikatına ait mektepler de mevcuttu.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-1 Asafî, Divân-1 Hümâyûn Sicilleri Kilise Defterleri

A. DVNS. KLS. d... 2, 18 Eylül 1887/29 Z 1304.

A. DVNS. KLS. d..., 3, 30 Nisan 1900/29 Z 1317.

Bâb-1 Asafî, Divân-1 Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri

A. DVNS. MHM. 251, 6 Nisan 1837/29 Z 1252.

Bâb-ı Âlî, Evrâk Odası Belgeleri

BEO. 50439, 21 Eylül 1895/1 R 1313.

BEO. 53282, 4 Aralık 1895/16 C 1313.

Bâb-ı Âlî, Evrâk Odası Vilâyet Gelen-Giden Defterleri

BEO. VGG. d... 1355, 17 Şubat 1874-29 Z 1290.

Sadâret, Mektûbî Kalemî Belgeleri

A. MKT. 168/97, 14 Ocak 1849/19 S 1265.

Sadâret, Mektûbî Kalemî, Mühimme Kalemî Belgeleri

A. MKT. MHM. 460/25, 1 Ağustos 1873/6 C 1290.

Dâhiliye Nezâreti, İdarî Kısım Belgeleri

DH. İD. 222/2, 2 Kasım 1914/13 Z 1332.

Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi

HAT. 776/36409-A, 20 Temmuz 1834/13 Ra 1250.

1255-1309 Yılları İrâdeleri, Dâhiliye

İrade. Dâhiliye. 65216, 26 Mayıs 1880/16 C 1297.

İrade. Dâhiliye. 80733, 10 Mart 1887/14 C 1304.

İrade. Dâhiliye. 68874, 11 Eylül 1882/27 L 1299.

1310-1334 Yılları İrâdeleri, Adliye ve Mezâhib

İrade. AZN. 17/3 (1313C-03), 20 Kasım 1895/2 C 1313.

1310-1334 Yılları İrâdeleri, Maârif

İrade. Maârif. 3-9 (1313S-7), 16 Ağustos 1895/24 S 1313.

1255-1309 Yılları İrâdeleri, Meclis-i Vâlâ

İrade. Meclis-i Vâlâ, 235/8235, 19 Nisan 1852/28 C 1268.

Maârif Nezâreti, Tedrisât-ı İbtidâiye Belgeleri

MF. İBT. 106/47, 13 Kasım 1901/1 Ş 1319.

MF. İBT. 129/52, 23 Aralık 1902/22 N 1320.

MF. İBT. 145/74, 12 Mart 1904/24 Z 1321.

MF. İBT. 148/9, 13 Temmuz 1904/29 R 1322.

MF. İBT. 15/64, 9 Ağustos 1880/3 N 1297.

MF. İBT. 15/65, 9 Ağustos 1880/3 N 1297.

MF. İBT. 156/20, 21 Şubat 1905/16 Z 1322.
MF. İBT. 164/80, 8 Temmuz 1905/5 Ca 1323.
MF. İBT. 20/121, 28 Mart 1887/3 B 1304.
MF. İBT. 200/129, 25 Aralık 1907/20 Za 1325.
MF. İBT. 213/43, 8 Ağustos 1908/10 B 1326.
MF. İBT. 220/32, 30 Ocak 1909/8 M 1327.
MF. İBT. 228/6, 17 Mart 1909/24 S 1327.
MF. İBT. 23/103, 4 Eylül 1889/8 M 1307.
MF. İBT. 23/104, 4 Eylül 1889/8 M 1307.
MF. İBT. 230/26, 29 Mart 1909/7 Ra 1327.
MF. İBT. 230/31, 30 Mart 1909/8 Ra 1327.
MF. İBT. 230/54, 1 Nisan 1909/10 Ra 1327.
MF. İBT. 230/93, 4 Mayıs 1909/13 R 1327.
MF. İBT. 232/83, 12 Mayıs 1909/21 R 1327.
MF. İBT. 246/49, 11 Ekim 1909/26 N 1327.
MF. İBT. 260/42, 2 Şubat 1910/21 M 1328.
MF. İBT. 276/19, 20 Haziran 1910/11 C 1328.
MF. İBT. 281/30, 26 Temmuz 1910/18 B 1328.
MF. İBT. 284/61, 11 Eylül 1910/6 N 1328.
MF. İBT. 29/123, 25 Temmuz 1892/29 Z 1309.
MF. İBT. 298/41, 22 Ocak 1911/ 21 M 1329.
MF. İBT. 329/37, 21 Haziran 1911/23 C 1329.
MF. İBT. 350/77, 7 Aralık 1911/15 Z 1329.
MF. İBT. 356/58, 12 Ocak 1912/22 M 1330.
MF. İBT. 357/5, 17 Ocak 1912/27 M 1330.
MF. İBT. 385/23, 21 Temmuz 1912/6 Ş 1330.
MF. İBT. 395/65, 9 Ekim 1912/ 27 L 1330.
MF. İBT. 396/39, 12 Ekim 1912/1 Za 1330.
MF. İBT. 417/8, 12 Mart 1913/3 R 1331.
MF. İBT. 48/58, 15 Aralık 1895/27 C 1313.

Maârif Nezâreti, Mektûbî Kalemi Belgeleri

- MF. MKT. 1036/6, 21 Ocak 1908/17 Z 1325.
MF. MKT. 1045/15, 24 Mart 1908/20 S 1326.
MF. MKT. 1093/72, 18 Ocak 1909/25 Z 1326.
MF. MKT. 1107/59, 18 Mart 1909/25 S 1327.
MF. MKT. 1109/73, 24 Mart 1909/2 Ra 1327.
MF. MKT. 112/148, 1 Ekim 1889/5 S 1307.
MF. MKT. 2/115, 14 Temmuz 1872/8 Ca 1289.
MF. MKT. 287/34, 11 Ekim 1895/21 R 1313.
MF. MKT. 311/11, 13 Nisan 1896/29 L 1313.
MF. MKT. 366/59, 16 Ağustos 1897/17 Ra 1315.
MF. MKT. 473/20, 23 Ekim 1899/17 C 1317.
MF. MKT. 500/44, 29 Nisan 1900/28 Z 1317.
MF. MKT. 551/18, 13 Nisan 1901/23 Z 1318.
MF. MKT. 568/15, 6 Temmuz 1901/19 Ra 1319.
MF. MKT. 644/7, 15 Temmuz 1902/8 R 1320.
MF. MKT. 93/55, 24 Mart 1887/28 C 1304.

Bâb-ı Âlî Bünyesindeki Diğer Dairelere Ait Belgeler, Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri

- MVL. 1035/142, 19 Haziran 1867/16 S 1284.
MVL. 25/5, 22 Aralık 1847/14 M 1264.
MVL. 286/52, 22 Mart 1855/3 B 1271.
MVL. 677/24, 4 Eylül 1864/2 R 1281.
MVL. 879/12, 23 Eylül 1866/13 Ca 1283.

Bâb-ı Âlî Bünyesindeki Diğer Dairelere Ait Belgeler, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri

- ŞD. 1089/83, 5 Nisan 1909/14 Ra 1327.
ŞD. 1375/68, 25 Eylül 1870/28 C 1287.
ŞD. 2655/23, 20 Temmuz 1895/27 M 1313.

Yıldız, Mütenevvi Marûzât Evrâkı

- Y. MTV. 172/33, 6 Şubat 1898/14 N 1315.

Mevzûât

Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi, *Düstûr*, I. Tertîb, 2. Cilt, Matbaa-ı Âmire, Dersâadet 1289, 184-219.

Maârif Salnâmeleri

1898-1899/H.1316 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1. Sene, Dârülhilafetilaliyye, Matbaa-ı Âmire, 1316.

1899-1900/H.1317 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 2. Sene, Dârülhilafetilaliyye, Matbaa-ı Âmire, 1317.

1900-1901/H.1318 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 3. Sene, Dârülhilafetilaliyye, Matbaa-ı Âmire, 1318.

1901-1902/H.1319 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 4. Sene, Dârülhilafetilaliyye, Matbaa-ı Âmire, 1319.

1903-1904/H.1321 Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 6. Sene, Dârülhilafetilaliyye, Asır Matbaası, 1321.

Aydın Vilayeti Salnâmeler

1886-1887/M.1302 Aydın Vilâyeti'ne Mahsûs Salnâme, Defa 7, Vilâyet Matbaası.

1890-1891/H.1308 Aydın Vilâyeti'ne Mahsûs Salnâme, Defa 13, cilt 1, Vilâyet Matbaası.

1890-1891/H.1308 Aydın Vilâyeti'ne Mahsûs Salnâme, Defa 13, cilt 2, Vilâyet Matbaası.

1893-1894/H.1311, Aydın Vilâyeti Salnâmesi, Defa 14.

1895-1896/H.1313 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, Defa 16, Vilâyet Matbaası.

1898-1899/H.1316 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, Defa 19, Vilâyet Matbaası.

1899-1900/H.1317 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, Defa 20, Vilâyet Matbaası.

1901-1902/H.1319, Aydın Vilâyeti Salnâmesi, Defa 21.

1902-1903/H.1320 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, Defa 22, Vilâyet Matbaası.

1903-1904/H.1321 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, Defa 23.

1905-1906/H.1323 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, Defa 24, Vilâyet Matbaası.

1908-1909/H.1326 Aydın Vilâyeti Salnâmesi, Defa 25, Vilâyet Matbaası.

Gazeteler

Ahenk Gazetesi, 3871, 7 Nisan 1909/16 Ra 1327.

Ahenk Gazetesi, 934, 13 Eylül 1899/7 Ca 1317.

Ahenk Gazetesi, 111, 1 Nisan 1896/17 L 1313.

Ahenk Gazetesi, 34, 29 Haziran 1895/6 M 1313.

Ahenk Gazetesi, 87, 31 Aralık 1895/14 B 1313.

Hizmet Gazetesi, 292, 27 Ekim 1889/2 Ra 1307.

Hizmet Gazetesi, 44, 13 Nisan 1887/19 B 1304.

Hizmet Gazetesi, 49, 1 Mayıs 1887/7 Ş 1304.

Hizmet Gazetesi, 701, 9 Kasım 1893/29 Ra 1311.

Hizmet Gazetesi, 717, 3 Ocak 1894/25 C 1311.

İzmir Gazetesi, 9, 27 Temmuz 1896/16 S 1314.

Araştırma Eserleri

Altınova, A. (2010). Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı.

Çakmak, B. (2011). Modernleşen Osmanlı Taşrasında Maârif: Uşak Kasabası'nda Açılan Özel Okullar. *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, 7/14, 40-64.

Demirel, M. (2002). Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri. *Türkler*, 15, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 64-93.

Dobrev, M. (2015). Tuna Vilayeti'nde Haydi Okula Kampanyası! Taşrada Eğitim Reformları Nasıl Yürütülüyordu? Rüşdiyeler Örneği. İçinde E. Tural ve S. Çapar (Ed.). 1864 Vilâyet Nizâmnamesi (ss. 163-176). Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.

Emecen, F. (2003). Manisa. *TDVİA*, 27, 577-583.

Gökmen, E. (2006). Aydın Vilayetinde Çıracık Mektepleri. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4/2, 141-152.

Güçtekin, N. (2015). *İstanbul'daki Husûsî Mektepler (1873-1922)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

Gündüz, M. (2018). II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim. İçinde M. Gündüz (Ed.). *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi* (ss. 87-115). İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

Keleş, E. (2013). II. Abdülhamid Devrinde Aydın Vilayetinde Sanat ve Meslek Okulları. *History Studies International Journal of History A Tributeto Prof. Dr. Halil İNALCIK*, 5/2, 199-239.

Kılıç, L. A. (2018). Kula Kazası Gayrimüslim Mahallelerinin Sosyo-ekonomik Yapısı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 243-266.

Koçak, C. (1985). Tanzimat'tan Sonra Örsel ve Yabancı Okullar. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 2, 485-494.

Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Mahmud Cevad (1338). *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*. İstanbul: Matbaa-ı Âmire.

Mutlu, Ş. (2005). *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*. İstanbul: Gökkuşbu.

Özcan, A. (1992). Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi. İçinde 150. Yılında Tanzimat (ss. 441-474). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Öztürk, C. (1993). Dârümuallimîn. *TDVİA*, 8, 551-552.

Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da Eğitim Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Şişman, A. (2006). *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

ATATÜRK DÖNEMİNDE BOLU'DA HÂKİMİYET-İ MİLLİYE VE ÇOCUK BAYRAMI KUTLAMALARI (1920-1938)

Erol EVCİN*

Özet

TBMM'nin 23 Nisan 1920'de açılışı Türk demokrasi tarihinin dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Bu gelişme Mondros Mütarekesi'nin yarattığı sorunlu bir süreçte hem işgalci İtilaf devletlerine hem de Osmanlı idaresinin Millî Mücadele karşısındaki menfi tutumuna rağmen Türk milletinin istiklale ve demokrasiye olan inancını göstermiştir. Anlam ve önemine binaen TBMM'nin açıldığı 23 Nisan günü 1921'de millî bayram olarak ilan edilmiştir. Takip eden süreçte Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin çalışmalarıyla yine 23 Nisan'da icra edilmeye başlanan "Çocuk Günü" etkinlikleri de kanun zemininde adı konulmamakla birlikte zamanla söz konusu millî bayram ile bütünleşmiştir. Böylece halk iradesine dayanan idare sistemi ile ülkenin geleceğini temsil eden çocuklar arasında sürekli tazelenen bir köprü kurulmuştur. Bu çalışmada Atatürk döneminde Bolu merkezinde ve ilçelerinde düzenlenen "Hâkimiyet-i Milliye ve Çocuk Bayramı" kutlamaları incelenmiştir. Büyük bir coşku ve heyecan içinde icra edilen bu etkinlikler Bolu halkının millî iradeyi temsil eden TBMM'ye bağlılığını, demokrasiye inancını ve ülkenin geleceği durumunda olan çocuklara olan güvenini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk Dönemi, Bolu, Çocuk Bayramı, Hâkimiyet-i Milliye Bayramı, 23 Nisan Millî Bayramı.

NATIONAL SOVEREIGNTY AND CHILDREN'S DAY CELEBRATIONS IN BOLU IN THE PERIOD OF ATATURK (1920-1938)

Abstract

The opening of the Turkish Grand National Assembly on April 23, 1920 constituted one of the turning points in the history of the Turkish democracy. The opening of the Turkish Grand National Assembly is important in terms of showing the Turkish nation's belief in independence and democracy against both the invading Allies and the Ottoman administration's negative attitude towards the National Struggle in a problematic process created by the Armistice of Montrose. In line with these developments, it was declared as a national holiday in 1921 on the 23rd of April, when the Grand National Assembly of Turkey, which represents the will of the nation, was opened. In the following process, the "Children's Day" activities, which started to be performed on April 23 with the work of the Himaye-i Etfâl Society, were also not named on the legal ground, but over time, they were combined with the national holiday in question. Thus, a constantly renewed bridge was established between the administrative system based on the will of the people and the children who represent the future of the country. In this study, the celebrations of National Sovereignty and Children's Day, which were held in the center of Bolu and its districts during the Atatürk period, were examined. These activities, which are carried out with great enthusiasm and excitement, were important in terms of showing the loyalty of the people of Bolu to the Turkish

* Doç. Dr. / Kültür ve Turizm Uzmanı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, erol.evcin@ktb.gov.tr.
ORCID: 0000-0002-2433-5134

Grand National Assembly, which represents the national will, their belief in democracy and their trust in children who are the future of the country.

Keywords: Atatürk Period, Bolu, Children's Day, National Sovereignty Day, April 23 National Day.

Giriş

Türkiye’de devlet idaresinde halkın kayıtsız ve şartsız olarak hâkimiyetini esas alan idari yapının teşkili meşakkatli bir sürecin sonucunda gerçekleşmiştir. Bu bağlamda yapılan ilerici hamleler muhtelif sebeplerle zaman zaman muhalif hareketlerle karşılaşabilmiş ve kesintiye uğrayabilmiştir.

Fransız İhtilali sonrasında Osmanlı Devleti’nde de etkisini gösteren milliyetçilik akımları çerçevesinde millî kültür ortak paydasında birleşen millî devlet anlayışı ön plana çıkmaya başlamıştı. 18. yüzyıldan itibaren padişahların ve devlet adamlarının öncülüğünde Avrupa’dan mülhem olmak üzere yapılan askerî ıslahatlar 19. yüzyılda yerini köklü idari düzenlemelere bırakmıştı. Osmanlı ülkesinde Tanzimat ve Islahat Fermanlarının beraberinde getirdiği idari düzenlemeler bir yandan birlik beraberlik anlayışını güçlendirmeyi amaçlarken diğer yandan da padişahın ülke idaresindeki tasarruf yetkisini sınırlandırmaya başlamıştı.¹ Nihayetinde yüzyılın ortalarından itibaren Jön Türklerin devlet idaresine yön vermek üzere ortaya koydukları fikir hareketleri ülkede güçlenmeye başlayan demokratikleşme ve çağdaşlaşma anlayışının da itici gücü hâline gelmişti.² Bu doğrultuda dile getirilmeye başlanan anayasal düzene geçiş ve parlamenter sistem söylemleri 23 Aralık 1876’da Kanun-ı Esasî’nin yürürlüğe girerek meşrutiyetin ilan edilmesi ile önemli bir mesafe kat etmişti. Bu gelişme Türk demokrasi tarihinin dönüm noktalarından biri olmuştu. Merkezinde hürriyet, adalet, eşitlik ve halk iradesi anlayışının yer aldığı bu idari sistem ile Osmanlı ülkesindeki birlik ve beraberlik anlayışı kuvvetlendirilmek istenmişti.³ Kanun-ı Esasî çerçevesinde çift meclisli bir yasama organı olarak Meclis-i Umûmî teşkil edilmişti. Meclis-i Umûmî, seçilmiş mebuslardan oluşan Meclis-i Meb’ûsan ile padişah tarafından atanan daha az sayıdaki Meclis-i A’yân üyelerinden meydana geliyordu. 31 Mart 1877’de çalışmalarına başlayan ilk Meclis-i Meb’ûsan’ın üyeleri geçici bir talimatla vilayet, liva ve kazaların İdare Meclisi üyeleri arasından seçilmişti. İstanbul için şehremanetin gözetiminde ayrı bir seçim yapılmıştı. Meclisin esas görevi kanun yapmak ve yıllık bütçe kanununu inceleyerek yürürlüğe sokmaktı. Yeni kanun teklif etme veya eskileri değiştirme hakkı ise hükümete aitti. Mebusların bu hakkı kullanabilmeleri padişahın iznine bağlıydı. Anayasaya göre hükümet

¹ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.91 vd.

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, AKDITYK TTK Yayınları, Ankara 2000, s.149-158.

³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, *Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, C.1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s.3 vd.

meclise karşı değil, padişaha karşı sorumluydu. Bu idari düzen içinde ilk Meclis-i Meb'ûsan 28 Haziran 1877'de çalışmalarını tamamlayarak dağılmıştı. Aynı seçim yöntemiyle oluşturulan 2. dönem Meclis-i Meb'ûsan ilk toplantısını 13 Aralık 1877'de gerçekleştirmişti. Buna karşılık Padişah II. Abdülhamit, Osmanlı-Rus Harbi'nin yarattığı sorunların da etkisiyle 14 Şubat 1878'de Meclis-i Meb'ûsân'ı süresiz olarak tatil etmiş ve Kanun-ı Esasi'yi rafa kaldırmıştı.⁴

Çeşitli badireler nedeniyle çözülüş içindeki Osmanlı Devleti'nde kısa süren ilk meşrutiyet deneyiminden sonra özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin çabaları ile 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet ülkenin demokratikleşme sürecinde gerçekleştirilen diğer bir önemli hamleyi ifade etmektedir. Bu doğrultuda 1908 sonlarında Takvîm-i Vekâyi'de yayımlanarak yürürlüğe giren "*İntihâb-ı Meb'ûsan Kanun Lâyihası*" çerçevesinde, İTC ile Ahrar Fırkası'nın katılımı ile gerçekleşen seçimlerde İTC mecliste çoğunluğu sağlamıştı. Bu suretle Meclis-i Meb'ûsan 4 Aralık 1908'de açılmıştı.⁵ Ancak bu süreçte bir yandan iç siyasetteki istikrarsızlık ve idaredeki otorite boşluğu diğer yandan artan toprak kayıpları ile belirginleşen dış siyasetteki başarısızlık 13 Nisan 1909 (R.31 Mart 1325)'da 31 Mart Olayı ile sonuçlanmıştı. İrticai bir darbe teşebbüsü olarak değerlendirilebilecek bu ayaklanma Mahmut Şevket Paşa kumandasındaki Hareket Ordusu'nun Selanik üzerinden İstanbul'a gelişi ile bastırılabilmişti. Takiben II. Abdülhamit tahttan indirilerek yerine V. Mehmet Reşat getirilmiş ve Kanun-ı Esasi'de yapılan bazı değişikliklerle padişahın ve Meclis-i A'yân'ın yetkileri daraltılmıştı.⁶

Çöküş içinde bulunan Osmanlı Devleti'nde meşruti idare Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'nın daha da zorlaştırdığı şartlar altında ağır aksak devam etmişti. Mecliste çoğunluğu elinde bulundurmakla birlikte muhalefetin şiddetli eleştirilerine maruz kalan İttihatçılar otorite mücadelesi içine girmiş ve muhalif görüşleri asgari düzeye çekmek üzere 18 Ocak 1912'de meclisi feshederek erken seçime gitme yolunu tutmuştu. Yapılan seçim sonucunda mecliste etkinlik sağlayabilecek mebus sayısına ulaşamayan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, İttihatçıların iktidarın gücünü ve imkânlarını kullanmak suretiyle seçimleri şaibeli bir hâle soktuğu iddiasında bulunmuştur.⁷ Bu şartlar altında 18 Nisan 1912'de çalışmalarına başlayan Meclis-i Meb'ûsan'da muhalif görüşler çarpışmaya başlamıştı. Padişah, siyasi gerilimi düşürmek üzere tarafsızlığı gerekçesiyle hükümeti kurma görevini Gazi Ahmet

⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s.121 vd.

⁵ Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s.33 vd.

⁶ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2001, s.185-193.

⁷ Olgun, *a.g.e.*, s.389-394.

Muhtar Paşa'ya vermişti. Yeni hükümetin programında yer alan, seçimlerin kanunlara uygun yapılmadığı ve memurlarla askerlerin politikaya karıştığı şeklindeki ifadeler mecliste ciddi tartışmalara sebep olmuştu. Bir yandan bu siyasi gerilim diğer yandan patlak veren Birinci Balkan Savaşı nedeniyle meclis Ahmet Muhtar Paşa'nın önerisiyle 4 Ağustos 1912'de feshedilmişti. Dahası Balkan Savaşı nedeniyle yeni bir seçim yapılamamış ve sıkıyönetim ilan edilmişti. Savaşta elde edilen başarısızlık nedeniyle Ahmet Muhtar Paşa istifa etmiş ve yerine İngilizlerle iyi ilişkiler içinde bulunan Kâmil Paşa'ya hükümeti kurma görevi verilmişti. Birinci Balkan Savaşı sonrasında sulh görüşmelerinin yapıldığı bir sırada Kâmil Paşa'nın Edirne'yi Bulgarlara teslim edeceği yönündeki şayialar nedeniyle Enver Paşa'nın öncülüğündeki bir kısım İttihatçı 23 Ocak 1913'te Bâb-ı Âli Baskını ile iktidarı ele geçirmişti. Nitekim İttihat ve Terakki tek parti olarak girdiği 14 Mayıs 1914'teki seçimde Meclis-i Meb'ûsan üyeliklerinin tamamını kazanmıştı. Birinci Dünya Savaşı boyunca ülke bu meclis ile idare edilmişti.⁸

Ana konuya giriş özelliği gösteren bu bilgilerin ardından çalışmanın kaynaklarına kısaca değinmekte fayda vardır. Çalışmada kaynak olarak Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CDA) ile Mudurnu Dijital Kent Arşivi (MDKA)'nden, TBMM Zabıt Cerideleri'nden, Resmî Gazete'den, bunun yanı sıra Hâkimiyet-i Milliye, Ulus ve Cumhuriyet gazeteleri ile resmî yerel gazete hüviyetindeki Bolu gazetesinden geniş ölçüde istifade edilmiştir.

1. TBMM'nin Açılışı ve Hâkimiyet-i Milliye'nin Tesisi

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti için 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile sonuçlanmıştı. Mütareke döneminde "*millî irade*"nin idareye yansması bağlamında yeni siyasi gelişmeler yaşanmıştı. Padişah Vahdettin 21 Aralık 1918'de Kanun-ı Esasî'nin 7. maddesine dayanarak "*Esbâb-ı zarûriyye-i siyasiyyeden nâşi*" olarak Meclis-i Meb'ûsân'ı feshetmişti.⁹ İç siyasette ciddi sorunların yaşandığı bu süreçte Anadolu toprakları bir yandan İtilaf devletleri tarafından işgal edilmişti. Bu gelişmeler ülkede millet iradesine dayalı bir idarenin tesisini köklü bir şekilde sarsmıştı. Osmanlı Sarayı ve Hükümeti bu durum karşısında sükûnetini koruduğu gibi Anadolu'nun dört bir yanında patlak veren Millî Mücadele karşıtı ayaklanmaları da kışkırtmıştı.¹⁰

Buna karşılık Türk milletinin hayat hakkını tüm dünyaya duyurmak gayretiyle vatanperverler tarafından Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde

⁸ Akşin, *a.g.e.*, s.312 vd.

⁹ Ali Fuat Türkğeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s.169.

¹⁰ *Türk İstiklâl Harbi, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, C.VI, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları Seri No:1, Ankara 1974, s.32-40.

Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri kurulmuştu. Diğer taraftan İtilaf kuvvetlerinin gittikçe genişleyen ve şiddetlenen işgalleri Kuvâ-yı Milliye'nin yerel direniş hareketleri ile bertaraf edilmeye çalışılmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da 9. Ordu Kıtaatı Müfettişliği görevi ile Samsun'a çıkmasıyla Millî Mücadele hareketi teşkilatlanmaya başlamıştır. 23 Temmuz-7Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi'nde Doğu Anadolu'daki millî cemiyetler "*Şarkî Anadolu Müdafaa-ı Hukûk Cemiyeti*" unvanı altında birleştirilmişti. 4-11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi'nde ise "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti*" (ARMHC) teşkil edilmiş ve "*Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri*" tek merkezden idare edilmeye başlanmıştı. Ayrıca ARMHC'nin icra organı olan "*Hey'et-i Temsiliye*" bütün Anadolu'yu temsil etme görevi ile yükümlü hâle gelmişti.¹¹ Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'nın tekrar açılması da Mustafa Kemal Paşa'nın riyasetindeki Hey'et-i Temsiliye'nin çalışmaları ile mümkün olmuştu. Hey'et-i Temsiliye'nin Anadolu'daki mücadelesine ılımlı bir yaklaşım sergileyen Ali Rıza Paşa Hükümeti ile yürütülen müzakereler neticesinde Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı 1919 sonlarında yapılan seçimleri takiben 12 Ocak 1920'de yeniden açılmıştı.¹² Açılış toplantısına hastalığını ileri süren Padişah Vahdeddin katılmamıştı. Müdafaa-ı Hukukçuların ağırlıkta olduğu mecliste 28 Ocak 1920'de Türk yurdunun asgari sınırlarını tayin eden Misâk-ı Millî kabul edilmişti.¹³ Bu durumu kendileri için bir tehdit olarak gören İtilaf kuvvetleri İstanbul'u 16 Mart 1920'de resmen işgal etmişti. Söz konusu gelişmeler neticesinde Osmanlı Meb'ûsân Meclisi 18 Mart 1920 tarihi itibarıyla son kez toplanarak çalışmalarına ara vermek kararı almıştı.¹⁴ Bu karardan bir gün önce Hey'et-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa vilayetlere, kolordu komutanlıklarına ve müstakil livalara Ankara'da 15 gün içinde bir "*Meclis-i Müessisân*" kurulması gerekliliğini dile getirmişti. 19 Mart 1920'de yayımladığı başka bir genelge ile: "*Ankara'da salahiyet-i fevkâlâdeye malik bir meclisin, umûru milleti tedvîr ve murakabe etmek üzere ictimâ' edeceğini*" belirterek bu hususta yapılması gereken çalışmaları açıklamıştı.¹⁵ İlgili makamlara gönderilen başka bir şifreyle: "*Hey'et-i Temsiliye'nin ma'lûmât ve muvafâkâtı olmadıkça hiçbir makam ve hiç bir me'mûrun İstanbul ile muhabere etmeyeceği*" beyan edilmiş ve bütün mülki, askeri ve sivil birimlerin irtibat kuracağı makam olarak Hey'et-i

¹¹ Yücel Özkaya, *Türk İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, Ankara 1981, s.38 vd.

¹² İhsan Güneş, *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Seçimleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (1919-1935), İstanbul 2017, s.93.

¹³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, Mütareke Cumhuriyet ve Atatürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s.31 vd.

¹⁴ Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2000, s.313.

¹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, (1919-1927), Başbakanlık Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s.281-282.

Temsiliye gösterilmişti.¹⁶ Mebusların işgal kuvvetleri tarafından tutuklanmaya ve Malta'ya sürgün edilmeye başlandığı bu dönemde faaliyetlerine ara vermek zorunda kalan Osmanlı Meb'ûsân Meclisi 11 Nisan 1920'de padişah iradesiyle resmen kapatılmıştı.¹⁷ İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'u işgal ederek Meclis-i Meb'ûsân'ı çalışamaz hâle getirmesi ülkede meşrutî monarşinin tanıdığı imkânlar kadar bile olsa demokratik düzenin işlemesine izin verilmediğini göstermektedir.

Takiben Mustafa Kemal Paşa'nın çalışmaları neticesinde Ankara'da 23 Nisan 1920'de TBMM açılmıştı. Böylece mecliste beliren millî irade ülkenin mukadderatına fiilen el koymuş oluyordu.¹⁸ Bu münasebetle TBMM'nin üstünde bir güç olmadığı kabulü hem işgal kuvvetlerine hem de devleti yönetmekten aciz durumda olan Osmanlı idaresine bir ikaz durumunda idi. 20 Ocak 1921'de kabul edilen "*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*"nda ise: "*Hâkimiyet bilâ kaydû şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bi'l-fiil idare etmesi esasına müstenittir. Türkiye Devleti BMM tarafından idare olunur.*" maddeleri yer almıştı.¹⁹ Türkiye'de demokrasi ve çağdaşlaşma yolunda atılan temel adımlardan biri olarak anayasal parlamenter sistemin yerleşmesi işte böylesine çetrefilli bir süreç ve olaylar ağı içinde gerçekleşmişti.

2. Hâkimiyet-i Milliye ve Çocuk Bayramı

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ikinci kez ilanı millî bayram anlayışının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. İttihatçıların 1908'de devlet idaresinde etkin olmaya başlamasıyla milletin heyecan içinde iştirak edeceği, süreklilik arz edip gelecek nesillere aktarılacak ve bu suretle millî duyguları taze tutacak bir millî bayram arayışı içine girildiği görülmektedir.²⁰ Böylece Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân'ı, kutlu bir hatıra olarak yaşatmak üzere II. Meşrutiyet'in ilan edildiği günü "*10 Temmuz İyd-i Millisi*" olarak kabul etmişti. Bu süreçte diğer bir millî bayram olarak Osmanlı Devleti'nin kuruluş gününe atıfla 30 Aralık 1913'ten itibaren "*İstiklâl-i Osmânî Günü*" kutlamalarını görüyoruz.²¹ Bu bayramların TBMM'nin açılışı ve cumhuriyetin ilanı ile yeni

¹⁶ Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyânnâmeleri, Başbakanlık Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1964, s.257.

¹⁷ Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996, s.48.

¹⁸ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi-III 1920 Üçüncü Meşrutiyet Birinci Büyük Millet Meclisi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s.257 vd.

¹⁹ Sabahattin Sele, *Anadolu İhtilali*, C.I, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2000, s.215 vd.

²⁰ Mehmet Şahingöz, "Osmanlı'dan Millî Mücadele'ye İstiklâl-i Osmanî Günü Kutlamaları", *Yeni Türkiye Dergisi (Osmanlı Özel Sayısı)*, C.1, Ankara 1999, s.194.

²¹ Hasan Akbayrak, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Millî Bayramlar", *Tarih ve Toplum*, S.43, Temmuz 1987, s.31.

rejim ve inkılap hareketi içinde önemini yitirdiği ve ortadan kalktığı müşahede edilecektir.²²

Millî iradeyi ülke idaresinin dayandığı temel unsur olarak kabul eden TBMM'nin 23 Nisan 1920'de açılışı hem emperyalizmin tehdidi altında bulunan Türk milletinin İtilaf devletlerinin işgalinden hem de bu işgalleri kolaylaştırmaktan başka bir işlevi kalmamış Osmanlı idaresinden kurtuluşu anlamına geliyordu. TBMM'nin açılışı birkaç sene sonra resmen ilan edilecek hür ve müstakil Türkiye Cumhuriyeti'nin de müjdecisi durumunda idi. Bu nedenle 23 Nisan 1921'de alınan: "TBMM'nin ilk yevmi küşadı olan 23 Nisan günü millî bayramdır." kararıyla 23 Nisan günü TBMM tarafından "Millî Bayram" olarak kabul edilmişti.²³ Bu münasebetle bayramın başta Ankara'da olmak üzere ülkenin dört bir yanında resmî ve hususi teşekküller, mektepler ve halk tarafından kapsamlı törenler eşliğinde kutlandığı bilinmektedir. Devam eden süreçte 1/2 Kasım 1922'deki: "TBMM'nin hukuku hâkimiyet ve hükümrânînin mümessil-i hakikisi olduğuna dâir karar" çerçevesinde saltanat kaldırılmıştı.²⁴ Böylece devlet idaresinde millî iradenin önündeki bir engel daha aşılmış oluyordu. Meclis görüşmeleri sırasında: İsmail Subhi Bey "saltanat-ı milliyeyi tes'iden bugünün İ'di milli olmasını" teklif etmişti. İcra Vekilleri Hey'eti Reisi ve Sivas Meb'usu Rauf (Orbay) Bey de Hz. Peygamberin doğum gününe rastlayan bu akşamın aynı zamanda TBMM'de millet'in istiklalinin teyit edildiği gün olarak hayırlı bir tesadüfe işaret ettiğini ifade etmiş ve söz konusu gece ile bir sonraki günün bayram olarak kabul edilmesi yönündeki görüşü ile İsmail Subhi Bey'in teklifini desteklemişti.²⁵ Alkışlarla karşılanan bu teklif doğrultusunda aynı gece TBMM tarafından alınan karar münasebetiyle: "Velâdet-i Peygamberiye ve hâkimiyet-i milliye ilânına müsadif 1/2 Teşrîn-i sâni gecesinin ve müteâkıb günün bayram addine karar verildi."²⁶ denilmişti. Şimdilik prensip olarak kabul edilen bu kararın daha sonra kanun olarak tespit edileceği de belirtilmişti. Bunun üzerine

²² Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Bengül Salman Bolat, *Millî Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları*, AKDHYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s.32 vd.

²³ "23 Nisanın Millî Bayram Addine Dair Kanun", *Ceride-i Resmîye*, 2 Mayıs 1337, No:13, Karar Tarihi: 23 Nisan 1337, No:112, s.4.

²⁴ "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuku Hâkimiyet ve Hükümrânînin Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Heyeti Umumiye Kararı", *Düstur*, 3. Tertip, C.3, 1-2 Teşrîn-i Sâni 1338, No.308, s.102-103.

²⁵ "Sinob Mebusu Dr. Rıza Nur Beyle Arkadaşlarının, Hilâfetin Hanedanı Âli Osman'a Aid Olduğuna ve Halifenin Bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince İntihab Olunacağına Dair Takriri", *TBMM ZC*, C.24, D.1, İ.130, 1.11.1338, s.315-316.

²⁶ *TBMM Kavanin Mecmuası*, C.1, Türkiye Büyük Millet Meclisi, H. 1341 (R. 1338), Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1338, s.488.

Bolu'da dâhil olmak üzere²⁷ ülkenin her yerinde bu kararı duyurmak üzere top atışları yapılmış ve kutlama törenleri düzenlenmişti.²⁸ Söz konusu karara istinaden Rauf Bey tarafından hazırlanan kanun teklifinin TBMM'de görüşülmesi ancak 24 Ekim 1923'te mümkün olmuştu.²⁹ Buna göre: "*Leyle-i velâdet-i hazret-i risaletpenahiye müsadif olub, Türkiye'de saltanat-ı şahsiyenin ilgasıyla hukuk-ı saltanatın uhde-i milletde istikrarını ve hâkimiyet-i milliyenin teessünü suret-i kat'iyede tesbit eyleyen kararın Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul edildiği 12 Rebiü'l-evvel gecesi ile günü Hâkimiyet Bayramı addolunmuştur.*"³⁰ şeklindeki kanunla Hicri 12 Rebiü'l-Evvel gecesi ile gündüzü "*Hâkimiyet Bayramı*" olarak ilan edilmişti. Bu bayramın resmî, müstakil ve geniş çaplı programlar çerçevesinde kutlanmamakla birlikte 1935'te çıkan "*Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun*"a kadar varlığını devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Kanunda kutlama günü için hicri takvimin esas alınması nedeniyle kutlamalar miladi takvime göre her geçen yıl bir önceki yıldan 11 gün önce icra edilmişti. Takip eden yıllarda bahse konu bayram gününde resmî daire ve müesseseler ile mektepler tatil edilmiş, şehirler bayraklarla donatılmış, resmî ve hususi binalar geceleri kandillerle aydınlatılmış, top atışları yapılmıştı. Bunun yanı sıra sosyal yardım faaliyetleri icra edilmiş, kamuoyunda millî hâkimiyet meselesini muhtelif açılardan ele alan etkinlikler düzenlenmişti. Bayramın Mevlid kandiline atıfta bulunan yönü münasebetiyle de camiler ve mescitler kandillerle aydınlatılmış, ibadetle meşgul olunmuş, İstiklal Savaşı şehitleri için dualar edilmişti.³¹ Bununla birlikte gerek hâkimiyet-i milliye düsturunu fiili olarak hayata geçiren TBMM'nin açılışı ve bu münasebetle kutlanmaya başlanan 23 Nisan Millî Bayramı gerekse bu kavramı anayasal bir rejim değişikliği ile perçinleyen cumhuriyetin ilanı ve 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle Hâkimiyet Bayramı'nın anlam ve içerik özellikleri itibariyle devlet teşkilatı ve halk nezdinde gölgede kaldığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık kanundaki ismi "*Millî Bayram*" olmakla birlikte 23 Nisan'ın devlet ve millet nezdinde "*hâkimiyet-i milliye*" kavramına vurgu yapılmak suretiyle

²⁷ Erol Evcin, Millî Mücadele Döneminde Bolu Livasında Düzenlenen Mitingler, İhtifâller ve Tezahürât", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXVII, S.80, Temmuz 2011, s.284-285.

²⁸ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998, s.276-281.

²⁹ Sivas Mebusu (Sabık) Rauf Beyin, Saltanatı Şahsiyenin İlgasına Müsadif Leylei Velâdeti Risaletpenahi Olan Ayn 2 Rebiyülevvel 1340 Gününün İdi Millî Addi Hakkında Teklifi ve Burdur (Sabık) Mebusu İsmail Subhi Beyin 2 Teşrinisani 1338 Gecesi ve Gününün Millî Saltanat Bayramı Addi Hakkında Kanun Teklifi ve Lâyiha Encümeni Mazbatası, *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.3, D.II, C.3, İ.41, 24 Teşrinievvel 1339, s.14-16.

³⁰ "12 Rebiü'l-Evvel Gecesiyle Gününün Millî Bayram Addine Dair Kanun", *Resmî Ceride*, 28 Teşrin-i Evvel 1339, No:38, Kabul Tarihi: 24 Teşrin-i Evvel 1339, Kanun No: 362.

³¹ Cemal Güven, "Hâkimiyet-i Milliye Bayramı", *Akademik Araştırmalar*, Editörler Coşkun Arslan, Erdal Hamarta, Sabahattin Çiftçi, Mustafa Uslu, Çizgi Kitabevi, Aralık 2020, s.368-373, ss.366-377, ISBN: 978-605-196-545-1.

kutlanmaya başlandığı görülmektedir. Nitekim bayramlara ve tatil günlerine ilişkin olarak yapılan değişiklikler çerçevesinde 27 Mayıs 1935'te çıkarılan kanun ile "23 Nisan Millî Bayramı" artık "Ulusal Egemenlik Bayramı" adını almıştı. Buna göre bayram tatili 22 Nisan günü öğleden sonra ile 23 Nisan gününü kapsıyordu. Böylece kanunda adı zikredilmeyen "Hâkimiyet Bayramı" bayramı yürürlükten kalkmış oluyordu.³² Söz kanun çerçevesinde 20 Haziran 1938'de çıkarılan ek kanunda da bu durumu değiştirecek bir ifade yer almamıştı.³³

TBMM'nin açılışı ve saltanatın kaldırılması ile doğrudan ilgili olan Hâkimiyet-i Milliye Bayramı'nın çocuklarla ilişkilendirilmesi sürecine de kısaca değinmekte fayda vardır. "Çocuk Bayramı" fikrinin ilk olarak Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki Hükümeti'nin idaresi altında gündeme geldiği görülmektedir. Bu münasebetle Selim Sırrı (Tarcan) Bey'in girişimleri neticesinde 2 Mayıs 1916'da İstanbul'da vakıf okulu çocuklarının katılımı ile bir kutlama etkinliği düzenlendiği bilinmektedir.³⁴ 1921'de ilan edilen "23 Nisan Millî Bayramı" kutlamalarına ilk yıllarından itibaren çocukların ve öğrencilerin de iştirak ettiği görülmektedir. Resmen 6 Mart 1917'de İsmail Canbulat'ın riyasetinde İstanbul merkezli olarak teşkil olunan, 30 Haziran 1921'de ise Fuat (Umay) Bey'in riyasetinde Ankara merkezli olarak yeniden teşkilatlandırılan Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin çocuk odaklı faaliyetleri "Çocuk Bayramı" kavramının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.³⁵ Cemiyetin 23 Nisan Millî Bayramı'nın manevi havasından istifade ederek çocuklara yönelik sosyal faaliyetler için bir gelir kaynağı sağlama gayretinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim "Himaye-i Etfâl Günü" olarak ilan ettiği 23 Nisan 1923 günündeki millî bayram kutlamaları sırasında "Himâye-i Etfâl Cemiyeti Pulu", 1924'te ise rozet satışı yapması cemiyetin millî bayram ile çocuklara yönelik sosyal yardım faaliyetleri arasında kurduğu ilişkiye birer örnek teşkil etmişti.³⁶ 1925'te Falih Rıfkı (Atay) ile Yusuf (Akçura) Beylerin Hâkimiyet Milliye'de kaleme aldıkları makaleler vesilesiyle hem millî bayram hem de çocuk günü olarak 23 Nisan'da Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne yapılacak yardımlara dikkat çektiği görülmektedir.³⁷ 23 Nisan tarihi cemiyet tarafından 1926'da "Çocuk Günü"

³² "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun", *Resmî Gazete*, 1 Haziran 1935, S.3017, Kabul Tarihi: 27.5.1935, Kanun No: 2739, s.5262.

³³ "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkındaki 2739 Sayılı Kanuna Ek Kanun", *Resmî Gazete*, 4 Temmuz 1938, S.3950, Kabul Tarihi: 20.6.1938, Kanun No: 3466, s.3950.

³⁴ Cüneyd Okay, "İlk Çocuk Bayramı", *Toplumsal Tarih*, S.40, Nisan 1997, s.17.

³⁵ Makhbule Sarıkaya, *Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011, s.36, 48.

³⁶ Veysi Akın, *Bir Devrin Cemiyet Adamı Doktor Fuat Umay*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.105.

³⁷ Falih Rıfkı, "Çocuklarımız İçin", *Hâkimiyet-i Milliye*, S.1408, 23 Nisan 1925, s.1; Akçuraoğlu Yusuf, "Yetimlerimizi Unutmayalım", *Hâkimiyet-i Milliye*, S.1408, 23 Nisan 1925, s.2.

olarak anılmaya başlanmıştır. Cemiyetin 1927 nizamnamesi ile bu durumun resmiyet kazandığını söyleyebiliriz. Söz konusu nizamnamede: “23 Nisan, cemiyetin çocuk günüdür. Çocuğa yönelik hususların tespiti, takriri ve neşri bugün azami derecede icra ve çocuk bayramları tertip edilmek suretiyle muhitin nazarı dikkati çocuğa tevcih edilir.” denilmiştir.³⁸ 22 Nisan 1927’de basına verilen bir ilanda: “Millet Meclisimizle millî devletimizin Ankara’da ilk teşkili günü olan millî bayram cemiyetimizce çocuk günü olarak tespit edilmiştir. Bize yeni bir vatan ve yeni bir tarih yaratıp bırakan mübarek şehitlerle fedakâr gazilerin yavruları fakir ve ıstırapın evlatları ve nihayet alelülak bütün muhtaç-ı himaye vatan çocukları namına milletin şefkatli ve âlicenap hissiyatına müracaat ediyoruz...”³⁹ şeklinde bir ifadeye yer verilmişti. Bu ifadeden “Hâkimiyet-i Milliye Bayramı” ile çocuklar arasında manevi bir kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu münasebetle 1927’den itibaren “Çocuk Günü” kutlamalarının mahiyetinin genişletildiği ve törenlerin “Çocuk Bayramı” adı ile icra edilmeye başlandığı gözlemlenmektedir. Bayram vesilesiyle yapılacak kutlama etkinlikleri ve yardım faaliyetleri ile ülkenin çocuklarına destek olmak amaçlanmıştır. Çocuk Bayramı 1927’de Cumhuriyet reisi Gazi Mustafa Kemal’in himayesi altında düzenlenmiştir.⁴⁰ Ankara’da Himaye-i Etfâl Cemiyeti tarafından Çocuk Sarayı haline getirilen bir binada riyaseti cumhur bandosu görev almıştı. Çocuklara pasta ve şekerleme ikram edilmiş, hediye oyuncaklar verilmiş ve “23 Nisan Bayramı” ile “Çocuk Bayramı” hakkında izahatta bulunulmuştu. Ardından salıncıkların da bulunduğu oyun mahalline gidilmişti. Öğleden sonra cambaz gösterisi ile pehlivan güreşleri icra edilmişti. Gece fişek şenlikleri yapılmış, evkaf otelinde çocuk balosu düzenlenmişti. Gece Çocuk Sarayında telsizle İstanbul, Paris, Berlin, Moskova konserleri dinletilmişti.⁴¹ Bu gelişmelerle birlikte 23 Nisan Bayramı ile Çocuk Bayramı kutlamaları arasındaki bağ daha da kuvvetlenmişti. Cemiyet 1929’da teşkilatına gönderdiği bir genelge ile “23 Nisan Çocuk Bayramı”nın ülkenin her tarafında başarılı bir şekilde icra edilmesinden alınan cesaretle kutlamaların 23 Nisan’dan başlamak üzere “Çocuk Haftası” adı ile 7 güne teşmil edildiğini belirtmişti.⁴² Takip eden yıllarda 23 Nisan günü “Hâkimiyet-i Milliye Bayramı” ve “Çocuk Bayramı” olarak, bugünü takip eden bir haftalık süreç ise “Çocuk Haftası” adı altında muhtelif etkinliklerle kutlanmıştır. Bu bir hafta boyunca çocuklar resmî makamları ziyaret etmiş ve temsili görevler almıştı. Çocuklar için ücretsiz sinema gösterimleri, eğlenceler, yarışmalar, müsamereler, ziyafetler, fener

³⁸ Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, Ankara 1927, s.11.

³⁹ “Vatan Yavruları Namına”, Cumhuriyet, S.1061, 22 Nisan 1927, s.1; “Himâye-i Etfâl Merkez-i Umûmîsi’nin Beyannamesi”, Hâkimiyet-i Milliye, S.2079, 22 Nisan 1927, s.1

⁴⁰ Akın, a.g.e., s.105.

⁴¹ “Çocuk Bayramı”, Hâkimiyet-i Milliye, S.2080, 23 Nisan 1923, s.1.

⁴² Veysi Akın, “23 Nisan Millî Hâkimiyet ve Çocuk Bayramı’nın Tarihçesi”, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C.II, S.3, 1997, s.93.

alayları, balolar, konferanslar ve sergiler düzenlenmişti. Bunun yanı sıra Darülaceze ziyaretleri gerçekleştirilmiş ve yardım faaliyetleri organize edilmişti. Çocuklar hafta boyunca toplu taşıma araçlarından ücretsiz olarak yararlanmıştı. Söz konusu etkinlikler vesilesiyle çocukların ülkenin geleceği için önemi üzerinde durulmuş ve kamuoyunun ilgisi çocukların üzerine çekilmişti.⁴³ İki bayramın bir arada değerlendirildiği kutlama programları hususunda Türk Ocakları ile halkevleri etkin bir şekilde görev almıştı.⁴⁴ Kutlamalar 1933'te Ankara'da stadyuma taşınmış ve Millî Eğitim Bakanı Reşid Galip'in kaleme aldığı "Türk'üm, doğruyum, çalışkanım..." veciz ifadeleriyle başlayan "Ant" çocuklar tarafından okunmaya başlanmıştı.⁴⁵ Nihayetinde 1981 tarihli "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun"da yer alan: "23 Nisan günü Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramıdır." şeklindeki madde ile TBMM'nin ilk yıllarından itibaren bir arada kutlanmakta olan "Ulusal Egemenlik Bayramı" ile "Çocuk Bayramı" bir kanun marifetiyle resmen birleştirilmiştir.⁴⁶ Böylece her iki bayramın kendine özgü kutlamaları tek bir bayramın çatısı altında toplanmıştır.

3. Bolu'da Hâkimiyet-i Milliye ve Çocuk Bayramı Kutlamaları

Mondros Mütarekesi'nden cumhuriyetin ilanına uzanan çetrefilli sürecin bütün meşakkatleri tüm ülke sathında olduğu gibi Bolu'da da şiddetli bir şekilde yaşanmıştı. Bütün zorluklara karşın demokratik hayatın temel unsuru olan seçim faaliyetlerine Bolu'da gerekli ihtimamın gösterildiği anlaşılmaktadır. ARMHC'nin çalışmaları doğrultusunda Bolu'da 14 Aralık 1919'da yapılan seçimler sonrasında Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı için Bolu adına Tunalı Hilmi, Müftü Ahmet Tayyâr (Çulha), Nuhzâde Mehmet Vasfi ve Mehmet Cevat Abbas (Gürer) Beyler mebus seçilmişti. Kısa bir süre sonra Meclis-i Meb'ûsân'ın İtilâf kuvvetlerince basılması nedeniyle Ankara'da açılmasına karar verilen TBMM için ise Bolu'da 1 Nisan 1920 tarihi itibarıyla yapılan seçim sonucunda Mehmet Cevat Abbas (Gürer) ile Tunalı Hilmi Bey'in yanı sıra Merkez Tabibi Fuat (Umay), İlyaszâde Mehmet Şükrü (Güleç), Liva Meclis-i Umûmî üyelerinden Nuri (Aksu), Devrek Müftüsü Hacı Abdullah Sabri (Aytaç) ve Liva Basımevi Müdürü Abdülvehhâb Beyler mebus olarak seçilmişti. Bahse konu iki seçimde de Bolu'da Müdafaa-ı Hukûk Cemiyeti'nin adayları çoğunluğu elde etmişti. Bir tek TBMM için seçilen Abdülvehhâb Bey'in sağlık sorunlarından bahisle

⁴³ Makbule Sarıkaya, "Cumhuriyet Türkiye'sinin İlk Çocuk Haftası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.25, S.75, 2009, s.475-482.

⁴⁴ Akın, a.g.m., s.91-93.

⁴⁵ Mehmet Ö. Alkan, *En Doğru Bildiğinden Kuşkulananak-5*, 23 Nisan'ın Gayri Resmî Tarihi", *Toplumsal Tarih*, S.208, Nisan 2011, s.57; Bu yıllarda Avrupa'da muhtelif ülkelerde ve ABD'de de "Çocuk Günü" ve "Çocuk Haftası" adları ile muhtelif programların düzenlendiği de bilinmektedir (Makbule Sarıkaya, a.g.e., s.469-470).

⁴⁶ "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun", *Resmî Gazete*, 19 Mart 1981, S.17284, Kanun No:2429, Kabul Tarihi:17/3/1981.

Ankara'ya gitmediği ve Bolu bölgesindeki ayaklanmalar sırasında isyancılara katılmayı tercih ettiği görülmüştü. Bunun üzerine Abdülvehhâb Bey'in yerine Yusuf İzzet (Met) Paşa Bolu'dan mebus olarak seçilmişti.

Bu süreçte Bolu halkı bir yandan İtilaf kuvvetlerinin işgal tehdidi, diğer yandan Osmanlı idaresi ile işbirliği hâlinde Millî Mücadele'yi bertaraf etmek üzere destekledikleri ayaklanma hareketleri nedeniyle ciddi anlamda zarar görmüştü. Bölgede 1920 yılı nisanından başlayarak eylül ayına kadar etkisini sürdüren ayaklanmalar kardeş kanının dökülmesine yol açmış ve İtilaf kuvvetleri ile mücadeleyi sekteye uğratmıştı. Buna karşı Mustafa Kemal Paşa'nın riyasetindeki millî hükümetin Anadolu'da kontrolü sağlamaya yönelik çalışmaları Bolu halkı tarafından desteklenmişti. İtilaf devletlerinin işgal girişimlerine karşı bölge halkının yerel imkânlarla kurduğu Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri ile sosyal ve askerî teşkilatlanmalar TBMM'nin bölgedeki etkinliğini artırmıştı. Bolu şehri, basını ve kamuoyu ile Millî Mücadele'ye ciddi ölçüde katkı sağlamıştı. Ayrıca Türk milletini nihai zafere taşıyan Batı Cephesi'ne bölge üzerinden yapılan askerî sevkîyat, lojistik destek ve yardımlar da Türk İstiklâl Savaşı'nın başarıyla sonuçlanmasında önemli bir rol oynamıştı.⁴⁷

TBMM'nin açılışının hemen ardından Bolu gazetesi, bölge halkına Anadolu halkının sinelerinden doğan Ankara Hükûmeti'ne bağlılık telkinlerinde bulunmuştu. Olağanüstü koşullara sahip bu dönemde milletin tek vücut olmasındaki gerekliliğe işaretlerle Bolu ahalisi her konuda olduğu gibi siyasi anlamda da birlik ve beraberliğe davet edilmişti.⁴⁸ Bolu halkı bu davete elindeki bütün imkânları seferber etmek suretiyle icabet etmişti. 1921'de ilan edilen 23 Nisan Millî Bayramı ile TBMM'nin açılış yıl dönümü kutlamaları kanuni bir zemine oturtulmuştu. Bu münasebetle Bolu'da da muhtelif etkinlikler düzenlendiği görülmektedir. Örneğin 23 Nisan 1922'de Bolu Belediyesi ile Müdafaa-i Hukûk Hey'etleri'nin öncülüğünde halkın geniş katılımıyla Bolu merkezinde büyük bir kutlama töreni yapılmıştı. Törende millî birlik ve beraberlik üzerinde durulmuş, bağımsızlık talepleri dile getirilmişti. 23 Nisan sabahı Merkez Muhafız Bölüğü'nün ardından Gölyüzü ve Numûne Mekteb-i İbtidâileri, Sultanî, Dârü'l-Hilâfe Medresesi hoca ve öğrencileri ellerinde bayraklar, dillerinde millî marşlarla halkın alkışları içinde Bolu Belediye Meydanı'nda toplanmıştı. Burada davul ve zurna eşliğinde millî kıyafetleriyle zeybekler görünmüştü. Merasim alayına bu mevkide Bolu Jandarma Kıtası, Belediye erkânı, Müdafaa-i Hukûk, Hilâl-i Âhmer ve Gençler Birliği Cemiyetleri, Dârü'l-Elhân Hey'etleri, ulemâ, meşâyîh, memleketin eşrâf

⁴⁷ Erol Evcin, *Birinci Dünya Savaşından Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Bolu ve Çevresi (Olaylar ve İz Birakanlar)*, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s.147 vd.

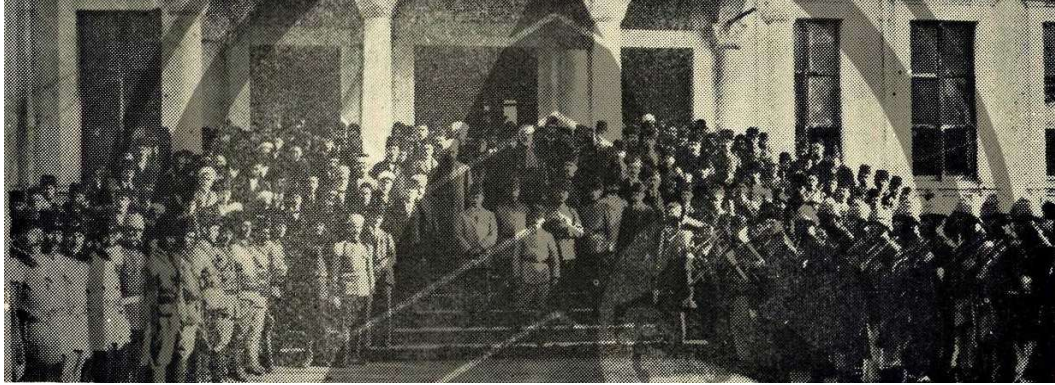
⁴⁸ Erol Evcin, "Bolu Basınında Millî Mücadele", *Belleten*, C.76, S.277, 2012, s.991-992.

hey'etleri ve temsilcileri ile köylerden gelenler katılmıştı. Bolu halkı en önde Sanâyi' Mektebi'nin bandosu ve zeybekler olduğu hâlde Hükûmet Konağı önüne gelmişti. Burada Mutasarrıf Ahmet Fahreddin Bey, Ahz-1 Asker Reisi Yarbay (Kasap) Osman Bey ile bütün mülkî memurlar ve askerler hazır bulunuyordu. Bolu'da çıkan Türkoğlu gazetesinin başmuharriri (Koca) Mithat Âkif Bey kürsüye çıkarak 23 Nisan gününün Türk tarih ve inkılâbındaki önemine temas etmişti. Mutasarrıf Ahmet Fahrettin Bey'den Bolu halkının coşkusu ile tebriklerinin TBMM Riyasetine bir telgraf aracılığıyla bildirilmesini arz etmişti. Ardından kürsüye gelen Gölyüzü Mektebi'nden Kahraman Efendi "*İstiklâl Marşı*"nı okumuş ve bunu Allâme Hâkim Mehmet Sıtkı Efendi'nin duası takip etmişti. Ahz-1 Asker Dairesi önünde kürsüye çıkan Doktor Ahmet Mithat (Altıok) Bey, Mondros Mütarekesi'nin akabinde İstanbul'da ve İzmir'de yaşanan işgal hareketlerine temas ederek, Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele ile inkılâbı başarıya ulaştırmak üzere yaptığı çalışmalardan bahsetmişti. Ardından Numûne Mektebi'nden bir öğrenci kürsüye çıkarak orduya hitabesini okumuş ve bu mevkideki miting Müftü Hâfız Ahmet Efendi'nin okuduğu duayla son bulmuştu. Bolu ahalisi takiben Buğday Pazarı yoluyla tekrar belediye meydanına gelmişti. Burada Maarif Müdürü Ahmet Talât (Onay) Bey: "*23 Nisan İnkılâbı'nın ehemmiyet-i cihânşümûlünden*" bahsetmişti. Konuşma: "*Yaşasın Büyük Millet Meclisi, kahrolsun İslâmiyet'i yutmak isteyen alçaklar!*" nidalarıyla sonlanmıştı. Sultanî öğrencilerinden Kahraman ile Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nden İsmâil Efendiler birer nutuk irat etmiş, ardından halkı coşturan ve heyecanlandıran şiirler okunmuştu. Söz konusu kutlama programı kapsamında gece de şenlikler düzenlenmiş, resmî ve hususî daireler de bu şenliklere katılmıştı.⁴⁹

TBMM'nin açılışının üçüncü yıl dönümü münasebetiyle de Mekteb-i İdâdî öğrencileri izci kıyafetleriyle marşlar eşliğinde belediye önüne gelmiş, burada öğrencilere belediye erkânı ile halk da katılmıştı. Ardından Hükûmet Konağı önüne gelen halk burada Düzce Kaymakamı Mithat Kemal (Algüloğlu) Bey tarafından karşılanmıştı. İbtidâî öğrencilerinden İzci Zeki Efendi İstiklâl Marşı'nı okumuş, Cûdî Efendi ise 23 Nisan tarihinin anlam ve önemini ifade eden etkili bir nutuk söylemişti. Mithat Kemal (Algüloğlu) Bey yaptığı konuşmada; Anadolu'da Mondros Mütarekesi'nin ardından başlayan işgallere, bunlara karşı başlatılan Millî Mücadele'ye, Türk milletinin istiklal aşkına, millî birlik ve beraberlik neticesinde elde edilen başarılarla dikkat çekmişti. Alkışlar içinde biten bu konuşmanın ardından Belediye Kadısı Ârif Efendi'nin okuduğu zafer dualarıyla buradaki merasim sona ermişti. İzciler muallimleri eşliğinde Şerefiye mahallesi üzerinden Ahz-1 Asker Şubesi'ne hareket etmiş, burada

⁴⁹ Evcin, Millî Mücadele Döneminde..., a.g.m., s.275-277.

kendilerine Kalem Reisi (Kasap) Osman Bey tarafından bir teşekkür konuşması yapılmıştı. Takiben izciler çarşı içinden mekteplerine dönmüştü.⁵⁰

“Bolu Hükümet Konağı önünde 23 Nisan 1923 kutlamaları ve Bolu erkânı”, *Çele*, S.21, Ocak 1965, s.24.

Bolu’da 23 Nisan’ı 1924’te de coşkun etkinliklere şahit olunmuştu. Hükümet Dairesinde tebrik merasimi yapılmıştı. Milletın refah ve saadeti ile cumhuriyet hükümetinin başarılarının devamı için dua edilmişti. Resmigeçidin ardından sona eren gündüz etkinliklerinin yerini gece fener alayları almıştı.⁵¹ Hükümet Konağı önünde icra edilen etkinlikler sırasında söz alan Bolu Sultanisi öğrencilerinden Muhsin (Karamanoğlu) Bey şunları ifade etmişti:⁵²

“Millî tarihimize altın mürekkeple yazılmaya layık olan bu gün Büyük Millet Meclisimizin kurulduğu 23 Nisan 1336 yıl dönümüne müsadif bir yevm-i mes’adattir.

Bugün ulu milletimizin ruhunda taşan ateş-i istiklalin aşkıyle bütün kalplerin çarptığı ve millî gururumuzun kaynadığı mukaddes ve millî bir gündür.

İşte bu muazzam gün, kahraman milletimizi muzaffer ordularıyla halasa, saadete, tam bir istiklale kavuşturan harekât-ı milliye’nin başlangıcı olan bir millî bayramdır. Onun içindir ki çarpınarak koşuyor ve birbirimizi tebrik ediyoruz. Ulu milletimiz zaman zaman duçar olduğu ani felaketlerden kendini büyük dâhiler yetiştirerek kurtarmıştır.

İşte böyle bir günde milletimizin mevcudiyet ve istiklali mevzubahis olduğu bir sırada en büyük dâhimiz ve pek muhterem Reiscumhurumuz Gazi Hazretleri, muazzez milletimizin imdadına yetişerek kurtuluş yolunda rehberlik etti. Silahı alınmış, kolları bağlanmış, yalnız göğsünde iman ile varlığını, istiklalini müdafaaaya atılmış olan milletın sinesinde çıkan ordusu ile harikalar yaratarak istiklalimizi tehdit eden zalim elleri ve istikbal yollarımızı bağlayan esaret zincirlerini kırdı. Ve bütün cihana kudretini, azametini, varlığını gösterdi. Ve yüksek sesle haykırdı: ‘Türk’ün dehası her şeyi yaratır, Türk’ün istiklali alınamaz ve Türk esir edilemez.’, evet bunu süngüsü ile teyit ederek cihana tanıttı.

Bundan sonra da BMM, milletimizin sinesinde tufeyli yaşayan saltanatı şahsiyeyi ve hilafeti lağvederek hükümeti cumhuriyetimizi tesis ve ilan etti.”

⁵⁰ Evcin, a.g.m., s.277-278.

⁵¹ “23 Nisan”, *Hâkimiyet-i Milliye*, S.1107, 27 Nisan 1924, s.1.

⁵² Muhsin Karamanoğlu, “Fıkra ve Geçmişten Hatıralar”, *Çele*, S.21, Ocak 1965, s.24.

Muhsin Bey mazisi şanlı dolu Türk milletinin, genç ve dinç TBMM ve cumhuriyet hükümetinin izinde medeniyet ve adalet yolunda ilerleme ve yenileşme yollarının açık olduğunu ifade etmişti. Türk ordusunun buna karşı girişilecek irtica ve suikast hadiselerini ezmeye muktedir olduğunu belirtmişti. Sözlerini: “Yaşasın Büyük Millet Meclisi, yaşasın cumhur reisimiz, yaşasın şanlı ordumuz.” ifadeleriyle bitirmişti.

Bolu’da 1925’te gerçekleştirilen kutlamalar da millî bayram havasını tam anlamıyla yansıtmıştı. Etkinlikler nedeniyle Bolu şehri baştanbaşa bayraklarla donatılmıştı. 23 Nisan sabahı bütün merkez mektepleri öğrencileri yeni kıyafetleri ile Orta Mektebin bahçesinde toplanmıştı. Orta Mektep izcileri Gazi Mustafa Kemal’in fotoğrafı ile önde yer almıştı. Yanlarında 23 Nisan için bir hitabe taşıyan süslü izci arabası bulunuyordu. Öğrenciler ve hey’et-i talimiyeler önlerinde ilerleyen bandonun çaldığı marşlarla çarşığı dolaşmıştı. Belediye ve bu mevkide kendilerine karışan Yetimler Yurdu çocukları ile hükümet konağı önüne kadar yürünmüştü. Hükümet konağı önünde halkın ve bir müfreze jandarmanın doldurduğu meydanda Vali Ali Rıza (Oskay) Bey ile memurlar da hazır bulunmuştu. Sanayi Mektebi bandosunun eşliğinde hep bir ağızdan söylenen İstiklal Marşı ile merasim başlamıştı. Bu münasebetle Muallimler Birliği adına Orta Mektep Tabiiye Muallimi Faruk Bey, mektepliler adına Orta Mektep Müntehi Sınıf Öğrencisi Tevfik, İmam ve Hatip Mektebi öğrencilerinden Muhsin, Türk Ocağı adına da Tayyar Bey birer söylev vermişti. Müftü Efendi tarafından okunan duayı takiben merasim salonuna çıkılmıştı. Orta Mektep öğrencilerinden Kemal Şakir Efendi günün kutsiyetini ve mahiyetini içeren bir hitabede bulunmuştu.⁵³ Düzce mektepleri idarecileri de ilçede düzenlenen etkinlikler çerçevesinde öğrenciler adına tebrikleri kabul etmişti. Ardından Düzce Kaymakamı Mithat Kemal (Algüloğlu) Bey 23 Nisan 1920’yi takip eden süreçte Türk milleti adına yaşanan parlak hadiseleri anımsatarak günün anlam ve önemini vurgulayan bir konuşma yapmıştı. Gençlerin mekteplerine aynı düzen içinde dönmeleri ile tören son bulmuştu. Gece şehir fenerlerle donatılmış ve muhtelif etkinlikler icra edilmişti.⁵⁴

Takip eden yıllarda da Bolu ve ilçelerinde kutlamalar aynı coşkununla devam etmişti. 23 Nisan gününün Himaye-i Etfâl Cemiyeti tarafından 1927 yılı itibarıyla “Çocuk Bayramı” ilan edilmesi ile Bolu’da da Hâkimiyet-i Milliye Bayramı’nın çocuk etkinlikleri ile zenginleştirildiği görülmektedir. Örneğin 23 Nisan 1928’de Mudurnu’da Hâkimiyet-i Milliye ve Çocuk Bayramı, Cumhuriyet İlkokulu’nda düzenlenen etkinliklerle kutlanmıştı. Mudurnu Kaymakamı Abdurrahman Naili (Boratav) Bey’in katılımıyla gerçekleştirilen etkinliklerde öğrenci ve öğretmenler görev almıştı. Etkinlikler kapsamında

⁵³“Türk Ocağı’nda”, *Altın Yaprak*, S.5, 5 Mayıs 1341, s.5-6.

⁵⁴ “Düzce’de Millî ve Dinî Bayramlar”, *Altın Yaprak*, S.5, 5 Mayıs 1341, s.11.

temsil, musiki, halk oyunları icrası ile şiir ve söylevlerin yer almıştı. Ayrıca muhtelif kurumlar için yardım toplamak üzere piyango çekilişi yapılmıştı.⁵⁵

“Mudurnu’da Kutlamalar”, MDKA, 23.04.1928, Envanter No AIB_Cn_1012.

Altındaki fotoğrafta ise aynı gün Mudurnu’daki kutlamalar sırasında okul bahçesinde “Gürbüz olmak, hürmet, temiz ve muntazam gıda istiyoruz” pankartlı çocuklar görülmektedir.⁵⁶ Kutlamalarda melek figürlü kız çocuklarının etkin roller üstlendiği anlaşılmaktadır.

“Mudurnu’da Kutlamalar”, MDKA, 23.04.1928, Envanter No: AIB_Cn_0787.

Mudurnu’da düzenlenen 1931’deki kutlamalar sırasında Cumhuriyet İlkokulu öğrencileri hem temsil icra etmiş hem de musiki dinletisi sunmuştu. Halk oyunları oynanmış, günün anlam ve önemine ilişkin konuşmalar yapılmıştı. Etkinliklerin akabinde zeybek, köylü, asker ve memur kıyafetleri giymiş öğrenciler, Kaymakam Abdurrahman Naili ve Müfettiş Ahmet Bey ile okulun merdivenlerinde altta yer alan fotoğrafı çekilmişlerdi. Fotoğrafta bir kız

⁵⁵ MDKA, 23.04.1928, Envanter No AIB_Cn_1012.

⁵⁶ MDKA, 23.04.1928, Envanter No: AIB_Cn_0787.

öğrenci elinde paralel ve meridyenleri gösteren bir dünya resmi, bir başkası ise çiçek tutar vaziyette yer almıştı.⁵⁷

“Mudurnu’da Kutlamalar”, MDKA, 23.04.1931, Envanter No: AIB_Cn_0964.

Her yıl 23 Nisan’da icra edilen “*Hâkimiyet-i Milliye ve Çocuk Bayramı*” kutlamalarına 1932’den itibaren bütün ülke sathında halkevleri de katılmıştı. Bolu vilayetindeki halkevleri de etkinliklerin hazırlanması ve amacına ulaşması hususunda etkin görevler alıyordu. Bu kapsamda örneğin 23 Nisan 1935 günü sabah 9.30’da Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) binası önünde hazırlanan bir program çerçevesinde mektepler, esnaf cemiyetleri ve halk hazır bulunmuştu. Halkevi Başkanı Mehmet Lütfi Gören ile ilk ve orta mektep öğrencileri birer söylev vermişti. Bunu farklı öğrenciler tarafından okunan şiirler takip etmişti. Törene iştirak edenler halkevi bandosunun iştirakiyle İsmet Paşa caddesini takiben hastane ile belediye mezarlığı önünden geçerek hükümet binasına varmıştı. Burada vali rolüne bürünmüş bir çocuk söylev vermişti. Belediye Reisi Reşat Aker de bir konuşma yapmıştı. Önde halkevi bandosu arkada Orta Mektep Kız ve Erkek Mektebi izci ve öğrencileri, ilk mektep öğrencileri düzenli bir şekilde yeknesak millî kıyafetleri ile halkın arasından geçmişti. Öğrencilerin çarıkları ile çiftçiliği temsil eden bir de pullukları vardı. Bunları takiben esnaf cemiyetleri geçitte yer almıştı.⁵⁸ Bolu’da hareketli ve neşeli geçen 23 Nisan Haftası münasebetiyle akşam halkevi sinemasında öğrenciler tarafından müsamereler düzenlenmişti.⁵⁹ Altaki fotoğrafta bayramlarını içten gelen bir özenle kutlayan Bolulu çocuklar ve öğretmenleri yer almaktadır. Çocukların kıyafetlerinin üzerine “*Bugünün Küçüğü, Yarının Büyüğü*” vecizinin işlendiği görülmektedir.

⁵⁷ MDKA, 23.04.1931, Envanter No: AIB_Cn_0964.

⁵⁸ “Çocuk Bayramı ve Haftası”, *Bolu*, S.993, 25 Nisan 1935, s.1.

⁵⁹ “Bolu’da Çocuk Haftası”, *Ulus*, 29 Nisan 1935, s.2.

“Bolu’da Çocuk Bayramı Şenlikleri”, *Ulus*, 3 Mayıs 1935, s.5.

Bolu gazetesinde Ertuğrul Şevket kaleme aldığı bir yazısında günün anlam ve önemine ilişkin olarak şunları söylemişti:⁶⁰

“Yarımını avuçlarında tutmak isteyenler çocuklarını tam yetiştirenlerdir. Balkan Harbi, Umumi Harb felaketi temelleri çürümüş bir divar gibi üstümüze devrildi. Biz bu moloz yığınının altından Anadolu Savaşı ile kalktık...Sen, çocuğum işte bu acılı günlerde moloz yığınlarını kanlarla ateş rengine boyayanların, moloz yığınlarını benliğimizden atmak için bütün maddi imkanlarını kaybedenlerin bize bıraktıkları en kıymetli bir sevgilisin. Sen bir yıkılış dünyasından bize kalan yıkılmamış tek varlıksın. Biz bizden evvelkilerin ihmali cezasını çektik. Sen bizden kalan bir ihmali görmeyeceksin...”

Ertuğrul Şevket, bu ifadeleri ile Türk çocuklarının şehit ve gazilerin birer yadigârı olduğunu ve ülkenin gelişme yolunda bir dirilişi temsil ettiğini vurgulamıştı.

“23 Nisan 1935’te Bolu Ortaokulu İzcileri Mektep Bahçesinde”, *Bolu Ortaokulu Dergisi*, Resimli Ay Basımevi, S.1, İstanbul 1935-1936, s.36.

⁶⁰ Ertuğrul Şevket, “Çocuğum”, *Bolu*, S.993, 25 Nisan 1935, s.1.

“Halkevi Önünde Kutlamalar”, CDA, 490.1.0.0.1070. 1101.3.37

23 Nisan münasebetiyle Bolu gazetesinde kaleme aldığı bir makalede Münir Müeyyet Bekman ise Türk milletinin öz benliğine kavuştuğu 23 Nisan’ın siyasi, askeri ve sosyal açıdan bir yeniden doğuş anlamı taşıdığını ifade etmişti. Berkman, bu tarihi Türklüğün en güçlü çağına girdiği gün olarak tarif etmişti. Bu çağda sosyal ve pedagojik anlamda çocuk meselesinin büyük değer taşıdığını, Osmanlı idaresinin gerek terbiye gerekse sosyal alanda bu meseleyi ihmal ettiğini belirtmişti. Geçmiş zamanların hatalarından ders almak suretiyle yeni Türk devletinin Türk İstiklal Savaşı’nın daha ilk günlerinden itibaren bin bir yoklukla mücadele ederek Türk çocuğunu korumak için gerekli gayreti gösterdiğini vurgulamıştı. Bekman, Çocuk Esirgeme Kurumu’nun teşkilinin bu doğrultuda yapılan en önemli işlerden biri durumunda olduğunu dile getirmiş ve millî hâkimiyet anlayışı ile çocukları bütünleştiren 23 Nisan Bayramı’nın kutlu bir gün olarak önemine atıfta bulunmuştu.⁶¹

<p>ABURU Sensizi 150 Teneke 2,5 kuruş I L A N A T Satır 5 . girintilere üç ilâzlele güm geçmiş nışlar 10 kuruştur Numara 993 SENE 22</p>	<p>Bolu Haftalık resmi vilâyet gazetesidir</p>	<p>İDARE YERİ Hakkane caddesi vilâyet Mahallesi YAZI İŞLERİ Mahallesi caddeye çıkışta olmasın denemeliye yazılar geri verilmaz Telsiz 2 kânumusan 1935</p>
<p>Hakimiyet-i Milliye ve çocuk bayramı için gelen bir sevinçle kutlandı. Resmi binalar ve bütün şehir bayraklarla ve gece alektirikle baştan başa süslendi</p>		
<p>Çocuğum Yarın bayramın demir pengelerinde tutacak senin coşgun - Yarın, gözlerinde parlayan yaşlarla sana bakacağım, sana bakacağın senin gözünüm, seni duyacağım. Eski kuvvetini kayırdan avuçlarım, yalnız seni sıkışırken yarılacak sen bu gündün yarın için yetiştirilme - Yarın, sen, hadisatı ikkayıl gözetle bakın değil hadisatı yapan hâkimden olmasın - Sen senden olmayacak, senden oluncaya kadar sana hizmet etmeye yenerli, hizmet ettiğimeye kadar kışkırtılacak, senin kafan, kolun kadar kuvvetli olacak. Sen kâfuru ve kulların kuvveti için selâmetini, sen bizim yarınımız için yazacağım.</p>	<p>Emin yerli Kaya Halk Fırkası reisi Emin Yerli Kaya bir kez için müdür müys - girtiler ve dün geri dönüştürdü. Halil Yaman Mahallesi mahalliyeye müdürü Halil Yaman görülen ilâzım ünzerine Müdürüme girmişlerdir. Arz edilmiş, işip çözümlerin yakında bitireceğimize bu günlerde girmişler beklenmektedir. Biz, bu yeni yaptığımız dâimiyamızdan sana iyikolan, en güzel, en iyi, en temiz olanı vereceğiz. İhtisâs Ç Çocuk Esirgeme Kurumunu) na bu acılı günlerden sonra, tam bir hâkimiyetle sarıldık. Türk olan herkes hepimizin barmıştı, hepimizin selâmına ve hâkimiyetine sarıldık.</p>	<p>Teşekkür Bolumuzun yâdını aşarın kıymetli müesseselerinden Bolu Osman Şirketinin, her yıl yaptığı gibi bu yılda Askari yayınına inması için gösterdiği yardımlardan ayrıca 100 lirada tahsis ettiği, sevinçle kabul ettiğimiz komutanlığın bu yolda ki teşakkürüne, şükre ederiz. Maarif haberleri Fezai Cumhuriyet mektebi müdürlerinden Tayfun Bey’in Düzce Çitimi mektebi müdürlerinden - Bursa ke meallim mektebi bu sene çakışmaların baysan Mısrahide - Düzce’de Çitimi ova mektebi muallimliğine - Çoruh’un Eski Çağs muallimi</p>
<p>Çocuk bayramı ve haftası Bir haftadanberi başırlıkla devam eden bu bayramın 23 Nisan 935 Çocuk bayramı ve Halkın yeni milliyet günü hakikatini çok güzel bir surette kutlanmıştır. Düzenlenen bu hafta halk fırkası önünde bir program dahilinde çocuklar, enat cemiyetleri halk kütüphanelerine mahsus olan yerleri tutmuşlardır. İki hafta halkevi reisi Lütfi gören bu çocuk ziyafeti hoşnut oldukları - Örneğin - çok iyi işleri tarafından ve arkası sıra ile ilk çocuk talebeleri birer nutukla meclisimize okudular. Bundan sonra Halkın bayramına katılarak her hafta paza caddesindeki takiben başlangıç ve hâkimiyet önümüzde gelececek milliyet meclisliğine yazıldı.</p>		

“Hâkimiyet-i Milliye ve Çocuk Bayramı”, Bolu, S.993, 25 Nisan 1935, s.1.

23 Nisan aynı yıl Düzce Halkevi’nin düzenlediği bir programla Düzce’de de kutlanmıştı. Millî varlığın önem arz eden bu gününde verilen söylevler halkın coşkunluğunu artırmış, şeker ve bisküvi verilmek suretiyle

⁶¹ Münir Müeyyet Bekman, “23 Nisan ve Çocuk Haftası”, Bolu, S.994, 2 Mayıs 1935, s.1.

çocuklar sevindirilmişti.⁶² İsmet Paşa İlk Mektebi Himaye Hey'eti tarafından 32 yetim çocuğa elbise ve ayakkabı verilmişti. Günün akşamında Halkevi Temsil Komitesi gençleri tarafından "Beş Devirli" piyesi temsil edilmiş, bu suretle: "saltanat hükümetinin yarattığı facia ile cumhuriyet döneminin feyzleri" katılımcıların huzurunda canlandırılmıştı.⁶³ Bolu Maarif Müdürlüğü yayınladığı bir tamimle Çocuk Haftası'nın anlamı üzerinde durmuştu. Bu suretle çocukların ilk tahsil çağından itibaren cemiyet hayatına dâhil edilmesi, büyüklerin yaptığı işlerle alakalandırılması, yeteneklerinin keşfedilmesi ve özellikle ticaret ve sanayi alanında geleceğe hazırlanması konusunun arz ettiği öneme dikkat çekilmişti. Çocukların duygu ve düşüncelerinde eğitici bir rol oynayan çocuk bayramının bu nedenle özel bir öneme sahip olduğu vurgulanmıştı.⁶⁴

Gerede'de de kutlamalar parlak geçmişti. Saat 11'de CHP binası önünde toplanan halk, memur ve mektepliler Cumhuriyet ve İstiklal Marşı'nı söyledikten sonra Ziya Gökalp İlk Mektebi Başöğretmeni Şadi Varlık tarafından coşkun bir söylev irat edilmişti. Takiben resmî erkân tarafından Misak-ı Millî Mektebi ziyaret edilmişti. Mektebin konferans salonunda çocuklar şiir okumuştular. Sınıf ziyaretlerinin ardından çocuklara CHP yetkilileri tarafından defter hediye edilmiş ve şeker dağıtılmıştı. Halkevi İctimai Yardım Şubesi tarafından 50 çocuğa öğle yemeği verilmişti. Öğleden sonra Ziya Gökalp Mektebi tarafından bir müsamere icra edilmişti. Akşam Halkevi Temsil Komitesi gençleri tarafından verilen müsamereler sürekli alkışlarla karşılanmıştı. 25-26 Nisan gecesini Misak-ı Millî Mektebi tarafından verilen müsamere de beğeni ile takip edilmişti. Halkevi İctimai Yardım Şubesi hediyeler vermek suretiyle 35 çocuğu sevindirmişti. Hafta içi kır gezileri düzenlenmişti. Günün anlam ve önemine binaen devlet dairelerinde çocuklar sembolik görevler üstlenmişti.⁶⁵

1936'da TBMM'nin açılışının 16. yıl dönümünde Bolu'nun her tarafı bayraklarla süslenmiş, mektepliler, esnaf cemiyetleri, halk ve memurlar CHP binası önündeki büyük meydanlığa toplanmıştı. Saat 9'da halkevi bandosu İstiklal Marşı'nı çalmış, ilk ve ortaokul öğrencileri birer söylev ve şiir söylemişti. Parti Reisi Emin Yerlikaya kürsüye gelerek 23 Nisan bayramına ilişkin tarihî bilgiler vermiş, günün anlam ve önemini belirterek bu hususta gençlere düşen görev ve sorumlukları dile getirmişti. Kalabalık, belediye meydanlığına hareket etmişti. Burada da öğrenciler tarafından şiirler okunmuş, Sakarya Okulu öğretmenlerinden Fevzi Bey ile Belediye Başkanı Reşat Aker birer söylev

⁶² CDA, 490.1.0.0.982.808.192-194.

⁶³ "Düzce'de 23 Nisan", *Bolu*, S.994, 2 Mayıs 1935, s.1.

⁶⁴ "Bolu Maarif Müdürlüğü'nden", *Bolu*, S.994, 2 Mayıs 1935, s.2.

⁶⁵ "Gerede'de 23 Nisan 935 Çocuk Bayramı", *Bolu*, S.994, 2 Mayıs 1935, s.1.

vermişti. Halkevi bandosu etkinlik sırasında kalabalığın önüne geçerek yürüyüşe eşlik etmişti. İl basımevi, hastane önü ve İsmet Paşa caddesi üzerinden çocuk bahçesine gidilmişti. Nihayetinde CHP parti binası önünde törene nihayet verilmişti.⁶⁶ Etkinlikler kapsamında Feyzi Cumhuriyet, Sakarya ve Gazi Paşa Okullarında müsamereler icra edilmiş, 24 Nisan gecesi ise çocuk balosu düzenlenmişti.⁶⁷ Bolu Belediyesi, Akpınar mahallesinde tesis ettiği bahçeyi 23 Nisan Millî Bayramı vesilesiyle açarak, çocuklara armağan etmişti.⁶⁸

Bir yıl sonra 23 Nisan 1937’de kutlamalar çerçevesinde her sene olduğu gibi resmi daireler, müesseseler evler ve dükkânlar bayraklarla donatılmıştı. Güneşli hava içinde CHP binası önüne gidilmişti. Vali vekili, alay kumandanı, daire reisleri, memurlar, esnaf cemiyetleri, mektepler ve binlerce kişiden oluşan halk tören alanında hazır bulunmuştu. Şehir bandosunun çaldığı İstiklal Marşı ile tören başlamıştı. Alkışlar arasında ilk mektep başmuallimlerinden Seyfi Bey ve Bolu gençlerinden Reşat Yılmaz tarafından günün anlam ve önemini belirten söylevler verilmişti. Bando önde olmak suretiyle şehrin ana yolları takip edilerek belediye önüne gelinmiş, burada da öğrenciler tarafından güzel ve veciz şiirler okunmuştu. İlk mektepler tarafından verilen müsamereler beğeni toplamıştı. 24 Nisan akşamında Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından çocuklara yardım temin etmek üzere verilen “*çocuk balosu*” özellikle takdir toplamıştı. Feyzi Cumhuriyet ve Sakarya İlkokulları canlı ve zengin programları ile göz doldürmüştü.⁶⁹ Düzce’de ise 23 Nisan Çocuk Bayramı Kaymakam İsmail Hakkı Baykal’ın riyasetinde teşkil edilen bir komitenin oluşturduğu zengin bir programla idrak edilmişti. İlçe baştanbaşa bayraklarla donatılmıştı. 22 Nisan gecesi İsmet Paşa İlk Mektebi öğrencileri tarafından saatlerce devam eden ve büyük bir beğeni toplayan bir temsil verilmişti. 23 Nisan günü ise saat 9’da bütün mektepler; önlerinde halkevi bandosu ve arkalarında Orta Mektep izcileri, millî teşekküller ve ellerinde bayrakları ile bütün ilçe halkı olduğu halde belediye meydanında toplanmıştı. Belediye Reisi İsmail Öztürk çocukların bayramını tebrik etmiş; onlara şeker ve bisküvi ikram etmişti. Kafile oradan hareketle CHP binası önüne gelmiş, birçok hatip ve öğrenci tarafından günün anlam ve önemini ifade eden konuşmalar yapılmıştı. Parti adına idare heyetinden Ferit Mancarcı tarafından Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa’nın azmi ve kudretli hamleleriyle açılan TBMM’nin tarihî hizmetleri ile erişilen cumhuriyet rejiminin feyzleri anlatılmıştı. Cumhuriyet hükümetinin hâlihazırdaki dış siyaseti ve kazandığı başarılar ile 23 Nisan gününün çocuklara bayram olarak verilmesindeki anlam millî duygularla ifade

⁶⁶ “23 Nisan Merasimi”, *Bolu*, S.1043, 30 Nisan 1936, s.1.

⁶⁷ “23 Nisan Çocuk Bayramı”, *Bolu*, S.1042, 23 Nisan 1936, s.1.

⁶⁸ “Çocuk Bahçesi”, *Bolu*, S.1043, 30 Nisan 1936, s.2.

⁶⁹ “23 Nisan Bayramı”, *Bolu*, S.1093, 29 Nisan 1937, s.1; “Çocuk Haftasında”, *Bolu*, S.1094, 6 Mayıs 1937, s.2.

edilmişti. Belediyenin 23 Nisan münasebetiyle İstanbul'dan özel olarak getirttiği 2 film günde 3 defa olmak üzere çocuklara ücretsiz bir şekilde gösterilmişti. Gece ise Orta Mektep öğrenci ve öğretmenleri tarafından mektep salonunda verilen müsamereler muhitin takdirini toplamıştı. 24 Nisan gecesinde Namık Kemal ve Azmi Millî Mektebi öğrencileri, Namık Kemal Mektebi salonunda ortak bir müsamere vermişti. Müsamerede Sevr ve Lozan Muahedeleri birer perde halinde gösterilmiş, talebelerin başarılı temsilleri seyircileri duygulandırmıştı. Öğrencilerden biri de “*Senin Aklın Ermez*” adlı bir monoloğu başarıyla dillendirmişti. Bir kız ve bir erkek öğrenci zeybek oynamak suretiyle halkın takdirini toplamış, hatta bu beğeni nedeniyle gösteri ertesi gece tekrarlanmıştı.⁷⁰

Çalışmada son olarak, millî hâkimiyetin ilânının 1938'e tekabül eden 18. yıl dönümü ile çocuk bayramının Bolu'daki yansımalarına yer verilecektir. Söz konusu yıl dönümüne ilişkin kutlamalarda yer almak üzere merkeze yakın ilçelerden, nahiyelerden ve köylerden Bolu'ya doğru bir akın olmuştu. Bu münasebetle halkevinde bir toplantı yapılmıştı. Bu sırada söz konusu dönemde Kırşehir ve Yozgat havalisinde meydana gelen deprem nedeniyle felâketzedelere yardım temin etmek amacıyla bir de komite teşkil edilmişti. Bolu Kızılay Kurumu'na yardımcı olmak üzere teşkil edilen bu komite çamaşır, gömlek, çorap, zahire ve para yardımı toplamak için çalışmalara başlamıştı.⁷¹ Bayram münasebetiyle halkevi salonunda çocuk balosu düzenlenmişti. Ayrıca Feyzi Cumhuriyet, Sakarya ve Gazi Paşa ilkokulları öğrencileri tarafından belediye sinemasında birer müsamere verilmişti.⁷² Düzce'deki kutlamalar da coşkun bir şekilde geçmişti. Tören yerinde şiirler okunmuş ve resmî erkân tarafından çocukların bayramı tebrik edilmişti. Ardından bütün öğrenciler parti ve belediye binaları önünden yürüyerek mekteplerinin önüne gelmişti. Muhtelif mevkilerde kalabalık gruplar halinde bulunan halkın önünde her mektep planlanan programları dâhilinde etkinliklerini icra etmişti.⁷³

Sonuç

TBMM'nin açılışını simgeleyen 23 Nisan günü 1921'de millî bayram olarak ilan edilmiştir. Bahse konu “*23 Nisan Millî Bayramı*” siyasi gelişmeler doğrultusunda saltanatın kaldırılması münasebetiyle TBMM tarafından kabul edilen “*Hâkimiyet Bayramı*” ve sosyal gelişmelerle ilintili olarak Himaye-i Etfâl Cemiyeti tarafından organize edilen “*Çocuk Günü/Bayramı*” ile bütünleşerek “*Hâkimiyet-i Milliye ve Çocuk Bayramı*” adı ile kutlanmaya başlanmıştır. Takip eden süreçte 1935'te çıkarılan kanun ile kabul edilen “*Ulusal Egemenlik Bayramı*”

⁷⁰ “Düzce'de Çocuk Bayramı”, *Bolu*, S.1094, 6 Mayıs 1937, s.2.

⁷¹ “Bolu'da Esaslı Tedbirler Alındı”, *Ulus*, 25 Nisan 1938, s.2.

⁷² “Çocuk Bayramı”, *Ulus*, S.1145, 28 Nisan 1938, s.1.

⁷³ “Düzce'de Çocuk Haftası”, *Ulus*, S.1145, 28 Nisan 1938, s.1-2.

ise hem “23 Nisan Millî Bayramı”nı hem bu vesileyle yürürlükten kaldırılan “Hâkimiyet Bayramı”nı hem de kanun ile tayin edilmemekle birlikte 23 Nisan kutlamaları içinde kendine yer bulan “Çocuk Bayramı”nı kapsar bir duruma gelmiştir. Bu nedenle bayramın gelişim süreci 1921 ve 1935’te kanun ile belirlenen adlarından farklı olarak kamuoyunda “Hâkimiyet-i Milliye ve Çocuk Bayramı” adı ile yer etmiştir. Siyasi, sosyal ve kültürel yönleri ile Türk millî kimliğinin önemli unsurlarından biri hâline gelen bu bayram; sürekliliği, geçmiş ve gelecek nesiller arasında oynadığı köprü rolü, halk üzerinde yarattığı moral ve motivasyon özellikleri ile önem arz etmiştir.

Millî Mücadele yıllarında hem işgal hem de isyan tehlikesi ile karşı karşıya kalan Bolu halkı millî hâkimiyetin anlam ve önemini en iyi idrak eden vatanperverler arasında yer almıştır. TBMM’nin açılışı münasebetiyle bütün ülkede Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün manevi refakati altında kutlanan bayram, Bolu ve ilçelerinde de çocuklara yönelik etkinliklerle bir arada değerlendirilmiştir. Büyük bir heyecan ve coşku içinde kutlanan bayram her geçen yıl daha da genişleyen programlarla icra edilmiştir. Bolu halkı ile Bolu CHP teşkilatı, valilik, kaymakamlıklar, belediyeler, Türk Ocakları, halkevleri, Himaye-i Etfâl Cemiyeti ve diğer sosyal müesseseler ve eğitim kurumları bu kutlamaların içinde yer almıştır. Bayram vesilesiyle resmî erkân ve halk bir araya gelmiş, birlik ve beraberlik duygularını perçinleyen çeşitli sosyal ve kültürel etkinlikler düzenlenmiştir. Anadolu’nun işgalden kurtuluşu ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu yolunda verilen bağımsızlık mücadelesi, millî iradenin idareyi ele alma ve kurumlaşma süreci dile getirilmiş, bu uğurda şehit düşenler ve gaziler yâd edilmiştir. Bunun yanı sıra ülkenin geleceğini temsil eden çocuklara yönelik muhtelif etkinlikler vesilesiyle yeni nesillere devlet ve millet tarafından verilen önem dile getirilmiştir. Bu münasebetle Himaye-i Etfâl Cemiyeti adına yardım faaliyetlerinde bulunulmuştur.

Söz konusu bayram kutlamaları millî istiklale azmeden ve hâkimiyet-i milliye düsturunu benimseyen Bolu halkının TBMM’ye desteğini göstermiştir. Böylece yeni devleti teşkil eden temel değerlere olan inanç, güven ve bağlılık ifade edilmiş; millî ruh ve heyecan taze tutulmuştur. Hâkimiyet-i milliye anlayışı içinde doğan, büyüyen ve bu düsturu gelecek nesillere taşıyacak olan çocuklara verilen önem gözler önüne serilmiştir. Simgesel özellikleri ve millî hafızada edindiği yer ile bu bayramlar Bolu halkının sosyal ve kültürel hayatında derin izler bırakmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

-Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Tarihi Arşivi

CDA, 490.1.0.0.982.808.192-194.

CDA, 490.1.0.0.1070. 1101.3.37.

- Mudurnu Dijital Kent Arşivi

MDKA, 23.04.1928, Envanter No AIB_Cn_1012.

MDKA, 23.04.1928, Envanter No: AIB_Cn_0787.

MDKA, 23.04.1931, Envanter No: AIB_Cn_0964.

Resmî Yayınlar

“12 Rebiü'l-Evvel Gecesiyle Gününün Millî Bayram Addine Dair Kanun”, *Resmî Ceride*, 28 Teşrin-i Evvel 1339, No:38, Kabul Tarihi: 24 Teşrin-i Evvel 1339, Kanun No: 362.

“23 Nisanın Millî Bayram Addine Dair Kanun”, *Ceride-i Resmiye*, 2 Mayıs 1337, No:13, Karar Tarihi: 23 Nisan 1337, No:112.

“Sinob Mebusu Dr. Rıza Nur Beyle Arkadaşlarının, Hilâfetin Hanedanı Âli Osman'a Aid Olduğuna ve Halifenin Bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince İntihab Olunacağına Dair Takriri”, *TBMM ZC*, C.24, D.1, İ.130, 1.11.1338.

“Sivas Mebusu (Sabık) Rauf Beyin, Saltanatı Şahsiyenin İlgasına Müsadif Leylei Velâdeti Risaletpenahi Olan Ayın 2 Rebiyülevvel 1340 Gününün İddi Millî Addi Hakkında Teklifi ve Burdur (Sabık) Mebusu İsmail Subhi Beyin 2 Teşrinisani 1338 Gecesi ve Gününün Millî Saltanat Bayramı Addi Hakkında Kanun Teklifi Ve Lâyiha Encümeni Mazbatası, *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.3, D.II, C.3, İ.41, 24 Teşrinievvel 1339.

TBMM Kavanin Mecmuası, C.1, Türkiye Büyük Millet Meclisi, H. 1341 (R. 1338), Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1338.

Türk İstiklâl Harbi, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921), C.VI, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları Seri No:1, Ankara 1974.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuku Hâkimiyet ve Hükümrinin Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Heyeti Umumiye Kararı”, *Düstur*, 3. Tertip, C.3, 1-2 Teşrin-i Sâni 1338, No.308.

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, Ankara 1927.

“Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun”, *Resmî Gazete*, 1 Haziran 1935, S.3017, Kabul Tarihi: 27.5.1935, Kanun No: 2739.

“Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun”, *Resmî Gazete*, 19 Mart 1981, S.17284, Kanun No:2429, Kabul Tarihi:17/3/1981.

“Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkındaki 2739 Sayılı Kanuna Ek Kanun”, *Resmî Gazete*, 4 Temmuz 1938, S.3950, Kabul Tarihi: 20.6.1938, Kanun No: 3466.

Telif-Tetkik Eserler

AKIN, Veysi, *Bir Devrin Cemiyet Adamı Doktor Fuat Umay*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2001.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, (1919-1927), Başbakanlık Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyânnâmeleri, Başbakanlık Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1964.

BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

SALMAN BOLAT, Bengül, *Millî Bayram Olgusu ve Türkiye’de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

CEBESOY, Ali Fuat, *Millî Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2000.

EVCİN, Erol, *Birinci Dünya Savaşından Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşuna Bolu ve Çevresi (Olaylar ve İz Bırakanlar)*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.

GOLOĞLU, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi-III, 1920 Üçüncü Meşrutiyet Birinci Büyük Millet Meclisi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.

GÜNEŞ, İhsan, *Atatürk Dönemi Türkiye’sinde Milletvekili Seçimleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (1919-1935), İstanbul 2017.

GÜVEN, Cemal, “Hâkimiyet-i Milliye Bayramı”, *Akademik Araştırmalar*, Editörler Coşkun Arslan, Erdal Hamarta, Sabahattin Çiftçi, Mustafa Uslu, Çizgi Kitabevi, Aralık 2020, ss.366-377, ISBN: 978-605-196-545-1.

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, AKDITYK TTK Yayınları, Ankara 2000.

MUMCU, Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996.

OLGUN, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008.

ÖZKAYA, Yücel, *Türk İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, Ankara 1981.

SARIKAYA, Makbule, *Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935*, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011.

SELEK, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, C.I, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2000.

TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, *Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, C.1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.

_____, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, Mütareke Cumhuriyet ve Atatürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.

TURAN, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

Sürelî Yayınlar

"23 Nisan 1935 Gününde Bolu Ortaokulu İzcileri Mektep Bahçesinde", *Bolu Ortaokulu Dergisi*, Resimli Ay Basımevi, S.1, İstanbul 1935-1936, s.36.

"23 Nisan Bayramı", *Bolu*, S.1093, 29 Nisan 1937, s.1.

"23 Nisan Çocuk Bayramı", *Bolu*, S.1042, 23 Nisan 1936, s.1.

"23 Nisan Merasimi", *Bolu*, S.1043, 30 Nisan 1936, s.1.

"23 Nisan", *Hâkimiyet-i Milliye*, S.1107, 27 Nisan 1924, s.1.

AKBAYRAK, Hasan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Millî Bayramlar", *Tarih ve Toplum*, S.43, Temmuz 1987, s.31.

Akçuraoğlu Yusuf, "Yetimlerimizi Unutmayalım", *Hâkimiyet-i Milliye*, S.1408, 23 Nisan 1925, s.2.

AKIN, Veysi, "23 Nisan Millî Hâkimiyet ve Çocuk Bayramı'nın Tarihi", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.II, S.3, 1997, ss.91-94.

ALKAN, Mehmet Ö. En Doğru Bildiğinden Kuşkulanmak-5, 23 Nisan'ın Gayri Resmî Tarihi", *Toplumsal Tarih*, S.208, Nisan 2011, ss.52-62.

BEKMAN, Münir Müeyyet, "23 Nisan ve Çocuk Haftası", *Bolu*, S.994, 2 Mayıs 1935, s.1.

"Bolu Hükümet Konağı Önünde İcra Edilen 23 Nisan 1923 Kutlamaları Çerçevesinde Ortada 4. Fırka Komutanı ve Bolu Mutasarrıf Vekili Miralay Nâzım Olmak Üzere Bolu Erkânı", *Çele*, S.21, Ocak 1965, s.24.

"Bolu Maarif Müdürlüğü'nden", *Bolu*, S.994, 2 Mayıs 1935, s.2.

"Bolu'da Çocuk Bayramı Şenlikleri", *Ulus*, 3 Mayıs 1935, s.5.

"Bolu'da Çocuk Haftası", *Ulus*, 29 Nisan 1935, s.2.

"Bolu'da Esaslı Tedbirler Alındı", *Ulus*, 25.4.1938, s.2.

"Çocuk Bahçesi", *Bolu*, S.1043, 30 Nisan 1936, s.2.

"Çocuk Bayramı ve Haftası", *Bolu*, S.993, 25 Nisan 1935, s.1.

"Çocuk Bayramı", *Hâkimiyet-i Milliye*, S.2080, 23 Nisan 1923, s.1.

"Çocuk Bayramı", *Ulus*, S.1145, 28 Nisan 1938, s.1.

"Çocuk Haftasında", *Bolu*, S.1094, 6 Mayıs 1937, s.2.

"Düzce'de 23 Nisan", *Bolu*, S.994, 2 Mayıs 1935, s.1.

"Düzce'de Çocuk Bayramı", *Bolu*, S.1094, 6 Mayıs 1937, s.2.

"Düzce'de Çocuk Haftası", *Ulus*, S.1145, 28 Nisan 1938, s.1-2.

"Düzce'de Millî ve Dinî Bayramlar", *Altın Yaprak*, S.5, 5 Mayıs 1341, s.11.

EVCİN, Erol, "Bolu Basınında Millî Mücadele", *Belleten*, C.76, S.277, 2012, ss.973-1032.

_____, Millî Mücadele Döneminde Bolu Livasında Düzenlenen Mitingler, İhtifâller ve Tezahürât", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXVII, S.80, Temmuz 2011, ss.241-292.

Falih Rıfkı, "Çocuklarımız İçin", *Hâkimiyet-i Milliye*, S.1408, 23 Nisan 1925, s.1.

"Gerede'de 23 Nisan 935 Çocuk Bayramı", *Bolu*, S.994, 2 Mayıs 1935, s.1.

"Hâkimiyet-i Milliye ve Çocuk Bayramı", *Bolu*, S.993, 25 Nisan 1935, s.1.

"Himâye-i Etfâl Merkez-i Umûmîsi'nin Beyannamesi", *Hâkimiyet-i Milliye*, S.2079, 22 Nisan 1927, s.1

KARAMANOĞLU, Muhsin, "Fıkra ve Geçmişten Hatıralar", *Çele*, S.21, Ocak 1965, ss.20-24

OKAY, Cüneyd, "İlk Çocuk Bayramı", *Toplumsal Tarih*, S.40, Nisan 1997, s.17.

SARIKAYA, Makbule, "Cumhuriyet Türkiye'sinin İlk Çocuk Haftası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.25, S.75, 2009, ss.465-494.

ŞAHİNGÖZ, Mehmet, "Osmanlı'dan Millî Mücadele'ye İstiklâl-i Osmanî Günü Kutlamaları", *Yeni Türkiye Dergisi (Osmanlı Özel Sayısı)*, C.1, Ankara 1999, ss.194-201.

ŞEVKET, Ertuğrul, "Çocuğum", *Bolu*, S.993, 25 Nisan 1935, s.1.

"Türk Ocağı'nda", *Altın Yaprak*, S.5, 5 Mayıs 1341, s.5-6.

"Vatan Yavruları Namına", *Cumhuriyet*, S.1061, 22 Nisan 1927, s.1.

MEHMED MEMDUH PAŞA'NIN
"YEMEN ISLÂHÂTI VE BA'ZI MÛTÂLA'ÂT"
İSİMLİ ESERİNİN İÇERİĞİ VE KAYNAK DEĞERİ*

Biray ÇAKMAK**

Muhsin ÖZTÛRK***

Özet

Çalışmada Mehmed Memduh Paşa'nın telif ettiği "Yemen Islâhâtı ve Ba'zı Mûtâla'ât" isimli eserin içeriği ve kaynak değeri ele alınmıştır. Öncelikle müellif Mehmed Memduh Paşa'nın biyografisine kısaca değinilmiştir. Daha sonra ilgili eserin içeriği değerlendirilmiş, eserde yer alan bilgilerin kaynak değeri sorgulanmıştır. Neticede Mehmed Memduh Paşa'nın eserinde ele aldığı ya da kaynak göstermeden yayınladığı belgelerin büyük kısmının Osmanlı Arşivi'nde yer aldığı tespit edilmiştir. Eserin büyük ölçüde belge neşri olduğu görölmüştür. Bu sayede eserdeki bilgileri arşiv belgeleri ile karşılaştırma, müellif bilgilerini tevsik/teyid etmek imkânı doğmuştur.

Anahtar Kelimeler: Biyografi, Mehmed Memduh Paşa, Osmanlı Arşivi, Yemen Islâhâtı ve Ba'zı Mûtâla'ât, Yemen Meselesi.

CONTENT AND SOURCE VALUE OF MEHMED MEMDUH PASHA'S WORK NAMED
"YEMEN ISLÂHÂTI VE BA'ZI MÛTÂLA'ÂT"

Abstract

In this study, the content and source value of the work named "Yemen Islâhâtı ve Ba'zı Mûtâla'ât", which was copyrighted by Mehmed Memduh Pasha, is discussed. Primarily, the biography of the author Mehmed Memduh Pasha is briefly mentioned. Then, the content of the relevant work was evaluated and the source value of the information contained in the work was questioned. Consequently, it has been determined that most of the documents that Mehmed Memduh Pasha dealt with in his work or published without citing the source are in the Ottoman Archives. It was seen that the work is largely a document publication. By this means, it has become possible to compare the information in the work with archival documents and to certify/confirm the author's information.

Keywords: Biography, Issue of Yemen, Mehmed Memduh Pasha, Ottoman Archives, Yemen Islâhâtı ve Ba'zı Mûtâla'ât.

* Çalışma, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Biray ÇAKMAK danışmanlığında, Muhsin ÖZTÛRK tarafından hazırlanmakta olan "Mehmed Memduh Paşa ve 'Yemen Islâhâtı ve Ba'zı Mûtâla'ât' İsimli Eseri" başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. e-posta: biray.cakmak@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9753-4313

*** Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. e-posta: muhsin0782@hotmail.com, ORC ID: 0000-0001-8828-1625

Mehmed Memduh Paşa

1839 yılında İstanbul'da doğan Mehmed Memduh Efendi, Mustafa Mazlum Fehmi Paşa'nın oğludur. Bayezid ve Vâlîde Erkek Rüşdiye Mekteplerinde tahsil gördü. Hâriciye Nezâreti Mektûbî Odası'na mülazemetle altı yıl devam etti. 1861 yılında Mâbeyn-i Hümâyûn Kâtibliği'ne tayin edildi (BOA. DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84). 2 Kasım 1861 tarihinde Amedî-i Dîvân-ı Hümâyûn Odası halifeliğine atandı (BOA. A. DVN. 172/5, 30 Ekim 1861/25 R 1278; BOA. İrâde. Dâhiliye. 480/32276, 1 Kasım 1861/27 R 1278). 19 Eylül 1872 tarihinde Maârif Nezâreti Mektûpçuluğu'na tayin edildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 656/45658, 18 Eylül 1872/15 B 1289). 4 Aralık 1874 tarihinde irade-i seniye ile *rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisî* tevcih edildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 692/48384, 3 Aralık 1874/23 L 1291). 21 Ekim 1875 tarihinde Sadâret Mektûpçuluğu'na (BOA. İrâde. Dâhiliye. 709/49647, 20 Ekim 1875/20 N 1292), 1 Ocak 1877 tarihinde Mâliye Nezâreti Mektûpçuluğu'na atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 739/60461, 1 Ocak 1877/15 Z 1293). 1878 yılında yapılan tensikat nedeniyle açıkta kaldı (BOA. DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84). 19 Kasım 1881 tarihinde Şûrâ-yı Umûr-ı Mâliye azalığına atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 839/67467, 16 Kasım 1881/23 Z 1298). 13 Kasım 1882 tarihinde Şûrâ-yı Devlet azalığına 5000 kuruş maaşla naklen atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 869/69478, 13 Kasım 1882/2 M 1300). Bu esnada geçici olarak kurulan çeşitli komisyonlarda üye olarak görev yaptı (BOA. DH. MKT. 1891/35, 19 Kasım 1891/16 R 1309; BOA. DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84).

Mehmed Memduh Bey 15 Temmuz 1887 tarihinde irade-i seniye ile 17000 kuruş maaşla Konya Vilâyeti Vâlîliği'ne atandı. Aynı zamanda *rütbe-i bâlâ* tevcih edildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1295/102305, 17 Temmuz 1887/25 L 1304). 9 Nisan 1889 tarihinde yine irade-i seniye ile becâyîş sûretiyle Sivas Vilâyeti Vâlîliği'ne tayin edildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1130/88237, 9 Nisan 1889/8 Ş 1306). Sivas'ta yaklaşık dört yıl görev yaptı. Sadrazam Cevat Paşa'nın 13 Kasım 1892 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne yazdığı arz tezkiresi üzerine 16 Kasım 1892 tarihinde çıkan irâde-i seniye ile azledildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1299/30 (1310R-31), 16 Kasım 1892/25 R 1310; BOA. BEO. 7950, 18 Kasım 1892/27 R 1310). 30 Temmuz 1893 tarihinde çıkan irade-i seniye ile 6000 kuruş mazûliyet maaşı tahsis edildi (BOA. İrâde. TKS. 2/17 (1311M-2), 30 Temmuz 1893/16 M 1311). 13 Aralık 1893 tarihinde çıkan irade-i seniye ile 17000 kuruş maaş ve 200 lira harcırahla Ankara Vilâyeti Vâlîliği'ne atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1310/10 (1311C-10), 13 Aralık 1893/4 C 1311; BOA. İrâde. Husûsî. 19/11 (1311C-011), 13 Aralık 1893/4 C 1311). 29 Temmuz 1894 tarihinde *rütbe-i sâmiye-i vezâret* tevcih edildi (BOA. İrâde. Taltîfât. 58/8 (1312M-108), 29 Temmuz 1894/25 M 1312). Kariyerindeki en yüksek mevkiye 6 Kasım 1895 tarihinde çıktı. 40000 kuruş maaşla Ankara Vilâyeti

Vâlîliği'nden naklen Dâhiliye Nâzırlığı'na atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1328/38 (1313Ca-50), 6 Kasım 1895/18 Ca 1313).

Mehmed Memduh Paşa, Ağustos 1908 tarihine kadar Dâhiliye Nâzırı olarak 12 yıl, 8 ay, 25 gün görev yaptı (BOA. ŞD. 1081/74, 4 Ekim 1908/8 N 1326). Nâzırlığı esnasında hizmeti ve sadakati sebebiyle II. Abdülhamit tarafından çeşitli nişan ve madalyalarla ödüllendirildi. 13 Mart 1896 tarihinde birinci rütbeden nişân-ı âlî-i Osmanî (BOA. DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84-85), 22 Ağustos 1898 tarihinde murassa mecîdî nişanı (BOA. İrâde. Taltîfât. 148/39 (1316R-123), 22 Ağustos 1898/4 R 1316), 13 Temmuz 1899 tarihinde murassa nişân-ı âlî-i Osmanî (BOA. İrâde. Taltîfât. 181/87 (1317 Ra-087), 13 Temmuz 1899/4 Ra 1317), 23 Aralık 1902 tarihinde murassa iftihâr nişanı (BOA. İrâde. Taltîfât. 291/76 (1320N-076), 23 Aralık 1902/22 N 1320; BOA. Y. PRK. AZJ. 46/114, 29 Mart 1903/29 Z 1320) ile taltif edildi. 30 Ağustos 1897 tarihinde Yunan Muhaberesi Madalyası (BOA. DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84-85), 28 Ocak 1901 tarihinde altın liyakat madalyası (BOA. İrâde. Taltîfât. 240/50 (1318L-050), 28 Ocak 1901/7 L 1318) verildi. Ayrıca 1898 yılında Almanya İmparatoru birinci rütbeden *Aigle Rouge (Kızıl Kartal)* nişanı (BOA. İrâde. Taltîfât. 156/41 (1316C-189), 13 Kasım 1898/28 C 1316), 1897 yılında Bulgaristan Emâreti *Saint Aleksandır* nişanı (BOA. İrâde. Taltîfât. 119/5 (1315R-075), 2 Eylül 1897/4 R 1315), 1901 yılında Rusya Devleti birinci rütbeden *Aigle Blanc (Beyaz Kartal)* nişanı (BOA. İrâde. Taltîfât. 245/25 (1318Za-150), 9 Mart 1901/18 Za 1318), 1900 yılında İran Şahı birinci rütbeden *Hamâ'ilî Yeşil Şîr û Hûrşîd* nişanı (BOA. DH. MKT. 2414/120, 16 Ekim 1900/21 C 1318; BOA. İrâde. Taltîfât. 232/12 (1318B-162), 12 Kasım 1900/19 B 1318) verdi.

II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra Dâhiliye Nâzırlığı'ndan istifasını müteakip 20 Ağustos 1908 tarihinde Sadâret'e takdim ettiği istidanâme ile tekâüdünü istedi (BOA. BEO. 253397, 21 Ağustos 1908/23 B 1326). 14 Ekim 1908 tarihinde çıkan irade-i seniye ile 27000 kuruş maaşla emekli edildi (BOA. İrâde. TKS. 20/65 (1326N-10), 14 Ekim 1908/18 N 1326). Bu arada II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip 5 Ağustos 1908 tarihinde tutuklandı (BOA. Y. EE. KP. 32/3171, 8 Ağustos 1908/10 B 1326). 3 Eylül 1908 tarihinde Sadâret emriyle Büyükkada'da zorunlu ikamete tâbi tutuldu (BOA. ZB. 353/2, 3 Eylül 1908/21 Ağustos 1324). Burada *idâre-i keyfiye* ile 9 ay ailesiyle kaldı (Mehmed Memduh, 1328b: 2). 31 Mart Vak'ası sonrasında İstanbul II. Dîvân-ı Harb-i Örfisi 21 Mayıs 1909 tarihinde kalebend olarak İstanbul'dan sürgün edilmesine karar verdi (BOA. İrâde. Askerî. 85/57 (1327Ca-107), 24 Mayıs 1909/4 Ca 1327). 26 Mayıs 1909 tarihinde Meclis-i Vükelâ Sakız Adası'na sürgün edilmesini kararlaştırdı (BOA. MV. 128/14, 26 Mayıs 1909/6 Ca 1327; BOA. BEO. 266831, 27 Mayıs 1909/7 Ca 1327). 27 Mayıs 1909 tarihinde Sakız Adası'na gönderildi (BOA. ZB. 495/33, 27 Mayıs 1909/14 Mayıs 1325). Sakız Adası'ndaki kalebend cezası sağlık sorunları sebebiyle 1

Ağustos 1909 tarihinde cezârebend cezasına tahvil edildi (BOA. DH. SYS. 54-1/2-14, 16 Mayıs 1911/17 Ca 1329; BOA. DH. MKT. 2889/63, 2 Ağustos 1909/15 B 1327; BOA. DH. MKT. 2889/63, 2 Ağustos 1909/15 B 1327). Mayıs 1912 tarihinde Sakız Adası'ndan İzmir'e sevk edildi (Mehmed Memduh, 1328a: 101-102; BOA. DH. MUİ. 158/59, 28 Mayıs 1912/11 C 1330). Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin kurulması üzerine örfî idare kaldırıldı. 30 Temmuz 1912 tarihinde genel af ilan edildi. Mehmed Memduh Paşa affedildi (Polat, 2018: 235-236, 374). Bu sayede İzmir'den İstanbul'a geldi.

Memuriyet hayatında ve özellikle sürgün yıllarında mesâisini telîfâta hasretti. Tarih ve edebiyat alanlarında çok sayıda eser kaleme aldı. Yemen Islâhâtı ve Ba'zı Mütâla'ât, Miftâh-ı Yemen, Feverân-ı Ezmân, Tasvîr-i Ahvâl Tenvîr-i İstikbâl, Serâ'ir-i Siyâsiye ve Tahavvülât-ı Esâsiyye, Esvât-ı Sudûr, Hal'ler-İclâslar, Mirât-ı Şu'ûnât, Kuvvet-i İkbâl-Alâmet-ı Zevâl yaşadığı dönemle ilgili gözlem, tecrübe ve düşüncelerini dercettiği tarihle ilgili eserleridir. Edebî alanda Dîvân-ı Eş'âr, Eser-i Memdûh, Berg-i Sebz ve Bedâyi-i Âsâr isimli eserlerini kaleme aldı. Alphonse de Lamartine'den ve Adolphe Ganot'dan çeviriler yaptı (BOA. DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84).¹

Eserin İçeriği ve Kaynakları

1. Yemen Kıt'ası Hakkında Ba'zı Mütâla'ât

İlgili kısımda Yemen ve Yemen Meselesi hakkında gözlemlerine, tercübelerine ve Dâhiliye Nâzırı sıfatıyla icraatlarına dayalı bilgiler verir, meseleyle ilgili kanaatlerini ortaya koyar. 1895 yılından itibaren yaşanan süreci ana hatları ile aktarır. Yemen Meselesi ile ilgili muhtelif tedkikler yaptığını ifade eder. Mehmed Memduh Paşa'nın Dâhiliye Nâzırı atandığı 1895 yılında Yemen Vilâyeti Vâlîsi ve 7. Ordu Kumandanı Müşîr Ahmed Feyzî Paşa'dır.² Kariyerini Yemen'de tamamlayan Feyzî Paşa, asileri askerî tedbirlerle bertaraf etmeye

¹ Mehmed Memduh Paşa hakkında verilen bilgiler Çakmak-Öztürk 2021: 988-1019'dan özetlenmiştir. Mehmed Memduh Paşa hakkında ayrıca bkz. Kurşun, 2003: 495-497; Aslantaş, 2001: 185-195; Karaman, 2020.

² Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne ve 7. Ordu Kumandanlığı'na 25 Haziran 1891 tarihinde çıkan irade-i seniye ile Ferik Hasan Edip Paşa atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1233/96568, 7 Temmuz 1891/30 Za 1308, lef 2). Hasan Edip Paşa'nın görevi 1 Aralık 1891 tarihinde sona erdi. Aynı tarihte Yemen Umum Kumandanı Ahmed Feyzî Paşa, müşîrlik rütbesi tevcih edilerek Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne ve 7. Ordu Kumandanlığı'na tayin edildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1251/98133, 1 Aralık 1891/28 R 1309, lef 1). 2 Aralık 1891 tarihinde çıkan irade-i seniye ile tayinin gazetelerde ilan edilmesi emredildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1253/98322, 2 Aralık 1891/29 R 1309, lef 1). Ahmed Feyzî Paşa'ya kısa süre sonra vezâret rütbesi verildi (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1253/98353, 8 Aralık 1891/6 Ca 1309, lef 1). Ahmet Feyzî Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne atandığı Mayıs 1898 tarihine kadar görevinde kaldı. Yemen Vilâyeti ile 7. Ordu Kumandanlığı'nın kuruluşu hakkında bkz. Akalın-Şimşek, 2017: 31.

çalışır. Daha sonra Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne Hüseyin Hilmi Paşa atanır.³ Heyet-i Islâhiye ile birlikte Yemen'e gönderilir. Verilen talimâtnameye göre görev yapan Hüseyin Hilmi Paşa, asâyişi temin için çalışır. Heyet-i Islâhiye ile birlikte alınması gereken tedbirleri ve yapılması gereken ıslâhâtı havi mazbataları ve layihaları Bâb-ı Âlî'ye sunar. Ancak Sadâret, çeşitli bahanelerle gereğini yapmaz. Altı yıllık Sadâreti'nde Halil Rifat Paşa'nın zaafiyeti ile Ferid Paşa'nın Sadâreti'nde *Vilâyât-ı Selâse'*den dolayı Avrupalı devletlerin baskıları ile meşgul olmak zorunda kalması ve Sadrazam Ferid Paşa ile Hüseyin Hilmi Paşa arasındaki anlaşmazlık, meselenin çözümüne yönelik etkili tedbirler alınamamasının başlıca sebeplerini oluşturur. Hüseyin Hilmi Paşa'nın atanması sürecinde Yemen Vilâyeti Vâlîliği ile 7. Ordu Kumandanlığı birbirinden ayrılır. 7. Ordu Kumandanlığı'na Müşîr Abdullah Paşa atanır. Hüseyin Hilmi Paşa ile aralarında anlaşmazlık çıkar. Aralarındaki zıddiyet giderilemediği için Hüseyin Hilmi Paşa Yemen Vilâyeti Vâlîliği'nden affını ister.⁴ Bunun üzerine 7. Ordu Kumandanlığı ile Yemen Vilâyeti Vâlîliği Abdullah Paşa'ya verilir.⁵ Böylece mülkî ve askerî kuvvet tekrar aynı kişide ictima eder. Abdullah Paşa, idârede sert askerî tedbirler alır. Bu da Yemen Vilâyeti'nde kanlı hadiselerin daha da artmasına sebep olur. Yani *Abdullah Paşa'nın müddet-i idâresi Zeydîlerle taklîl-i ihtilâf ve teshîl-i i'tilâf maksad-ı münferîdine yardım* etmez. Yemen Vilâyeti'nde sorunlar artarak devam eder. Yemen'deki vâlîler hazineden her ay 15000-20000 lira nakit ile sık sık taburlar halinde asker istemeye devam eder. İğtişâşât sebebiyle Yemen Vilâyeti'nde vergiler hakkıyla toplanamaz. Zeydî İmamlar liderliğindeki isyanlar yanında Yemen'de bir de Nevâhî-i Tis'a gailisi çıkar.⁶ Bu mesele, Asîr İsyanı'nın bastırılmasını müteakip Osmanlı Devleti askerlerinin

³ 21 Nisan 1898 tarihinde çıkan irade-i seniye ile vâlîlik ve kumandanlık birbirinden ayrılarak Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne Adana Vilâyeti Sâbık Vâlîsi Hüseyin Hilmi Efendi 30000 kuruş maaşla atandı. Ayrıca Yemen'e, suiistimallerin önlenmesi başta olmak üzere meseleleri tedkik ederek gerekli önlemleri almak üzere Mahkeme-i Teftiş-i Evkâf Müsteşârı Hüsnü Efendi, Beytülmal Müdürü Hüsnü Efendi, Dırâma Sancağı Mutasarrıfı Yunus Vehbi Efendi, Maliye Meclisi Azası Hıfzı Efendi, Şamara Merkez Bidâyet Mahkemesi Hukûk Reisi Feyzullah Efendi ve Meclis-i Maârif Azası Cemal Efendi'den müteşekkil Heyet-i Islâhiye gönderildi. Heyet-i Islâhiye'ye verilmek üzere hazırlanan talimat uygun bulundu (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1354/7, (1315Za-47), 21 Nisan 1898/29 Za 1315; BOA. Y. A. RES. 92/50, 20 Nisan 1898/28 Za 1315). Sadâret 22 Nisan 1898 tarihinde ilgililere gereğini emretti (BOA. Y. A. RES. 92/50, 20 Nisan 1898/28 Za 1315; BOA. BEO. 1123/84203, 22 Nisan 1898/30 Za 1315; BOA. BEO. 1123/84204, 22 Nisan 1898/30 Za 1315; BOA. BEO. 1123/84202, 22 Nisan 1898/30 Za 1315). Hüseyin Hilmi Paşa'nın tayini 26 Nisan 1898 tarihinde Beyoğlu'ndan Londra'da Times'e telgrafla bildirildi (BOA. Y. PRK. PT. 17/82, 26 Nisan 1898/4 Z 1315). Hüseyin Hilmi Paşa, Ekim 1902 tarihine kadar görev yaptı.

⁴ Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Vilâyeti Vâlîliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Yeşilyurt, 2013: 257-285).

⁵ Abdullah Paşa, Ekim 1902 tarihinde Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne ve 7. Ordu Kumandanlığı'na atandı. Ağustos 1904 tarihine kadar görev yaptı (Çakar, 2020: 545).

⁶ Nevâhî-i Tis'a meselesi hakkında bkz. (Yeşilyurt, 2011: 196-238).

Aden'e doğru ilerlemesi üzerine İngiltere'nin tepki vermesi sebebiyle gündeme gelir. Daha sonra mesele iki devlet arasında ciddî bir soruna dönüşür. Zamanla İngiltere, Nevâhî-i Tis'a şeyhlerinin Aden İdâresi'ne tâbi olduklarını, haklarının korunmasını İngiltere'nin garanti ettiğini iddia eder. Daha sonra İngiltere Hâriciye Nâzırı'nın takrîri üzerine Nevâhî-i Tis'a Meselesi, Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilir. Her iki taraftan memurlar gönderilerek sınırın tayinine karar verilir. Müşîr Abdullah Paşa'nın kumandanlık ve vâlîliği esnasında yaşanan bir diğer sorun, "zenbuk" tabir edilen korsan gemilerinden dolayı İtalya ile yaşanır. Hatta İtalya donanmasını Hudeyde'ye dahi gönderir. Osmanlı Devleti zarar tazmin eder.

Abdullah Paşa'dan sonra Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtipliği'nde uzun yıllar görev yapan, Mekteb-i Mülkiye mezunu olup Konya Vilâyeti Vâlîliği'nde de bulunan Tefvik Bey resen çıkan irade-i seniye ile tayîn olunur.⁷ Tefvik Bey'in vâlîliği esnasında babasının yerine geçen İmam Yahya Zeydîleri ayaklandırır. İsyân kısa sürede büyür. Vilâyet merkezi San'â başta olmak üzere birçok merkez istilaya uğrar. Vâlî, kumandan ve 'asâkir-i mevcûde, top, tüfenk ve mühimmât Zeydîlerin eline geçer. Tefvik Bey'in tecrübesizliği ve işbilmezliği Zeydîlerin başarısında etkili olur. Tefvik Bey'in başarısızlığı üzerine Müşîr Feyzî Paşa Bağdat'tan tekrar Yemen Ordusu Kumandanlığı ve Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne vekâleten atanır.⁸ Hudeyde'ye gelir. Asiler ile mücadele eder,

⁷ Yemen Vilâyeti Vâlî Vekîli ve Ordu-yı Hümâyûn Müşîri Abdullah Paşa, Yemen'de mülkî ve askerî alanda yeterince başarılı olamadığı için Meclis-i Vükelâ'da; Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne Konya Sâbık Vâlîsi Tefvik Bey'in, 7. Ordu-yı Hümâyûn-ı Müşîrliği'ne başka birinin atanmasına dair karar alınması üzerine 16 Temmuz 1904 tarihinde çıkan irade-i seniye ile Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne Tefvik Bey atandı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1424/23, (1322R-48), 4 Temmuz 1904/ 20 R 1322; BOA. İrâde. Hususi. 119/7, (1322Ca-07), 16 Temmuz 1904/3 Ca 1322). 17 Temmuz 1904 tarihinde irade-i seniye ile Tefvik Bey'e görevine başlaması emredildi (BOA. İrâde. Hususi. 119/7, (1322Ca-07), 17 Temmuz 1904/3 Ca 1322). 7. Ordu Müşîri Ahmed Feyzî Paşa, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtâbeti'ne telgrafla, Yemen Vilâyeti Vâlîsi Tefvik Bey'in azledilerek vekâletin uhdesine verilmesinin faydalı olacağını bildirdi. 25 Temmuz 1905 tarihinde çıkan irade-i seniye ile Sadâret'e, mütalaasını bildirmesi emredildi (BOA. Y. A. HUS. 490/34, 25 Temmuz 1905/22 Ca 1323). Aynı zamanda Yemen Heyet-i Teftişiyesi Reisi Müşîr Şakir Paşa'nın da mütalaasını bildirmesi için irade-i seniye çıktı (BOA. Y. A. HUS. 490/34, 25 Temmuz 1905/22 Ca 1323). Kısa süre sonra Sadâret, Ahmed Feyzî Paşa'nın talebini uygun bulduğunu Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtâbeti'ne arz etti (BOA. Y. A. HUS. 490/34, 25 Temmuz 1905/22 Ca 1323). 25 Temmuz 1905 tarihinde Sadrazam Ferid Paşa tarafından arz tezkiresi yazıldı (BOA. Y. A. HUS. 490/34, 25 Temmuz 1905/22 Ca 1323). 29 Temmuz 1905 tarihinde gereğince irade-i seniye çıktı (BOA. İrâde. Hususi. 131/116, (1323Ca-116), 29 Temmuz 1905/26 Ca 1323). Menaha'da bulunan Müşîr Feyzî Paşa'ya telgrafla tayini 31 Temmuz 1905 tarihinde müjdelendi (BOA. Y. PRK. UM. 76/81, 31 Temmuz 1905/28 Ca 1323). Yemen Vâlî Vekîli ve Kuvve-i Umûmiyesi Kumandanı Feyzî Paşa'ya, Sa'na'yı eşkiyadan temizlemesi sebebiyle 2 Eylül 1905 tarihinde irade-i seniye ile murassa imtiyaz nişanı verildi (BOA. İrâde. Taltifat. 373/22, (1323B-119), 2 Eylül 1905/2 B 1323).

⁸ Ahmed Feyzî Paşa, Ağustos 1905 tarihinde Yemen Vilâyeti Vâlîliği'ne ve 7. Ordu Kumandanlığı'na tekrar atandı. Ekim 1908 tarihine kadar görevde kaldı (Çakar, 2020: 545).

San'â'ya girer. Tevfik Bey İstanbul'a çağrılır. Maldâr ve sâhib-i haysiyet ve vakâr bir zât olan Müşir Feyzî Paşa istilaya uğrayan birçok yeri kurtarır. Ancak hâdiselerin önü alınamaz. Dâhiliye Nâzırlığı gelişmeler ile ilgili olarak Sadâret ve Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne tezkireler yazar, yazışmalar yapar. Osmanlı Devleti, Yemen Vilâyeti'nde otoritesini kurmak ister. Ancak bu maksadın sadece askerî tedbirlerle gerçekleşmeyeceği yaşanan tecrübelerden anlaşılır.

Mehmed Memduh Paşa, Osmanlı Devleti'nin 1870'li yıllardan itibaren askerî tedbirlerle hâdiseleri bertaraf etmeye çalıştığını, ancak kesin netice alamadığını, ahâliyi kendisine ısındıramadığını belirtir. Yemen Meselesi'nde öncelikle ahâlinin devletin yanına çekilmesi gerektiğini belirtir. Bu hususta Osmanlı Târihi'nden örnekler verir. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sonrasında fethettiği yerlerde otoritesini tesis etmek için bazı aşiret reislerine imtiyazlar verdiğini, Kanunî Sultan Süleyman'ın Zeydî imamlara ehemmiyet verdiğini, idarede kendilerine bazı imtiyazlar bahşettiğini belirtir. Yemen Meselesi'nde de benzer idare anlayışının takip edilmesinin faydalı olacağını ifade eder. Yemen'de *hüsn-i mesâlik* edilerek meselenin *mündefi` olacağını* belirtir. Bu çerçevede öncelikle *idârece ta`yîn-i meslek* maddesinin altını çizer. İkinci olarak Yemen'de kumandanlığın da vâlîye tevdi edilmemesi gerektiğini, bu takdirde keyfî idarenin ortaya çıkacağını, mülkî ve askerî kuvvetin farklı kişilerde bulunması gerektiğini ifade eder. Bu hususta Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne takdim ettiği husûsî arızasında Yemen Kıt'asında birden fazla vilâyet teşkil edilmesi ve kumanda emrinin tadil edilmesi gerektiğini arz ettiğini, Yemen Kıt'ası'nın bir vâlî ve bir kumandan tarafından idare edilemeyecek derecede büyük olduğunu ifade eder. Bu hususta Dâhiliye Nâzırı olarak Bâb-ı Âlî'ye ve Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne defalarca arızalar yazması üzerine başkanlığında bir komisyon teşkili için irade-i seniye çıktığını, komisyonun Yemen Meselesi'nin çözümü amacıyla çalışmalar yaptığını belirtir. Komisyonunda Turhan Paşa, Heyet-i Islâhiye azası olarak Hüseyin Hilmi Paşa ile Yemen'e gönderilen Hüsnü Efendiler olduğunu, uzun müzâkereler neticesinde mufassal bir mazbata hazırladıklarını, mazbatanın Sadâret'e takdim edildiğini, uzun süre bekledikten sonra yaptığı ihtârlar neticesinde Meclis-i Vükelâ'da görüşüldüğünü, alınan kararların icrası için yazılan arz tezkiresi üzerine irade-i seniye çıktığını, ancak bu esnada İmam Yahya liderliğindeki Zeydîlerin San'â'yı istila ettiğini belirtir. Mazbata, Yemen'in vilâyetlere taksim edilmesi ve *umûrun her şu'bede tanzîmi esâsına müstenid* olarak hazırlanır. Ancak bu hususlar da tatbik edilmez. *Islâhâta müteferri' mukarrerât durdu da erbâb-ı `isyân durdurulamadı* der. Yemen Vilâyeti'ne hazine para ve Anadolu'dan asker gönderilmeye devam edilir. Daha sonra Mehmed Memduh Paşa riyâsetinde Yıldız Saray-ı

Hümâyûnu'nda irade-i seniye ile bir komisyon daha kurulur.⁹ Komisyonunda Abidin Paşa ve Kâtib-i Sâni kurenadan İzzet Paşa aza olarak yer alır. Yemen Meselesi müzakere edilir. Ancak Maliye Komisyonu'na devam etmeyi menfaatine uygun bulduğu için İzzet Paşa komisyon görüşmelerine genelde katılmaz. Hatta komisyonun çalışmalarına Bâb-ı Âlî'de devam etmesi için irade-i seniye çıkarılır. Mehmed Memduh Paşa, daha sonra komisyon riyâsetinden istifasını istirham eder. Ancak II. Abdülhamid istifasını kabul etmez. Bu arada dâmâd-ı şehriyârî Arif Hikmet Paşa da komisyona memur edilir. Ancak komisyon beklenen verimli çalışmayı yapamaz ve dağılır. Daha sonra II. Abdülhamid'in emri ile Yemen Vilâyeti sancak merkezlerinden İstanbul'a ulemâ, meşâyih, mütehayyizân çağrılır. Kendilerinden izahat alınır. Kendileri mesele ile ilgili bir istida takdim eder. Bu esnada Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa, Nâfi'a Nâzırı Zihnî ve Sadâret Müsteşârı Mehmed Ali Paşa, Yıldız Sarayı'na çağrılır. İzzet Paşa, bir komisyon kurularak Yemen Meselesi'nin tedkik edilmesinin irade-i seniye gereği olduğunu bildirir. Komisyon Yemen'den gelenlerin verdiği istida kılıklı evrakı müzakere eder. İstidanameye Yemen'de kötü idareden şikâyet ederler ve sadır olacak fermanın icablarına uyacaklarını beyan ederler. Komisyon usulen bir mazbata tanzim eder. Gelenlerin rütbe, nişan, maaş ve atıyye ile taltiflerine karar verilir. İstanbul'a çağrılanların belli başlı olanları Yemen'e döndüklerinde İmam Yahya tarafından *darb ve habs ve ifnâ* ettirilir.

Mehmed Memduh Paşa, Dâhiliye Nâzırlığı esnasında çok çaba sarf etmesine rağmen Yemen'de asayişini temin edemediğini, bununla birlikte nâzır sıfatıyla Bâb-ı Âlî'ye alınan kararların tatbik edilmesi için sık sık arzular yazdığını, ancak netice alamadığını belirtir.

Eserde Yemen Vilâyeti ile Dâhiliye Nezâreti arasında yapılan yazışmalar ile görev yaptığı komisyonlarda alınan kararları havi mazbatalara, ilaveten Zeydî Mezhebi'ne intisab edenlerin akaidine kısaca yer verdiğini belirtir. Eseri hakkında inceleyecek olanların hakikati layıkıyla kavrayacaklarını, eserinde Sultan Abdülaziz Devri'nden itibaren ortaya çıkan Yemen'deki olayların mahdud bir safhasına yer verdiğini, Osmanlı İdaresi'nde Yemen'e dair ciltlerce eser yazılabileceğini ifade eder.

Yemen'de tarihte hadiselerin eksik olmadığını, Zeydîlerin Müslüman olduğunu, ancak Zeydîler ile Osmanlı Devleti arasında mezhep farklılığı bulunduğunu, bunun da etkisiyle iki din kardeşinin karşı karşıya geldiğini,

⁹ Mehmed Memduh Paşa başkanlığında, Abidin Paşa da bulunmak üzere bir komisyon kurulması için 8 Mayıs 1905 tarihinde irade-i seniye çıktı (BOA. İrâde. Hususi. 129/7, (1323Ra-08), 8 Mayıs 1905/3 Ra 1323). Aynı tarihte Sadâret, Dâhiliye Nâzırı Mehmed Mehmed Paşa ile Cezâiri Bahr-i Sefid Vâlisi Abidin Paşa'ya gereğini tezkire ile bildirdi (BOA. BEO. 2570/192703, 8 Mayıs 1905/3 Ra 1323).

asırlarca birbirlerine adavet ve husumet beslediklerini, mezhep farklılığının sorun olmaktan çıkarılması gerektiğini, Zeydîlerin meşreplerine ve mezheplerine itiraz edilmemesi ve şahsî haklarının korunması gerektiğini, eski idare anlayışının terk edilerek Avrupa Devletlerinin müstemlekelerinde takip ettiği idare usul ve anlayışına uygun Yemen’de bir idare usulü takip edilmesi gerektiğini, dört milyon tahmin edilen bir nüfusa sahip olan Yemen’in bir vâlî, bir naib, bir defterdar, üç mutasarrıf, otuz-kırk kaymakam ve sınırlı sayıdaki memurlar ile 20000’den fazla askerle idaresinin mümkün olmadığını, ilaveten şahsî menfaat peşinde koşan memurlardan dolayı ahalinin memnuniyetinin sağlanamayacağını belirtir. Zeki, cesur, kani ve gayur olan Yemenlilerin sâdât ve meşâyihine aşırı bağlı olduklarını, imamlarına ezâ ve cevr yapıldığında yapanlara karşı nefterlerinin arttığını, Osmanlı Devleti’ne ısrındırılmaları için mülkî idarede ve askerîyede Yemenlilerin istihdam edilmeleri gerektiğini, imamlarını mevkiinde tatyib ile Osmanlı Devleti’ne takribe çalışılması ve Yemenlileri Yemen’in kalkınması için çalıştırmak gerektiğini, hatta Dâhiliye Nâzırlığı esnasında Zeydî İmamı ile görüşüldüğünü belirtir. Yemen’de yapılması gereken ıslâhât ve teşkilata dair başkanlığını yaptığı komisyonunun mazbatalar tanzim ettiğini, gerekli tedbirler alındığı takdirde Yemen’de müşkilatın sona ereceğini ifade eder.

2. Zeydîlerin Mezhebi

Zeydîler, Zeyd bin Ali Zeyne’l-Âbidîn bin Hüseyin bin Ali’ye mensûptur. Zeydîler, Cârûdiyye, Süleymaniye ve Bîtriye olmak üzere üç fırkaya ayrılır. Cârûdiyye fırkası, Ebu Cârûd isminde bir şahsa mensûptur. Bunlara göre imamet, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’den sonra ikisinin evladına intikal etmiştir. Lakin imâmın tayin ve takdimi sadâttan ehl-i hâl ve akdin reyine bağlıdır. İmâmete ehliyet, ilm ve fazîlet, zühd ve tâ’at, cûd ve semâhat, şecâ’at ve celâdet, da`vâ-yı imâmet ile hurûc ve zuhûr ve halkı icâbet ve itâ`ate da`vet ile meşruttur. Süleymâniye fırkası, Süleymân bin Cerîr isminde birine mensûptur. İmâmetin, ırsen kimseye intikal etmediğini, ehl-i hâl ve ‘akdin tercîh ve ihtiyârına bağlı olduğunu iddia eder. Bîtriye fırkası, Bitir es-Susî isminde birine mensûptur. Süleymâniye fırkasıyla hemfikirdirler. Ancak onlar gibi Hazret-i Osmân’ı ikfâr etmezler. Seyyid Şerîf Cürcânî’ye göre Zeydîler; usûlde genelde Hanefî Mezhebi’ne, yalnız bazı meselelerde İmâm Şâfi’ye tâbidirler.¹⁰

Mehmed Memduh Paşa Zeydîlerde imametın son derece önemli olduğunu, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin ruhanî reislerinin tanındığını, mezheplerinde imtiyaz ve müsaadelere mazhar olduklarını, dolayısıyla Zeydîlere de benzer şekilde imtiyazlar verilmesi gerektiğini ifade eder.

¹⁰ Zeydî Mezhebi hakkında burada verdiği bilgiler büyük ölçüde (BOA. Y. PRK. DH. 13/79, 25 Şubat 1906/30 Z 1323, lef 2)’de yer almaktadır. Zeydîler hakkında bkz. (Gökalp, 2013: 328-331).

3. Belgeler

Mehmed Memduh Paşa, Dâhiliye Nâzırı olarak görev yaptığı süre zarfında başkan olarak bulunduğu komisyonlarda alınan kararların yazıldığı mazbataları, Yemen Vilâyeti ile yapılan yazışmaları, Sadâret ve Mâbeyn-i Hümayûn Başkitâbeti'ne takdim ettiği arızaları sırasıyla yayınlar. Nadir de olsa bazen ilave bilgiler verir. Belgelerin içeriği süreci ana hatları ile takip etme imkânı vermektedir.

3.1. Makâm-ı Sâmi-i Sadâret'e Nezâretten Yazılmış Olan Tezkirenin Sûretidir.¹¹

27 Kasım 1904 tarihinde Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa, Sadâret'e yazdığı tezkirede; yapılan tahkikatta vilâyetin genel durumu hakkında elde edilen bilgilerin Yemen Vilâyeti tarafından mufassal tahriratla takdim edildiğini, Taiz Sancağı'nda yaklaşık %40, San'â Sancağı'nda %50, Hudeyde Sancağı'nda %70, Asîr Sancağı'nda %80 nisbetinde ahalinin Zeydî Mezhebi'nin tesiriyle isyan halinde olduğunu, Zeydî İmam'ın ahaliyi isyana teşvik ettiğini ve zekât namıyla topladığı parayı ahaliyi isyana teşvik amacıyla kullandığını, birçok kazada hükümetin nüfuzunun kaza merkezleriyle sınırlı kaldığını, tahakkuk eden vergilerin layıkıyla toplanamadığını, meşâyihin istedikleri gibi adam haps etmekte olduklarını, fukahâ denilen kişilerin hukuk ve ceza davalarını gördüklerini, Hudeyde, San'â ve Ta'iz yollarının kısmen güvenli olmakla birlikte diğer yerlerde aksi durumun vâki olduğunu, Hudeyde Sancağı'nda Beytü'l-Fakîh Kazası'nda sahilde meskûn Zerânîk kabilesinin azgınlıkta ileri giderek ticarî mallarla telgraf hatlarına zarar verdiğini, sahillerde silah, cephan ve saireyi idhal etmekten çekinmediklerini, vilâyette 1902 yılından itibaren görülen kıtlığın etkisini şiddetle sürdürdüğünü, kıtlıktan telef olanların sayısının en az 60000 olarak tahmin edildiğini, bazılarının evlatlarını dağların başından atarak öldürdüklerini, bazılarının çocuklarını keserek yediklerini, Asîr Sancağı'nda emniyet ve asayişin ve hükümetin nüfuzunun bulunmadığını, soygun, yağma, katl ve cinayetlere karşı devlet memurlarının birşey yapamadıklarını, Hudeyde'deki mîrî sefineler tamire muhtaç oldukları için kaçakçılığın önlenemediğini, tüm kabileler itaatten çıktığı için Asîr Sancağı merkezindeki bir tabur ve Kurfeda'daki beş tabur askerin bir şey yapamadığını, acilen Asîr Kıtası'nda asayişin temin ve kontrolün tesis edilmesi, Zerânîk kabileleri ile İmam Yahya'nın faaliyetlerinin önlenmesi gerektiğini, Asîr Sancağı'na ve Zerânîk kabileleri üzerine askerî harekât yapılmasına karar verildiğini, imamlığa babasının vefatı üzerine oğlu Yahya'nın geçtiğini, İmam Yahya'ya karşı Sa'de

¹¹ Makâm-ı Sadâret'e Fî 19 Ramazân sene 322 Târîhiyle Yazılan Tezkire-i 'Âcizinin Sûretidir (BOA. Y. PRK. DH. 13/75, 17 Kasım 1905/19 N 1323). Belgenin tarihi 27 Kasım 1904/19 N 1322 olmalıdır. Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'nın Sadâret'e yazdığı bu tezkire için ayrıca bkz. (BOA. DH. MKT. 2606/126, 27 Kasım 1904/19 N 1322).

tarafında Hüseyin el-Hâdî isminde birinin rakîp çıktığını, İmam Yahya'nın eşkıya toplayarak beldelerde fitne ve fesad çıkararak nüfuzunu genişletmek amacıyla olduğunu ifade etti. Mufassal tahrirat üzerine bazı hususlara dair Yemen Vilâyeti'nden izahat istendiğini belirtti. Sahillerin muhafazasıyla görevli sefinelerin yetersizliği, kaçak yollarla kabilelerin silah ve cephane idhal etmesi, İmam Yahya'nın tahrik ve teşvikleri gibi hususların daha ziyade iğtişâşatın genişlemesiyle ilgili olduğunu, iğtişâşatın esasen iyi bir idare tesis edilememesinden kaynaklandığını, memurların icraatları ile ahaliyi, devlete yaklaştırması gerektiği halde bunu yapmadıklarını, vergi tahsili hususunda ahaliye ciddi haksızlıklar yapıldığını, bir defadan fazla vergi tahsili yoluna gidildiğini, ikinci defa vergi talebinde bulunması halinde süre isteyen şeyhlerin erkek evladlarının rehine olarak alınarak hapsedildiğini, bu tür uygulamaların ahaliyi idareye karşı düşman ettiğini, buna karşılık asayişin temin maksadıyla Anadolu'dan mütemadiyen asker sevkine mecbur kaldığını, gönderilen askerlerin çoğunun hastalanarak hayatlarını kaybettiğini, birçok bakımdan nüfus kaybı yaşandığını, şehir ve kasabalar hariç mevcut vergi tahsil usulünün terk edilerek mutedil bir maktu vergi tahsili usulüne geçilmesinin faydalı olacağını, kabile ve aşiret reisleri ile meşâyihin nahiye müdürlüklerinde ve kaza kaymakamlıklarında istihdam edilmesinin yararlı olacağını, İmam Yahya'nın nüfuzunu kırmak için ahali ile beraber hükümete ısındırma yoluna gidilmesi yahut askerî kuvvetle barındığı yerlere gidilip nüfuzunun tamamen kırılması gerektiğini, yüzölçümü ve nüfusu dikkate alındığında Yemen'in bir vâlî tarafından idaresinin mümkün olmadığını, dört yıl önce Yemen'in dört vilâyete takdim edilmesi hususunun görüşülerek alınan kararın arz edilmesi için irade-i seniye çıktığını, Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da aynı istikamette karar alındığını, ancak malî sebeplerle alınan kararın tatbik edilemediğini, bununla birlikte bu hususun önemini koruduğunu, konunun Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilmesi gerektiğini belirtti.

3.2. Yemen Vilâyetinden Gelen Telgrâfnâme Sûretidir

31 Aralık 1904 tarihinde Yemen Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen telgrafta; Menaha'daki kuvvetin Tihame'den gelen bölüklerle 1500'e çıktığı, yol üzerindeki eşkıyanın sayısının fazla olması sebebiyle eşkıya üzerine hareket etmediği, gelecek takviye kuvvetini beklemeye karar verdiği, ilgili kuvvetin eşkıya ile muharebe ederek San'â'ya gelmesi mümkün olduğu halde Menaha'da bulunan Mirliva Yusuf Cemil Paşa ile Miralay Said Bey ve Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Zekeriya Efendi'nin korkaklığının askerlerin ileri harekete geçmemesinde etkili olduğu, Hudeyde Mutasarrıfı ile Harâz Kaymakamı'nın bildirdiğine göre bu kuvvetin San'â'ya gelmek şöyle dursun Menaha'ya dört saat mesafede mahsur kalan müfrezeyle dahi yardımda bulunmak hususunda tereddüt gösterdiği, yol üzerinde dört karakolun teslim olduğu, diğerlerinin

acilen erzaka ihtiyacı olduğu, bu sebeple Bu'an Karakolu'nda bulunan üç bölük askerini iki katırı yemek mecburiyetinde kaldıkları, asilerin sekiz günden beri Kevkebân Kazası merkezini şiddetli bir şekilde tazyik ettiği, iki bölük askerle korunmakta olan Misver mevkiine şiddetli taaruzda buldukları, İmam Yahya'nın San'a'yı zabt ederek katliam ile hükümet tesis etmek amacıyla olduğu, Ans Kazası merkeziyle bazı mevkiilerdeki karakolların da aynı şekilde taaruzla maruz kaldığı, Cehrân'da toplanan iki buçuk tabur Osmanlı askerinin asilerle muharebe etmekte olduğu, Amrân Kazası ile resmî muhaberatin kesildiği, ancak top seslerinin duyulduğuna dair haberler geldiği, San'â'ya iki kilometre mesafede bulunan Asr Köyü'ne giren eşkiyaya yönelik askerî harekât yapıldığı, eşkiyanın şavaşmadığı, San'â'yı tahlis edecek kuvvetin acilen yetiştirilmesinin elzem olduğu ifade edildi.

3.3. Vilâyet-i Müşârünileyhâdan Gelen Şifre Telgrâfnâme Sûretidir

9 Ocak 1905 tarihinde Yemen Vilâyeti Vâlisi Tevfik Bey, Dâhiliye Nezâreti'ne çektiği şifre telgrafnamede; 5 Ocak 1905 tarihinde Yenbû'dan üç tabur asker geldiğini, San'â'ya yardım etmek üzere Harâz'a doğru yola çıktığını, Mefhak karakolu hariç San'â ile Harâz arasındaki karakolların tamamen asilerin eline geçtiğini, Mefhak'dan San'â'ya kadarki güzergâhda bulunan karakollarda görevli zâbit ve efradın erzaksızlıktan ve yardım gelmemesinden dolayı silah ve cephanelerini eşkiyaya teslim etmek zorunda kaldığını, üç telgraf memurunun esir düştüğünü, San'â'nın kuşatma altında bulunduğunu, altı günden beri şiddetli muhârebelerin devam ettiğini, Hacce Kazası karakollarının muhasaraya alınması üzerine kumandanı Tevfik Bey'in karakolları tahliye için Hacce'den hareket ettiğini, yaşanan muharebede askerlerin mağlup olduğunu, Tevfik Bey'in yaralanması sebebiyle Hacce'ye geri döndüğünü, Kevkebân Kazası'nın da asilerin eline geçtiğini, Arr Kalesi'nde askerlerin kuşatma altında bulunduğunu, üç güne kadar yardım gelmemesi halinde teslim olmak zorunda kalacaklarını, Ta'iz-San'â yolunu da eşkiyanın tuttuğunu, Taiz ile San'â arasındaki haberleşme ve ulaşımın tamamen kesildiğini, Amrân Kazası'nda bulunan taburların mahsûr kaldığını, vilâyette durumun son derece kötü olduğunu bildirdi.

3.4. Vilâyet-i Müşârünileyhâdan Gelen Şifre Sûretidir

11 Ocak 1905 tarihinde Yemen Vilâyeti Vâlisi Tevfik Bey, Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafnamede; Medine'den gönderilen üç tabur askerinin Menaha'daki kuvvete katıldığını, asilere karşı en kısa sürede taaruzla geçileceğini, Menâha-San'â yolu üzerindeki Bilâdü'l-Bustân ve Mefhak nâhiyeleri ahâlisi ile civar yerlerden gelen eşkiyanın yol boyunda toplandıklarını, Amrân tarafından 4000'den fazla silahlı asinin yol üzerinde göründüklerini, eşkiyanın yollarda tahribât yaptığını, siper ve istihkâmlar kazdığını, Arr Nâhiyesi'ndeki Mansûre Kalesi'nin tehlikede bulunduğunu, Amrân'ı muhâsara eden eşkiyanın adedinin kaza ahâlisi dışında 6000 kadar olduğunu, Hacce

Kazası'ndaki karakollardan bazılarının muhâtaranın artması sebebiyle Hacce'ye aldırıldığını, Kevkebân Kazası'ndaki asilerin bir yıl yetecek kadar para ve hububat tedarik ettiklerine dair haberler alındığını, Ans Kazası'ndaki karakollarla asiler arasında muharebenin başladığını bildirdi.

3.5. 'Atebe-i 'Ulyâya Takdîm Kılınan 'Arîza-i Kemterînin Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 19 Ocak 1905 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti vasıtasıyla II. Abdülhamid'e takdim ettiği arîzada; devletin mamuriyetini ve tebanın mesudiyetini temin etmek amacıyla çıkan irade-i seniyelerin *ahkâm-ı münîfelerinin* Bâb-1 Âlî tarafından lâyıkiyla tatbik edilmediğini, bu sebeple birçok işin *mihver-i lâyıkında deverân* etmediğini, 1898 yılında Yemen'deki iğtişâsâtı bertaraf etmek amacıyla bir *talîmâtname-i mahsûsa* kaleme alınarak bir vâlî ile Heyet-i Islâhiye gönderildiğini, ancak uyum içinde görev yapmaları beklendiği halde vâlîyi, kumandanın tahkir ve istihfaf ettiğini, vâlînin durumu Bâb-1 Âlî'ye bildirmesi üzerine taraflara nasihat yapılmakla yetinildiğini, neticede vâlînin görevinden affını istediğini, ıslâhata dair takdim edilen layihaların lâyıkiyla tedkik olunmadığını, kısaca Hüseyin Hilmi Paşa'nın vâlîliği ile Heyet-i Islâhiyye'nin çalışmalarından beklenen neticenin alınmadığını, Bâb-1 Âlî'nin meseleye hak ettiği derecede ilgi göstermediğini, Yemen Kıtası'nın dört vilâyete taksim edilerek sağlam bir idare tesisi için gerekli çalışmaların yapılmasına ve alınan kararın bildirilmesine dair irade-i seniye çıktığını, bunun da isabetli bir karar olduğunu, Yemen'de tahminen üç milyondan fazla nüfus bulunduğunu, bu nüfusun bir milyonunun Zeydî mezhebine mensup olduğunu, Yemen Vilâyeti'nin dört vilâyet taksimi hususunu altı sene önce Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne arza cüret ettiğini, Yemen Vilâyeti'nde dört vilâyet teşkili hususunda Bâb-1 Âlî'nin gerekli takibatta bulunmadığını, daha sonra Yemen'e tekrar bir heyet-i nasiha gönderildiğini, heyetin ahvâlî tahkik ve tedkik ettiğini, Yemen ahalsinin kâmilen Müslüman olduğunu, ekserinin Şâfi, kesiririn Zeydî ve ekalliyetinin Hanefi Mezhebi'nde bulunduğunu, bir kısmının da İsmâ'îlî olduğunu, muhtelif İslâmî unsurların mezhep ihtilafının aşılması mümkün olduğu halde Yemen'de asayişin temin edilemediğini, *'ahdde vefâ ve mu'âmelede 'adâlet meftûnu* olan Arapların verilen sözlerin tutulmaması halinde tutmayanlara karşı silah kullandıklarını, Sultan Abdülaziz Devri'nde Asîr Emîri üzerine asker sevk ve kalesi muhasara edildiğini, kalenin sağlam olmasından dolayı kuşatmanın günlerce sürdüğünü, istiman suretiyle kaleyi teslim etmek teklifinde bulunduğunu, neticede ahde vefa gösterilmeyerek emir ile avanesi ve efradının katledildiğini, eşyası, nükud ve kıymetli silahlarının zabtedildiğini, bundan dolayı Arapların ahde vefasızlığı görmeleri üzerine nefret ve düşmanlık hissine kapıldıklarını, Osmanlı Devleti ile Araplar arasındaki zıddiyetin başlangıcının Asîr Vakası olduğunu, sonraki süreçte adil bir idare tatbik edilemediğini, askerî ve mülkî memurların *bir hareket-i*

mu`tedilâne ve munsifâne tarîki tutmadıklarını, vergi tahsilinde haksızlıklar yapıldığını, Yemen Vilâyeti kurulduktan sonra vâlîliğe atananların bazıları askerî sınıftan oldukları için mülkî idarede tecrübesiz olduklarını, Arapları baskı altında tutma yolunu tercih ettiklerini, bunun da Yemen’de *cidâl ve kîtâli* eksik etmediğini, vukuatın birinci türünün Zeydîleri mezhep hasebiyle nüfuzu altında tutan İmam Yahya’nın Osmanlı Devleti idaresinde bulunan Şâfiler ile sairleri, cihad adına fesada sevk ederek yaptırdığı saldırılar olduğunu, diğer türünün mülkî ve askerî memurlar tarafından vergi tahsili vesilesiyle şahsî menfaat temini gayesiyle yapılan haksızlıklar ve tazyikler olduğunu, isyanlar çıktıkça asker sayısını arttırmak amacıyla Anadolu’dan asker sevk edildiğini, iklim farklılığının etkisiyle gönderilen askerlerin hastalanarak telef olduğunu, asilerle yapılan muharebede de zayıfa uğradığını, kısaca iki din kardeşinin birbirini imha etmeye çalıştığını, neticede Yemen’de ve Anadolu’da nüfusun azaldığını, Yemen Vilâyeti Vâlîliği’ne atanan Tefvik Bey’in San’â’ya varmasını müteakip gönderdiği layiha kılıklı tahriratı önemli gördüğü için 27 Kasım 1904 tarihinde tezkire ile Sadâret’e takdim ettiğini, akabinde Yemen Vilâyeti’nden asilerin saldırılarına dair gelen şifre telgrafları da tezkirelerle Sadâret’e arz ettiğini, Yemen’de asayişi temin maksadıyla ihtiyaç duyulan miktarda asker gönderilmesine dair irade-i seniye çıktığını, gönderilen askerlerin Hudeyde’ye ulaşarak asileri bertaraf etmeleri ve San’â kasabasını asilerden temizlemelerini müteakip vilâyette asayişin temininin kuvvetle muhtemel olduğunu, ahalisi İslamî unsurlardan mürekkep olan Yemen’de sık sık çıkan ihtilallerin tekrarının önlenmesi için alınması gereken tedbirleri tedkik etmenin gerekli olduğunu, zira Arapların kullandıkları tüfeklerin Avrupa imalatı yeni silahlar olduğunu, Arapların silahları Avrupalılar vasıtasıyla temin ettiklerini, Nevâhî-i Tis’a’nın ahvâlîni arz ve beyan etmeye gerek olmadığını, Zeydî imamı İmam Yahya’nın Osmanlı Devleti’ne isyan etmeye devam ettiği sürece hariçten destek göreceğini, silah kuvvetiyle veyahut ıslâh suretiyle İmam Yahya istimana getirilemediği takdirde Zeydîlerden Nevâhî-i Tis’a ahalisine zarar veriliyor ve İmam Yahya Osmanlı Devleti’ne tabi değildir ve hükümet şeklinde davranmaktadır iddiasıyla saldırılara karşılık Nevâhî-i Tis’a’nın Arap şeyhleri ileri sürülerek İmam Yahya mağlup edildiği takdirde Nevâhî-i Tis’a’nın hariç bir nüfuzun altına gireceğini, askerî harekâtı müteakip Zeydî Mezhebi ve İmam Yahya meselelerinin tamamen hallolunacağını, Yemen ahalisinin zeki, okur-yazar ve yetenekli, yeraltı kaynaklarının bol, arazisinin mahsuldar olduğundan dolayı asayiş tamamen sağlandıktan sonra devletin vergi gelirlerinin artacağını ifade etti.

3.6. Hudeyde’den Alınan Şifre Telgrafnâme Sûretidir

Hudeyde Sancağı Mutasarrıf Vekili Salih, Hudeyde Kumandan Vekili Mirliva Yusuf ve Yemen Vilâyeti Vâlî Muâvini Mahmud Nedim, 3 Nisan 1905 tarihinde Hudeyde’den Dâhiliye Nezâreti’ne gönderdikleri şifre telgrafnamede;

San'â'ya hareket eden kuvvetin Mescid isimli yerde eşkıya tarafından şiddetli kuşatmaya alındığını, cebhanelerinin tükendiğini, redif askerlerinin verilen emre itaat etmeyerek hareket etmediğini, durumun son derece vahim olduğunu, Miralay İzzet Bey'le üç binbaşının şehit olduğunu, Miralay Lütfü Bey kumandasında Harâz'dan sevk edilen müfrezenin 5. Ordu askerinin ihaneti sebebiyle mevkilerini terk ederek Mefhak'a ricat ederken eşkıya tarafından ateş açılması üzerine cebhane ve erzakını terk ettiklerini, Müşir Paşa kuvvetinden 200 kadar asker silahlarıyla birlikte firar ettiklerini, firar eden kuvvetten bir top, çok miktar erzak ile 500 kadar mavzer tüfeğin eşkıya eline geçtiğini, kısaca durumun kötü olduğunu, haber almak üzere gönderilen neccablardan bazılarının asiler tarafından burun ve kulakları kesilmiş olarak geri döndüklerini, bazılarının katledildiğini, redif askerlerinin intizamsızlıklarının ve zabıtları tarafından verilen emirlere itaatsizliklerinin askerî harekâta büyük derecede olumsuz etkisi olduğunu, Müşir Paşa'nın kumandasında bulunan 8000 kişilik kuvvet ile merkez ordunun maruz kaldığı tehlikeden kurtarılmasının büyük bir gayret ve faaliyete bağlı olduğunu, merkez ordunun yardım ve imdadına kısa sürede yetişilmemesi halinde telafisi mümkün olmayan olumsuz sonuçların ortaya çıkacağını, yeni silahlarla mücehhez bir kolordunun esarete geçmesi halinde silahları ve cephanesi mükemmel olan eşkıyanın noksanlarını tamamen ikmal edeceğini, bu takdirde durumum çok daha da vahim bir hale geleceğini, askerî harekâtın başarı ile neticelenmesinin Müşir Paşa maiyetinde bulunan kuvvetin takviye edilmesine bağlı olduğunu, Yemen'de yararlılıkları meşhur olan Silifke, Karaman alayları ile daha münasip bir liva askerinin ve sahillerin muhafazası için birkaç vapurun hızlıca gönderilmesi gerektiğini bildirdi.

3.7. Südde-i Mu'allâya Takdîm Eylediğim 'Arîza Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 8 Nisan 1905 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'e arz ve takdim ettiği 'arîzada; Yemen'de çıkan isyanın teskini ve asayişin temini için etkili ve hızlı tedbirler alınmasına ihtiyaç bulunduğunu, Yemen'e taburlarla asker sevkedilmekte olduğunu, İmam Yahya'nın isyanının önceki isyanlara pek benzemediğini, asilerin elinde yeni silahlar bulunduğunu, daha önceki ihtilallerde asilerin fitilli tefenk kullandıklarını, vilâyet merkezi San'â kasabasının vâlî ve ahali ile beraber uzun süreden beri eşkıyanın kuşatması altında olduğunu, 7. Ordu Müşîri'nin San'â'yı kurtarmak için 12 tabur askerle San'â'ya gittiğini, asilerle çarpışarak kaleye girdiğini, şakîlerin onu da muhâsara altına aldığını, vilâyet dâhilindeki kaza merkezlerini de âsîlerin zabt ettiğini, müstahkem mevkileri, top, tüfenk, mühimmât, sair levâzımâtı asilerin zaptettiğini, bu sebeple Yemen'de durumun çok vahim olduğunu, Sa'da tarafında yaşayan İmâm Yahya'nın daha önce de ihtilâller çıkardığını, ancak isyanların bastırıldığını, fakat Osmanlı Devleti'nin Sa'da'da sağlam bir idare

kurmadığını, Sa'da'da kontrolü tam olarak daimî surette temin edemediğini, askerî kuvveti, askerî harekâtı müteakip geri çektiği için Sa'da'da asayiş tam olarak sağlayamadığını, iğtişaatın tekerrür ettiğini, Müslüman kanı döküldüğünü, yeniden 40000-50000 asker gönderilmediği takdirde Yemen'deki ihtilalin tamamen bastırılamayacağını, askerî harekât ile Sa'da'ya girilerek asilerin tenkil edilmesini ve gerekli kurumsal düzenlemelerin yapılmasını müteakip Yemen'de devlet otoritesinin tesisinin ve İmam Yahya'yı imhaya çalışmanın ehem ve elzem olduğunu, Ordu Müşiri ile birlikte San'â Kalesi'ne girenlerin takviyeleri için masraf sarfına rağmen çok sayıda asker gönderilmesine ihtiyaç olduğunu, Yemen'in Asîr Kıtası'ndan Hicaz'ın anahtarı olduğunu, bu sebeple devletin nüfuzunu korumak ve dört milyon Müslümanı müdafaa etmek için yapılan masrafın maddî ve manevî kazanımlar dikkate alındığında çok da önemli olmadığını, Bâb-ı Âlî'nin Yemen Meselesi'ne önem vermesi gerektiğini, altı sene önce Yemen'e giden Heyet-i Islâhiyye tarafından Sadâret'e gönderilen mühim muharrerat üzerine ilk Meclis-i Mahsûs'ta kıraat olunması notu düşüldüğü halde evrakın yıllarca Bâb-ı Âlî'de beklediğini, Yemen işlerinin müzakeresi için irade-i seniye ile başkanlığında kurulan komisyonda yenice adı geçen muharreratın mütalaa ve tedkik edilebildiğini, Yemen'de beldelerin asilerin elinden kurtarılması ve adaletin tesisi ve fesadın ortadan kaldırılmasının vacip olduğunu ifade etti.

3.8. Yemen Vilâyetinden Gelen Şifre Telgrâfnâme Sûretidir

Yemen Vilâyeti Vâlîsi Tevfik Bey 15 Nisan 1905 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği şifre telgrafnamede; beşerî imkânlar çerçevesinde alınan tedbirlere rağmen San'â'nın açlıktan dolayı maruz kaldığı tehlikeden kurtulmasının Müşir Rıza Paşa ile Menaha'dan hareket eden kuvvetin getireceği erzaka bağlı olduğunu, ancak ilgili kuvvetin Suriyeli efradın korkaklığı ve itaatsizliğinden dolayı erzaksız ve perişan halde San'â'ya geldiğini, kısaca mevcut ve gelen kuvvetlerle ahalinin aç ve mahsur halde bulunduğunu, San'â'da durumun son derece vahim olduğunu arz ve beyan etmeye gerek olmadığını, San'â'da hayatın devam etmesi için alınması gereken tedbirlerin araştırılmakta olduğunu, harbe elverişli askerler ile çok miktarda erzaka ihtiyaç bulunduğunu bildirdi.

3.9. Sadâret-'uzmâya Yazılan 26 Mart Sene 321 Târîhli Tezkire Sûretidir¹²

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 8 Nisan 1905 tarihinde Sadâret'e yazdığı tezkirede; Müşir Rızâ Paşa refâkatinde San'a'ya hareket eden kuvvetin

¹² Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'nın 8 Nisan 1905 tarihinde Huzûr-ı 'Âlî-i Hazret-i Sadâret-penâhî'ye yazdığı tezkire için bkz. (BOA. BEO. 2561/192012, 29 Nisan 1905/23 S 1323, lef 2).

San`a`ya iki buçuk sâ`at mesâfede eşkiyâ tarafından kuşatıldığını, cebhanelerinin tükenip geri dönüş yollarının kesildiğini, redif askerlerinin emre itaatsizlik ederek hareket etmediğini, San`â`da durumun son derece kötü ve tehlikeli olduğunu, bir mîralây ile üç binbaşının şehîd olduğunu, Harâz`dan sevk edilen iki buçuk taburdan bir müfrezenin Beşinci Ordu-yı Hümâyûn askerinin korkaklığı ve hıyaneti sebebiyle mevkiini terk ederek ric`at ederken birkaç şakî tarafından tüfenk atılması üzerine cebhâne ve erzâklarını terk ettiklerini, biraz cebhâne ile iki topun kurtarıldığını, Müşîr Paşa kuvvetinden iki yüz neferin silâhlarını terk ile firâr ettiklerini, bu kuvvetin elindeki bir top ile bir hayli erzâkın bir kısmı ile 500 mavzer tüfeğinin eşkiyâ eline geçtiğini, haber almak üzere gönderilen neccâblardan bazılarının burun ve kulakları kesilerek geri gönderildiklerini, bazısının eşkiyâ tarafından katledildiğini, Müşîr Paşa kumandasındaki 8000 kişilik kuvvet ile Merkez Ordu-yı Hümâyûnu`nun maruz kaldığı tehlikeden kurtarılmasının büyük faâliyeteye bağlı olduğunu, Merkez Ordu-yı Hümâyûnu`nun imdâdına kısa süre içinde yetişilmediği takdirde telafisi kabil olmayan mahzurların ortaya çıkacağını, yeni silahlarla donatılmış bulunan bir kolordunun esârete geçmesinin silah ve cebhaneleri mükemmel olan eşkiyâya noksanlarını tamamlama imkânı vereceğini, kısaca askerî harekâtın başarılı olması için Müşîr Paşa maiyyetindeki kuvvetin takviye edilmesi gerektiğini, bu sebeple daha önce Yemen`de yararlılıkları görülen Silifke ve Karaman alayları ile uygun bir livâ askeri ve sahillerin muhafazası için birkaç vapur gönderilmesi gerektiği hususunun Hudeyde`de bulunan Yemen Vilâyeti Vâlî Mu`âvini, Hudeyde Kumandan Vekîli ile Hudeyde Mutasarrıf Vekîli`nden alınan telgrafnâmede önemle bildirildiğini, bunun üzerine belirtilen askerî başarısızlıklarla ilgili Yemen Vilâyeti Vâlî Mu`âvini`nden izahat istendiğini, 6 Nisan 1905 tarihinde cevaben alınan telgrafnamede Harâz Kaymakamı ve Kumandanından askerin San`â`ya girdiğine dair alınan bilgi üzerine Dâhiliye Nezâreti`ne bilgi verildiğini, yine aynı şekilde kuvvetin San`â`ya iki buçuk saat mesafede mahsur kaldığı bilgisinin Harâz Kumandan ve Kaymakamı tarafından verilen malumata binaen bildirildiğini, Müşîr Paşa maiyyetindeki kuvvetin erzâkının büyük kısmının eşkiyâ eline geçtiğini, erzâk nâmıyla yanlarında bir şey bulunmadığı hâlde San`â`ya girdiğini, cebhânenin tükenmesinin gece-gündüz şiddetle devâm eden harpte isrâf edilmesinden ileri geldiğini, askerin korkaklık gösterip mevki, silâh ve cebhânesini terk ettiğini, 8000 kişilik kuvveti, yine 8000 kişilik bir çetenin ihâta ettiğini, bir top, çok miktarda yiyecek ile 500 mavzer tüfeğinin eşkiyâ eline geçmesinin 5. Ordu-yı Hümâyûn`a mensûb redif efrâdının itâatten çıkıp emre itaatsizlik etmesinden kaynaklandığını, Müşîr Paşa`nın erzâksız olarak mikdârı tam olarak tahkîk edilemeyen kuvvetle San`â`ya girdiğini, San`â`daki memûrlar ile çok sayıda askerin, her türlü zorluk ve açlığa katlanarak Müşîr Paşa`nın getireceği erzâkı beklerken erzâksız San`â`ya girmesinin durumu daha güç hale getirdiğini, Harâz`daki dört taburun San`â`ya

giremeyeceğini, kısa sürede Karaman alaylarıyla diğer iki livânın imdada yetişememesi halinde San'ânın sükût edeceğini, bu durumda oradaki tüm kuvvetlerin mahvolacağını, silahlar ve mühimmât-ı harbiyyenin asilerin eline geçeceğini beyan edildiğini bildirdi. 5 Nisan 1905 tarihinde Yemen Vilâyeti Vâlî Muâvini, Hudeyde Kumandan Vekili ve Hudeyde Mutasarrıf Vekili'nden Seraskerlik'e çekilip Seraskerlik'ten Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen şifre telgrafnamede 5. Ordu redif askerinin hıyanet, korkaklık ve küstahlığı ile mevcut durumun vehametinin tasvir edildiğini, İngiltere ve İtalya konsoloslarının vatandaşlarını korumak amacıyla Hudeyde'ye birkaç vapur çağırıldıklarını beyan ettiklerini, kendilerine vapur çağırılmalarına gerek olmadığına dair bilgi verildiğini, eşkiyânın İngiliz hudûduna tecâvüze başlamaları halinde İngiltere müdahalesinin kaçınılmaz olacağını, istenilen kuvvet ile 1000 adet katırın acilen gönderilmesi gerektiğinin tekrar ifade edildiğini bildirdi. Belirtilen hususlar dikkate alındığında asker, erzak, mühimmat ve saire gönderilmesinin tabii olduğunu, Yemen Vilâyeti Vâlî Muâvini'ne gerekli inzibati tedbirlerin alınarak İngiltere ve İtalya konsoloslarının gemi çağırılmalarına mahal bırakılmaması hususunda çalışılmasına dair emir verildiğini ifade etti.

3.10. Hudeyde'de Bulunan Yemen Vâlî Mu'âvini ve Kumandan ve Mutasarrıf Vekillerinden Müstereken Alınan Telgrafnâme Sûretleri

İlk telgrafta San'ân'dan gelen reji müdürü Lagoraki Efendi'nin ifâdesine göre San'ânın sükût ederek eşkiyâyâ teslim olduğu, memûrların Hudeyde tarafına gelmek üzere yola çıktığı ifade edildi. İkinci telgrafta San'ânın idarî zaafiyet ve eşkiyaya karşı koyacak kuvvet kalmaması sebebiyle teslim olduğu, İmam Yahya'nın mülkî memurlar ile askerlerden isteyenlerin eşyalarını alarak San'ân'dan çıkabileceğini, isteyenlerin de San'ân'da kalabileceğini beyan ettiği, Müşîr Paşa, Vâlî Bey ve kumandanlarla mevcut askerlerin peyderpey gelmek üzere oldukları, silah, cebhane ve toplarla mühimmâtı Şakî-i Ma'hûd'a teslim mecbûriyet hâsıl olduğu bildirildi. Üçüncü telgrafnamede Menaha'ya gelen Reji İdaresi Müdürü'nün ifadesine istinaden San'ânın teslim olduğu, memurlar, askerler ve tüccarın dört kabile halinde şahsî eşyaları ile yola çıkmalarının muhtemel bulunduğu, silahlarla sairenin imam tarafından seçilen birine teslim ettirilmekte ve imam tarafından memleket dâhilinde hububat döğdürülerek uygun fiyatla sattırılmakta olduğu, deve tedarik edemediği için muhacirlerin gelmesinin geciktiği bildirildi.

Hudeyde'den Dâhiliye Nezâreti'ne 24 Nisan 1905 tarihinde gönderilen dördüncü şifre telgrafta, 5. Ordu-yı Hümâyûn askerinin ihanetinden dolayı San'ânın sükût ettiği, sadece San'ân yolu üzerinde harekât üssü ittihâz olunan Menâha ile Hacûr askerî mevkinin elde kaldığı, bununla birlikte Menâha'nın hâkim noktalarının çoğunun eşkiyânın işgâlinde olduğu, Hacûr tarafında bulunan asilerin sâhil mıntikasındaki karakolların irtibatını, ulaşım hatlarını

kesmek ve su alınmasını engellemek maksadıyla karakollara mütemadiyen ateş etmekte oldukları, Ta'iz tarafındaki az miktardaki askerî kuvvetten hiçbir hayır kalmadığı, Taiz tarafından ilerleyecek eşkiyanın İngiliz tevâbi'âtından Nevâhî-i Tis'a'ya kadar incekleri, büyük ihtimalle Nevâhî-i Tis'a hudûduna da tecâvüz edecekleri, o takdirde durumun İngilizlerin müdâhalesini, hatta eşkiyanın püskürtülmesi gayesiyle Osmanlı Devleti hudûdunu tecâvüz idecekleri, dağlık kısımlardaki müessif ahvâlîn daha önce alınan tedbirlere rağmen Tihame kabilelerine de suisirayet edeceği, San'â'nın elden çıkmasının kısa süre zarfında konsoloslara aksedeceğinin tabii olduğu, konsolsoların bunu vesile ittihaz ederek tebaalarının muhafazası bahanesiyle Hudeyde'ye vapurlarını getireceklerini, böyle bir gelişmenin kabileler üzerinde olumsuz etki yapacağı ve bunun ileride de zararı dokunacağı, Yemen Vilâyeti'nin karşı karşıya kaldığı felakete karşı yapılması gerekenlerin hızla tatbik edilmesi gerektiği ifade edildi.

3.11. Makâm-ı Sadâret'e Yazılan 15 Nisan Sene 321 Târîhli Tezkire Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 28 Nisan 1905 tarihinde Sadâret'e yazdığı tezkirede 24 Nisan 1905 tarihinde Hudeyde'de bulunan Yemen Vilâyeti Vâlî Muâvini, Fırka Kumandanı Vekili ve Mutasarrıf Vekili'nden alınan telgrafnamede bir kısım eşkiyanın Menaha ile Huceyle arasındaki yola saldırarak birkaç köyü zapt ettiği, ihtiyaçları için Huceyle'den sevk olunan yiyecekleri yağmaladığı, yolu ulaşım kesmeye teşebbüs ettikleri, bu halin devamı ile muharebe ve ulaşım yollarının kesilmesi halinde elde kalan Menaha'nın büyük bir tehlikeye maruz kalacağı hususlarının Menaha'daki Mirliva Ali Paşa ile Harâz Kaymakamlığı'ndan bildirildiği, ancak Menaha ve Huceyle'de bulunan askerî kuvvetin 7000 civarında olduğu, bu kuvvetin eşkiyanın belirtilen fiillerini engelleme kapasitesine sahip olduğu halde belirtilenin aksi istikametteki gelişmelerin 5. Ordu-yı Hümâyûn efradının bir kısmının ihanetinden ileri geldiğinin kesin olduğu, Yemen'in anahtarı mesabesinde olan Menaha'nın bilinen önem ve nezaketine karşı ileride Menaha'nın da tehlikede olduğu, bundan dolayı 7000 civarındaki kuvvetin azalan manevi kuvvetlerini tezyid, sebat ve metanetlerini tahkim etmek için Yemen'e müretteb taburların en kısa sürede yetiştirilmesi hususlarının ifade edildiğini belirtti.

3.12. Taraf-ı Sâmi-i Sadârete Yazılan 15 Nisan Sene 321 Târîhli Tezkire Sûretidir Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine de Yazılmıştır.

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 28 Nisan 1905 tarihinde Sadâret'e ve Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne yazdığı tezkirede; 26 Nisan 1905 tarihinde Yemen Vilâyeti'nden gönderilen şifre telgrafnamede hâsıl olan mecburiyet üzerine asilerin reisi İmam Yahya ile dolaylı yapılan görüşmeler neticesinde San'â'daki silahlar, cebhane, miri eşya terkedilmek üzere hükümet ve ordu erkân ve memurlarının aileleriyle yerli olmayan diğer kişilerin ve mülkî ve askerî

memurların yetimleri ve dul kadınlarının salimen San'â'dan Menaha'ya ulaşmaları, mahsur olan mevkilere yapılan tazyiklerin kaldırılması, San'â'da mevcut askerle memurların intikalleri esnasında iaşeleri için ihtiyaçları olan zahire ve mevaşinin para karşılığında verilmesi, iki tabur askerinin intikal eden kafiyele silahlı olarak refakat etmesi hususlarında anlaşıldığı, İmam Yahya'nın Osmanlı Devleti'ne bazı istirhamda bulunmak üzere bir yıl süreyle harbin tatil edilmesini katiyen talep ettiği, bu talebinin aceze ve nisvanın masuniyeti için kabulünün zaruri görüldüğü, ilk kafiyele teşkil eden 2000'den fazla askerinin Erkân-ı Harbiye Reisi Mirliya İzzet Paşa refakatinde Menaha'ya doğru San'â'dan hareket ettiği, aciz kadınlarla çocukların sevkıyatı sona erdikten sonra Müşir Paşa ile kendisinin -Vâlinin- San'â'dan hareketinin mukarrer olduğu, vilâyet merkezi ile ordu merkezinin San'â'dan Menaha'ya geçici olarak nakledileceğinin bildirildiğini ifade etti.

3.13. Bâ-İrâde-i Seniye Riyâset-i Âcizîde Teşekkül İtmîş Olan Komisyonun Mazbatası Sûretidir ki Dâ'ire-i Sadâretde Eyleşmiş Kalmışidi¹³

II. Abdülhamid'in irade-i seniyesi ile Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'nın başkanlığında Beytülmal Müdürü Hüsnü, Mahkeme-i Teftîş-i Evkâf Müsteşârı Hüsnü ve Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Turhan Paşa'nın aza olarak yer aldığı komisyon¹⁴ tarafından kaleme alınan mazbatada; Yemen'de çıkan isyanların sadece askerî tedbirlerle önlenemeyeceği, dolayısıyla mahallî meşâyihden münasiplerini istimâle etmek, istimâle edilen meşâyih ve mahallî eşrâftan hükümete sâdık olanlar ile ahali arasında sözü geçenler aracılığıyla gerekli nasihatler yapılarak İmam Yahya ve taraftarları ile bazı bedhâhların ahalide devlete yönelik hâsıl ettiği soğukluğu izale etmek, cehalet ve tesvilat ile eşkıyaya iltihak edenleri itaate almak için alınması gereken tedbirleri tespit etmek, ilaveten Yemen Kıtası'nda yapılması gereken ve daha önce yapılan tahkikat neticesinde kararlaştırıldığı halde uygulanamayan kapsamlı ıslâhâtın tatbik şeklini tespit etmek hususlarında tedkikat ve muhaberat yapmak üzere kendilerinden mürekkep bir komisyon kurulduğu, öncelikle Yemen hakkında mahallinden gelip daha önce Meclis-i Vükelâ'ya havale edildiği halde görüşülerek haklarında bir karar verilmeyerek mahfuz bulunan evrak ile layihaların Meclis-i Mahsûs'tan aldırıldığı, irade-i seniyenin ahkâm-ı münîfi

¹³ Bu uzun mazbata için bkz. (Y. A. HUS. 486/164, 4 Mayıs 1905/28 S 1323).

¹⁴ Yemen'deki iğtişâşâtın sadece askerî tedbirlerle önlenemeyeceği dikkate alınarak ahaliye, sözü geçen mahallî meşâyih vasıtasıyla nasihat yapılmasını temin etmek amacıyla Dâhiliye Nâzırı başkanlığında, Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Turhan Paşa, Hazine-i Maliye Beytülmal Müdürü Hüsnü ve Mahkeme-i Teftîş-i Evkâf Müsteşârı Hüsnü Efendi'nin aza olarak yer alacağı bir komisyon kurulması için 28 Şubat 1905 tarihinde irade-i seniye çıktı (BOA. İrâde. Dâhiliye. 1431/29, (1322Z-23), 28 Şubat 1905/23 Z 1322). Sadâret, 28 Şubat 1905 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne, Bâb-ı Meşihat'e ve Mâliye Nezâreti'ne gereğini emretti (BOA. BEO. 2516/188639, 28 Şubat 1905/23 Z 1322; BOA. BEO. 2516/188640, 28 Şubat 1905/23 Z 1322).

gereği meşâyih ve eşrâfın istimali ile itaatten çıkarılanların tekrar itaate alınması için ihtiyaç duyulan tedbirler ile yapılması gereken ıslâhât hakkındaki görüş bildirilmesi hususlarında Yemen Vilâyeti'nden bilgi istendiği belirtildi. İrade-i seniye gereği daha önce Yemen'den Rodos'a sürgün edilen Zü-Hüseyin Aşireti Reisi Nakib Salih bin Yahya'nın İstanbul'a gönderilmesi gerektiği hususunun Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti'ne tebliğ edildiği, İstanbul'a gelmesi üzerine ifadesinin alındığı, daha önce Yeîmen'den Rodos'a sürülen ve yedi-sekiz ay önce irade-i seniye ile İstanbul'a getirilen Seydi Yahya bin Ahmet el-Küsî'nin ifadesinin dinlendiği, Rodos'ta ikamete memur edilen Hacce ve Hacûr Kaymakam ve Naib-i Esbakı Mehmed Efendi'den gelen mektûp üzerine maksad ve mütalaalarının Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti'nden istendiği, gelen cevabın irade-i seniye gereği komisyonda müzakere edildiği, müzakere neticesinin 22 Mart 1905 tarihinde Sadâret'e bildirildiği, Yemen Vilâyeti'ne kaçak silah getirerek satanlar hakkında olunacak muamelenin istizanına ve istiman isteyenlere menfi cevap verilmesi gerektiğine dair Yemen Vilâyeti Vâlîliği'nden gelen tahrirat üzerine Şûrâ-yı Devlet tarafından verilen karar ihtiva eden iki adet mazbatanın komisyonda müzakere edilerek alınan kararın Sadâret'e bildirildiği, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'dan aldırılan evrak arasında 1898 yılında Yemen Kıtası'na gönderilen Heyet-i Islâhiye'ye verilen talimat-ı seniye, Heyet-i Islâhiye ve Yemen Vilâyeti Vâlîsi tarafından Hudeyde'den San'â'ya kadar bir demiryolu inşasına dair takdim edilen 1 Aralık 1898 tarihli mazbata, Yemen'de ceza hukuku davalarının görülme şekli ve Şer-i Mahkemelerin tensik şekli hakkında gelen 2 Kasım 1898 tarihli üç mazbata, Yemen'de asayişin temini ve inzibatın idamesi için alınması gereken tedbirlere dair Heyet-i Islâhiye ve müştereken Bâb-ı Âlî'ye takdim edilen 21 Ekim 1898 tarihli mazbata ve vâlî, müşir ve Heyet-i Islâhiye tarafından çekilen 28 Mayıs 1899 tarihli telgrafname, Yemen Kıtası'nın dört vilâyete taksimi ve mülkî teşkilatının tesisi hakkında Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ne çekilen 8 Eylül 1899 tarihli telgrafname ile gönderilen 20 Eylül 1899 tarihli tahrirat, vilâyetin ziraî durumu, ahalinin gelir seviyesi, vergi gelirlerinin arttırılmasına dair Yemen Vilâyeti Vâlîliği'nden takdim edilen 13 Aralık 1899 tarihli layıha, Yemen'de yapılması irade-i seniye gereği olan teşkilat ve ıslâhât hakkında Yemen Vilâyeti'yle yapılan muhaberat üzerine Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nden tanzim edilen 26 Haziran 1900 tarihli mazbata ile layıha, Yemen Meselesi'nin tamamen çözülmesi ve Yemen'in terakkî ve mamuriyeti için yapılması gerekenlere dair Sultan II. Abdülhamid tarafından sorulan sual üzerine Yemen Vilâyeti'nden Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne takdim edilerek Bâb-ı Âlî'ye havale edilen 3 Temmuz 1901 tarihli tahrirat ve ekleri, asâkir-i şâhâne ile jandarmanın tefriki ve maliye memurlarının ahaliye karşı icraatlarının adil olması ve teferrüatı hakkında müşîriyetten yapılan işar üzerine Heyet-i Islâhiye ile müştereken Yemen Vilâyeti'nden gelen 5 Haziran 1901 tarihli cevabî mazbata, komisyon üyeleri Mahkeme-i Teftîş-i Evkaf Müsteşarı Hüsnü

Efendi ve Beytülmal Müdürü Hüsnü Efendi tarafından daha önce Heyet-i Islâhiye ile beraber Yemen’de asayişin temini ve isyanların önlenmesi ve Yemen’in terakkisi ile mamuriyeti hususlarında alınması gereken tedbirlere ve yapılması gereken icraata dair tanzim ettikleri layihalar, Sadâret’in Yemen’de yapılması gereken ıslâhât ve tesisata dair tebligatı üzerine Dâhiliye Nezâreti’nden kaleme alınıp 16 Ağustos 1902 tarihli tezkire ile takdim edilen talimatname, Yemen Vilâyeti Vâlisi Tevfik Bey tarafından genel durum hakkında yapılan tahkikat ve elde edilen sonuçları içeren mufassal tahrirat ve tahriratın takdimine ve bazı mütalalara dair Dâhiliye Nezâreti’nden Sadâret’e yazılan 27 Kasım 1904 tarihli tezkire bulunduğu ifade edildi.

Mazbatada Zü-Hüseyin Aşireti Reisi Salih bin Yahya ve Seyyid Yahya bin Ahmed el-Küsî’nin ifadeleri; Meclis-i Mahsûs-ı Vükala’dan alınan evrakın içerikleri özetlenerek Yemen’de yapılmasına lüzum gösterilen ıslâhât tedbirleri arasında ulemâ, eşrâf ve mütehayyızanın celb ve istimali, kötülükleri sabit memurlarla görevlilerin değiştirilmesi ve cezalandırılması, yerlilerin ehil ve müstehak oldukları görevlerde istihdam edilmeleri, Hudeyde’den San’â’ya kadar demiryolu hattı inşası, hukuk ve ceza davalarının görülme şekilleri ile Şeri Mahkemelerin ıslâh edilmesi, İmam Yahya ile şekavete alet olan Bilâdü’ş-Şeref sakinleri ile kabilelerin ağır şekilde tedib ve ıslâhları, Zü-Muhammed ve Zü-Hüseyin kabilelerinden Berrânî denilen eşirranın Taiz Sancağı’ndan uzaklaştırılması, Meydî, Şefîk, el-Vesîm iskelerinde birer müdürlük teşkili, yeterli sayıda asker bulundurulması sahillerin denizden ve karadan idare ve inzibat altına alınması, Cîzân sahilinin işgal ve muhafaza altına alınması, yolların meşâyih riyâsetinde mükellef amele istihdam edilerek tesviyesine başlanması, köylerde ve kasabalarda nüfusun tahrir edilmesi, idarî merkezlerde hükümet konakları inşa edilmesi, limanların ve özellikle Cibâne ve Muhâ limanının temizlenmesi, limanlarla iskelelerde rıhtımlar yapılması, Hudeyde İskelesi’nin yaptırılması, vilâyet merkezi ile liva ve kaza merkezlerine ve icap eden nahiye merkezlerine telgraf hatları çekilerek Hicaz telgraf hattına bağlanması gibi ıslâhâtın mühim olduğu ifade edilerek yapılması gerektiği ifade edilen diğer ıslâhât tek tek sayıldı. Mazbatada Yemen Vilâyeti Vâlisi Tevfik Bey tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen mufassal tahrirat ile tahriratın takdimine ve bazı mütalaya dair Dâhiliye Nezâreti’nden Sadâret’e yazılan 27 Kasım 1904 tarihli tezkire özetlenerek Yemen Meselesi ile ilgili sorunların ve yapılması gereken ıslâhâtın belirtilenlerden ibaret olduğu ifade edildi. Komisyon mazbatada Yemen’de yapılması gereken ıslâhâtı mahallî ulemâ, eşrâf ve mütehayyızanın celb ve istimali, görevini suistimal eden veya yapmayan memurlar ile diğer devlet görevlilerinin değiştirilmesi ve gerektiğinde cezalandırılmaları, yerlilerden hak edenlerin ehil ve müstehak oldukları hizmetlerde istihdam edilmeleri, Hudeyde’den San’â’ya kadar devlet namına dar bir demiryolu hattı inşası ve tüm müstahdemleri Müslümanlardan mürekkep bir şirket tarafından

işletilmesi, hukuk ve ceza davalarının görülmesi ve şer'î mahkemelerin işleyişinin tensik edilmesi, İmam Yahya ile fesad ve şekavetine alet olan ahali ile kabileler ve aşiretlerin tedib ve ıslâh edilmesi, Berrânîlerin derdestiyle Taiz Sancağı'ndan çıkarılmaları, Meydî, Şefîk ve el-Vesîm iskelelerinde birer müdürlük teşkili, yeterli miktarda asker dikilerek sahillerin karadan ve denizden idare ve inzibat altına alınması, Cîzân sahilinin işgal ve muhafazaya alınması, vilâyetin güney tarafında bulunan Câh ve emsalinin inzibat ve muhafaza altına alınması, Cîzân ve Sa'da yolunun emniyet altına alınması, İmam Yahya'ya meyleden ileri gelenlerden ıslâhı mümkün olmayanların sürgün edilmesi, askerî tahsisat vilâyet gelirinden karşılancaya kadar Hudeyde Gümrüğü gelirinden karşılanması, Lece'den Hacur, Hacce, Amrân'a uğrayarak San'â'ya ve sahil tutulduktan sonra Luhayya'dan sahili takiben Asîr'e birer telgraf hattı temdidi, sahilin uygun noktalarında karakollar inşasıyla yeterli sayıda asker konulması, Nurü'l-bahr Vapuru yanında iki tane gambot tahsisi, Yemen'in dört vilâyet taksimiyle San'â, Taiz, Hudeyde ve Asîr sancaklarının birer vilâyet ittihaz edilmesi, ilgili vilâyetlerdeki bazı kazaların livaya tahvil edilmesi, Asîr'e çok uzak olan Sabya Kazası'nın Ebu Ariş Sancağı'na bağlanması, yeniden teşkili gerekecek on beş kadar kaza ile elliden fazla nahiyenin sınırları ile mevkilerinin kararlaştırılması, Sa'da ile Sa'da ve Ebu Ariş arasındaki büyük arazi askerî işgal altına alındıktan sonra Sa'da'nın idarî statüsüne Asîr Vilâyeti'nce karar verilmesi, zabitleri ile 2034 olan jandarma sayısına 2752 nefer eklenerek 7121240 kuruluş tahsis edilmesi, jandarma zabitlerini seçme ve değiştirme hususunda vilâyetlere yetki verilmesi, öncelikle İmam Yahya ve avanesinin sürülmesi, asayiş sağlandıktan sonra efradına 100 kuruluş maaş ve bir kat elbise verilmek ve yüzbaşığa kadar olan zabitliklere meşâyih ve muteberan intihab ve tayin olunarak asakir-i muvazzafa adında 400-500 mevcutlu dört tabur teşkil edilmesi, her vilâyete ikişer mühendis ile dört vilâyete bir Nâfia Müdürü tayin edilmesi, fenni memurların maaşlarıyla sair masraflarının hazineden veya umum vilâyât bedelât-ı nakdiyyesinden karşılanması, şehir ve kasabalarda lüzumu kadar ibtidaî ve rüşdî mektepleri, vilâyet merkezlerinde yatılı birer idadî ve sanayi mektepleri ile birer dârülmualimîn açılması, her vilâyete birer Maârif Müdürü tayin edilmesi ve birer Maârif Meclisi teşkil edilmesi, vilâyet dışına ihraç edilen kahveden 250 kiloluk yükten 2 kilonun devlet adına alınması, maârif hissesinin istifası, naiblerin tayinlerinde mahallî lisanı bilmelerinin dikkate alınması, vâlîlere, kaymakamlara kadar memurları azl ve tayin yetkisi verilmesi, kamu binaları inşa hususunda vâlîlere mezuniyet verilmesi, bir ziraat memuru, birkaç bağçevan, tütün ve cividin zer' ve terbiyesine vâkîf bir kişi gönderilmesi, hariçten tohumlar ve fidanların tedarik edilerek ahaliye dağıtılması, bir nümune tarlası tesisi, yollarla köprülerin meşâyih riyâsetinde mükellef amele istihdam olunarak tesviye ve tamir ettirilmesi, meşâyih aylık 200-300, mükellef amele haftada beşer kuruluş ücret verilmesi, nehirlerin menbaları ile yollarının yeniden açılması,

ovalarda ve vadilerde burgu ile su çıkarılması, artezyen kuyuları açılması ve çoğaltılması için birkaç mühendisin gönderilmesi, Tihame'de sedler inşa ve kuyular kazıldıktan sonra Mısır, Amerika, İzmir ve Adana pamuklarından yeterli miktarda tohum getirilerek ahaliye ücretsiz dağıtılması, pamuk ekimi ve hasatı hususunda tecrübeli bir kişinin gönderilmesi, mevcut limanların, özellikle Hudeyde'ye yarım saat mesafede bulunan Cibâne ve Muhâ limanlarının temizlenmesi, limanlarla iskelelerde ve Hudeyde'den Cibâne'ye kadar olan sahilde rıhtım inşa edilmesi, yolun şose olarak tesviye edilmesi, Hudeyde İskelesi'nin yaptırılması şeklinde sayıldı.

Mazbatada Yemen Vilayeti Vâlîliği esnasında Hüseyin Hilmi Paşa ve Heyet-i Islâhiye tarafından gerekli tedkikat ve müşahede mahallinde yapılarak Yemen'de tatbiki gerekli görülen ve tek tek tespit edilen ıslâhât tedbirleri ile daha sonra Şûrâ-yı Devlet tarafından ortaya konulan ıslâhât tedbir ve mütalaalarının komisyonda tek tek ele alındığı, ıslâhât tedbirlerinin büyük kısmının geçerliliğini koruduğu ve tatbikinde fayda bulunduğu belirtilerek ilgili tedbirler tek tek sayıldı. Mazbatada Yemen Vilâyeti'nden alınan bilgiye göre isyan halinde bulunanların, İmam Yahya tarafından aylıkla istihdam edilen Zeydî asiler, iğtişasattan gasb ve yağma ve darb ile istifadeye düşen işi gücü yeri yurdu olmayan çöllerde ve dağlarda yağma ile yaşayan zümre ile hükümete muti olduğu halde asilerin tehdid ve zorlamaları ile asilere katılmak zorunda kalanlar olmak üzere üç kısım olduğu, ilk iki zümrenin maddi ihtiyaçtan dolayı da şekavete iştirak ettikleri, İmam Yahya'dan aldıkları birer ikişer riyal kadar maaşın biraz fazlasını hükümetten almaları halinde saf değiştirecekleri, işleri-güçleri olsa şekaveti terk edecekleri, iğtişasat teskin olunduktan sonra nafi tesisat ve teşkilata teşebbüs olunmak yanında jandarma ve özellikle nizamiye efradı kayd ve tahriri için terğibata mübaderet edilmesinin ehem ve akdem görüldüğü ifade edildi.

Mazbatada belirtilen ıslâhâtların yapılması için finansmana ihtiyaç olduğu, uzun süreçte elde edilecek kazancın yapılan masrafları karşılayacağı, sadece askerî tedbirlerle yetinilmesi halinde sorunların tekerrürünün mukarrer olduğu, ıslâhât yapılması halinde dört milyondan fazla İslam ahalinin kazanılması yanında hazinenin vergi gelirlerinin artacağı, kısa süre önce Yemen Kıtası'nın üç vilâyete taksim edildiği, Yemen'e bir Heyet-i Teftîşiye gönderildiği, bir talimat tanzim edildiği için iğtişasatın imha edileceğinin muhakkak olduğu, talimatta yer alan ıslâhâtın yapılmasının zaruri bulunduğu, bu mazbatada belirtilip de talimatta yer almayan hususların tatbik edilmesi için Heyet-i Teftîşiye'ye tevdi edilmesi gerektiği, Yemen işlerine merci olmak üzere koordinasyonu sağlamak amacıyla daimî bir komisyonun teşkili hususlarının Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşülerek alınan kararın mazbata ile Mâbeyn-i

Hümâyûn Başkitâbeti'ne arz edilmesi ve neticenin Dâhiliye Nezâreti ile ilgili dairelere tebliğ edilmesi gerektiği ifade edildi.

3.14. Mâbeyn Başkitâbetine

30 Mayıs 1905 tarihinde Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne yazdığı arzıda; Yemen ile ilgili işlere bakmak üzere başkanlığında Kâtib-i Sânî-i Şehriyârî İzzet Paşa, Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Vâlisi Abidin Paşa'dan mürekkep bir komisyonun Yıldız Sarayı'nda toplanması için irade-i seniye çıktığı hususunun 22 Mayıs 1905 tarihinde şifahen tebliğ edildiğini, aynı tarihte komisyonun Mâbeyn-i Hümâyûn'da ilk toplantısını yaptığını, Yemen ile ilgili bazı meselelerin görüşüldüğünü, ikinci toplantının 25 Mayıs 1905 tarihinde perşembe günü yapılmasına karar verildiğini, 25 Mayıs 1905 tarihinde Saray-ı Hümâyûn'a gittiğini, önce Abidin Paşa'nın ve daha sonra İzzet Paşa'nın toplantıya geldiğini, İzzet Paşa'nın komisyon toplantılarının Bâb-ı Âlî'de yapılması hususunda irade-i seniye çıktığını tebliğ ettiğini, İzzet Paşa da davet olunarak Cumartesi günü Bâb-ı Âlî'de Dâhiliye Nezâreti'nde Abidin Paşa da dâhil olduğu halde toplantı yapıldığını, Yemen Vilâyeti'nden ve Heyet-i Teftîşiyye Riyâseti'nden bazı hususlarda izahat istenmesine karar verildiğini, bilindiği üzere Yemen Meselesi'ne ait hususlara Bâb-ı Âlî tarafından hak ettiği önem verilmediği için Yemen'deki mevcut durumun meydana geldiğini, 6-7 ay önce Yemen'de acilen tedbir alınmasına dair Dâhiliye Nezâreti'nden Sadâret'e tezkire yazıldığı halde tezkirenin Meclis-i Vükelâ'da okutulmadığını, daha sonra başkanlığında Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Turhan Paşa, Mahkeme-i Teftîş-i Evkâf Müsteşârı Hüsnü Efendi ve Beytülmal Müdürü Hüsnü Efendi'den mürekkep Dâhiliye Nezâreti'nde irade-i seniye ile teşkil ve inikad edilen komisyonda yapılan görüşmeler neticesinde Yemen'de yapılması gerekli görülen ıslâhât ve teşkilatı ihtiva eden mufassal mazbata tanzim edildiğini, bir suretinin 5 Mayıs 1904 tarihli tezkire-i hususi ile Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne takdim edildiğini, mazbatanın usul gereği Meclis-i Vükelâ'da görüşülmesi ve alınacak kararın bildirilmesi için Sadâret'e tevdi edildiğini, ancak Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek hakkında karar verilmediğini, Yemen'de yaşanan menfi durumun Bâb-ı Âlî tarafından meseleye karşı gösterilen müsamahat ve tevhürattan kaynaklandığını, başkanlığında teşkil edilen ikinci komisyonun önce Mâbeyn-i Hümâyûn'da toplanması emredildiği halde sonra Bâb-ı Âlî'de toplanması gerektiğinin tebliğ edildiğini, kendisinin komisyon riyâsetinden affını istediğini bildirdi.

3.15. Südde-i Seniye'ye 'Arîza-ı Husûsiyye'¹⁵

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 30 Mayıs 1905 tarihinde II. Abdülhamid'e takdim ettiği hususî arzıda; halifeye itaatın Müslümanlara vacib

¹⁵ Bu 'arîza-ı husûsiyye için bkz. Y. PRK. DH. 13/79, 25 Şubat 1906/30 Z 1323, lef 1.

olduğunu, halifeye muhalefet edenlerin hain olduğunu, İmam Yahya'nın isyanına meşruiyet vermek için Yemen ile Hadramut arasındaki kabileleri yanına çekerek Hadramut sâdât ve ulemâsından fetva talep ettiği halde olumsuz cevap aldığını, bu sebeple İmam Yahya'nın isyanının sadece Zeydîlerce desteklendiğini, bununla birlikte İmam Yahya'nın önemli bir gücü teşkil ettiğini, ya gücünün tamamen kırılıp dağıtılarak perişan edilmesi ya da istimali tarikine gidilmek gerektiğini, İmam Yahya izale edilse dahi yerine Zeydîlerin bir başkasını imam intihab edeceklerini, yedi sene önce İmam Yahya'nın babası Hamidüddin'in izalesi ya da imalesi şıklarından hangisine maruz bırakılması gerektiğini Yemen Vilâyeti Vâlîsi'ne gizlice sorduğunu, ancak her iki seçeğenin de tatbikinün mümkün olmadığını, Tanzimat Dönemi öncesinde isyan çıkması üzerine asilerin ya askerî kuvvet ile imha edildiklerini ya da menfaat temin edilmek suretiyle isyanın bitirildiğini, İmam Yahya'nın Osmanlı Devleti'nden bazı istirhamatta bulunduğu, tazimat arzettiğini, kendisine olumlu cevap verilmesi halinde Müslüman kanı akıtılmasının önleneyeceğini ve isyanın sona ereceğini, Osmanlı Devleti'nde muhtelif mezheplere mensup Müslim ve Gayrimüslim ahalinin adalet ve şefkat içinde yaşadıklarını, İmam Yahya'nın istihale yolunda kullanılmasının kan dökülmesinden daha iyi olduğu kanaatini taşıdığını, Asîr'de Âiz Ailesi'nden Şeyh Ali'nin emaret iddiasında bulunarak tahrikâta başladığına, kabileleri itaatine aldığına dair haberler alınmaya başladığını, en kısa sürede Hicaz'a yakın olan Asîr'deki fesadın önlenmesi ve İmam Yahya Meselesi'nin çözülmesi gerektiğini ifade etti.

3.16. 'Atebe-i 'Ulyâya 'Arîza-ı Husûsiyye

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 28 Haziran 1905 tarihinde II. Abdülhamid'e takdim ettiği hususî arizada; Yemen'deki isyan bastırılarak sükûnetin sağlanmasının mülkî ve askerî tedbirler alınmasıyla mümkün olduğu için askerî ve mülkî olmak üzere irade-i seniye ile teşkil edilen iki komisyonun koordineli çalışması gerektiğini, Hicaz civarında ortaya çıkan fesadın genişlediği takdirde Arabistan kıtasının adeta ateş topuna döneceğini, askerî idarenin kuvvet ve şiddet, mülkî idarenin tedbirden ibaret olduğunu, *reîs-i 'usâtı tenkîl ile yerlere geçirmek lâzım* geldiğini, fakat İmam Yahya'nın ortadan kaldırılması halinde yerine başka bir imamın geçeceğini, dolayısıyla İmam Yahya'nın ortadan kaldırılmasının meselenin çözümü için çok fazla bir önem ifade etmediğini, İmam Yahya'ya isyanda tabiiyet edenlerin mikdarının 700000 ile 1000000 olduğunun tahmil edildiğini, bunları tamamen ortadan kaldırmanın da mümkün olmadığını, askerî harekattan önce kendilerini nedâmet ve ilticâya getirecek bir tedbir alınması fikrinde olduğunu, Halife II. Abdülhamid tarafından *ulu'l-emre* itaate dair Arapça ve Türkçe beyannanme ile ahalinin inkıyada davet edilmesi, yine beyannameyle davete icabet etmeyip isyana devam edenlerin şediden cezalandırılacaklarının ilan edilmesi, af ve aman dilemeleri için ahaliye bir süre

verilmesi gerektiğini, bu esnada askerî harekâta da devam edileceği için af ve merhamet dileyenlerin artmasının muhtemel olduğunu, İmam Yahya'ya ve Âiz'e *vesâ'it-i mahsûsa ile vesâyâ icrâsı ile yetinilmeyip* ilannamenin San'â, Asîr ve Yemen Vilâyeti'ndeki kabilelerin reisleri ile şeyhlerine de dağıtılması gerektiğini, Osmanlı Devleti'nde Müslim ve Gayrimüslim pek çok mezhebe mensup milletler olduğunu, bunların şeyhleri ile reisleri ve ruhanî reisleri bulunduğunu, her sınıf ve kavmin mezheplerini koruyarak müsterih olarak yaşamakta olduğunu, devlet açısından önemli olanın farklı din ve mezhep mensuplarının itaat dairesinde yaşamaları hususu olduğunu, bu bağlamda Zeydî Mezhebi'ne mensup olanların ve bunlara mezhep reisi bulunmasında herhangi bir sakınca olmadığını, Zeydî Mezhebi Reisine hakimane surette şimdiye kadar teveccüh gösterilmemiş olmasının, Zeydîlere daimi surette hasmane bakılmasının ve kabile şeyhleri arasında nüfuz ve itibarlı olanlara hürmet gösterilmemesi ve maaş-ikramiye ile tatyiblerinin müstelzim tutulmamasının isyan etmelerinde temel sebep olduğunu, Yemen gairesinin teskini ve devlet otoritesinin tesisi için belirtilen tedbirlerin alınmasını gerekli gördüğünü beyan etti.

3.17. Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine Tezkire

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 17 Temmuz 1905 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne gönderdiği tezkirede; Asîr tarafında zaferin müyesser olduğunu, Asîr'de emâret iddiasıyla isyan eden Ali'nin biraderinin 70-80 kişiyle birlikte teslim alındığını, diğer avanesinin askerler tarafından tarumar edildiğini, Asîr İsyanı'nın reisi olan Ali'nin Aiz Kabilesi'ne mensup ve Asîr Kıtası'nın daha önce emiri olan Muhammed'in oğlu olduğunu, Asîr'e Sultan Abdülaziz Devri'nde asker sevk edildiğinde Asîr Emîri Muhammed'in Asîr Kıtası'nı teslim etmek için Kumandan Paşa'ya müracaat ettiğini, Asîr Kalesi'nin zabtedildiğini, ancak Kumandan Paşa'nın Emîr Muhammed'i gece katl ve silahları ile teslim olan adamlarını itlaf ettiğini, Emîr Muhammed'in kıymetli malları ile eşyasını gasb ettiğini, bu elim olayın hala hatırlardan çıkmadığını, asi Ali'nin esir düşen biraderine iyi muamele etmek suretiyle nedamet ve ilticaya tergiib etmek gerektiğini, bu vesile ile Asîr Emîri Muhammed'e daha önce yapılan zulmün telafisine çalışılması gerektiğini, Ali'nin isyandan el çekeceğini, Müslümanlar arasında kan dökülmesine hacet kalmayacağını, Mekke Emiri'nin de Ali'nin taltif edilmesi gerektiğini arz ettiğini, Yemen'de *'adl ve ihsân mu'âmelesi ibrâz edilmez* ise Arapların itaatte tutulamayacağını ve karışıklıkların sona erdirilemeyeceğini meydana gelen ihtilallerin isbat ettiğini, daha önceki tarihlerde Yemen'in idaresi hakkında Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne mufassal arzalar takdim ettiğini ifade etti.

3.18. Yemen Vilâyeti Vekâletine Yazılan Tahrîrât Sûretidir

3 Aralık 1905 tarihinde Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa, Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne yazdığı tahrirata; Heyet-i Tefîsiyye'ye verilen

talimatnamede gösterildiği üzere Yemen Kıtası'nın irade-i seniye ile üç vilâyete taksim edildiğini, yeni vilâyetlerin vâflilerinin intihab ve tayininin kararlaştırıldığını, talimatnamede Yemen'de yapılacak ıslâhât ve teşkilatın açıkça belirtildiğini, San'â'nın geri alındığını ve diğer yerlerin zabt edildiğini, asilerin tedib edildiğini, firarda olan İmam Yahya'nın en kısa sürede tepelenmesi ve Sa'da ile havâlîsinin işgalden kurtarılması muhtemel olduğu için talimatname gereğince yerlilerden memur istihdam edilmesi ve ahalinin refah ve saadetini temin edecek icraatların hemen yapılmasının güzel sonuçları olacağı mülahazasıyla Mâbeyn-i Hümâyûn'da müteşekkil komisyon kararıyla mütalaalarının sorulması üzerine vilâyetten cevaben 31 Ekim 1905 tarihinde gelen telgrafnamede ilgili talimatnamenin muhteviyatı hakkında bilgi olmadığı için suretinin gönderilmesi, İmam Yahya'nın takibinin neticelendirilmesinin dört-beş ay alacağı için teşkilatın tehir edilmesi, Şehâre ve Sa'da tarafları istila olduktan kaza ve nahiyelerin teşkili, memur tayini için Heyet-i Tefüşkiye'nin zat-ı devletlerine tefriki, teşkilatta Asîr'in ve Seraskerlik'e bildirilen askeri tertibatın dikkate alınması, telgraf hattının Asîr'den Sa'da'ya kadar uzatılması için 4000 demir direk ile tel ve sair levazimatın hazır edilmesi, askeri nakliyatın hızlandırılması, Aden'den Nevâhî-i Tis'a hududuna doğru tesisine başladıkları haber alınan hattın ticarî ve siyasî zararlarının ortadan kaldırılmasına medar olmak için San'â'ya kadar bir demiryolu hattı tesis edilmesinin göz önünde bulundurulması lüzumunun bildirildiğini, Heyet-i Teşftişkiye'nin görevlerinin gönderilen talimatta açıkça belirtildiğini, Seraskerlik'e bildirilen askerî tertibatın daire-i askeriyece dikkate alınacağını tabî olduğunu, Yemen, Asîr ve Hicaz sahillerinden Sığra'ya kadar telgraf istasyonları tesis edilmesi halinde Yemen, Asîr, Sa'da ve Hicaz kıtalarının muhaberat bakımından birbirleri ile irtibat kurucağının vilâyetten gelen diğer telgrafnamede bildirildiğinden dolayı Asîr'den Sa'da'ya telgraf hattı uzatılması keyfiyetinin ona bağlı olduğu için Telgraf ve Posta Nezâreti ile muhabere edilmekte olduğunu, teşkilatta Asîr'in dikkate alınması ve Hudeyde'den San'â'ya kadar demiryolu hattı temdid edilmesi hususlarında Mâbeyn-i Hümâyûn'da müteşekkil komisyonca riyâset ve Bâb-ı Âlî'ce nezâret sıfatıyla gerekli muamelenin takip ve ikmal edilmesinin mukarrer olduğunu, Yemen Kıtası'nın dört milyondan fazla nüfusu olduğundan bir vilâyet ile idaresinin güç olduğunu, Yemen'in vilâyetlere taksimi hususunda daha önce de irade-i seniye çıktığını, takibat-ı cariyenin olumlu neticelenmesini müteakip teşkilatın icra edilmesinin uygun olduğunu, Sa'da ve havâlîsi zabt edilmeden takibata son verilmesinin uygun olmadığını, İmam Yahya'nın merkezi ve fesad kaynağı olan Sa'da ve havâlîsinin teshir ve Yemen Kıtası'nın asilerden temizlenmesinin memul olduğunu, İmam Yahya'nın geri çekilmesi sebebiyle kabileler ve aşiretler nezdinde itibarı kalmadığını, mahallî reisler ve şeyhlerin yıllardır mazhar oldukları lütuf sebebiyle hükümete meyl ve sadakatlerinin arttığını, Zeydîlerin mezhep ve meşrepleri dahl ve taarruzdan

masun kalmak şartıyla İmam Yahya'yı terk ve redd ile yerine Zeydî Cemaati Reisi adıyla diğerini intihab ve hükümetin tasdikine arz etmeleri yolunda nasihat ve ihtarlarda bulunularak Zeydîlerin İmam Yahya'yı red ve terk ederek yerine yeni bir imam intihab etmelerini sağlamak gerektiğini, bu hususta Zeydîlerin teşvik edilmelerinin vilâyetten beklendiğini, Yemen'de 700000 raddesinde Zeydî bulunduğunu, Zeydîlerin imam namında bir mezhep reisleri olduğunu, imamları vefat ettiğinde yerine itikadları gereğince diğerinin geçtiğini, yapılması gerekenin intihab edecekleri reisin devletçe tanınması, kendilerinin münasip hizmetlerde istihdam edilmeleri olduğunu, Zeydî reisinin hükümetin tasdikinden geçmesi ve kabile ve aşiret reisleri ile diğer ileri gelenlerin uygun hizmetlerde istihdam edilmeleri halinde Yemen'de asayişin önemli ölçüde temin edileceğini ifade etti.

3.19. Yemen Vilâyetinden Alınan Şifre Telgrafnâme

Yemen Vilâyeti Vâlî Muâvini Mahmud Nedim Bey, 3 Ocak 1906 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafnamede; Feyzî Paşa'dan alınan tahriratta; Cebel-i Yezîd ile Hâşid arasındaki Lûmî Köyü'nde gizlenen çok sayıda eşkıyanın yapılan çatışma neticesinde itlaf edildiği, 30 Aralık 1905 tarihli tahriratta da Sünneteyn'de Ahmed bin Kâsım'ın kumandasında toplanan 1500'den fazla eşkıya ile şiddetli bir muhabere meydana geldiği, asilerin 200'den fazla zaiyat verdiği hususlarında bilgi verildiğini, asilere karşı kazanılan zaferlerin vilayetin her tarafında ilan edildiğini, vilâyet merkezi civarındaki kabilelerin hareketlerinden şüphelenilmesi üzerine gerekli mülkî ve askerî tedbirler alındığını, San'â ve civarında asayişin berkemal olduğunu, Ahmet Feyzî Paşa'dan alınacak malumatın peyderpey bildirileceğini ifade etti.

3.20. Bu Dahî

Yemen Vilâyeti Vâlî Muâvini 3 Ocak 1906 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafnamede; Müşir Feyzî Paşa'dan 1 Ocak 1906 tarihinde alınan tahriratta; Ceraf'ta mahsur kalan askerlerin salimen Sünneteyn'e aldırıldığına, Hâşid Kabilesi yeniden şekavete başladığı için terbiyelerine başlanılmak üzere Sünneteyn'in merkez ittihaz edildiğine dair bilgi verildiğini ifade etti.

3.21. 'Atebe-i 'Ulyâya Takdîm Kılınan 'Arîza Sûretidir¹⁶

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 12 Ocak 1906 tarihinde II. Abdülhamid'e takdim ettiği arizada; Yemen Vilâyeti'nde asayişin tamamen sağlanamadığı ve asiler silahlarını tamamen terketmediği halde Şehare mevkiini muhasara eden ve asileri kısmen hezimeteye uğratan Müşir Feyzî Paşa'nın vilâyet merkezine döndüğünü bildirdiğini, askeri kuvvetlerin arttırılmasını istediğini, ancak tekrar asker gönderilmesine gerek olmadığını, asilerin işgaline uğrayarak

¹⁶ Bu 'arîza sûreti için bkz. BOA. Y. PRK. DH. 13/77, 13 Ocak 1906/17 Za 1322, lef 1.

istirdad edilen yerlerin muhafaza edilmekle yetinilmeyerek gerekli ıslâhâtın yapılmasının uygun olduğunu, irade-i seniye ile Yemen işlerine bakmak üzere teşkil edilen komisyona memur olduğunu, ancak asker tertibatına dair vukufiyeti bulunmadığını, Yemen’de tahminen dört milyon İslam ahali bulunduğunu, devlete itaat etmeyen 700000 kişinin Zeydî mezhebine mensup olduğunu, bunların Sa’da namıyla bilinen merkezdeki İmam Yahya’nın nüfuzu altında bulduklarını, Sa’da’da hiçbir zaman hükümet idaresinin tesis edilemediğini, asilerin reisi İmam Yahya’nın Sa’da’dan kalkıp San’â şehrinin taziyeye cesaret ettiğini, San’â’da vâlî ve müşir, erkân ve mevcudu ve harb mühimmatı ile istila ettiğini, İmam Yahya’nın başıbozuk avanesiyle isyan ettiğini, merkezi olan Sa’da’ya askeri harekât yapılarak girilmediği takdirde fesadın devam edeceğini, son 45 yılda Yemen Kıtası’nda asayişin daimi surette tamamen sağlanamadığını, yeniden asker gönderilmesi ve istenen ıslâhât ve teşkilatın yapılmasının masraf sarfını gerektirdiğini, bununla birlikte Yemen’de her türlü askeri ve mülki tedbirin gecikmeden alınması gerektiğini ifade etti.

3.22. Yemen Hey’et-i Teftîşiyesi Riyâsetine 14 Şubat Sene 1321 Târîhinde Yazılan Şifre Telgrafının Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa Yemen Heyet-i Teftîşiyesi Riyâseti’ne, 22 Şubat 1906 tarihli telgrafa cevap olarak 27 Şubat 1906 tarihinde gönderdiği şifre telgrafta; Zeydî şeyhlerinden Kâsımî’nin İmam Yahya ile daha önce akdettiği mukavele süresi sona erdiğinden Hâşid tarafında bulunan İmam Yahya’nın niyet ve hareketleri ile Kâsımî’nin İmam Yahya’ya karşı kıyam edip etmeyeceği anlaşılacak amacıyla gerekli tahkikatın yapılması için ikramiye ve hafiye tahsisatından 200 liranın sarfına izin verilmesine dair Heyet-i Teftîşiyeye Riyâseti’nden gelen telgraf üzerine 200 liranın sarfı için izin istendiğini, emir verildiğinde acil olarak cevap verileceğini, kırk yıldan fazla bir süreden beri Yemen’de devamlı surette asayişin temin edilemediğini, bu durumun Zeydîler nazarında imamın lider olarak görünmesi ve az sayıda Yemenli’nin devlet hizmetinde istihdam edilmesinden kaynaklandığını, İmam Yahya’yı *itmâ ve iknâ sûretiyle veyâhûd karşıtı bulunması me’mûl şeyhler delâletiyle dâ’ire-i mülâyemete getirmenin imkândan* uzak olmadığını, son gelişmeler üzerine İmam Yahya’nın Zeydîler nezdinde itibar ve nüfuz kaybettiğini, belirtilen hususlarla ilgili mütalaaların bildirilmesi ve Kâsımî’nin İmam Yahya’ya karşı muhalefeti gerçek ise gücünün İmam Yahya’yı düşürmeye yetip yetmeyeceği hakkında bilgi verilmesi gerektiğini ifade etti.

3.23. Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine 17 Şubat Sene 321 Târîhinde Yazılan Tezkire Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 2 Mart 1906 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti’ne yazdığı tezkirede; İmam Yahya’nın Zeydî resiliğine seçildiği sırada Sa’da taraflarındaki Zeydî şeyhlerinden Kâsımî ile aralarında

yaptıkları mukavelenin süresinin bittiğini, Şeyh Kâsımî'nin Sa'da tarafındaki Zeydîlerle İmam Yahya aleyhine hareket edeceğine dair haber alındığına dair Yemen'deki Heyet-i Teftîşîye Riyâseti tarafından bilgi verildiğini, bazı mütalaalarını havi Heyet-i Teftîşîye Müfettişî'ne cevaben telgrafname gönderildiğini, bu telgrafnamenin ekte takdim edildiğini, Feyzî Paşa tarafından gönderilen telgrafnamede Sa'da tarafında İmam Yahya ile Duhyânî adında bir seyyid arasında muhabere meydana geldiği, Duhyânî'nin çatışmadan galip geldiği, Sa'da'da Setare Kalesi'ni zaptettiği, İmam Yahya'nın sergerdesi Seyyid Ahmed'i Kâsımî'nin katlettiği, çok miktarda silah, cebhane, erzak, iki top ele geçirdiği, reislerinden otuz kişiyi katlettiği, çok sayıda kişiyi esir aldığı, İmam Yahya'nın asilerinin Sa'da tarafında hezimetle uğradığı hususlarında bilgi verildiğini, İmam Yahya'nın Osmanlı Devleti askerine yenilmesini müteakip Duhyânîye mağlup olduğunu, Kâsımî'nin de aleyhinde harekete hazırlandığını, bunların da aşiretler ve kabileler nezdinde İmam Yahya'nın itibar ve gücünün kalmadığını gösterdiğini, Zeydîlerin direnişlerinin İmam Yahya ve diğer fesad ehlinin mefsedetleri eseri olduğunu, Yemen'de dört milyondan fazla Müslüman ahali bulunduğunu, ahalinin devletin yanına çekilmesi halinde ehl-i fesadın mefsedetlerinin etkisiz hale geleceğini, İmam Yahya'nın itibar ve nüfuz kaybetmesinden ve meydana gelen ihtilafattan istifade edilerek İmam Yahya aleyhinde hareket edenlerden en itibarlı ve nüfuzlu olan kişinin devlet yanına çekilmesi, bu kişinin Zeydîler tarafından Zeydî kabileleri reisi olarak seçilmesi ve reisliğinin devlet tarafından tasdik edilmesi yolunda etkili tedbirler alındığı takdirde Yemen Meselesi'nin çözümünde mesafe katedileceğini, bu sayede daha fazla Müslüman kanı akmasına mani olunacağını, Feyzî Paşa ve Heyet-i Teftîşîye Riyâseti ile mütalaalarını paylaştığını, kendilerinden görüşlerini istediğini ifade etti.

3.24. Yemen Hey'et-i Teftîşîyesi Riyâsetine 19 Şubat Sene 321 Târîhinde Yazılan Şifre Telgrafnâme Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 4 Mart 1906 tarihinde Yemen Heyet-i Teftîşîye Riyâseti'ne gönderdiği şifre telgrafnamede; Yemen'e gönderilecek askerin kararlaştırılan mikdarından Dâhiliye Nezâreti ve komisyonun bilgisi olmadığını, daha önce 8000 kişi olarak tertib edilmesine karar verilen yeni askerin mikdarının 12000'e çıkarılarak sevk edilmesine dair irade-i seniye çıktığını, ilgili vilâyetlere gereğinin yapılması hususunda tahrirat yazıldığını, İmam Yahya'nın büyük bir kuvvetle mahvedilmesi ve isyan halindeki Zeydîler'in istimanının kuvvetle muhtemel olduğunu, bu maksadın hâsıl olması için istenen mikdarda askerin Yemen'e gönderilmesi gerektiğini, İmam Yahya ile Kâsımî arasındaki mücadeleden istifade edilmesinin zaruri olduğunu, İmam Yahya'nın reislikten ıskat edilmesi, Zeydîlere, Kâsımî'yi reis seçtirterek reisliğinin devletçe onaylanması hususlarında Kâsımî ile

taraflarlarının ikna edilmesi ve bu tasdik in usul haline getirilmesi gerektiğini ifade etti.

3.25. Yemen Vilâyeti Vekâlet-i Celîlesine 24 Nisan Sene 1322 Târîhinde Yazılan Şifre Telgrafnâme Sûretidir Hey'et-i Teftîşîye Riyâsetine de Yazılmışdır

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 7 Mayıs 1906 tarihinde Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne ve Heyet-i Teftîşîye Riyâseti'ne gönderdiği telgrafnamede; Kâsımî'nin talepleri hakkında Yemen Vilâyeti'nden gelen bilgi ve mütalaaların II. Abdülhamid'e arz edildiğini, ilaveten Sadâret'e bilgi verildiğini, Kâsımî'nin devlete hizmet etmeyi temin ve taahhüd eylediği, Osmanlı Devleti askeri ile hareket etmek istediği, mahzur görülmediği takdirde Osmanlı Devleti askeri ile İmam Yahya üzerine hareket edebileceği, ancak İmam Yahya'nın ortadan kaldırılması halinde Kâsımî'nin şekavet icra edebileceği dikkate alınarak şimdiden gerekli tedbirlerin alınması gerektiği, yapacağı hizmetlere mukabil taltifi gerektiğince tedricen taltifinin uygun olacağı, irade-i seniye gereğince gereğinin yapılması ve İmam Yahya'nın ortadan kaldırılmasından sonra Kâsımî'nin şekavette bulunabileceği ihtimaline karşı gerekli tedbirlerin alınması, maslahatın itina ile takip edilmesi gerektiği ifade ve beyan edildi.

3.26. Yemen Vilâyeti Vekâletine 5 Haziran Sene 322 Târîhinde Yazılan Şifre Sûretidir Hey'et-i Teftîşîye Riyâsetine de Yazılmışdır

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa, 18 Haziran 1906 tarihinde Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne ve Heyet-i Teftîşîye Riyâseti'ne gönderdiği şifre telgrafnamede; Heyet-i Teftîşîye'nin Hudeyde'de daha fazla kalmasına gerek olmadığını, daha önce Taiz'e giderek Taiz'in ahvâlîni ve vilâyetin teşkilat suretini tedkik eylediği gibi Asîr'e de giderek tedkikat yapması ve tatbiki mümkün ıslâhâtın kararlaştırması için Heyet-i Tüftîşîye Riyâseti'ne tebligat yapıldığını, asıl önemli olanın Yemen'de asayiş ve emniyetin istikrarı ve muhalefetin izalesi ile devlet tarafından yapılmakta olan fedakârlıklara nihayet verilmesi olduğunu, yeni tertib olunan askerin sevk edilmesi ve askeri tedbirlerin alınması yanında Duhyânî ile İmam Yahya'nın celb ve istimaleleri çaresinin aranması gerektiğini, aski takdirde sadece askeri tedbirlerle netice alnamayacağını, Duhyânî ile İmam Yahya arasındaki mücadeleden devlet menfaatine istifade edilmek amacıyla daha önce teşebbüs edilen tedbirlerin takibi ile nezdlerine memurlar gönderilerek celb ve istimalelerinin teminine çalışılması ve elde edilecek neticenin bildirilmesi hususunda Meclis-i Vükelâ kararı üzerine irade-i seniye çıktığını, bu hususta daha önce vilâyete ve Heyet-i Teftîşîye Riyâseti'ne tebligat yapıldığını, ilgili memurların vilâyetten gönderilerek netice hakkında bilgi verilmesi gerektiğini bildirdi.

3.27. Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine 10 Ağustos Sene 322 Târîhinde Yazılan Tezkire Sûretidir Taraf-ı Sâmî-i Sadâret-penâhîye Yazılmışdır

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne ve Sadâret'e 23 Ağustos 1906 tarihinde yazdığı tezkirede; Yemen Vilâyeti Vekâleti'nden alınan şifre telgrafta İmam Yahya ile yapılan muhabere üzerine verdiği cevapta tebliğ edilen hususlar hakkında görüşülmek üzere güvenilir iki kişinin gönderilmesini beyan ettiği, bununla maksadının ifsâdâtına vesile ittihaz etmek olduğu, Kâsımî'ye nakdi yardım olarak verilecek 20000 riyalin tedarikine çalışıldığı hususlarında bilgi verildiğini, 15 Ağustos 1906 tarihli tezkirede Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne İmam Yahya'nın cevabi mektûbundan maksad ve fikrinin tamamen anlaşılammakta olduğu için mektûbunun ibaresiyle aynen gönderilmesi, İmam Yahya aleyhinde Kâsımî'nin taslit edilmesi için 20000 riyalin acilen Kâsımî'ye gönderilmesi gerektiğine dair tavsiyede bulunulduğuna dair bilgi verildiğini, İmam Yahya'dan alınan cevabın aşağıya nakledildiğini, Yemen Vilâyeti Vekâleti'nden alınan telgrafnamede İmam Yahya'nın ifsâdâta devam etmekle ve gayrı layık tabirler kullanmakla birlikte külliyetli adam tertib ederek vilâyete sevk edememekte olduğu, hudud civarında çetelerin adedini tezyid ve askeri mevkilere uzak yerlerden bazı kişileri dağa kaldırırcasına tutturup götürmekte olduğu, bundan da nüfuzunun azalmakta olduğunun anlaşıldığı, Kâsımî'ye verilecek 20000 riyalin tedarik edildiği, ilgili meblağın Kâsımî'ye verilmek üzere Ahmed Paşa'ya teslim edildiği, Kâsımî'den cevap alınuncaya kadar gelmekte olan askerlerin kıtalar ve taburlara tevzi ve irsal ve rediflerin peyderpey iade edilmesi ile iştiğal olunacağı, askeri harekâtın tehir olunarak Kâsımî'den alınacak cevaba göre gereğinin bildirileceği hususlarında bilgi verildiğini, İmam Yahya'dan alınan mektûbun tercümesinin ekte takdim edildiğini, istediği iki memurun talimat verilmek suretiyle gönderilmesinde sakınca olmadığını, Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne bir veya iki tecrübeli memurun İmam Yahya nezdine gönderilmesi, Kâsımî'ye gönderilen paranın hızla ulaştırılması, Kâsımî'ye karşı İmam Yahya'nın, İmam Yahya'ya karşı Kâsımî'nin hüsn-i idaresi esbabının istikmali hususlarında tebligat yapıldığını, alınacak cevapların peyderpey arz edileceğini ifade etti.

3.28. Leff İdilen Mektûb Sûret-i Mütercemesi

İmam Yahya, Müşîr Ahmed Feyzî Paşa'ya hitaben yazdığı mektupta; 1 Temmuz 1906 tarihli mektûbun ulaştığını, II. Abdülhamid'in Yemen ahalisine nasıl baktığının ve Hz. Muhammed hakkındaki muhabbetinin anlaşıldığını, riyâset davasında olmadığını, harekâtına sebebini din gayreti olduğunu, emri maruf ve nehy-i anilmünkerden başka bir emeli bulunmadığını, görüşme yapmak üzere nezdine iki kişi gönderilmesi gerektiğini, sevap dairesinden çıkmayacağını ve padişaha muvafakattan udul etmeyeceğini ifade etti.

3.29. Yemen Vilâyeti Vekâletine 10 Ağustos Sene 322 Târîhinde Yazılan Şifre Telgrafnâme Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 23 Ağustos 1906 tarihinde Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne gönderdiği şifre telgrafnamede; İmam Yahya'nın verdiği cevabın okunduğunu, mektûptan isyan maksadında olduğuna dair bir mana çıkarılmadığını, istediği iki memurun talimat-ı lazime verilerek gönderilmesinde bir mahzur olmadığını, zaten buna dair daha önce irade-i seniye çıktığını, istimalisini istihsal edebilecek iktidarda bir veya iki memurun İmam Yahya nezdine gönderilmesinin uygun olduğunu, Heyet-i Teftîşiye azası Mehmed Paşa'nın gönderilmesinin tecrübesi dikkate alındığında uygun olduğunu, Kâsımî'ye verilecek 20000 riyalin tedarik ve tevdiinin memnuniyet verici olduğunu, ancak paranın Kâsımî'ye isali esbabının istikmalinin temin edilmesi gerektiğini, Kâsımî'ye karşı İmam Yahya'nın, İmam Yahya'ya karşı Kâsımî'nin hüsn-i idaresinin gerekli olduğunu, güzel sonuçlar alınmasının beklendiğini bildirdi.

3.30. Vekâlet-i Müşârünileyhâya 14 Ağustos Sene 322 Târîhinde Yazılan Şifre Telgrafnâme Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 27 Ağustos 1906 tarihinde Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne gönderdiği şifre telgrafnamede; 23 Ağustos 1906 tarihinde İmam Yahya nezdine iki memur gönderilerek görüşülmesinin uygun olduğunun taraflarına bildirildiğini, konunun Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşüldüğünü, İmam Yahya nezdine iki memur gönderilmesinin tasvip edildiğini, Heyet-i Teftîşiye azası Mehmed Paşa'nın gönderilmesinin uygun olacağına karar verildiğini, görüşmede memurların hareket tarzına dair bir talimat kaleme alınarak memurlara verilmesi gerektiğini, her insan gibi İmam Yahya'nın da bir emeli olduğunu, kendisine elindeki silahları teslim etmesi ve bulunduğu mevkiyi terk ederek istediği yerde oturması yönünde teklif edilmesi ve teklifin itimat etmeyeceği tarzda olması halinde oradan derhal ayrılmayacağını, ayrılması halinde Zeydî Mezhebi gereğince ya Kâsımî'nin ya da bir başkasının imamlığa geçmesinin ve gelecek Zeydî reisin adet üzere Zeydîler nazarında kendini göstermek için öncelikle isyan etmesinin kuvvetle muhtemel olduğunu, bu takdirde yapılan bu teşebbüsten fayda temin etmek yerine yeni gaileler çıkabileceğini, Müslümanlar arasında kan dökülmesine sebep olmanın bir Müslüman için uygun olmadığını, bir dini reise din kardeşinin kanını akıtmasının yakışmadığını, bu hususların İmam Yahya'ya güzelce izah edilmesi gerektiğini, İmam Yahya'ya, bulunduğu yerde ve cemaati arasında mezheplerince işlerine bakmak, tecavüz etmemek, itaatten çıkmamak üzere kendisinin Zeydî Cemaati reisi tanınacağı, rütbe, nişan, maaş verileceği, kendisinden sonra reisliğe geçecekler için de benzer şekilde yapılması hususlarının ifade edilmesi fikrinde olduğunu, keyfiyet kararlaştırıldıktan sonra

memur gönderilmesinin daha uygun olacağını, acilen mülâhazalarının bildirilmesi gerektiğini ifade etti.

3.31. Taraf-ı Sadâret-penâhîye Yazılan Eylül Sene 322 Târîhli Tezkire Sûretidir¹⁷

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa, Eylül 1906 tarihinde Sadâret'e yazdığı tezkirede; Yemen Vilâyeti Vekâti'nden gönderilen İmam Yahya'nın cevabından isyanda ısrar ettiğine dair bir mana çıkarılamayacağı, görüşmek üzere nezdine istediği iki memurun gönderilmesinde sakınca olmadığı, tecrübeli iki kişinin nezdine gönderilmesi, Kâsımî ile İmam Yahya'nın birbirlerine karşı kullanılması gerektiği hususlarında Yemen Vilâyeti'nin bilgilendirildiğine dair 23 Ağustos 1906 tarihinde Sadâret'e malumat verildiğini, İmam Yahya'nın gönderilen mektûbunun tercümesinin de arz edildiğini, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ tarafından İmam Yahya nezdine iki memurun bir an önce gönderilmesine, gönderilecek kişilerden birinin Heyet-i Teftîşiye azası Mehmed Paşa olmasının uygun olacağına karar verildiğini, bunun üzerine Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne, gönderilecek memurlara, İmam Yahya'ya söylemeleri gerekenlerin ve İmam Yahya'nın muhtemel cevaplarına karşı vermeleri gereken cevapların anlatılması gerektiğini, İmam Yahya'ya elindeki silahları teslim etmesi, bulunduğu mevkiyi terk ederek istediği bir yere gitmesi şeklinde bir teklifte bulunulması halinde teklifi kabul ederek bulunduğu yerden hemen ayrılmayacağını, bulunduğu yeri terketmesi halinde Zeydî Mezhebi gereğince Kâsımî'nin yahut bir başkasının imamlığa geçmesi ve imamlığa geçecek kişinin nüfuzunu göstermek için isyan etmesinin muhtemel olduğunu, bu takdirde İmam Yahya'dan kurtulmak isterken bir başka gailenin zuhur edeceğini, bundan dolayı İmam Yahya'ya Müslümanlar arasında kan akıtmanın doğru olmadığı, Resullullah'ın evladından bulunduğunu iddia eden kişiye din kardeşlerinin kanını akıtmasının yakışmayacağı şeklinde ifadelerde bulunulduktan sonra bulunduğu yerde kalarak cemaati arasında mezheblerce işlerine bakması, tecavüz ve tahatti etmemesi, itaat dışına çıkmamak üzere Zeydî Cemaati Reisi olarak tanınması, rütbe, nişan ve maaş ile taltif edilmesi tarzında tekliflerde bulunulmasının meselenin çözümü için daha mantıklı olduğunu, bu hususta mütalaa bildirilmesini istediğini ve devletçe kesin karar verildikten sonra İmam Yahya nezdine memurlar gönderilmesinin daha uygun olacağını bildirdiğini; Yemen Vilâyeti Vekâleti'nden gönderilen telgrafnamede, Heyet-i Teftîşiye Reisi ve Vâlî Muâvini ile konunun görüşüldüğü, gönderilecek memurlara verilecek talimatın sadece İmam Yahya'nın isteklerini öğrenmek olduğu, alınan cevabın arz edileceği ve alınacak cevaba göre hareket edileceği şeklinde cevap verildiğini, telgrafnamede ayrıca imamlık iddiasında bulunarak isyan edenlerin genelde

¹⁷ Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'nın Sadâret'e yazdığı 21 Eylül 1906 tarihli tezkire için bkz. BOA. Y. A. HUS. 506/94, 22 Eylül 1906/3 Ş 1324, lef 2.

Zeydîlerle meskûn yerlerin kendileri tarafından idare edilmesini, naiblerin kendileri tarafından intihab edilmelerini istedikleri, bu hususlarda mezuniyet-i kâmile olmadıkça ve gerekli irade-i seniye çıkmadıkça talimat verilmesinin mümkün olmadığı, İmam Yahya'ya gönderilen mektûba cevap alınamadığı hususlarına yer verildiğini, İmam Yahya'nın nezdine adam istemekteki maksadının kendisine yapılacak teklifin mahiyetini anlamak ve kendi meramını anlatmak gibi görülmekle birlikte maksadının bundan ibaret olamayacağını, bu takdirde iki adamını hükümet nezdine göndermeyi tercih etmesi gerektiğini, gönderilecek memurlara hükümetin meramını anlatmaları için söylemeleri gerekenlerin bildirilmesi zarureti bulunduğunu, gönderilecek memurların İmam Yahya'ya sırf Zeydîlerin yaşadığı yerlerde naib ve müftülerin tayin ve azilleri ile vergilerin toplanma şeklinin kararlaştırılacak surette yapılmasının uygun olacağı hususlarını ifade etmeleri, kabul etmesi halinde irade-i seniye sürecinin başlatılarak neticesinin tebliğ edileceğini, kabul etmemesi halinde ifadelerinin Müşir Paşa'ya bildirileceğini ifade ederek dönmeleri gerektiğini, daha önce çıkan irade-i seniye gereğince Kâsımî nezdine de memurlar gönderilerek fikrinin anlaşılması gerektiğini, Kâsımî kuvvetçe İmam Yahya'ya muadil olduğu için hükümetin tekliflerini Kâsımî'nin kabul etmesi ya da yapacağı tekliflerin devlet menfaatine olması halinde Kâsımî'nin Zeydî Cemaati Reisi tanınarak İmam Yahya aleyhine taslit ile İmam Yahya'yı tedibe memur edilebileceğini, her iki tarafa yapılan tekliflerin gizli tutulması gerektiğini, bu hususların Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne bildirilmesi gerektiğini düşündüğünü, meselenin ehemmiyetine binaen gereğinin bir an önce yapılması gerektiğini bildirdi.

3.32. Taraf-ı Sâmi-i Sadâret-penâhiye Yazılan 27 Eylül Sene 1322 Târîhli Tezkire Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 10 Ekim 1906 tarihinde Sadâret'e takdim ettiği tezkirede; İmam Yahya ile görüşmek üzere Heyet-i Teftîşîye Azası Mehmed Paşa ve ulemâdan iki zatın gönderilmesine Meclis-i Vükelâ'da karar verilmesi üzerine irade-i seniye çıktığını, gereğinin Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne bildirildiğini, Yemen Vilâyeti Vekâleti'nden ve Heyet-i Teftîşîye Riyâseti'nden cevaben alınan telgrafnamelerde; meselenin çözülmesi için her türlü tedbirin alınmaya çalışıldığı, İmam Yahya tarafından gönderilen mektûpta vâlî Muâvini Mahmud Nedim Bey'in gönderilmesinin istendiği, sadece Mehmed Paşa'nın gönderilmesinin maksadın hâsıl olmasına mani olabileceği, Seyyid Yahya tarafından gönderilen ilk mektûpta iki memurun gönderilmesi istendiği halde daha sonra gönderilen mektûpta memurların Ammare'nin doğu tarafında ve Raydah'dan iki saat mesafede bulunan Şeybara'ya gönderilmesinin istendiği, buna göre İmam Yahya'nın nezdine memur gönderilmesini hâlâ arzu etmediği, pederi zamanındaki iğtişâşatta İmam Yahya'nın esir olarak uzunca bir süre Mehmed Paşa'nın nezdinde kaldığı, Mehmed Paşa'nın haline vâkıf olduğundan

dolayı Mahmud Nedim Bey'in memur tayin edilmesini istediği, kendisinden övgüyle bahsettiği, Mahmud Nedim Bey ile Mehmed Paşa'nın Duhyân Köyü'ne gönderilerek İmam Yahya'nın gönderdiği adamlar vesatetiyle maksad ve fikrinin öğrenilmesine çalışılmasına lüzum görüldüğü, Mahmud Nedim Bey ile Mehmed Paşa'nın Mahkeme-i Şeriye Azası Abdülkadir Efendi ve diğer icab edenlerle birlikte San'a'dan Amrân'a doğru hareket ettirildiği ve orada yapılacak görüşme üzerine nezdine kadar memurlar gönderilmesini kabul ettiği halde ayrıca gereğinin yapılacağı hususlarına dair bilgi verildiğini, Mahmud Nedim Bey'in İmam Yahya nezdine gönderilmesi daha önce uygun bulunmamasına rağmen önceki tarihlerde Seyyid Yahya nezdine gönderilmesi, bu işe memuriyetinin İmam Yahya tarafından arzu edilmesi, Mehmed Paşa'nın vaktiyle Seyyid Yahya'yı esir almış olması gibi hususlar dikkate alındığında görüşmelere katılmasının uygun bulunduğunu ifade etti.

3.33. Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine 1 Teşrîn-i Evvel Sene 322 Târîhinde Yazılan Tezkire Sûretidir Taraf-ı Sâmî-i Sadâret-penâhîye de Yazılmışdır

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 14 Ekim 1906 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne ve Sadâret'e takdim ettiği tezkirelerde; İmam Yahya'nın gönderdiği kişilerle Raydah'ta görüşen Mahmud Nedim Bey ile Mehmed Paşa'nın Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne gönderdiği iki tahriratta; Seyyid Yahya tarafından gönderilen Seyyid Mehmed el-Hâdî, Seyyid Abdullah ve Hâşidli Seyyid Ahmet bin Kâsım'la Şeybara mevkiinin ilerisinde görüştükleri, adamları tarafından memuriyetlerinin irade-i seniyeye müstenid olup olmadığının sorulduğu, cevaben memuriyetlerinin irade-i seniye emri olduğunu ifade ettikleri, görüşmeye gelme amaçlarının sorulması üzerine Seyyid Yahya'nın Yemen Vilâyeti'ne gönderdiği mektûpta maksadını anlatmak için iki memur gönderilmesini talep ettiği cevabının verildiği, meramını iletme üzere İmam Yahya tarafından kendilerine izahat ve talimat verilmiş olması gerektiğinin ifade edildiği, buna karşılık ellerinde İmam Yahya tarafından verilmiş talimat olmadığı, neccâb vasıtaıyla talimat isteyeceklerini ifade ettikleri, talimat gelinceye kadar beklemek üzere Raydah'a döndükleri hususlarını ifade ettikleri, bunun üzerine Heyet-i Teftîşîye Reisi ile görüşüldükten sonra Mahmud Nedim Bey ile Mehmed Paşa'ya cevap yazıldığı, cevapta; II. Abdülhamit'in şefkat ve merhameti eseri olarak Müslüman kanı akıtılmasını önlemek amacıyla geldiklerini tekrar İmam Yahya'nın göndereceği kişilere ifade etmeleri, İmam Yahya'nın taleplerinin makul bulunması halinde kabul olunacağını beyan etmeleri, itilafın sağlanması için gerekli gayret ve hassasiyeti göstermeleri hususlarına yer verildiğinin Yemen Vilâyeti Vekâleti'nden bildirildiğini ifade etti.

3.34. Yemen Vilâyeti Vekâletine 18 Teşrîn-i Evvel Sene 322 Târîhinde Yazılan Şifre Telgraf Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 31 Ekim 1906 tarihinde Yemen Vilâyeti Vekâleti'ne gönderdiği telgrafnamede; Kâsım Duhyânî'ye gönderilen meblağ üzerine bazı ifadelerine ve taleplerine dair gönderilen tafsilatın ulaştığını, ancak Sa'de taraflarında fesada devam eden İmam Yahya'nın boyun eğdirilerek devlete bağlandığı takdirde desiselerinin önüne geçileceği hususundaki mütalaalarının anlaşılmadığını, mütalaarını en kısa sürede açıkça bildirmesini tekiden ifade etti.

3.35. Taraf-ı Sadâret-penâhîye Fî 26 Teşrîn-i Evvel Sene 1322 Târîhinde Yazılan Tezkire Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 8 Kasım 1906 tarihinde Sadâret'e yazdığı tezkirede; İmam Yahya'nın celb ve istimali ve Müslüman kanı akıtmasını önlemek amacıyla nezdine memurlar gönderilmesi ve anlaşma sağlanması, aksi takdirde askerî destek vermek suretiyle Kâsımî vasıtasıyla İmam Yahya'nın etkisiz hale getirilmesi için Kâsımî nezdine memurlar gönderilmesi hakkında Meclis-i Vükelâ'da karar alındığını, alınan kararın tatbiki için irade-i seniye çıktığını, Vâlî Muâvini Mahmud Nedim Bey ile Heyet-i Teftîşîye Azası Mehmed Paşa'nın İmam Yahya'nın istimaline memur edildiğini, İmam Yahya'nın adamları ile görüşüklerini, Yemen Vilâyeti'nin görüşmeden netice alınmadığına dair bilgi verdiğini, kırk yıldan beri Yemen'de asayişin temini için Anadolu'dan çok sayıda asker gönderildiğini, hazinece çok masraf yapıldığını, iklim şartlarının da olumsuz etkisiyle gönderilen askerlerin çoğunun şehit olduğunu, bu hususlar dikkate alınarak Yemen Vilâyeti'nden, meselenin çözümü için başka tedbir almanın mümkün olup olmadığına dair bilgi istendiğini, Yemen Vilâyeti'nden verilen cevapta; Kâsımî'ye askeri destek verilerek İmam Yahya'nın etkisiz hale getirilmesi gerektiğinin ifade edildiğini, İmam Yahya'nın elindeki rehinelere toplara, toplamakta olduğu paraya güvendiğini, isyandan vazgeçmeyeceğinin anlaşıldığını, artık kendisini celb ve istimaleye çalışmanın anlamı kalmadığını, İmam Yahya'yı askeri hareketle yerinden etmenin gerekli olduğunu, hasmı olan ve hayli kuvveti bulunan Kâsım Duhyânî'yi askeri destek vererek İmam Yahya aleyhinde taslit etmenin faydalı olacağını, Kâsım Duhyânî'yi Zeydî Cemaati Reisi nasb ve tayin etmenin, maaş, nişan ve rütbe ile taltif etmenin, gerekirse halen kontrol altında bulunmayan yerleri bir sancak halinde tanzim ederek mutasarrıflığını kendisine vermenin uygun olduğunu, İmam Yahya'yı perişan etmesini teşvik için Kâsımî nezdine memur gönderilerek belirtilen lütufları bildirmek, Müşir Feyzî Paşa'nın istediği esterlerle askerler ve talep edilen paranın vapurla gönderilmesi gerektiğini, belirtilen hususların Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da acilen görüşülmesinin zaruret arz ettiğini bildirdi.

3.36. Mâbeyn-i Hümayûn Başkitâbetine Yazılan 6 Kânûn-ı Evvel Sene 322 Târîhli Tezkire Sûretidir

Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa 19 Aralık 1906 tarihinde Mâbeyn-i Hümayûn Başkitâbeti'ne yazdığı tezkirede; İmam Yahya nezdine gönderilen memurların takdim ettikleri tafsilat üzerine Yemen Vilâyet'ten görüş istendiğini, alınan cevapta; İmam Yahya'yı nasihat ve müzakere yoluyla istimaleye çalışmaya gerek kalmadığı, askeri kuvvetle yerinden edilmekten başka çare görülmediği, Anadolu'dan asker göndererek külli masraf yapmak yerine Kâsım Duhyânî'yi Zeydî Cemaati Reisi nasb ve tayin, rütbe, maaş ve nişan ita, gerekirse idare altında bulunmayan yerleri bir sancak şeklinde tanzim ederek mutasarrıflığına tayin etmenin uygun olacağı, İmam Yahya'yı askeri yardım da yapılarak perişan etmesi hususunda belirtilen teklifleri kendisine iletmek suretiyle teşvik etmek amacıyla Kâsım Duhyânî nezdine memur gönderilmesi, kendisinin İmam Yahya'yı ortadan kaldırmaya davet edilmesi hususlarının beyan edildiğini, bu hususlara dair Sadâret'e bilgi verildiğini, konunun Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşüldüğünü, tanzim olunan mazbatanın Sadâret tarafından Mâbeyn-i Hümayûn Başkitâbeti'ne arz edildiğini, henüz irade-i seniyesi çıkmadığını, ehemmiyeti sebebiyle irade-i seniyeeye bir an önce iktiran edildiğini bildirdi.

3.37. İrade-i Seniye-i Hilâfet-penâhîyi Mübellağ Başkitâbetden Gelen Tezkire-i Husûsiyye Sûretidir

Aralık 1906-Ocak 1907 tarihinde Mâbeyn-i Hümayûn Başkitâbeti'nden irade-i seniyeeyi mübellağ gönderilen tezkire-i husûsiyede; Meclis-i Vükelâ'da İmam Yahya'ya karşı rütbe, nişan ve maaş verilerek Kâsım Duhyânî'nin taslit edilmesi için nezdine memur gönderilmesi, hükümetçe istihdam şeklinin tayin olunması, askeri destek verilerek Kâsımî'nin İmam Yahya'ya karşı galip gelmesinin temin edilmesi yönünde alınan kararları havi mazbatanın II. Abdülhamit tarafından görüldüğü, II. Abdülhamid'in; Yemen'deki iğtişâşâtın ya hâricin teşvikleri ya da memurların yolsuz hareketlerinden kaynaklandığına yönelik rivayetler bulunduğunu, bu sebeple alınması gereken en etkili tedbirlerin hâricin teşvikâtına meydan verilmesi ve memurlar tarafından gayet müstakimâne çalışılması olduğunu, Kâsımî'nin desteklenmesinin ileride isyan edebileceği ihtimali dikkate alındığında çok da doğru olmadığını, ahalinin ifsadâttan korunması, müstakim ve namuslu memurların istihdam edilmesi, suistimâlâtın önünün alınması, Yemen'de ticâret, zirâat, sanâyinin gelişmesi, servet ve mamuriyetin artması için tedbir alınması, vergilerin hakkaniyetle toplanması, mülkî idâre ile askerî idârenin ayrılarak vâflîğe mülkiyeden muktedir ve faal birinin atanması, kumandanlığa da aynı şekikde gerekli vasıfları taşıyan bir ferikin tayin edilmesi gerektiğini, meselenin Meclis-i

Mahsûs-ı Vükelâ'da yeniden müzakere edilerek alınacak kararların mazbata ile tekrar arz edilmesi gerektiğini beyan ve emr ettiği belirtildi.¹⁸

3.38. Sâdır Olan İrâde-i Seniye Üzerine Mâbeyn-i Hümâyûn'da Teşekkül İden Komisyondan Bî't-tanzîm Bâ-mazbata 'Arz ve Takdîm Olunan Lâyıha ve Ta'lîmât Sûretidir

Mazbata

Mâbeyn-i Hümâyûn'da irade-i seniye ile teşkil edilen ve Sadâret Müsteşarı Mehmed Ali, Ticâret ve Nâfia Nâzırı Zihni ve Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'dan oluşan komisyon tarafından tanzim edilen mazbatada; II. Abdülhamid'in amacının memleketi imar etmek ve ahalinin refah seviyesini arttırmak olduğu için Yemen ahalsinin de terakki ve terfihi için gerekli ıslâhât teşebbüslerinin keyfiyet ve mahiyetini tayin etmek üzere Yemen'den irade-i seniye ile bazı mahallî ulemâ ve eşrâfın İstanbul'a getirilerek II. Abdülhamid'e Yemen ahalsinin temenni ve istirhamlarını içeren istida takdim ettiği, ilgili evrakın tedkiki ve gereğinin yapılması için alınması gereken tedbirleri kararlaştırmak üzere komisyonun kurulduğu, yapılan tedkikat ve müzakereler neticesinde takdim edilen istida evrakı mündericatında bazı tadilat yapılarak bir ıslâhât layıhası tanzim edildiği, layıhada teşkil olunacağı gösterilen Heyet-i Teftîşîye-i Dâimî'nin vazifelerini beyan etmek üzere bir talimatname kaleme alınarak layıha ile birlikte Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne takdim kılındığı, layıhanın Yemen ahalsinin temennileri ve talepleri üzerine devletin hukuk ve menfaatleri dikkate alınarak tanzim olunduğu, layıhanın mündericâtının esâsen, hâlen ve mevkie uygun olup olmadığının Meclis-i Vükelâ tarafından tedkik ve müzâkere edilmesine ve icraatın *istikrâr-ı sükûna ta'lîki yâhûd hemen icrâsı* hususunun Meclis-i Vükelâ'ca müzâkere edilmesine bağlı olduğu, layıha hakkında çıkacak irâde-i seniyenin ahkâm-ı münîfine göre gereğinin yapılmasına karar verildiği, Yemen Vilâyeti ile ilgili hususların gereğinin hızlıca yapılması için Bâb-ı Âlî'de bir Heyet-i Takîbiye tayiniyle Yemen'den merkez dairelere gönderilecek muharrerât ve telgrafnâmelerin hülâsalarıyla târihlerinin Heyet-i Takîbiye'ye gönderilmesi hususunun icab edenlere bildirilmesine ve Heyet-i Takîbiye tarafından her ay bir icmal tanzim edilerek Bâb-ı Âlî'den Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne arz edilmesine karar verildiği ifade edildi.

Yemen Vilâyetine 'Â'id Lâyıha-ı Islâhiye¹⁹

Islâhât Layıhasında Me'mûrîn-i Şer'iyyenin Sûret-i İntihâb ve Ta'yînleri, Me'mûrîn-i Mülkiye ve Mâliyenin Sûret-i İntihâb ve Tayînleri, Mevâd-ı

¹⁸ Mehmed Memduh Paşa, teşebbüslerden sonuç alınamadığını, Yemen Meselesi'nin çözüme kavuşturulamadığını, üçüncü defa Mâbeyn-i Hümâyûn'da bir komisyon daha kurulduğunu belirtir (Mehmed Memduh Paşa, 1325: 119).

¹⁹ Yemen Vilâyeti'ne 'Â'id Layıha-ı Islâhiye için bkz. (BOA. Y. EE. 6/46, 27 Nisan 1909/6 R 1327).

Islâhiyye, Umûr-ı Nâfi'a ve Zirâat ve Maârif, Umûr-ı Evkâf, Umûr-ı Mâliye ve Jandarma başlıkları altında esaslı düzenlemelere yer verildi.

Yemen Hey'et-i Teftîşiyesi Vezâ'ifine Dâ'ir Ta'limâtıdır²⁰

Talimatta, seyyâr olarak mahkemeleri ve resmî dâireleri daimâ devr ve teftîşe mecbur olan Yemen Heyet-i Teftîşiyesi'nin görevleri on yedi maddede ayrıntılı olarak tarif edildi.

Sonuç

Mehmed Memduh Paşa, bürokrat bir aileye mensup olmanın avantajlarını, iyi bir eğitim ve yetenek ile birleştirerek II. Abdülhamid Devri'nde Dâhiliye Nâzirliği'na kadar yükseldi. II. Abdülhamid Dönemi'nde isyanın eksik olmadığı üç bölgeden biri olan Yemen'de asayişin temini için alınan tedbirlerde Dâhiliye Nâzırı olması hasebiyle önemli rol oynadı. 1895 yılından Ağustos 1908 tarihine kadar Dâhiliye Nâzırı olarak görev yaptı. 1904 yılından itibaren Yemen'de artan karışıklıklar ile ilgili olarak alınması gereken tedbirleri kararlaştırmak üzere riyâseti altında üç komisyon kuruldu. Bu komisyonlarda Yemen Meselesi ile ilgili önemli çalışmalar yapıldı. Eserde 1904 yılından itibaren 1906 yılı sonuna kadar yaşanan gelişmeler ve yapılan çalışmalar belge odaklı ortaya konmaktadır. Mehmed Memduh Paşa üç yıllık süreçte yaşanan gelişmeleri, sürecin bir parçası olarak kendisine de yer yererek ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Eserinin mukaddimesinde 1895 yılından itibaren Yemen'de yaşanan gelişmeler üzerinde ana hatları ile durmakta, Yemen Meselesi'nin ana mevzularını ele almaktadır. Zeydî Mezhebi hakkında bazı bilgiler vermektedir. Mehmed Memduh Paşa, Dâhiliye Nâzırı iken sık sık Sadaret ve II. Abdülhamid'e arzular takdim etmiş, Yemen Tarihi ve Meselesi ile bizzat ilgilenmiştir. Esasında Dâhiliye Nâzırı sıfatıyla arz ve takdim ettiği tezkire ve arzuları da kendi telifi olarak kabul etmek mümkündür. Eserin büyük bölümünde Dâhiliye Nâzırı ve komisyon başkanı olarak kaleme alınan evraka aynen yer verilmiştir. Mukaddimedede, bu belgelerin Hazîne-i Evrâk'ta olduğunu belirtir. Çalışmada, Osmanlı Arşivi'nde ilgili belgelerin önemli bir kısmı tespit edilerek dipnotlarda künyeleri belirtilmiştir. Eser, büyük ölçüde belge neşrine dayanması, yazarın müşahede ve kanaatlerini içermesi bakımından da önem taşımaktadır. Bununla birlikte eserin, sağlam bir metodoloji ve temel bir problematik üzerine inşa edilmiş analitik bir çalışma olarak görülemeyeceği aşıkardır. Lakin eser, her haliyle Yemen Meselesi üzerine yapılacak çalışmalarda göz ardı edilmemesi gereken bir birinci el kaynak niteliğini haizdir.

²⁰ Yemen Vilâyeti He'yet-i Teftîşiyesi Vezâ'ifine Dâ'ir Ta'limâtıdır için bkz. (BOA. Y. EE. 6/46, 27 Nisan 1909/6 R 1327).

Kaynakça

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Belgeleri

BEO. 1123/84202, 22 Nisan 1898/30 Za 1315.

BEO. 1123/84203, 22 Nisan 1898/30 Za 1315.

BEO. 1123/84204, 22 Nisan 1898/30 Za 1315.

BEO. 2516/188639, 28 Şubat 1905/23 Z 1322.

BEO. 2516/188640, 28 Şubat 1905/23 Z 1322.

BEO. 253397, 21 Ağustos 1908/23 B 1326.

BEO. 2561/192012, 29 Nisan 1905/23 S 1323.

BEO. 2570/192703, 8 Mayıs 1905/3 Ra 1323.

BEO. 266831, 27 Mayıs 1909/7 Ca 1327.

BEO. 7950, 18 Kasım 1892/27 R 1310.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi Belgeleri

DH. MKT. 1891/35, 19 Kasım 1891/16 R 1309.

DH. MKT. 2414/120, 16 Ekim 1900/21 C 1318.

DH. MKT. 2606/126, 27 Kasım 1904/19 N 1322.

DH. MKT. 2889/63, 2 Ağustos 1909/15 B 1327.

Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi Belgeleri

DH. MUİ. 158/59, 28 Mayıs 1912/11 C 1330.

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri

DH. SAİDd. 1/84, 4 Mart 1840/29 Z 1255, 84-85.

Dâhiliye Nezâreti Siyâsî Kısım Belgeleri

DH. SYS. 54-1/2-14, 16 Mayıs 1911/17 Ca 1329.

Sadâret Dîvân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri

A. DVN. 172/5, 30 Ekim 1861/25 R 1278.

1310-1334 Yılları İrâdeleri, Askerî

İrâde. Askerî. 85/57 (1327Ca-107), 24 Mayıs 1909/4 Ca 1327.

1255-1309 Yılları İrâdeleri, Dâhiliye

İrâde. Dâhiliye. 1130/88237, 9 Nisan 1889/8 Ş 1306.

İrâde. Dâhiliye. 1233/96568, 7 Temmuz 1891/30 Za 1308.

İrâde. Dâhiliye. 1251/98133, 1 Aralık 1891/28 R 1309.
İrâde. Dâhiliye. 1253/98322, 2 Aralık 1891/29 R 1309.
İrâde. Dâhiliye. 1253/98353, 8 Aralık 1891/6 Ca 1309.
İrâde. Dâhiliye. 1295/102305, 17 Temmuz 1887/25 L 1304.
İrâde. Dâhiliye. 480/32276, 1 Kasım 1861/27 R 1278.
İrâde. Dâhiliye. 656/45658, 18 Eylül 1872/15 B 1289.
İrâde. Dâhiliye. 692/48384, 3 Aralık 1874/23 L 1291.
İrâde. Dâhiliye. 709/49647, 20 Ekim 1875/20 N 1292.
İrâde. Dâhiliye. 739/60461, 1 Ocak 1877/15 Z 1293.
İrâde. Dâhiliye. 839/67467, 16 Kasım 1881/23 Z 1298.
İrâde. Dâhiliye. 869/69478, 13 Kasım 1882/2 M 1300.

1310-1334 Yılları İrâdeleri, Dâhiliye

İrâde. Dâhiliye. 1299/30 (1310R-31), 16 Kasım 1892/25 R 1310.
İrâde. Dâhiliye. 1310/10 (1311C-10), 13 Aralık 1893/4 C 1311.
İrâde. Dâhiliye. 1328/38 (1313Ca-50), 6 Kasım 1895/18 Ca 1313.
İrâde. Dâhiliye. 1354/7, (1315Za-47), 21 Nisan 1898/29 Za 1315.
İrâde. Dâhiliye. 1424/23, (1322R-48), 4 Temmuz 1904/ 20 R 1322.
İrâde. Dâhiliye. 1431/29, (1322Z-23), 28 Şubat 1905/23 Z 1322.

1310-1334 Yılları İrâdeleri, Husûsî

İrâde. Hususi. 119/7, (1322Ca-07), 16 Temmuz 1904/3 Ca 1322.
İrâde. Hususi. 129/7, (1323Ra-08), 8 Mayıs 1905/3 Ra 1323.
İrâde. Hususi. 131/116, (1323Ca-116), 29 Temmuz 1905/26 Ca 1323.
İrâde. Husûsî. 19/11 (1311C-011), 13 Aralık 1893/4 C 1311.

1310-1334 Yılları İrâdeleri, Taltîfât

İrâde. Taltîfât. 119/5 (1315R-075), 2 Eylül 1897/4 R 1315.
İrâde. Taltîfât. 148/39 (1316R-123), 22 Ağustos 1898/4 R 1316.
İrâde. Taltîfât. 156/41 (1316C-189), 13 Kasım 1898/28 C 1316.
İrâde. Taltîfât. 181/87 (1317 Ra-087), 13 Temmuz 1899/4 Ra 1317.
İrâde. Taltîfât. 232/12 (1318B-162), 12 Kasım 1900/19 B 1318.
İrâde. Taltîfât. 240/50 (1318L-050), 28 Ocak 1901/7 L 1318.

Îrâde. Taltîfât. 245/25 (1318Za-150), 9 Mart 1901/18 Za 1318.
Îrâde. Taltîfât. 291/76 (1320N-076), 23 Aralık 1902/22 N 1320.
Îrâde. Taltifat. 373/22, (1323B-119), 2 Eylül 1905/2 B 1323.
Îrâde. Taltîfât. 58/8 (1312M-108), 29 Temmuz 1894/25 M 1312.

1310-1334 Yılları İrâdeleri, Tekâüd Sandığı

Îrâde. TKS. 2/17 (1311M-2), 30 Temmuz 1893/16 M 1311.
Îrâde. TKS. 20/65 (1326N-10), 14 Ekim 1908/18 N 1326.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MV. 128/14, 26 Mayıs 1909/6 Ca 1327.

Şûrâ-yı Devlet Belgeleri

ŞD. 1081/74, 4 Ekim 1908/8 N 1326.

Zaptiye Nezâreti Belgeleri

ZB. 353/2, 3 Eylül 1908/21 Ağustos 1324.
ZB. 495/33, 27 Mayıs 1909/14 Mayıs 1325.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Sadâret Husûsî Marûzât Evrâkı

Y. A. HUS. 486/164, 4 Mayıs 1905/28 S 1323.
Y. A. HUS. 490/34, 25 Temmuz 1905/22 Ca 1323.
Y. A. HUS. 506/94, 22 Eylül 1906/3 Ş 1324.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Kamil Paşa Evrâkı

Y. EE. KP. 32/3171, 8 Ağustos 1908/10 B 1326.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Perâkende Evrâkı Arzuhâller ve Journaller

Y. PRK. AZJ. 46/114, 29 Mart 1903/29 Z 1320.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Perâkende Evrâkı Dâhiliye Nezâreti Marûzâtı

Y. PRK. DH. 13/75, 17 Kasım 1905/19 N 1323.
Y. PRK. DH. 13/77, 13 Ocak 1906/17 Za 1322.
Y. PRK. DH. 13/79, 25 Şubat 1906/30 Z 1323.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Posta ve Telgraf Nezâreti Marûzâtı

Y. PRK. PT. 17/82, 26 Nisan 1898/4 Z 1315.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Yıldız Esâs Evrâkı

Y. EE. 6/46, 27 Nisan 1909/6 R 1327.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Umûm Vilâyetler Tahrîrâtı

Y. PRK. UM. 76/81, 31 Temmuz 1905/28 Ca 1323.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Sadâret Resmî Marûzât Evrâkı

Y. A. RES. 92/50, 20 Nisan 1898/28 Za 1315.

Araştırma Eserleri

Akalın, D.-Şimşek, K. (2017). Yemen Vâlîsi Ahmed Muhtar Paşa Dönemi ve Yemen’de Osmanlı İdaresi (1868-1909). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVII/34 (2017-Bahar/Spring), 5-42.

Aslantaş, S. (2001). Bir Osmanlı Bürokrati: Mehmed Memduh Paşa. *KÖK Araştırmalar*, III/I (Bahar), 185-202.

Çakar, S. (2020). Osmanlı İmparatorluğu’nun Taşrasında İdari Bir Problem: Yemen ve Hicaz Vilâyeti Öreneğinde Vâlî-Kumandan İkiliği (1895-1908). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Güz 2020, 530-564.

Çakmak, B. ve Öztürk. M. (2021). Mehmed Memduh Paşa (Kariyeri ve Telif-Tercüme Eserleri). İçinde Z. Yaman (Ed.). Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar VI (ss. 987-1026). Konya: Eğitim Yayınevi.

Gökalp, Y. (2013). Zeydîyye. *TDVİA*, 44, 328-331.

Karaman, F. (2020). Mehmed Memduh Pasha: An Imperial Biography from Tanzimat to Republic. In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in History. Istanbul: A Thesis Submitted to the Graduate School of Humanities and Social Sciences of Istanbul Şehir University.

Kurşun, Z. (2003). Mehmed Memduh Paşa. *TDVİA*, 28, 495-497.

Mehmed Memduh (1325). *Yemen Islâhâtı ve Ba’zı Mütâla’ât*. Dersaâdet: Nümûne-i Tibaât.

Mehmed Memduh (1328a). *Esvât-ı Sudûr*. İzmir: Vilâyet Matbaası.

Mehmed Memduh (1328b). *Tasvîr-i Ahvâl Tenvîr-i İstikbâl*. İzmir: Vilâyet Matbaası.

Polat, H. A. (2018). II. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Sürgünler (1908-1918). Doktora Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Yeşilyurt, Y. (2011). Yemen’de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi (1871-1914). Doktora Tezi. Erzurum: Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Yeşilyurt, Y. (2013). Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Vâlîliği ve Ona Yapılan Suikast. *OTAM*, 34/Güz 2013, 257-285.

ON YEDİNCİ ASIRDA OSMANLI-İSVEÇ MÜNÂSEBETLERİNE BİR BAKIŞ

Mahmut Halef CEVRİOĞLU*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu ile İsveç Krallığı arasındaki ilişkiler modern öncesi dönemde sınırlı kalmıştır. İlk temaslar on altınca yüzyılda kurulmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'na gelen İsveçli ziyaretçilerin sayısı sonraki asırda dikkate sayan seviyede artmıştır. Mevcut çalışma 1620'ler ile 1670'ler arasında Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden İsveçli seyyah ve diplomatların bir dökümünü yaparak, meşhur İsveç Kralı XII. Karl'ın (Demirbaş Şarl) 1709 yılında Osmanlı Devleti'ne iltica etmesinden önce iki devlet arasındaki münasebatı aydınlatmayı amaçlamaktadır. Bu açıdan, Paul Strassburg (1632-1633), Bengt Skytte (1651-1652), Claes Rålamb ve Gotthard Welling (1657-1658) ile Aslan Ağa (1670-1671) gibi belirtilen dönemde Osmanlı başkentine gelen İsveç diplomatik heyetleri hususi olarak irdelenmiştir. Bu doğrultuda İsveç'in periyodik sayılabilecek temas çabalarının Osmanlılar tarafından ciddiye alınmadığı iddia edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Diplomasi Tarihi, Erdel, İsveç, Kırım Tatarları, Kuzey Savaşları, Osmanlı İmparatorluğu.

AN OVERVIEW OF OTTOMAN-SWEDISH CONTACTS IN THE SEVENTEENTH CENTURY

Abstract

The reciprocal relations between the Ottoman Empire and the Swedish Kingdom remained rather limited throughout the early modern era. Even though the first contacts had been made during the sixteenth century, the Swedish visitors to the Ottoman Empire recorded a remarkable rise in their expeditions to the Ottoman geography in the following century. This paper aims to highlight and document an inventory of Swedish travelers and diplomats in the Ottoman lands between the 1620s and 1670s in order to bring clarity to the murky points of the early contacts preceding Sweden's well-known King Charles XII's refuge in the Ottoman Empire after 1709. In this respect, the Swedish diplomatic missions in the Ottoman capital in this period, namely Paul Strassburg (1632-1633), Bengt Skytte (1651-1652), Claes Rålamb and Gotthard Welling (1657-1658) and Aslan Aga (1670-1671) have been paid particular attention. Lastly, this article argues that the periodic Swedish attempts at building a continuous diplomatic link with the Ottomans were disregarded by the Ottomans.

Keywords: Crimean Tatars, Diplomatic History, Northern Wars, Ottoman Empire, Sweden, Transylvania.

Giriş

Modern öncesi dönem boyunca Avrupa milletlerinin büyük kısmı Osmanlı İmparatorluğu'nu "Türk" olarak anıp "tüm Hristiyanlığın doğal

* Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, halefcevrioglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0079-8134

düşmanı” olarak göregelmiştir.¹ Bu yüzden olsa gerek ki İsveçliler için de “Türk” aşına bir kelimeydi. Öte yandan, muhtelif Hristiyan milletleri aynı “Frenk” potasında eriten Osmanlılar söz konusu olduğunda, eldeki tarihi kanıtlar üzerinden Osmanlıların İsveç Krallığı’nı ya da İsveç kültürünü nasıl algıladığını bilmek kısmen güçtür.

On yedinci yüzyıldan günümüze ulaşan metinlerde İsveç’e verilen referansları çeşitli şekillerde görmek mümkündür: *İşveç*, *İşved*, *İsvetçiye*, *İsveçkiye*, *İsveçe*, *İsfaç*, *İşfeçe*, *İzveç*, *İzveçe*, *İzved* ve hatta *İsvet*. Bunlar İsveç isminin, dragomanlar tarafından Fransızca, Macarca veya İtalyanca/Latince telaffuzlarının Türkçe çevirileridir. Gözüken o ki dönemin yaygın ortak dillerinden sayılabilecek Latince versiyon (*Svecia*) Türkçe’ye uyarlanmış (*İsveçkiye*) ve kısaltmış hâliyle İsveç olarak günümüze intikal etmiştir.²

Osmanlıların dikkatini İsveç’e çevirmesi, İsveç Krallığı’nın Otuz Yıl Savaşları’na (1618-1648) katılması ve Osmanlı haraçgüzarlarından olan Erdel ile rabita tesis etmesiyle gerçekleşmiştir. Örnek vermek gerekirse, İsveç’in Otuz Yıl Savaşları’ndaki muharebelerine dair bilgiye Kâtip Çelebi’nin tarih çalışmalarında, yani hem *Fezleke*³ hem de *Tarih-i Frengi*’de⁴ denk gelmek mümkündür. İsveç’e duyulan merakın daha somut bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu’nun stratejik kaygıları arasında yer aldığını da belirtmeli: On yedinci yüzyıl ortalarında Osmanlı idarecilerinden Silistre Valisi Sinan Paşa’nın, Erdel Voyvodası’ndan (II. György Rakoczy, h. 1648-1660) Lehistan ve İsveç’in durumlarına dair istihbarat istemesi bu kabildendir.⁵

¹ Istvan Hiller, “Feind im Frieden: Die Rolle des Osmanischen Reiches in der europäischen Politik zur Zeit des Westfälischen Friedens”, *Historische Zeitschrift. Beihefte New Series, Vol. 26, Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte*, 1998, s. 393-404.

² 1650’lerde İstanbul’daki Erdel elçiliğinde çalışmış Jakab Harsanyi Nagy, günlük kullanımın “Svecs” olduğunu belirtmektedir ki Macarca “cs” telaffuzu “ç”ye denk geldiğinden, Türkçe “Sveç” olarak okuyabiliriz. Jacob Nagy de Harsany, *Colloquia Familiaria Turcico Latina seu Status Turcicus Loquens*, Berlin 1672, s. 6.

³ Zeynep Aycibin, *Kâtip Çelebi, Fezleke. Tahlil ve Metin*, YL Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, 2007.

⁴ Kâtip Çelebi, *Tarih-i Frengi Tercümesi*, (ed. İbrahim Solak), Konya 2010. Burada dikkat çekilmesi gereken bir durum, Kâtip Çelebi’nin Avrupa kültürleri ile münasebetinin etrafındaki muhtedi ya da gayrimüslimler aracılığıyla gerçekleşmiş olmasıdır. Bunlardan Fransız asıllı Şeyh Mehmed İhlasi’nin gözle görülür bir yeri olduğu açıktır. Bu yüzden olsa gerek ki Kâtip Çelebi *Fezleke*’de İsveçlilere *İsvet* şeklinde hitap etmektedir (Fransızca “Suède” in Türkçe’ye uyarlanmış hâlidir). Diğer eseri *Tarih-i Frengi*’de ise ya *Süvevya* ya da *Süvesya* ibarelerini kullanmaktadır ki, bu da Latince *Svecia*’nın Fransızca telaffuz edilmesinden neşet eder.

⁵ “Benim muhabbetlü ve sevgilü oğlum, hayli zamandır İşveç ve Lehlü ahvalini yazub bildirmediünüz, ol tarafların ahvalini bildirdüğünüzden hazz iderdik.” Tahsin Gemil, *Relaîiile Târilor Române cu Poarta otomană în documente turceşti: 1601-1712*, Bükreş 1984, s. 271, Belge # 120.

Pek tabi bu kuzeyli ulusa dair en etkileyici bilgi parçaları dönemin eksantrik entelektüeli Evliya Çelebi'den gelmektedir. Seyahatnamesinin muhtelif bölümlerinde Evliya, Avrupa milletlerini art arda sıraladığı zamanlarda İsveçlileri de zikretmeyi eksik etmez. Ancak, *Seyahatname*'nin altıncı cildinde detaya inerek İsveçlilerin 'itikaden Luteran oldukları, her ne kadar Frenk kıyafetleri giyseler de Avusturya'ya karşı Sultan Süleyman (h. 1520-1566) döneminden beri kin beslediklerini ve Almanları acımasızca katlettiklerini' belirtir.⁶ Başka bir deyişle Evliya, İsveç'in kralları Gustav Vasa (h. 1523-1560) döneminde resmi olarak Luteranlığı benimsediklerini; Otuz Yıl Savaşları'nda Avusturya Habsburglarına karşı savaştıklarını ve diğer Batı Avrupalılarla aynı kıyafetleri giydiklerini biliyordu. Evliya Çelebi'ye, dönemin Osmanlı popüler kültürünün İsveç'e dair nasıl bir asgari bilgiye sahip olduğunu belirtecek bir referans noktası olarak bakabiliriz.

Şüphesiz ki Osmanlıların İsveç Krallığı'na dair tutumları, iki taraflı ilişkilerin hız kazanacağı on sekizinci asrın ilk yıllarında farklı bir boyuta bürünecekti. İsveç Kralı XII. Karl'ın (Demirbaş Şarl, 1682-1718) Poltava Savaşı'nda (1709) Ruslara mağlup olup Osmanlılara sığınması, İsveç Krallığı ve Osmanlı İmparatorluğu arasında on sekizinci yüzyıl boyunca devam edecek aralıksız bir olaylar zinciri kuracak ve diplomatik ilişkiler silsilesine başlangıç verecektir. Hal böyleyken Kral XII. Karl'ın pek çok biyografisinin ve öncü Türk tarihçi Akdes Nimet Kurat'ın⁷ hacimli üretimlerinin inşa ettiği literatür, 1709 öncesi ilişkilerin üzerinde duran gölgenin daha da belirgin hissedilmesine sebebiyet vermiştir.

Mevcut çalışma, Tük-İsveç kültürel ve diplomatik ilişkilerinin işte bu daha az bilinen dönemine, yani Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin yukarıda İsveç'e dair bahsi geçen gözlemlerini yaptıkları on yedinci yüzyıla odaklanacaktır. Her ne kadar iki siyasi yapı arasında sistematik etkileşim bulunmaması söz konusu olsa da iki kültürün buluşma anlarını tespit etmek yine de mümkündür. Bu doğrultuda hem İsveç'in diplomatik temsilcilerinin İstanbul'daki beklenmedik

⁶ Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu, (ed. R. Dankoff, S. Kahraman ve Y. Dağlı), İstanbul 2006, [v. 126b-127a]: "Kavm-i İsfâç dahi kavm-i Mesîh'dir, ammâ Luturyan mezhebinde olup başka sikke sâhibi kral-ı dâldir kim Süleymân Hân zamânından berü Nemse küffârına hasm-ı kavî olup yetmiş altı pâre Nemse kal'ası alup Alaman kâfirinin amânın kesmişlerdir. Yarar ve seçî ve dilâver kâfirleri vardır, ammâ fârisü'l-hayl değîllerdir. Cümle kefereleri Fireng gibi siyâh rokla ve siyâh Eflâtûniyye şapkası geyerler."

⁷ Akdes Nimet Kurat, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Hayatı ve Faaliyeti (1682-1718)*, Ankara 1940.

ziyaretleri hem de seyyahların Osmanlı topraklarında gezintileri mercak altına alınacaktır.

Harita: 1648 Yılında Avrupa. (Wiesner-Hanks s. 441'den uyarlanmıştır)

1. İlk Aşama (Otuz Yıl Savaşları ve Öncesi)

Genel akademik kabul, İsveç Krallığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilk belgelenmiş resmi rabitanın 1587 yılında İsveç Kralı III. Johan Vasa'dan (h. 1568-1592), Sultan III. Murad'a (h. 1574-1595) gönderilen bir mektup (nâme) ile kurulduğudur.⁸ Latince kaleme alınmış nâme, İsveç Krallığı ile Osmanlılar arasındaki irtibatın daha da önce, Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa (ö. 1579) döneminde gerçekleşmiş olması ihtimalini de gündeme getirmektedir. 1587'de belgelenmiş temasın devam ettiğine dair ne İsveç ne de Osmanlı arşivlerinde henüz bir kayda rastlanmıştır.⁹

⁸ Walther Björkman, "Die schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800," *Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag*, Leipzig 1932, 9-23, s. 10.

⁹ K.V. Zetterstéen, "Karl Järnhuvud i Turkiet av Ahmed Refik. Översättning från turkiskan", *Le Monde Oriental*, Vol. XVI, 1922, s. 10-11, v6. Zetterstéen, bu belgenin İsveç Kraliyet Arşivi'nde

Aslında on altı ve on yedinci yüzyıllarda pek çok ismi bilinmeyen tüccar, hacı, seyyah, köle ve hatta paralı askerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret etmiş veya etmek zorunda kalmış olduğunu varsaysak da, bunlar resmi bir diplomatik misyona sahip olmadıkları ya da geriye somut belgesel bir kanıt bırakmadıklarından izleri takip edilememektedir. Ne olursa olsun, bildiklerimiz üzerinden yola çıktığımızda Osmanlı İmparatorluğu'nu on yedinci yüzyılın ilk yarısında ziyaret etmiş iki seyyahla karşılaşmaktayız. Bunlardan ilki Bengt Bengtson Oxenstierna (1591-1643), ya da *Resare Bengt (Seyyah Bengt)*, 1613'te Kudüs'ü, 1614'te Tunus ve Cezayir'i, 1617'de Halep ve Bağdad'ı ve 1619'da da Mısır'ı gezerek İsveç'e 1620'de geri döndürür.¹⁰ Kayıtlara geçen ikinci seyyah ise Sten Svantesson Bielke'dir (1598-1638). 1623 baharında Filistin civarında Hristiyanlığın kutsal mekanlarını ziyaret eden Bielke'yi seyyahattan ziyade hacı olarak da görmek mümkündür.¹¹ Bu iki gayriresmi ziyaretin ardından gelen süreçte, İsveç Krallığı'nın dahil olduğu siyasi mücadelelerden ötürü İsveç-Osmanlı münasebetleri farklı bir şekle bürünmüştür.

Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) döneminde İsveç Krallığı (önce Lehistan'a ardından da Avusturya Habsburglarına karşı) müttefik arayışına girip Osmanlı İmparatorluğu'yla temas geçmiştir. İsveç'in hedefi ilk etapta imparatorluğun merkezinden ziyade, öncelikle Osmanlı haraçgözarlarını ilgi alanına çekmeye çalışmak olmuştur: Erdel Voyvodalığı Lehistan'a komşu olduğundan, Erdel Voyvodası Gábor Bethlen (h. 1613-1629) de komşusunun topraklarından çabuk ve hızlı kazanç elde etmekle ilgilenebilirdi. Ayrıca, askeri potansiyeli ve Lehistan topraklarının hemen ardında yer alan stratejik konumu da Kırım Hanlığı'nı İsveç planları için önemli kılmaktaydı. Sonuç olarak İsveçliler 1620'lerden itibaren hem Erdel hem de Kırım saraylarıyla diplomatik temas tesis etmeye başladılar.¹²

(Riksarkivet) mahfuz olduğunu not eder. Ben metni, kendisinin verdiği İsveççe özetten yorumladım. Bu döneme dair Türk tarihçiliğinin iyi bildiği bir isme de bakılmalıdır: Kemal Beydilli, *Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien*, München 1976, s. 21.

¹⁰ "Oxenstierna, släkt," *Svenskt Biografiskt Lexikon*, B. 28, 1992-1994, s. 465. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/7880>, *Svenskt biografiskt lexikon (art av HG-m)*, hämtad 2022-05-15.

¹¹ "Sten Svantesson Bielke," *Svenskt Biografiskt Lexikon* B. 4, 1924, s. 223. İki şecere ansiklopedisi girdisi de çevrimiçi ulaşılabilir: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/34575>, *Svenskt biografiskt lexikon (art av B. BOËTHIUS)*, hämtad 2017-07-17.

¹² Kırım seçeneği on altıncı yüzyılın ikinci yarısında defalarca masaya yatırılmıştır: İyi bilinen bir örnek Sigfrid Rålamb'ın 1592'de III. Johan Vasa'nın emriyle Kırım Hanı'na yollanmasıdır, bkz.: Karin Ådahl, "Claes Brorson Rålamb'ın Bâbiâlî'deki elçiliği (1657-1658)," *Alay-ı Hümayun: İsveç Elçisi Rålamb'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri, 1657-1658*, (ed. Karin Ådahl), İstanbul 2006, 9-25, s. 11. Stockholm'da ilk huzura kabul edilen Tatar elçisi için ise 1579 tarihi verilmektedir, Gunnar Jarring, "İsveç'te Türkoloji Araştırmaları," Çeviren: Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: Türkoloji Özel Sayısı*, 11 (2), 2004, 115-122, s. 115.

İsveç Kralı Gustav Adolph'un (h. 1611-1632) temsilcisi Philip Sadler, 1626'da Erdel'e gelmiş ve kralın hem kayınbiraderi hem de mezhepdeşi (Protestan) olan Erdel Voyvodası Gábor Bethlen'in huzuruna çıkmıştır. Elçinin önerisi, Erdel voyvodasını Lehistan'a karşı bir şaşırtma operasyonuna çıkarmayı amaçlıyordu. Ancak, voyvoda o sırada Lehistan'a değil de Avusturya Habsburglarına karşı sefer hazırlığı yapmakla meşguldü.¹³ İsveç temsilcisinin görüşmelerinden somut bir sonuç çıkmadıysa da bu misyon, bir İsveç temsilcisinin Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirdiği öncü resmi diplomatik ziyaret olarak açıklanabilir.

Sadler'in diplomatik misyonunun Osmanlı İmparatorluğu ile İsveç Krallığı arasındaki diplomatik temasların artmasında bir dönüm noktası teşkil ettiği muhakkaktır: 1626 sonrasında İsveç ve Osmanlı haraçgüzarları arasında hatırı sayılır sıklıkta temsilci gidip gelmiştir. Erdel'de olduğu gibi, 1620'lerin sonlarında Kırım Hanlığı ve İsveç arasındaki temaslar da sıklaşmıştır. 1629-1630 kışında Tatar elçileri, Rusya aracılığıyla Gustav Adolph'un sarayında boy göstermiştir; 1631'de ise İsveç'in bir diplomatik temsilcisi Bahçesaray'a gitmiştir.¹⁴ Ancak, bu çok sayıda aracı ve temsilci arasında en fazla dikkati mucip olan, Sadler gibi Alman doğumlu olup İsveç Krallığı hizmetinde yer alan Paul Strassburg'dur (1595-1654).

Paul Strassburg'un faaliyetleri, Otuz Yıl Savaşları'nın (1618-1648) Avrupa'nın Protestan ve Katolik hükümdarlarının birbirine düştüğü ilk fazı (1618-1635) bağlamında irdelenmelidir. Strassburg sıkı bir Protestan olarak kendi itikadından Erdel Voyvodası Gábor Bethlen için çalışmıştır. Ardından, 1628'de, İsveç Kralı kendisini elçi olarak Erdel'e göndermiş ve Strassburg burada bir yıla yakın zaman geçirmiştir.¹⁵ 1631'de yeni bir diplomatik göreve atanacak ve bu sefer *internuntius* (küçük elçi) payesiyle Osmanlı başkentine görevlendirilecektir.¹⁶

¹³ O sırada Budin valisinin elçisi de -Solnok Sancakbeyi Muharrem- tesadüfen orada durmakta ve o sene voyvoda ile birlikte Osmanlı sınır birliklerinin yapacağı Habsburg karşıtı seferin planını yapmaktaydı, Theodor Westrin, "Philip Sadlers beskickning till Siebenbürgen 1626", *Historisk Tidskrift*, 10. Yıl, Stockholm 1890, 169-175, s. 174.

¹⁴ B. Floria (Б.Н. Флоря), "Османская Империя, Крым и страны Восточной Европы 20-х — начале 30-х гг. XVII в. [1620'ler ve 1630'larda Osmanlı İmparatorluğu, Kırım ve Doğu Avrupa Devletleri]", *Османская Империя Страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. - Часть I [XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, Merkezi-Doğu-Güneydoğu Avrupa Devletleri, Bölüm 1]*, (ed. G.G. Litavrin, L.E. Semenova ve S.F. Oreshkova ed.) Moskva 1998, s. 105.

¹⁵ Gábor Kármán, "Gábor Bethlen's Diplomats at the Protestant Courts of Europe", *Hungarian Historical Review* 2 (4), 2013, 790-823, s. 813.

¹⁶ Sandor Szilagyi, *Monumenta Hungariae Historica. Okirattar Strassburg Pal 1631-1633*, Budapeşte 1882, s. 83-126.

Strassburg'un İstanbul'daki hedefi, Erdel'in resmi olarak İsveç Krallığı'na yardım etmesi ve Katoliklere karşı savaşmasına müsaade etmesiydi. Strassburg ayrıca İsveç kralının, Osmanlı merkez idaresinin de Habsburglara karşı savaşa girmesi dileğini ifade ediyordu. Ancak, kralın ne talebi ne de dileği gerçekleşmiştir. Zira Strassburg İstanbul'a vardığında Osmanlılar kendi işleriyle oldukça yoğundu: Sultan IV. Murad (h. 1623-1640) kendi otoritesini hedef alan güç odaklarına karşı yeni yeni iktidarını tesis etmeye çalışmaktaydı. Dahası, Osmanlı idarecilerinin Strassburg'a belirttiği üzere eğer dış politika meselelerini ele almak mümkün olsaydı dahi imparatorluğun önceliği doğuda hâlâ mücadelelerin devam ettiği Safevi cephesini kapamak olacaktı. Strassburg'un çabaları ne yazık ki olumlu sonuç alamamıştır.¹⁷

Yine de bu başarısız misyonun, İsveç Krallığı'ndan Osmanlı başkentine yollanan yeterince belgelenmiş ilk resmi diplomatik misyon olarak ayrı bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Bu açıdan 1632 senesi, Osmanlı-İsveç ilişkilerinde bir milat olarak da görülebilir; nitekim İsveç'te daha geç yazılan anlatılar bu tarihi hatırdaki kalan bir başlangıç noktası olarak görür. Zira Strassburg'un 1634'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonuna dair hazırlanmış olduğu (ve aşağıda göreceğimiz) rapor da Osmanlılara dair İsveç Krallığı tarafından kaleme aldırılan ilk elçilik raporu olarak görülmelidir.

Strassburg'un sefaretnamesi, günlük siyasete ve diplomatik çevrelerin birbirlerine karşı tutumlarına odaklanarak genel bir Osmanlı İmparatorluğu değerlendirmesi yapmaktadır. Öte yandan, sefaretnamenin ilk sayfaları da Strassburg'un Kuzey Alman topraklarından başlayıp Lehistan, Erdel ve Eflak'tan geçip İstanbul'a gelişini anlattığı bir seyahatname olarak da dikkate alınabilir. Her halükarda Strassburg'un gözlemleri, Sultan IV. Murad'ın iktidarı ele aldığı 1632 Mayıs'ının hemen öncesi ve sonrasına dair içerdiği detaylardan ötürü ehemmiyeti haizdir.¹⁸

Strassburg'un Osmanlı İmparatorluğu'nu terk etmesi iki devlet arasında bir kopuş anlamına gelmiyordu. Aslında 1630'lar ve 1640'lar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'na dair haberler İsveç yetkililerine ulaşmaya devam etmiştir: Avusturya Habsburglarına karşı artık (1635 sonrası) Fransızlarla ittifak hâlinde olan İsveçliler, 1640'larda bir kez daha Erdel Voyvodası'nı kendi saflarına

¹⁷ Sandor Szilagyi, *Monumenta Hungariae Historica. Okirattar Strassburg Pal 1631-1633*, s. 83-126.

¹⁸ İsveç Kraliyet Arşivi'nde "Turcica 1 - Legaten Paul Strasburgs Berättelse om sin Beskickning 1634" başlıklı bu metnin transkripsiyonu için bkz.: Sandor Szilagyi, *Monumenta Hungariae Historica. Okirattar Strassburg Pal 1631-1633*, Budapeşte 1882, s. 83-126. Paul Strassburg's misyonu ve sefaretnamenin çevirisi için bkz.: M. Halef Cevrioğlu, *Ottoman Policy Toward Central Europe During the Thirty Years' War: Paul Strassburg's Embassy to Constantinople*, Yüksek Lisans Tezi, Tarih Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2015. Latince metnin çevirisinde teşviklerini ve desteklerini esirgemeyen (tez ikinci danışmanı) Noémi Levy-Aksu'ya bir kez daha teşekkür ederim.

çekmeye çalışmışlardır. Bu sefer İsveç Generali Lennart Torstensson, Jacob Rebenstock isimli bir elçiyi 1643 yazında Erdel'e yollamıştır.¹⁹ Rebenstock Erdel'de temaslara bulunduğu sırada, Erdel istihbarat ağı aracılığıyla İstanbul'dan gelen haberlerle İsveç generalini bilgilendirmiştir. Ayrıca, Rebestock 1643 sonlarında kısa bir süreliğine İstanbul'a da gitmiş ve Erdel'in İsveç'le ittifak kurması için beyhude yere Osmanlı idaresinden izin istemiştir.²⁰

Bu döneme dair, yani Strassburg misyonu sonrasında dikkat çekilmesi gereken başka bir husus da elçinin İstanbul'da tesis etmiş olduğu rabitanın kalıcılığıdır: Hollanda Birleşik Vilayetleri (Nederlanda) büyükelçisi Cornelius Haga (g. 1612-1639) ve sekreteri Carl Marin, Strassburg İstanbul'u terk ettikten sonra da Otuz Yıl Savaşları boyunca İsveç Krallığı ile bağlarını devam ettirmişlerdir. Carl Marin, Strassburg'la tanıştıktan hemen sonra İsveç kralı hizmetine girmiş, Cornelius Haga da 1639'a kadar İstanbul'daki gelişmeleri kendisine, dolayısıyla İsveç'e bildirmiştir.²¹

Carl Marin 1632 sonrasında İsveç'in, Helvetik Kantonlar'da (İsviçre) temsilcisi olarak görevlendirilmiş ve İsveç Baş Nazırı Axel Oxenstierna'ya düzenli rapor yollamıştır. Genel olarak Marin'in mektupları Osmanlı İmparatorluğu'na dair kısa bir paragraf (mesela Sultan IV. Murad'ın 1638'de sefere çıkışı gibi) içermektedir. Bu tarz bilgileri İstanbul'daki eski patronu Cornelius Haga sayesinde topladığı bir gerçekse de²² Haga'nın 1639'da İstanbul'u terk etmesinin ardından da haber akışı devam etmiştir. Zira Osmanlıların Girit Seferi'ne (1645-1669) dair haberler de 1645 sonrasında İtalya üzerinden İsviçre'ye ulaşıp Marin'in dikkatini celp ediyordu. Kısacası, Girit

¹⁹ Alexander Szilagyi, *Actes et Documents pour servir a l'histoire de l'alliance de George Rakoczy, Prince de Transylvanie avec les Français et les Suedois dans la Guerre de Trente Ans*, Budapeşte 1874. Aldığı talimatlar s. 69'dadır.

²⁰ K. Wibling, "Okiratok a svédorszagi levéltarakbol," *Történelmi Tar*, Budapeşte 1892, 593-634, s. 604-605. Gábor Kármán'a (Macar Bilimler Akademisi) bu kaynağa dikkatimi çektiği için teşekkür ederim.

²¹ RA/Oxenstiernska samlingen Axel Oxenstierna av Södermöre//E 657- 4120, Carl Marinus'tan (Baş Nazır) Axel Oxenstierna'ya (14.03.1633, Zürich): "... *Nobilis Vir D. Paulus Strassburg ad Portam Ottomanicam Abligatus dignissimus admirationem Celsitudinis Vestrae in me excitavit; et desiderium causae communi serviendi...* [Osmanlılara yollanmış soylu efendi Paul Strassburg, içimde hem size karşı bir hayranlık hem de ortak davaya (Protestanlığa- MHC) hizmet etme hevesi uyandırdı]."

²² RA/Oxenstiernska samlingen Axel Oxenstierna av Södermöre//E 657- 4169, Carl Marinus'tan (Baş Nazır) Axel Oxenstierna'ya (27.06.1638): "*Dominus Haga scribit ad me sub dato VIII Maii S.N. se quidem licentiam redeundi in patriam ab ipso quoque Sultano, qui nunc Alepum versus tendit, solenni audientia impetrasse...* [8 Mayıs tarihinde Efendi Haga'nın bana yazdığına göre şu anda Halep tarafına gitme niyetinde olan Sultan'dan resmi kabulle izin alıp memleketine dönmek istedi]"

Seferi'nin ilk safhalarını (1644-1648) Marin'in İsveç yetkililerine yazdığı raporlardan da takip etmek mümkündür.²³

1640'larda Osmanlı İmparatorluğu'nda izine rastlayabildiğimiz bir diğer İsveçli ise Truls Kåhre'dir. *Seyyah Bengt* örneğinde olduğu üzere, Kåhre'nin ziyareti herhangi bir siyasi sebepten ileri gelmemekte, daha ziyade bir kültürel gezi niteliği taşımaktaydı. Kåhre, dönemin Avrupa'sında olağan sayılan eğitim seyahatine (*Cavaliertour*) 1642'de Korsika'dan başlamıştı. Her ne kadar günlüğü kaybolmuş olsa da, anlatısından devşirilen iki farklı metin elimize ulaşmıştır. Bu kaynaklara göre 1642'de Kåhre önce Kıbrıs'a gelmiş, ardından Suriye, Fırat Nehri ve Kudüs civarında gezmiş, Hristiyanlık için önemli addedilen mekanları görmüş, bir bakıma hacc ziyaretini gerçekleştirmişti. Ardından Mısır'a geçmiş, sonrasında Ege Denizi'ndeki pek çok adayı görmüştür. Nihayetinde İstanbul'da da bir süre konaklayan Kåhre, dönemin Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmına dair gözlem yapma şansı bulan bir İsveçli haline gelmiştir. Kåhre, yurdu İsveç'e ise takribi iki senelik bir seyahatin ardından 1644'te dönmüştür.²⁴ Kåhre'nin ikili ilişkilere somut bir katkısı olduğunu söylemek zorsa da Osmanlı İmparatorluğu'nu görmüş tarihi bir kişilik olarak kayıtlarda yerini almıştır.

2. Geçiş Dönemi

Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra Osmanlı-İsveç temaslarının bir bakıma düşük profil seyrettiği doğruysa da bu dönemi tamamen suskun görmek de haklı olmayacaktır. İsveç'in Yeniçağ'daki en detaylı seyahatnamelerinden biri olan ve Osmanlı hakimiyetindeki Arap coğrafyasına değinen eser bu dönemde yazılmıştır: Hollanda gemilerinde denizcilik yapan Nils Mattsson Kiöping (1621-1680) isimli seyyah, 1648'de Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve Safevi İran'ına doğru uzun sürecek bir yolculuk yapmıştır. Gezintilerine dair kesin bir tarihsel detay vermese de 1648-1658 arasını kapsayan on yıllık bir dönem söz konusudur. Seyahatini tamamladıktan sonra kaleme aldığı günlüğü, *Beskrifning om En Resa, genom Asia, Africa och Många andra Hedna Lånder (Asya, Afrika ve Sair Kafir Diyarı Seyahatinin Tasviri)* başlığını taşımaktadır. Seyahatnamesi, yazarın klasik Batı veya Hristiyan kültürüne ilgi duyan Avrupalılar için Osmanlı İmparatorluğu'nda turistik rota sayılabilecek (Bağdad, Felluce ve Sina Dağı gibi)

²³ Mevcut çalışmada Marin'in mektuplarının İsveç Kraliyet Arşivi tarafından çevrimiçi sunulan halleriyle kullandım: RA/Oxenstiernska samlingen Axel Oxenstierna av Södermöre// E 657- 4183, 4184, 4185, 4188, 4200, 4206 ve 4224 kodlu mektupların hepsi Osmanlıların Girit Seferi'ne dair orijinal Latince metnin transkripsiyonu ve İsveççe özetleriyle verilmiştir. Baş nazırın oğlu Erik Oxenstierna da 1644-1645 yıllarında İtalya'da olduğundan ötürü seferin başlangıcına dair zengin bilgi sunmaktadır:

https://sok.riksarkivet.se/Oxenstierna?Brevtext=Turk&page=1&postid=ao_6145&tab=post#tab

²⁴ "Truls Kåhre", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, B. 21, 1975-1977, s. 745. Online:

<https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11916>, (madde yazarı Robert Murray), erişim 2017-07-22.

pek çok mekana dair gözlemlerini aktarmaktadır.²⁵ Ayrıca eklemek gerekir ki Truls Kåhre'nin günlüğü kayıp olduğundan, Kiöping'in seyahatnamesi "İsveçli bir yazar tarafından kaleme alınıp neşri gerçekleşen ilk Doğu tasviri" unvanını 1667 baskısıyla birlikte elde etmiştir.²⁶

1650'lerin ikili ilişkiler açısından en önemli tarafı ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İsveç diplomatik aktivitesinin daha da artmış olmasıydı. İsveç hizmetinde çalışan başka bir Alman (Johann Mayer) 1651 baharında Kırım'a yollanmıştı. Aynı yılın haziranında başka bir gayriresmi diplomatik misyon, İsveç Kraliyet Müşaviri Bengt Skytte (1614-1683) riyasetinde Erdel üzerinden İstanbul'a gönderildi. Öyle görünüyor ki Skytte İsveç'in dış politika seçeneklerini kendince keşfetmeye çalışıyor, yine Erdel'i herhangi bir Habsburg veya Lehistan karşıtı koalisyonuna dahil etme ihtimali olup olmadığını araştırıyordu. Bengt Skytte'nin yola çıkmadan önce ileri sürdüğü bahane, kaplıcalarda sıhhatini kuvvetlendirmek için Almanya'ya gideceğiydi.²⁷

Skytte misyonunun gayriresmi karakterini, kendisi için isdar edilen Osmanlıca yol tezkerelerinde de gözlemlemek mümkündür: Mektuplarda Skytte'ye bir elçi olarak değil de, 'Fransa'nın dostu İsveç'in soylularından Kudüs'ü ziyaret etmek isteyen Bengt Skytte' olarak hitap edilmektedir.²⁸ Ayrıca,

²⁵ Nils Matson Köping, *Beskrifning om En Resa, genom Asia, Africa och Många andra Hedna Länder*, Stockholm 1743. Eser içerisinde 19, 23 ve 50 numaralı bölümler zikredilen mahalleri ele almaktadır. İlginç bir şekilde, 34 nolu bölümde de tanıdık bir simaya dair izlere rastlamak mümkündür: "Jag fant här i Ispahan på Malmen Julfva, der inge andre bo, än Kristne, Sal: Herr Bengt Oxenstiernas namn, ristadt med en spik på Muren vid et Augustiner Kloster uti Vers på Latin" [tercümesi: "Burada, İsfahan'da (Hristiyanların oturduğu Culfa bölgesinde) saygıdeğer Bengt Oxenstierna'nın adına, Latince beyitler eşliğinde bir Augustin manastırının duvarına çiviyle kazınmış şekilde rast geldim."]

²⁶ "Nils Matson Kiöping," *Svenskt Biografiskt Lexikon*, B. 21, 1975-1977, s. 162: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11508>, *Svenskt biografiskt lexikon (art av Sven Almqvist)*, hämtad 2017-07-18.

²⁷ Nils Runeby, "Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651," *Scandia*, 29, 1963, 360-382, s. 360. İsveç sarayındaki Danimarka mukim elçisi yola çıkış tarihini 21 Haziran 1651 olarak vermektedir, bkz.: *Handlingar rörande Sverges historia ur utrikes arkivet samlade*, Cilt 1-2, (ed. Anders Fryxell), Stockholm: L. J. Hjerta, 1836. s. 91: "D:o D:o 21 Juni 1651- B. Skyttes resa till varma bad."

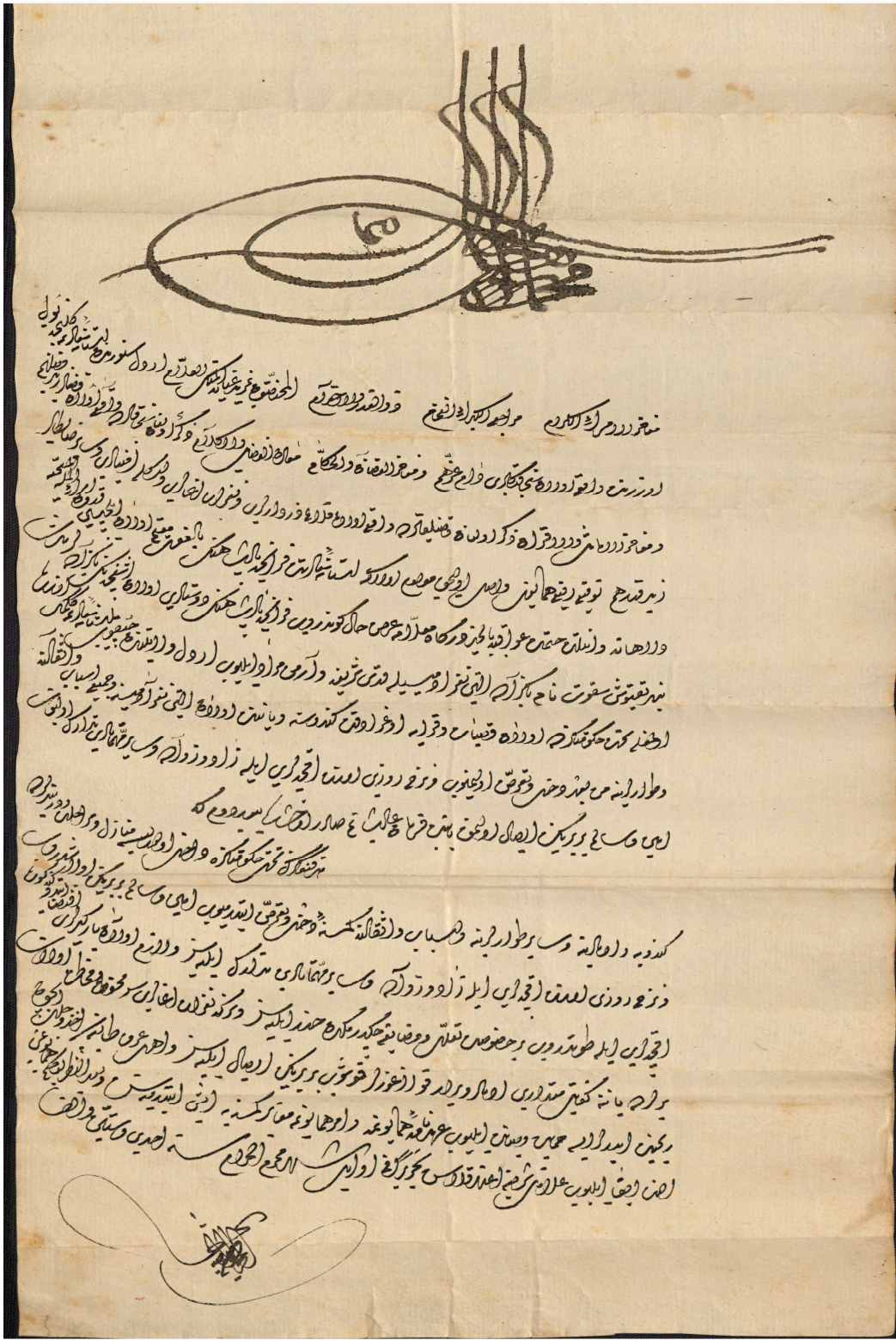
²⁸ Uppsala University Library, Manuscript Collection, U – O Nova 597, 10. (Zetterstéen Katalog 714, 10): "... Asitane-i Sa'adetim'de Françe Padişahı'nın bi'l-fi'il mukim olan ilçisi kudvetü'l- umerah'ül-milleti'l-mesihyye De La Ha[ly]e Vantelet hitmet 'avakibihu bi'l-hayr Dergâh-ı Mu'allama 'arzuhal gönderüb Françe Padişahı'nın dostları olan İşfece'nin beğzadelerinden Benediktuş Skut nam beğzade altı nefer adamıyla Kudüs-i Şerife varmak murad eyleyüb, Erdel Vilayeti'nden çıkub Asitane-i Sa'adetim'e gelmek üzere olmağla ..." Bahsi geçen üç mektubun görüntülerine dijital olarak ulaşılabilir: https://www.alvinportal.org/alvin/view.jsf?dswid=169&searchType=EXTENDED&query=ottoman&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22ottoman%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A55603&c=2#alvin-record%3A55603

1650 senesinde Osmanlı yetkililerini İsveçli'nin gelişine dair bilgilendiren aracının, Fransız mukim elçisi Jean de la Haye olmasına da dikkat çekmek gerekir. Bu de la Haye, yıllar önce (1643/4) Jakob Rebenstock İstanbul'a geldiği zaman aracılık yapanla aynı kişiydi: Fransa ve İsveç arasında Otuz Yıl Savaşları münasebetiyle kurulan yakın irtibat hâlâ devam etmekteydi.

Skytte'nin İsveç'ten İstanbul'a giderkenki yolu Avusturya ve Erdel üzerinde de geçmekteydi. Yolda Erdel Voyvodası II. Görgy Rakoczy (h. 1648-1660), voyvodanın kardeşi Sigismund Rakoczy (1622-1652) ve dönemin meşhur Çek filozofu Jan Amos Comenius (1592-1670) ile buluşmuş ve iletişim kurmuştur. Bahsedildiği üzere Skytte'nin gündeminin ön sıralarında Erdel, İsveç ve Pfalz Elektörlüğü'nün teşkil edeceği Habsburg karşıtı bir Protestan birliğinin hasıl olması yer alıyordu.²⁹ Mart 1652'de Skytte'nin İstanbul'a varışı doğal olarak Habsburg daimi temsilcisi Simon Reniger von Reningen'in sınırlarını bozmuştu.³⁰

²⁹ Skytte'nin yolda ziyaret ettiği kimseler için bkz.: Runeby, "Bengt Skytte", s. 374-375.

³⁰ A. Veltzé (ed.), "Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Constantinopel Simon Reniger von Reningen 1649-1666," *Mittheilungen des K.u.K. Kriegs-Archivs, Band XII*, Viyana 1900, 57-170, s. 85.

Resim 1. Skytte Elçiliği İçin Verilen Yol Tezkeresi. Uppsala University Library, Manuscript Collection, U – O Nova 597, 10. (Zetterstéen Katalog 714, 10)

Habsburg temsilcisinin, İsveçli'nin planlarına dair görüşleri biraz farklıydı. Reniger'e göre, Skytte'nin niyeti Osmanlılar, İsveç ve Fransa arasında üçlü bir ittifak tesis etmektir. Bu doğrultuda Skytte, Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa'ya "güzel bir elmas" takdim etmiş ve yalnızca Tatarlar ve Erdellilerin değil, Kazakların da İsveç Krallığı ile iyi ilişkileri olduğuna işaret etmişti. Ayrıca, Skytte daha yeni "Erdel'den geçip voyvodanın hazırlıklı olduğunu" da belirtiyordu.³¹ Reniger'in raporunda yer verdiğine göre, Fransız elçi de la Haye'in görüşü Osmanlıların böyle bir girişimdeki çıkarları, Macaristan'ın Habsburglar elinde kalan tarafının da Osmanlı arazisine ilhak edilmesiydi.

Nihayetinde ne hediye edilen elmas ne de toprak kazancı fikri Osmanlıları bir ittifaka ikna edebilmişti. Osmanlılar Skytte'nin önerisini reddederken, saltanatın Yeniçağ'da retoriklerinde en çok kullandığı ifadelerden birini seçmişti: "dostluk isteyen herkese kapıları açık" olan Osmanlı Devleti'nin sadrazamı, Skytte'yi Boğdan üzerinden eve yollamıştır.³² Böylece Skytte ve adamları İstanbul'u elleri boş bir şekilde 1652 Bahar'ında terk edip İsveç'e döndüler.³³

3. İkinci Aşama (Kuzey Savaşı ve Sonrası)

Skytte'nin Osmanlı Devleti'ni ziyareti üzerinden çok geçmemiştir ki Doğu Avrupa konjonktürü büyük bir çalkantıya girdi. 1654'te Kazaklar, önderleri Ataman Boghdan Khmelnytsky öncülüğünde Lehistan tabiyetinden çıkıp Rus Çarı'nın tarafına geçtiler. Her ne kadar Osmanlı idarecileri kendi adlarına herhangi bağlayıcı bir ittifak taahhüdünde bulunmaktan uzak dursalar da, bu beklenmedik gelişme karşısında Kırım Hanlığı Lehistan'la saf tutma yoluna gitmişti.³⁴ Osmanlıların İstanbul'da tecrübe ettikleri siyasi istikrarsızlık ve Girit üzerine Venedik'e karşı verdikleri mücadele dış politika seçeneklerini kısıtlıyordu. Lakin Lehistan topraklarının Rusya işgaline uğraması en çok İsveç'i endişelendiriyordu. Eğer İsveçliler derhal müdahale etmezlerse Baltık limanları ve gümrük gelirleri Rusların eline geçebilirdi. Haliyle, Tatar Hanı'nı Lehistan'la

³¹ A. Veltzé (ed.), "Die Hauptrelation.", s. 86: "...worauf der Schwede gesagt, dass die Kosaken und Tataren auch ihre guten Freunde und unlängst ein tatarischer Gesandter in Schweden gewesen; er sei durch Siebenbürgen gereist und habe gesehen, dass der Fürst in guter Bereitschaft."

³² A.g.e., aynı yer: "...wobei der Gross-Vezier sich so viel erklärt, dass die ottomanische Pforte Denne, so mit derselben Freundschaft verlangen, offen stehe."

³³ Skytte'nin eve dönüş yolunda olduğunu Boğdan Voyvodası'na (Vasile Lupu, h. 1634-1653) bildiren tezkere tarihi "evasıt-ı cemaziye'l-evvel 1062" Nisan 1652'dir, bkz.: Uppsala University Library, Manuscript Collection, U – O Nova 597, 11. (Zetterstéen Katalog 714, 11). Heyetin dönüşüne dair Silistre Beylerbeyi Ahmet'i bilgilendiren belge sureti için Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Düvel-i Ecnebiye Defteri (A.DVNS.DVE.d) 26/1, s. 30 (Hüküm 164). Skytte ağustosta dönmüştü: RA/Oxenstiernska samlingen Axel Oxenstierna av Södermöre//E 657- 1878 (Baş Nazır Axel Oxenstierna'nın oğlu Erik'e mektubu, 05.08.1652): "Käre Son. Igåår kom här an herr Bencht Skytt uthur sin constantinopolitanske resa. Hvad dærpå fölier, ded giffver tijdhen."

³⁴ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987, s. 229-231.

müttefik olmaması doğrultusunda uyardıktan sonra,³⁵ İsveç Kralı X. Karl Gustav (h. 1654-1660) Temmuz 1655'te hızlıca İsveç askeri kıtalarını Lehistan'a taşıdı.³⁶

İsveç askerleri 1655 Sonbaharında Varşova'yı ele geçirdikten üç ay kadar sonra, 1655 Aralık'ında Mustafa Ağa isimli bir Osmanlı elçisi sultan, sadrazam ve şeyhülislamdan getirdiği mektuplarla şehre vardı. Karşısında Lehlileri değil de İsveçlileri bulan ağa, Marienburg'taki İsveç karargahına götürüldü. Emanetindeki mektupları İsveçlilere uzun süre direndikten sonra teslim etmek zorunda kalan ağa, nihayetinde İsveç Kralı'nın kendisine verdiği bir mektupla 26 Haziran 1656'da geri İstanbul'a yollandı.³⁷ Mektupta İsveç Kralı, nasıl olup da Lehistan'ın kendisini silaha sarılmaya mecbur ettiğini ve Tatarları İsveç'e karşı kışkırttığını açıklıyor ve Mustafa Ağa'yı uzun süre alıkoyduğu için özürlerini sunuyordu. Son olarak kral, Osmanlı yetkililerinden şöyle bir ricada bulunuyordu: Tatarlar, İsveç ordularına karşı harekete geçmekten men edilmeliydi.³⁸ Mustafa Ağa hadisesi, Kuzey Savaşları (1655-1660) olarak bilinen mücadele çerçevesinde İsveç ve Osmanlı başkenti arasındaki diplomatik trafiğin ilk kademesidir.

İkinci ve daha önemli adım ise, İsveç'le ittifak kurup Lehistan'ı işgal etmek isteyen Erdel Voyvodası II. György Rakoczy'nin isteği üzerine, İsveç'in müstakil bir elçiyi Osmanlılara göndermesidir.³⁹ Diplomatik misyonu, 1656 Eylül'ünde yola çıkan Claes (Brorson) Rålamb isimli bir İsveç aristokratı üstlenmişti.

³⁵ İsveç Kralı X. Karl Gustav'ın Kırım Hanı'na 30 Mayıs 1655 tarihli mektubunun kopyası için *Kopiarisz akt dotyczących stosunków dyplomatycznych Polski 1654-1656. XVII w. K. 57: Manuscripts from V.Stefanyk Lviv Scientific Library, Fond 5, Opis 1, Od. 36.: II, 227. Varak 12'-13: " ... Ita nunc quoq[ue] penit[e]q[ue] confidimus, non passuros Vos, speciosis Regis Poloniae delationibus, ad inimicitiam nobiscum conflandans, Vos seduci. [Lehistan Kralı'nın, sizi bize düşman edecek iftiralarına tahammül etmeyeceğiniz şüphesizdir]" Mevzubahis el yazması cilt, 1654-1656 yılları arasında Doğu Avrupa siyasetine dair çoğu Lehçe olan mektup suretleri içermektedir, erişim:*

http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=4331&from=&dirids=1&ver_i

³⁶ Sten Westerberg, "Claes Rålamb: Devlet Adamı, bilgin ve elçi", *Alay-ı Hümayun*, (Karin Ådahl ed.), 26-57, s. 29.

³⁷ Zygmunt Abrahamowicz, "Four Turkish Letters to the King and Chancellor of Poland at the Svenska Riksarkivet in Stockholm," *Acta Orientalia* (Budapest), 13, 1961, 63-70, s. 69.

³⁸ Samuel Pufendorf, *De Rebus a Carolo Gustavo Sveciæ Rege gestis commentariarum Libri Septem, Book III*, Nürnberg 1696, Bölüm 71: "... Addebatur excusatio quod legatus tamdiu detentus fuerit ob continuas actiones bellicas, simul petebatur, ut Tartaris hostilia in Svecos expromere interdicitur [Devam etmekte olan askeri hareketlerden ötürü elçinin bu kadar uzun süre tutulmuş olduğunu özrünü eklemekle beraber, Tatarların İsveç'e karşı düşmanlık göstermesinin yasaklanması rica ediliyordu]." İlginç bir şekilde Pufendorf, Mustafa Ağa'nın eve dönüş yolunda bu sefer de Lehliler tarafından mahpus edildiğini ve İsveç Kralı'nın mektubunu onlara teslim etmek zorunda kaldığını not etmektedir. Yazara göre Mustafa Ağa, yanındaki İsveçli refakatçileri de serbest bırakılmadığı takdirde salıverilmeyi reddetmişti!

³⁹ Aynı yer.

Rålamb'ın ehemmiyeti, geriye bıraktığı müstakil elçilik raporu ve günlüğü ile Eylül 1657'deki Osmanlı geçit törenini (alayını) resmeden bir dizi büyük ebatlı yağlıboya tablolarıdır.⁴⁰ Ancak, odağımız Rålamb misyonunun siyasi veçhesi olduğundan, elçinin gönderilme tarihinin Rusya'nın İsveç topraklarından Livonia'ya saldırıp 22 Ağustos 1656'da Riga şehrini kuşatmasından sonraya denk geldiğine dikkat çekilmelidir.⁴¹ Artık hem Lehistan'ı hem de Moskova Devleti'ni (Rusya) aynı anda karşılıklarına aldıklarından, Lehistan topraklarındaki operasyonları için İsveçlilerin dışarıdan (gerek Rålamb gerek başka misyonlar aracılığıyla) destek almaları zorunluydu.

Bu arada Erdel Voyvodası Osmanlılardan izin almadan İsveç'le ittifaka katılma kararı almıştı bile: 6 Aralık 1656'da İsveç ve Erdel arasında imzalanan Radnot Anlaşması ile Lehistan toprakları bölüşülüyordu. Seferler başarılı sonuçlanırsa Erdel Voyvodası hatırı sayılır toprakla beraber, Leh Kralı ve Litvanya Grandükü unvanlarına sahip olacaktı.⁴² Ocak 1657'de voyvoda, anlaşma uyarınca hızlıca Lehistan'ı işgale başlamıştır. Kısaca Rålamb elçiliği İstanbul'a doğru ilerlerken, voyvodanın Osmanlı idaresinden izin almadan giriştiği Lehistan tacına yönelik bu girişim halihazırda Osmanlı başkentindeki ekâbirin aklında büyük soru işaretleri uyandırmaktaydı.⁴³

Rålamb'ın Osmanlı Sultanı IV. Mehmed'e (h. 1648-1687) getirdiği mektuplardan diplomatik misyonun sebebini öğrenmek mümkündür:⁴⁴ 23 Eylül 1656 tarihli mektup, Hasan Ağa'nın bir yıl önce İstanbul'a getirmesi icap eden mektuplara benzer şekilde İsveç Krallığı'nın neden Lehistan'a ve Rusya'ya karşı savaştığını izah etmekteydi. Bu meyanda İsveç'in Osmanlılardan talebi ise Kırım

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için *Alay-ı Hümayun: İsveç Elçisi Rålamb'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri, 1657-1658*, (ed. Karin Ådahl), İstanbul 2006.

⁴¹ Andrej Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia: The Grand Duchy of Lihuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century*, Södertörn 2006, s. 212-213.

⁴² Robert Frost, *After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655-1660*, Cambridge 2003, s. 85.

⁴³ Özgür Kolçak, "A Transylvanian Ruler in the Talons of the 'Hawks': György Rákóczi II and Köprülü Mehmed Pasha", Florentina Nitu vd. (haz.), *IBAC Book Series 4: Turkey & Romania*, İstanbul: TDDB, 2016, 341-360. s. 348.

⁴⁴ XII. Karl'ın 1709'daki ilticasının ardından Rålamb'ın elçiliği, Yeniçağ Türk-İsveç ilişkilerinin en fazla çalışılan alanıdır. Karin Ådahl editörlüğünü yaptığı zikrettiğimiz kitap haricinde (*Alay-ı Hümayun...*, 2006), Gábor Kármán'ın İsveç ve Macar arşivlerine dayalı etraflı çalışmaları da dikkate değerdir: Gábor Kármán, "Främlingskapets Grader: Claes Rålamb's Resa till Osmanska riket 1657 - 1658", *Karolinska Förbundets Årsbok 2008*, s. 40-107. Ayrıca, Kármán's YL tezi: *Claes Rålamb's Resa till Osmanska riket 1657 - 1658*, İskandinav Enstitüsü, ELTE Üniversitesi, Budapeşte 2002. Ayrıca, aynı yazar "Svéd diplomácia a Portán 1657-58. Claes Rålamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége," *Sic Itur ad Astra*, 13, 2001 (1-2), s. 53-85.

Hanı'nın Ruslara karşı İsveç'le ittifak kurmasına izin verilmesiydi.⁴⁵ İşaret etmek gerekir ki henüz Erdel Voyvodası'ndan bahsedilmemektedir.

Rålamb İstanbul'a 14 Mayıs 1657'de vardığı vakit karşısında İsveçlilerin niyetlerine dair derin şüpheye düşmüş Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa (g. 1656-1661) durmaktaydı. Aslında Hollanda elçisi Levinus Warner'in günlüklerinde belirttiğine göre, Osmanlılar daha en başından İsveç elçisini olabildiğince oyalamak (*yataklamak*) niyetindeydiler.⁴⁶ Sadrazamın gündemindeki en acil konu, Venedik'e karşı yürütülen mücadeleydi (Girit Savaşı). Köprülü Mehmet Paşa en azından elli kadırgalık bir donanma toplayıp, bir önceki yıl Venedik'in eline geçmesiyle İstanbul'da büyük infiale sebebiyet veren Bozcaada'yı geri fethetmeye uğraşıyordu.⁴⁷ Ayrıca Köprülü'nün, Osmanlıların herhangi bir söz hakkı olmadan kuzey sınırlarına yeniden şekil verilmesi ihtimaline sıcak bakması da düşünülemezdi.⁴⁸ Ne de olsa Erdel Voyvodası'nın başına İsveç Kralı'nın taç koyması düşüncesi Osmanlı idarecileri için yeterince ürkütücü bir manzaraydı.

Osmanlılar İsveç'in diplomatik çabalarına kayıtsız kalırken, Erdel'in askeri ilerleyişi voyvodayı ve İsveç Kralı'nı Nisan 1657'de Lehistan içerisinde (Modliborzyce: Lublin'in güneybatısı) bir araya getirmişti. Bu noktada İsveç Kralı X. Karl Gustav (h. 1654-1660), "Rakoczy'ye yönelik iyi niyetinin nişanesi

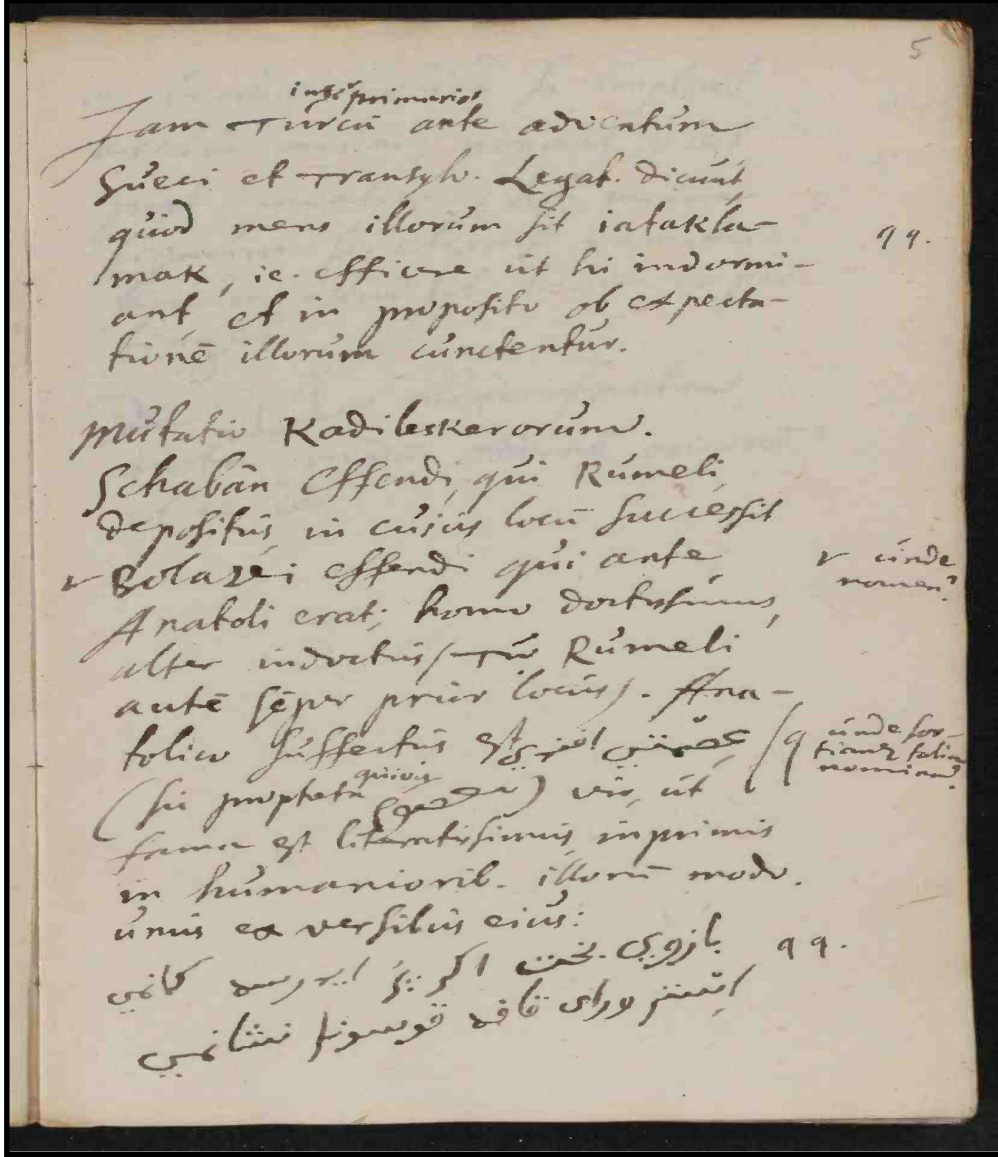
⁴⁵ *Kort Beskrifning om thet som wid then Constantinopolitaniske Resan aer föreluppit*, Stockholm 1679. Bu metin, Rålamb'ın resmi elçilik raporudur (sefaretname) ve 1732 tarihli İngilizce çevirisinden Türkçe'ye de tercüme edilmiştir, Claes Rålamb, *İstanbul'a Bir Yolculuk: 1657-1658*, (terc. Ayda Arel), İstanbul 2008. *Kort Beskrifning...* içinde yer alan mektup için s. 3-4: "...Quod si Serenitas Vestra velit permittere & auctoritate sua ita dirigere, ut Chamum Chrimensis Nobiscum armorum societatem contra M[agnum] M[oscoviae] D[ucem] inire possit... [Eğer Hazretleri izin verirseniz de Kırım Hanı bizimle birlikte silahlarını Moskova Grandükü'ne karşı çevirirse...]"

⁴⁶ Leiden University Libraries (UBL), Diarium Warneri, Cod. Or. 1159d, v. 5a: "Iam Turcu inter primarios ante adventum Sueci et Transylv. Legat. dicunt, quod mens illorum sit *iataklamak*, ie. efficere ut hi indormiant, et in proposito ob expectatione illorum cunctentur" [trc. "şu an Osmanlı ekabiri kendi aralarında, İsveç ve Erdel elçileri gelmeden önce, konuşuyorlar; niyetleri onları *iataklamak*, yani burada uyutmak ve beklentilerine dair bir cevabı olabildiğince ertelemek"]. Warner'in bu notu Mayıs 23'ten önce girilmiştir.

⁴⁷ *Recueil des Gazettes Nouvelles Ordinaires et Extraordinaires*, Sene 1657, s. 473-474: De Venise, le 21 Avril 1657 "... Mais que le Premier Visir, qu'ils sont en assez grande estime, ayant reconnu que le principal sujet de leur mécontentement, estoit la perte de la Fortresse de Ténédo, a cause des incommoditez que cette puissante ville en reçoit, en avoit résolu la reprise, & de faire équiper 50 Galères Subtiles, avec grand nombre de Saiques, pour cette expédition..."

⁴⁸ Erdel'in Köprülü ailesi için ne ifade ettiğini Özgür Kolçak'ın çalışması detaylı şekilde anlatmaktadır, a.g.y., "Köprülü enterprises in Yanova ([Boros]Jenő/Ineu) and Varad ([Nagy]Várád/Oradea): Consolidating Ottoman power and accumulating family wealth (1657-1664)", *Archivum Ottomanicum*, 37, 2020, s. 69-86.

olarak" başka bir diplomatik temsilciyi daha İstanbul'a göndermeyi kabul etti.⁴⁹ Misyon için seçilen namzet, 1655'ten beri İsveç hizmetinde Ukrayna ve Erdel coğrafyasında diplomatik görevler yapmış Gotthard Welling isimli bir Alman'dı.⁵⁰ Welling'in Osmanlı idarecilerine taşımış olduğu mektuplar, Rålamb'ın getirdiklerinden biraz daha net talepler içermekte ve Erdel'in İsveç'le ittifak çabalarına bu sefer değinmektedir.

Resim 2. Hollanda Elçisi Levinus Warner'in Günlüğünden Bir Sayfa. Leiden University Libraries (UBL), Diarium Warneri, Cod. Or. 1159d, v. 5a.

⁴⁹ Westerberg, a.g.e, s. 32.

⁵⁰ Welling'in diplomatik güzergâhı, maiyetinde yer alan Conrad Jacob Hildebrandt tarafından kağıda aktarılmıştır. Franz Babinger bu metni neşretmiştir, Conrad Jacob Hildebrandt, *Conrad Jacob Hildebrandt's dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658)*, (Franz Babinger ed.) Leiden 1937.

Öncelikle, Welling'in (1657 Nisan tarihli) itimatnamesi, Osmanlı topraklarının ne İsveç ne de müttefikleri tarafından zarar görmeyeceğine dair teminat veriyor ve İsveç ile Osmanlı Devleti arasında 1630'lardan beri süregelen dostluğa işaret ediyordu. İsveç bu dostluğu tazelemeyi diliyor ve Lehistan'da giriştikleri harekate Osmanlıların engel olmamasını rica ediyordu.⁵¹ 29 Mayıs 1657 tarihli bir arz uyarınca da İsveçliler, Osmanlıların Kırım Hanı'nı görevlendirip Erdel Voyvodası'nı cezalandırma niyetinde olduklarından haber olduklarını belli ettiler. Ancak, cevaben, böyle bir cezalandırma hareketinin Osmanlıların aleyhine olacağını, zira Rusların bir süredir Katoliklerle iş birliği içinde bulunduğunu belirtiyorlardı: Rus Çarı'nın bütün arzusu "Rum, Bulgar, Sırp ve sair Osmanlı tebaası Ortodoksları" sultanın himayesinden çıkarmaktı. Bu sebeple, diyordu İsveçliler, Osmanlıların hayrına olan Erdel Voyvodası'na müsaade edilip Lehistan'daki operasyonlarına göz yumulmasıydı.⁵² Ayrıca, Welling'e Osmanlı yetkilileriyle müzakere edebilmesi ve ittifak kurması için mutlak salahiyyet de verilmişti.⁵³

Welling elçiliğinin etkisi arzu edildiği şekilde olmadı. Evvela, Hollanda elçisi Warner'in günlüğüne tamamen kayıtsız bir şekilde "başka bir İsveç elçiliği geldi" dışında bir şey yazmaması bunun göstergesidir.⁵⁴ Daha önemlisi ise, benzer taleplerle bir ay içerisinde iki farklı İsveç elçisinin gelmesi çok şüpheli bir

⁵¹ Bayerische Staats Bibliothek, Res/4 Turc. 87,13: *Wahrhaffter Bericht, Was nach angefangenem Krieg Wider Die Cron Polen,...*: "... Et per cio per la presente testifichamo & verifichiamo che nella presente Guerra contra la Republica di Polonia l'intentione nostra e delli altri nostri Confederati & del Prencipe di Transilvania, non e per fare qualche danni alli Paesi del Serenissimo Imperatore Ottomanno. Perche il nostro Antecessore di pia memoria, il Serenissimo Gustavo Adolpho Re di Svetia havendo fatto amicitia & corrispondenza colla Eccelsa Porta, in quella isstessa maniera abbiamo voluto anco noi rinovarla...", s. 8.

⁵²M.S. Meyer, L.E. Semenova, B.N. Florya, O.V. Khavanova ve I. Schwartz (ed.), *Russian and Ukrainian Diplomacy in the European International Relations in the Middle of the XVII-th Century/ Русская и Украинская Дипломатия в Междурадных Отношенуях в Европе Середины XVII В.,* Moskova 2007, s. 434: Contenuta del Memoriale presentato al Gran Turco del secundo Ambasciatore di Suecia: "Il mio Serenissimo Re di Suecia ha inteso, che il Gran Hand delli Tartari s'apprechia per comando di Vostra Majesta andare contra ile Prencipe di Transilvania... Il defonto Imperatore d'Allemagna non per altro ha fatto tante pratiche con quelli della fede conti li Moscoviti che contra Vostra Majesta. Il Moscovita non pensa altro, e non l'affreta per altro, che per liberare, come egli drie, li Greci, Serviani, Bulgari, e quelli che sono del rito greco colla soggetione di Vostra Majesta..."

⁵³ Aynı yer: "Per sicurezza di questi trattati il mi Re m'ha dato in scriptis la plenipotenza et assoluta autorithà per trattar, concluder e sotto scriver li articoli".

⁵⁴ Leiden University Libraries (UBL), Diarium Warneri, Cod. Or. 1159d, v. 15a: "Venit alter Suecorum Legatus, etc. [İsveçlilerin başka bir elçisi geldi]" Mektubun *terminus post quem*'i 14 Haziran 1657'dir.

durumdu.⁵⁵ Osmanlı egemenliğindeki Ortodoks halklar üzerinde Rus hamiliği fikri dahi Köprülü Mehmed Paşa'nın Erdel Voyvodası Rakoczy'ye olan hiddetini gölgeleyememişti.⁵⁶ Sadrazamın Rakoczy'yi bertaraf etme kararlılığı baki olduğundan, ağustos ayında Erdel Voyvodası'nın Tatarlarca mağlup edildiğine dair İstanbul'a ulaşan haberler Welling ve Rålamb için şaşırtıcı olmasa gerekti.⁵⁷

İsveç Kralı da kuvvetlerinin büyük kısmını, Danimarka 25 Mayıs 1657'te İsveç'e karşı savaşa girdikten sonra geri çekmek zorunda kalmıştı.⁵⁸ Belirttiğimiz üzere sultanın emri uyarınca Tatar Hanı ordusunu temmuz ayı ortasında artık tek başına kalmış olan Rakoczy'ye karşı yollamıştı.⁵⁹ Kuvvetleri çevrelenip kitleler halinde tutsak edilen Erdel Voyvodası ister istemez Lehistan tacı hayallerine veda edip Erdel'e kaçmak zorunda kaldı. Tatar Hanı "din ve devlete hizmetinden" ötürü Osmanlılarca ödüllendirilirken,⁶⁰ Rålamb ve Welling'in çabaları hüsrarla sona ermiş oluyordu. Şubat 1658'e kadar beş ay daha boş yere bekletilen İsveç elçileri ayrılırken, bu kadar uzun tutuldukları ve bir zamanlar Paul Strassburg'un görmüş olduğu hürmetten yoksun kaldıkları için Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'ya sitemliyidiler.⁶¹

⁵⁵ Hildebrandt'a göre Welling elçiliği İstanbul'a 9 Haziran 1657'de vardı, bkz.: *Conrad Jacob Hildebrandt's dreifache schwedische...*, s. 114.

⁵⁶ Kolçak, "A Transylvanian Ruler...", 349-350; Kolçak, Avusturya arşiv dökümantasyonuna dayanarak sadrazamın Rakoczylerle baba (I. György) Rakoczy (h. 1630-1648) zamanından beri aralarının kötü olduğunu belirtmektedir.

⁵⁷ Levine Warner, *Affaires Turques: De Rebus Turcicis (1645-1665)*, (Rieu ed., Matei trc.), İstanbul 2015, s. 65, Levinus Warner'in Hollanda Cumhuriyeti'ne gönderdiği mektup (Pera, 23 Ağustos 1657), Mektup # 33: "Après ce que j'ai écrit en détail le 7 Août, on a répandu ici la nouvelle du désastre du Prince de Transylvanie, qui a causé une joie d'autant plus grande, et a été accueillie par les Turcs avec des démonstrations d'autant plus publiques, que leur indignation était a son comble."

⁵⁸ V. P. Shusharin "Трансильвания в Соперничестве Османской Империи и Габсбургов (1648-50-е гг.)," *Османская Империя и Страны...*, (Litavrin et al. ed.), 225-234, s. 229.

⁵⁹ Shusharin, aynı yer.

⁶⁰ Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin)*, (Nevzat Kaya ed.), Ankara 2003, s. 319-320.

⁶¹ RA/ Diplomatica Turcica// Vol 3, Belge #10, (31 Aralık 1657, Edirne): "... Maximi Imperatoris Sultani Amurattis tempore missus a Sueciæ Rege legatus, omnia humanitatis officia est expertus. Suecorum Regis etiam nos sumus legati, missi a maximi Regis Gustavi Adolphi, maximo Successore Carolo Gustavo, et licet mutatis personis, eadem tamen est natio,... [İzzetli Padişah Sultan (IV.) Murad vaktinde gönderilen İsveç Kralı elçisi her türlü şerefe layık görülmüştü. Biz de Kral Gustav Adolf'un halefi olan Kral-ı Azim Karl Gustav'ın gönderdiği elçileriz ve her ne kadar kişiler değişse de milletimiz (İsveçli- MHC) aynıdır]." İsveç Kraliyet Arşivleri'nden Rålamb ve Welling'e dair belgelerin kendi çıkarmış olduğu transkripsiyon metinlerini paylaşan Gábor Kármán'a teşekkürlerimi arz ederim.

1658 sonrasında İsveç ile Osmanlılar arasındaki diplomatik trafiğin devam edip etmediğini takip etmek pek kolay değildir. Zira Rakoczy mağlubiyetinin tetiklediği zincirleme reaksiyon Osmanlıları 1664'e kadar Habsburglara karşı Orta Avrupa'da bir mücadeleye kitlemiş ve kuzeye olan ilgi azalmıştır. Osmanlılar Hristiyanlığın ortak düşmanı olarak görüldüğünden olsa gerek, literatürde denk geldiğimiz bir husus Osmanlılara karşı savaşan çeşitli Habsburg kuvvetleri arasında 1664 yılında bir İsveç kıtasının da bulunduğuudur.⁶² Yine de bu durumun ilişkileri çok da sarstığını söylemek yerinde olmayacaktır: Stockholm'deki Danimarka elçisinin not ettiğine göre 1669'da gerçekleşen bir saray balosuna İsveç Kralı (XI. Karl, h. 1660-1697) Osmanlı kıyafetleriyle katılmakta sakınca görmemişti.⁶³

Bu yıl (1669) bir diplomatik girişime daha sahne olmuştur: Kırım'dan Stockholm'e gelen Aslan Ağa isimli bir elçi, İsveç'e ticari bir anlaşma sunuyordu.⁶⁴ Dönemin İsveç Baş Nazırı Magnus Gabriel de la Gardie plana ilgi göstermiş ve Aslan Ağa'yı Kırım üzerinden Osmanlı idarecilerine yollamıştır. Ağadan geriye kalan sefaretname sureti Osmanlıların da bu planla ilgilendiğine dikkat çekmekteyse de,⁶⁵ ağa 1671 Ekim'inde tekrar İsveç'e döndüğünde işler değişmişti. Aralarında Rålamb'ın da bulunduğu bir muhalefet grubu, İsveç ve Osmanlılar arasında deniz ticareti tesis etmenin çok maliyetli olacağını ve İngiltere ile Hollanda gibi deniz güçlerinin zorluk çıkartacağını belirtmekteydi.⁶⁶ Kısacası bir İsveç-Osmanlı ittifak planı daha suya düşüyordu.⁶⁷

1672'den sonra iki devlet arasında herhangi bir siyasi irtibat gerçekleştiği söylenemez. Ancak, farklı türlü etkileşimler yine de söz konusuydu: 1664

⁶² Peter H. Wilson, *Europe's Tragedy, A History of the Thirty Years War*, Cambridge, Massachusetts 2011, s. 757. İsveç Kralı'nın, Kuzey Almanya'daki topraklarının güvenliği karşılığında Habsburglara asker gönderme gibi vicdani bir sorumluluğu vardı.

⁶³ *Handlingar rörande Sverges Historia ur Ultrikes Arkiver Samlade och Utgifna af And. Fryxell, Vol. I*, Stockholm, 1836. Danimarka mukim elçisi Jens Juels'in kralına mektubu, s. 185: "D:o d:o 9 Jan. 1669. På slottet hade varit värdskap, hvare alla fyra verldsdelarna, och de flesta Europeiska nationer representerades. Kungen var Turk, drottningen Spanska [9 Ocak 1669: Saraydaki kutlamada dünyanın dört bir yanı, özellikle de Avrupa milletleri temsil edildi. Kral Türk, Kraliçe İspanyol kıyafetindeydi]."

⁶⁴ Kaj M. Ettliger, "Aslan Ağa- turkisk ambassadör till Sverige eller svenskt sändebud med diplomatiska uppdrag till Turkiet?" *Personhistorisk tidskrift*, 1998, Yıl 94 (1), 3-19, s. 6.

⁶⁵ RA/ TURCICA// 4: Plenipotentiarien Arslan Agas Berättelse om sin Beskickning 1667. Tarihi 1669 olması gerekirken sehven 1667 girilmiş olan bu yazmanın dijital görüntülerini, farklı zaman dilimlerinde tarafıma ulaştırma nezaketini gösteren Dr. Evren Küçük'e (Kastamonu) ve İsveç Kraliyet Arşivi görevlisi Jans Mispelaere'ye teşekkürlerimi arz ederim.

⁶⁶ Ettliger, "Aslan Ağa...", pp. 10-13.

⁶⁷ Aslan Ağa'nın elçiliğine dair bkz: M. Halef Cevrioğlu, "İsveç'in Sıcak Denizlere İnme Arayışı: Arslan Ağa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Diplomatik Misyonu (1670)", *Hacettepe Üniversitesi Türiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, 2021, s. 61-86.

muharebelerinde olduğu gibi, II. Viyana Kuşatması'yla başlayan Kutsal İttifak Savaşları'na da (1683-1699) İsveçliler katılıp Osmanlılara karşı savaşmıştır. Bir örnek vermek gerekirse 1686'da Habsburg orduları Budin'i ele geçirdiklerinde, İsveçli Baron Alexander Ersin "dört güzel Türk kızını esir aldı: Roosia, Eisia, Eminé ve Fatima".⁶⁸

Osmanlı-İsveç ilişkilerinin sonraki durağı, İsveç Kralı XII. Karl'ın 1700'de askerleriyle uzun soluklu Doğu Avrupa seferlerine başlamasının ardından 1709'de Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey hududuna iltica etmesi olacaktır. Akabinde gerçekleşen olaylar silsilesi, on sekizinci asırda gitgide yoğunlaşan bir diplomatik ve kültürel etkileşime imkan tanıyacaktır: On sekizinci asırda İstanbul'da bir mukim İsveç elçiliği ihdas edilecek, Osmanlılar da doğrudan İsveç başkentine kendi diplomatik heyetlerini gönderecektir. Ayrıca bu asırda İsveç Oryantalist çalışmaları bünyesinde Osmanlılara daha geniş yer verilecektir.⁶⁹ Kısaca on sekizinci asrın, iki tarafın görüş açlarına da başvurarak ikili ilişkileri çalışmaya daha uygun bir zemin sunduğu şüphesizdir.

Sonuç

Yukarıda sunmaya çalıştığımız dökümden, üç temel kanal üzerinden İsveç-Osmanlı temaslarının gerçekleştiğini görmüş olduk: seyyahlar, diplomatik muhaberat ve diplomatik ziyaretler. İlk grup, aristokratik ailelerin Orta Doğu'ya eğitim seyahatine çıkan çocuklarınca, hacılarca ya da Akdeniz havzasında seyrüsefer yapan denizcilerce temsil edilmektedir. Diplomatik muhaberatın teşkil ettiği ikinci kategori, Avrupa'nın başlıca ticari ve siyasi merkezlerinden biri olan İstanbul'un merkezi konumundan ötürü Osmanlılara dair devamlı bir haber akışına işaret etmektedir.

Osmanlı-İsveç ilişkilerinin üçüncü kanalı ise, iki devlet arasında gidip gelen diplomatlardır. Gördüğümüz üzere İsveç'in diplomatik rabıta kurma teşebbüsleri neredeyse tümüyle Osmanlı haraçgüzarlarının Lehistan, Rusya veya Habsburglara karşı desteğini elde etme isteği üzerine kuruluydu. Paul Strassburg, Bengt Skytte ve Claes Rålamb-Gotthard Welling, hep Erdel'in İsveç düşmanlarına karşı desteğini Osmanlıların resmen tanınması için uğraştılar. Bu sebeple Osmanlı-İsveç ilişkilerinin profili durağan değil, İsveç'in ihtiyacı

⁶⁸ Adam Lewenhaupt, "Maria Aurora von Spiegel," *Personhistorisk tidskrift*, 1898-1899, Yıl 1 (4), s. 219-222. İsimleri "Ruşe[n], Ayşe, Emine ve Fatma" olarak okuyabiliriz. Esirler daha sonra Hristiyanlaştırılıp Avrupa'da yeni hayatlara başladılar. Aralarından Fatma hediye olarak verilecek ve dönemin velihaht prensi (XII.) Karl tarafından Maria Aurora ismiyle vaftiz olunacaktır, s. 219.

⁶⁹ Cornelius Loos'un 1710-1711 tarihli antik mekan çizimleri, Sven Lagerbring'in İsveççe ve Osmanlıca'yı kıyasladığı çalışması (1764), M. Norberg'in Osmanlı vekayiname tercümelemleri (1822) ve hatta Mouradgea d'Ohsson'un meşhur *Tableau Général de l'Empire Othoman'ı* (1788-1824) bu kategoride değerlendirilebilir, bkz.: M. Halef Cevrioğlu, "İsveç'te Osmanlı Tarihçileri", *Dünya'da Osmanlı Tarih Yazımı I*, Ankara 2020, s. 471-487.

ekseninde hareketliydi: İsveç'in Otuz Yıl Savaşları ve Kuzey Savaşları'na müdahaleleri çerçevesinde 1620'ler, 1630'lar ve 1650'lerdeki diplomatik temaslar yüzyılın geri kalan dönemlerine kıyasla yüksek bir profil sergilemiştir.

Öte yandan Osmanlıların İsveç açılımlarına dair tutumu ise istikrarlı bir kayıtsızlık olmuştu. Bunu öncelikli olarak İsveç'in diğer Protestan Kuzey Avrupa devletlerinden (Hollanda Birleşik Vilayetleri ve İngiltere) farkı ile açıklayabiliriz: Akdeniz'de kendinden söz ettirir bir İsveç ticari varlığı bulunmaması. Öncelikli olarak, Avrupa ana karasındaki zaferlerine binaen inşa ettiği askeri kuvvetinin zirvesindeyken dahi İsveç tehditkar bir deniz gücü olamamıştır. Ayrıca, İsveç Krallığı bir şekilde güçlü bir donanma bir araya getirebilseydi dahi öncelikli hedefi Baltık'ta sarsılmaz bir kontrol (*dominium maris Baltici*) tesis ve muhafaza etmek olurdu.⁷⁰

Madalyonun öteki yüzünde Osmanlılar ise yüzyıl boyunca İsveç hareket sahalarının dışındaki bölgelerde savaşmak zorunda kalmıştı. Daha detaylı belirtmek gerekirse, İsveç Krallığı Osmanlılardan yardım ümidiyle 1630'lar boyunca Orta Avrupa'da savaşırken, Osmanlılar doğuda Safevi tehdidini savuşturmaya uğraşıyordu. Benzer şekilde İsveçliler 1650'lerde Lehistan'da ortak bir operasyona girmeyi umut ettiğinde, Osmanlılar dikkatlerini önce Girit'e ardından da Orta Avrupa'ya çevirmişlerdi. Kısaca iki devletin ilgi alanları keşilemediği için aralarında bir ittifak asla söz konusu olamamıştır.

Denebilir ki on yedinci yüzyılda İsveçliler, diğer Batı Avrupalılar gibi Osmanlı Devleti'ni meraklı bir coğrafya ve potansiyel bir müttefik olarak görüyorlardı. Osmanlılar ise pasif şekilde İsveç Krallığı'nın varlığından haberdar olmaktadır. İsveç'in coğrafi konumu, siyasi yapısı ya da kültürel dünyası konusunda Osmanlıların çok bilgi sahibi olmaları beklenemese de diplomatik teşebbüsleri sonucu İsveç'in Osmanlılara bir anlam ifade ettiği muhakkaktır.

Kaynakça

A. Arşiv vesikaları ve dönemdeş kaynaklar

a. Neşredilmemiş

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Düvel-i Ecnebiye Defteri (A.DVNS.DVE.d) 26/1 (Fransa Ahkam Defteri).

Riksarkivet (RA) [İsveç Kraliyet Arşivi]/ Oxenstiernska samlingen Axel Oxenstierna av Södermöre//E 657 - 4120; 4169; 1878.

⁷⁰ On altıncı yüzyılın ortasından on sekizinci yüzyılın başına kadar İsveç, Danimarka ve Lehistan'ın hedefi bu hakimiyeti kurabilmektir, Dorothee Goetze, "Ein Abenteuer des Dreißigjährigen Krieges – Christian Dietrich von Czernichow und seine Diversionspläne gegen die Insel Ösel 1645 und 1648", *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 7, 2020, 35-60, s. 37.

RA / TURCICA// Vol. 4: Plenipotentiarier Arslan Agas Berättelse om sin Beskickning 1667.

RA / Diplomatica Turcica// Vol. 3.

Uppsala University Library, Manuscript Collection, U-O Nova 597 - 10; 11 (Zetterstéen Katalog 714 - 10; 11)

Kopiarusz akt dotyczących stosunków dyplomatycznych Polski 1654-1656. XVII w. K. 57: Manuscript from V. Stefanyk Lviv Scientific Library, Fond 5, Opis 1, Od. 36.: II, 227.

Leiden University Libraries (UBL), *Diarium Warneri*, Cod. Or. 1159d.

b. Neşredilmiş

Bayerische Staats Bibliothek, Res/4 Turc. 87,13: *Wahrhaffter Bericht, Was nach angefangenem Krieg Wider Die Cron Polen, von Ihrer Königl. Mayest. in Schweden Bey der Ottomanischen PORTA Durch sonderbare zum zweitemahl Dasselbst Verordnete Abgesandten Zu höchstschädlicher Trennung der werthen Christenheit angesucht worden.*

Bylaeva, D. (ed.), "Статейны Списокъ о Посольстве Ильи Даниловича Милославскэго и Дьяка Леонтия Лазоревскаго въ Царьградъ въ 7150 Году," in *Временникъ Императорскаго Московскаго Общества Инсториин*, (Materialy), s. 1-136, Moskova 1850.

Gemil, Tahsin, *Relatile Tarilor Romane cu Poarta Otomana in Documente Turcești: 1601- 1712*, Bükreş 1984.

Recueil des Gazettes Nouvelles Ordinaires et Extraordinaires 1657, Paris 1658.

Hiltebrandt, Conrad Jacob, *Conrad Jacob Hiltebrandt's dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658)*, (Franz Babinger ed.), Leiden 1937.

Meyer, M.S. ve diğerleri, *Russian and Ukrainian Diplomacy in the European International Relations in the Middle of the XVII-th Century/ Русская и Украинская Дипломатия в Междурадных Отношенуях в Европе Середины XVII В.*, (M.S. Meyer, L.E. Semenova, B.N. Florya, O.V. Khavanova, I. Schwartz ed.), Moskova 2007.

Reningen, Simon Reniger von, "Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Constantinopel Simon Reniger von Reningen 1649-1666," (A. Veltzé ed.) in *Mittheilungen des K.u.K. Kriegs-Archivs, Band XII*, Viyana 1900, s. 57-170.

Rålamb, Claes, *Kort Beskriffning om thet som wid then Constantinopolitaniske Resan aer föreluppit*, Stockholm 1679.

Szilagyi, Alexander, *Actes et Documents pour servir a l'histoire de l'alliance de George Rakoczy, Prince de Transylvanie avec les Français et les Suedois dans la Guerre de Trente Ans*, Budapeşte 1874.

Warner, Levine, *Affaires Turques: De Rebus Turcicis (1645-1665)*, (Rieu ed., Jean-Louis Mattei terc.), Istanbul 2015.

Wibling, K., "Okiratok a svédorszagi levéltarakbol", *Történelmi Tar*, Budapeşte 1892, s. 593-634.

c. Anlatı kaynaklar

Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, VI. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu*, (R. Dankoff, S. Kahraman ve Y. Dağlı ed.) İstanbul, 2006.

Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin)*, ed. Nevzat Kaya, Ankara 2003.

Köping, Nils Matson, *Beskrifning om En Resa, genom Asia, Africa och Många andra Hedna Länder*, Stockholm 1743.

Pufendorf, Samuel, *De Rebus a Carolo Gustavo Sveciæ Rege gestis commentariarum Libri Septem, Bölüm III*, Nürnberg 1696.

B. Telif eserler

Abrahamowicz, Zygmunt, "Four Turkish Letters to the King and Chancellor of Poland at the Svenska Riksarkivet in Stockholm," *Acta Orientalia* (Budapeşte), 13, 1961, s. 63-70.

Beydilli, Kemal, *Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien*, Münih 1976.

Björkman, Walther, "Die schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800," *Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag*, Leipzig 1932, s. 9-23.

Ettliger, Kaj M., "Aslan Aga- türkisk ambassadör till Sverige eller svenskt sändebud med diplomatiska uppdrag till Turkiet?", *Personhistorisk tidskrift*, 1998, Yıl 94 (1), s. 3-19.

Floria, B., "Османская Империя, Крым и страны Восточной Европы 20-х—начале 30-х гг. XVII в." *Османская Империя Страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. - Част I*, (G.G. Litavrin, L.E. Semenova ve S.F. Oreshkova ed.), Moskova 1998.

Frost, Robert, *After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655-1660*, Cambridge 2003.

Fryxell, Anders, *Handlingar rörande Sverges historia ur utrikes arkivet samlade*, Cilt 1-2, Stockholm 1836.

Goetze, Dorothee, "Ein Abenteurer des Dreißigjährigen Krieges – Christian Dietrich von Czernichow und seine Diversionspläne gegen die Insel Ösel 1645 und 1648", *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 7, 2020, s. 35-60.

Jarring, Gunnar, "İsveç'te Türkoloji Araştırmaları," *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: Türkoloji Özel Sayısı*, 11 (2), 2004, s. 115-122.

Kármán, Gábor, "György Rákóczi II's attempt to establish a local power base among the tributaries of the ottoman empire 1653–1657," *Power and Influence in Southeastern Europe, 16th–19th Centuries*, (Maria Baramova vd. ed.). Berlin 2013, s. 229–243.

_____, "Gábor Bethlen's Diplomats at the Protestant Courts of Europe," in *Hungarian Historical Review*, 2 (no. 4), 2013, s. 790-823.

Kolçak, Özgür, "A Transylvanian Ruler in the Talons of the 'Hawks': György Rakoczi II and Köprülü Mehmed Pasha," *International Balkan Annual Conference (IBAC) Book Series (4)*, İstanbul 2016, s. 341-359.

Kotljarchuk, Andrej, *In the Shadows of Poland and Russia: The Grand Duchy of Lihuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century*, Södertörn 2006.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987.

Lewenhaupt, Adam, "Maria Aurora von Spiegel," *Personhistorisk tidskrift*, 1898-1899, Yıl 1 (4), s. 219-222.

Runeby, Nils, "Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651," *Scandia*, 29, 1963, s. 360–382.

Shusharin, V. P., "Трансильвания в Соперничестве Османской Империи и Габсбургов (1648-50-е гг.)," *Османская Империя Страны Центральной, Восточной и Юго- Восточной Европы в XVII в. - Часть I*, (G.G. Litavrin, L.E. Semenova and S.F. Oreshkova ed.), Moskova 1998, s. 225-234.

Westerberg, Sten, "Claes Rålamb: Devlet Adamı, bilgin ve elçi," *Alay- ı Hümayun: İsveç Elçisi Rålamb'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri, 1657-1658*, (Karin Ådahl ed.), İstanbul 2006, s. 26-57.

Westrin, Theodor, "Philip Sadlers beskickning till Siebenbürgen 1626," *Historisk Tidskrift*, Onuncu Yıl, Stockholm 1890, s. 169-175.

Wilson, Peter H., *Europe's Tragedy, A History of the Thirty Years War*, Cambridge, Massachusetts 2011.

Zetterstéen, Karl V., "Karl Järnhuvud i Turkiet av Ahmed Refik. Översättning från turkiskan," *Le Monde Oriental*, c. XVI, 1922.

Wiesner-Hanks, Merry E., *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, (Hamit Çalışkan terc.), İstanbul 2012.

Ådahl, Karin, "Claes Brorson Rålamb'ın Bâbîâlî'deki elçiliği (1657-1658)," *Alay-ı Hümayun: İsveç Elçisi Rålamb'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri, 1657-1658*, (Karin Ådahl ed.), İstanbul 2006, s. 9-25.

C. Referans

Nagy, Jakab Harsanyi, *Colloquia Familiaria Turcico Latina seu Status Turcicus Loquens*, Köln 1672.

Svenskt Biografiskt Lexikon, <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Search.aspx>

"Sten Svantesson Bielke"; "Oxenstierna, släkt"; "Truls Kåhre"; "Nils Matson Kiöping."

İNGİLİZ SAVAŞ KONSEYİ TUTANAKLARINDA ÇANAKKALE CEPHESİNİN AÇILMASI

Mehmet KIBIL*

Öz

Çanakkale Harekâtının bütün kaderini Savaş Konseyi'nde yaşananlar belirlemiş, çıkarmalar başlayana kadar birkaç kez harekât stratejisi değiştirilmiştir. Bu süreçte, düzenli aralıklarla toplanmayan ve dağınık bir görüntü veren Konsey toplantılarında çok fazla konu tartışılmış, özellikle Çanakkale Harekâtı konusunda kararlar daima gecikmeli olarak ve etraflıca tartışılmadan alınmıştır. Tutanaklar dikkatlice incelendiğinde, hareketin planlama ve uygulama aşamasında çok ciddi ihmaller ve hatalar yapıldığı görülmektedir. Konsey toplantılarında yaşanan tartışmaların ardından alınan veya alınamayan kararlar, daha ilk aşamada hareketin başarı şansını düşürmüştür. İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'de aldığı büyük yenilginin nedeninin anlaşılması için Konsey toplantılarında yaşananların yakından incelenmesi gerekir. Çalışmada Konsey toplantıları bütün yönleriyle incelenmiş ve bu yapılırken de birinci el kaynaklar kullanılmıştır. İngiliz arşivlerindeki Savaş Konseyi tutanakları, Çanakkale Komisyonunun belgeler ile alınan tanık ifadelerine dayanarak yayınladığı kapsamlı raporların yanında, sivil-asker Konsey üyelerinin hatıraları da incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Muharebeleri, Gelibolu, Savaş Konseyi, Winston Churchill.

OPENING PHASE OF THE GALLIPOLI CAMPAIGN IN THE REPORTS OF THE BRITISH WAR COUNCIL

Abstract

The whole fate of the Gallipoli Campaign was determined by the events in the War Council, and the operation strategy was changed several times until the landings began. During this process, many issues were discussed in the Council meetings, which did not meet regularly and gave a dispersed appearance, and the decisions about the Gallipoli Campaign were always taken with delay and without a thorough discussion. When the reports are carefully examined, it is understood that very serious omissions and mistakes were made during the planning and implementation stages of the operation. Decisions taken or not taken after the discussions at the Council meetings reduced the chances of success in the first stage of the operation. In order to understand the reason for the great defeat of the Allied Powers in Gallipoli, the events in the Council meetings should be examined closely. In the study, Council meetings were examined in all aspects and primary sources were used while doing this. The reports of the War Council in the British archives, the comprehensive reports published by the Dardanelles Commission based on documents and witness statements, as well as the memories of civil-military Council members were examined and analyzed in depth.

Key Words: First World War, Gallipoli, Gallipoli Campaign, War Council, Winston Churchill.

* Dr., e-posta: mehmetkibil@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-4529-5215

Giriş

I. Dünya Savaşı başladığında eski Kabine sistemiyle yönetilen İngiltere’de askeri politikalar İmparatorluk Savunma Komitesi tarafından belirlenmekteydi.¹ İmparatorluk Savunma Komitesi, savaş Avrupa’da hızla yayılırken, ülkenin kısa süre içinde karşı karşıya kalacağı finansal, endüstriyel veya tedarik sorunları açısından hazırlıklı değildi. Bu komitenin savaş hali gibi olağanüstü şartlarda operasyonel anlamda hızlı çözümler üretmesi zordu. Dolayısıyla çok acil olarak yüksek komutada asker ve sivillerin birlikte çalışabileceği bir idari yapı oluşturulması gerekmektedir. Başbakan Asquith bu çerçevede Kralın da talimatıyla, 5 Ağustos 1914’te olağanüstü bir Savaş Konseyi toplamıştır. Bu Konsey, İngiltere’nin savaşa girme politikasıyla en belirgin şekilde ilişkili Bakanlardan, Donanma ve Ordu komutanlarından oluşmaktadır.² Konsey temelde şu soru üzerine karar vermelidir: Yeni başlayan bu büyük savaş nasıl yürütülmelidir? Bu çerçevede, 5 ve 6 Ağustos tarihlerinde arka arkaya iki kere toplanan Konsey, önemli bir karara imza atar ve dört tümenenden oluşan (kısa sürede bu tümenlerin sayısı artacaktır) İngiliz Seferi Kuvveti (British Expeditionary Force-BEF) Fransa’ya savaşa gönderilir.

Ağustos ayından itibaren savaş döneminin kendi içinde barındırdığı zorluklar nedeniyle yönetsel anlamda birtakım sıkıntılar yaşanmaya başlanmış, merkezi kontrol ve koordinasyon eksikliği hissedilir derecede artmıştır. Eski Kabine sistemi ile savaşın yürütülemeyeceği anlaşılınca, savaşın yürütülmesi sorumluluğu Kasım ayında Kabine’den alınarak Savaş Konseyi’ne

¹ 1904’te Başbakan Lord Balfour tarafından kurulan bu komite, karşı karşıya kalınan sorular karşısında doğru politika ve stratejiler üretmeyi amaçlamaktadır. Yürütme gücü yoktur. Teoride, Büyük Britanya Başbakanı ve katılımını arzu ettiği kişilerden oluşur; pratikte on veya on bir bakan, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ile Hazine Daimi Sekreterinden oluşan daha büyük bir çekirdek yapıya sahiptir. Başbakan zaman zaman tartışılacak konuya göre özel niteliklere sahip kişileri de komiteye davet edebilir. Bu esnek üyeliğin arkasında kalıcı bir Sekreterlik (Savaş Servisleri ve Hindistan temsilcisi) ve çok sayıda daimi veya geçici alt komiteler bulunmaktadır. Ağustos ayında alt komitelerin sayısı 20 iken, sayı Ocak 1915’te 38’e, Aralık 1916’da 102’ye, savaşın son yılı olan 1918’de ise 165’e çıkmıştır. Maurice Hankey, *The Supreme Command*, George Allen and Unwin Ltd. London 1961, s.226.

² Savaş Konseyi’nin genel sekreteri Hankey’in “Council of War” adıyla andığı bu Konsey ilk iki toplantısını 5 ve 6 Ağustos 1914’te Başbakanın liderliğinde yapmıştır. Kasım ayına kadar başka toplantı yapılmamış ve geçen bu dört aylık sürede savaş, barış zamanı kurulan Kabine tarafından yönetilmiştir. Savaş Konseyi’nin 25 Kasım 1914’te yeniden yapılanan haliyle gerçekleştirdiği toplantı zabıtlarda üçüncü toplantı olarak anılmaktadır. Yeni yapılandırılan Konsey’de Başbakan Asquith, Savaş Bakanı Lord Kitchener, Amirallik Birinci Lordu W. Churchill, Deniz Kuvvetleri Komutanı Lord Fisher, Genelkurmay Başkanı Wolfe Murray, eski Başbakan Lord Balfour, Dışişleri Bakanı Lord Grey, Maliye Bakanı Lloyd George, Genel Sekreter Yarbay M. Hankey vardır. Daha sonra Konsey’e Hindistan Bakanı Lord Crewe, Adalet Bakanı Haldane, Amiral Arthur Wilson ve İçişleri Bakanı McKenna ile Koloniler Bakanı Harcourt gibi isimler de dahil olmuştur. Hankey, a.g.e., s.169, 237. The National Archives (TNA), Cabinet Office (CAB) 42/1/1.

verilir. Bunun nedeni; 21 üyeden oluşan Kabine'nin savaşın dinamik şartlarında hızlı karar alamayacağı düşüncesidir. Dolayısıyla Çanakkale Harekâtının bütün kaderini Savaş Konseyi'nde yaşananlar belirleyecektir.³ Konsey'in en çok öne çıkan üyeleri Başbakan Asquith, Savaş Bakanı Kitchener ve Amirallik Birinci Lordu Churchill'dir. Toplantılarda Çanakkale Harekâtı ile ilgili alınan kararlar genellikle Kitchener ve Churchill'in görüşleri doğrultusunda şekillenirken, aralarında zaman zaman önemli fikir ayrılıkları ve tartışmalar olmuştur.

Çanakkale Boğazı'na Harekât Planları

I. Dünya Savaşı 1914 yılı yazında başladığında bütün Avrupa'nın gözü Batı Cephesindeki muharebelere çevrilmiştir. Savaşın bu ilk aşamasında İtilaf Devletleri kısıtlı imkanlarıyla uzak bölgelerde yeni cephe açarak, Batı cephesindeki durumlarını zayıflatmak niyetinde değillerdi. Eğer Türkler Almanların yanında savaşa girerse, İngilizler adına yapılacak tek iş, Mısır ve Basra körfezinde İngiliz çıkarlarını korumaktan ibaretti. Fransa'nın ise bütün dikkati topraklarına giren Alman ordularındaydı. Dolayısıyla, İtilaf Devletleri savaşın erken aşamasında Türklerin mümkün olduğu kadar tarafsız kalmasından yanaydılar. İngiltere bu bahsedilen politika çerçevesinde bir strateji yürütürken, Ağustos ayında Yunan Başbakanı Venizelos'tan beklenmedik bir teklif gelir. Venizelos Yunan ordusunu İtilaf Devletlerinin emrine verebileceğinden bahsetmektedir. Bu tekliften feyz alan Amirallik Birinci Lordu (First Lord of the Admiralty) Winston Churchill derhal ortak bir planlama grubu kurar. Buna göre Yunan ordusu Gelibolu'yu işgal ederken İngiliz donanması Boğaz'dan geçerek Marmara'ya açılacaktır. Ancak kısa sürede bu planın uygulanabilir olmadığı anlaşılacaktır.⁴

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle Çanakkale Boğazı önündeki hareketlilik baş döndürücü bir süratle artmaya başlar ve Churchill'in talimatıyla, Boğaz girişindeki Seddülbahir ve Kumkale tabyaları İtilaf filosu tarafından 3 Kasım 1914'te bombalanır. Bu saldırı Türklerle İngilizler arasında çeşitli cephelelerde neredeyse dört yıl kesintisiz sürecektir olan uzun bir savaşın ilk ateşi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesiyle, 25

³ Savaş Konseyi'nin statüsü hiçbir zaman kesin olarak tanımlanmamıştır. Pratikte alınan kararlar hemen uygulanmaktadır ancak Başbakan daima bunları Kabine'ye bildirmiştir. Kararlar İmparatorluk Savunma Komitesi'nin tutanaklarında olduğu gibi dairelerin sekreterlerine değil, doğrudan ilgili dairelerin siyasi başkanlarına iletilmektedir. Hankey, a.g.e., s.238.

⁴ Çalışma grubunun başındaki General Callwell, böyle bir harekâtın çok zor olacağını ifade ederek bu plana derhal karşı çıkar. Ayrıca Eylül 1914'te Osmanlı Devleti halen tarafsızdır ve eğer Yunanistan Çanakkale'ye karşı bütün gücüyle bir operasyona katılırsa, bunu fırsat olarak görecektir Bulgaristan arkadan büyük bir tehdit olarak ortaya çıkarak Yunan topraklarına saldırma ihtimali kuvvetlidir. Kısacası Eylül 1914 itibarıyla böyle bir harekât hem İngiltere hem Yunanistan için çok mantıklı gözükmemektedir. Charles Edward Callwell, *Experiences of a Dug-Out, 1914-1918*, Constable & Co., London 1920, s.89.

Kasım 1914 tarihli Savaş Konseyi toplantısında ilk kez Çanakkale Boğazı'na karşı yapılacak bir taarruz meselesi ele alınır. Buradaki asıl amaç, İngiltere için hayati öneme haiz Mısır ve Süveyş Kanalı'nın güvenliğidir. Türklerin Süveyş'i tehdit edeceğinden korkulduğu için, Çanakkale Boğazı'na yapılacak bir harekât ile Türklerin dikkatinin buraya çekileceği ve Mısır ile uğraşmayacakları düşünülmektedir. Nitekim Churchill bu toplantıda şöyle der:

"Mısır'ı savunmanın en iyi yolu Türk hakimiyetindeki kıyıların herhangi bir yerine yapılacak çıkarmadır. Bu bağlamda Gelibolu Yarımadası'nı önerebilirim. Eğer bu önerim başarıyla gerçekleştirilirse, Çanakkale Boğazı'nın kontrolü elimize geçer ve İstanbul'a istediğimiz şartlarda bir anlaşma dikte edebiliriz. Ancak bu operasyon son derece zordur ve çok miktarda kuvvet gerektirir."⁵

Mısır'ın savunulması için başka tedbirlerin de tartışıldığı bu toplantıda herhangi bir karar alınmaz. Zira Gelibolu Yarımadası'nın işgalinin çok güç olduğu, bunun için büyük miktarda askeri kuvvete gereksinim duyulacağı daha önceki yıllarda hazırlanan raporlardan da bilinmektedir. 25 Kasım 1914'teki toplantıdan sonra bütün dikkatler Batı Cephesine verilir ve haftalarca Çanakkale meselesi üzerine konuşulmaz. Bu dönemde Batı Cephesinde çok kanlı muharebelerde verilen karşılıklı yüzbinlerce zayiata rağmen bütün fedakarlıklar boşa gitmiş görünmektedir. Doğuda da işler pek farklı değildir. Almanlar Rus taarruzlarını kırmış, Ruslar mühimmat yetersizliği ve artan insan zayıtı sebebiyle durmuşlardır. Savaşın bu şekilde kilitlenmesi Savaş Konseyi'ni yeni arayışlar içerisine itmektir.

Aralık ayında, kitlenen savaşı açmak için yeni çözümler aranırken, Kitchener savaşa sokacak yeni tümenler hazırlamaktadır. Batı Cephesinde ilerlemenin mümkün olmadığı anlaşılmasıyla, yeni kurulmaya başlanan birliklerin savaşı kısa sürede sonlandırabileceği alternatif savaş sahaları bakılmaktadır. Bahsedilen alternatif savaş sahalarının neresi olabileceği Savaş Konseyi'nde tartışılacaktır. Konuyla ilgili ilk rapor Aralık sonunda Genel Sekreter Yarbay M. Hankey tarafından hazırlanır. 32 maddelik bu uzun raporda Batı Cephesinde yaşanan çıkmaz analiz edildikten sonra yeni savaş sahnelerinin çekiciliği ele alınmaktadır. Hankey'e göre Almanya'nın müttefiklerine taarruza edilerek bu devletler zayıflatılmalıdır. Raporun en dikkat çekici bölümü, Çanakkale ile İstanbul işgal edildikten sonra kurulacak Balkan İttifakının İtilaf Devletleri tarafında savaşa katılmasından bahsedilen bölümdür.⁶ Türklerin batıda Balkan İttifakı, doğuda ise Rusya tarafından kuşatılacağı düşünülmektedir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da bu sayede doğu ve

⁵ TNA, CAB 42/1/4.

⁶ Hankey, a.g.e., s.244-250.

batıdan kısıpaca alınacaktır. Fakat bu plan pratikte uygulanması oldukça zor bir plandır. Öncelikle Çanakkale ve İstanbul'un nasıl işgal edileceği raporda belirtilmemiştir. Ayrıca daha 2 yıl önce kendi aralarında savaşıan Balkan Devletlerinin bir araya gelerek bir Balkan birliği oluşturmaları başlı başına zor bir mevzudur.

Hankey'in raporuna benzer ikinci bir rapor ise Maliye Bakanı Lloyd George tarafından hazırlanmıştır. Lloyd George genel hatlarıyla Türkiye üzerine askeri bir harekât yapılması gerektiğini belirtir ve İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda kurulacak bir Balkan ittifakından söz eder.⁷ Her iki rapor incelendiğinde, İngiliz devlet adamlarının Balkan Devletlerinin 1912'de olduğu gibi Türklere karşı tekrar birleşeceklerini düşündükleri anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda Başbakan Asquith Ekim ayında günlüğüne şöyle yazmıştır: "Kabine, Türkiye'ye karşı şiddetle saldırma ve Bulgaristan, Yunanistan ve her şeyden önce Romanya'ya her türlü yardım çabasını göstermemiz gerektiği kanısında. Bundan böyle Büyük Britanya, Avrupa'da ya da Asya'da olsun, "Osmanlı Bütünlüğü" formülünü nihayet terk etmeli."⁸ Churchill'in düşünceleri de Asquith'in fikirlerinden farksız değildir. Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya, Türkiye ile Avusturya'nın doğal düşmanlarıdır ve bu amaçla birleşebilirler. Savaş Konseyi'nin ilerleyen haftalardaki toplantılarında da Balkan Devletlerini İtilaf Devletleri tarafına çekme unsuru sürekli tartışılacaktır.

Hankey'in raporu içinde pek çok belirsizlik barındırmasına rağmen, Churchill ve Donanma Komutanı Lord Fisher bu planın üzerinde durmaya ve geliştirmeye karar vermişlerdir. Hırslı Churchill, Amirallik Birinci Lordu olarak elindeki güçlü donanmayla Batı Cephesinin çıkmazından uzakta savaşın kilidini açmak için başka bir yere saldırma arzusundadır.⁹

Ocak Ayındaki Konsey Toplantılarında Yaşanan Gelişmeler

⁷ Lloyd George 1 Ocak 1915 tarihli beş sayfa tutan bu ayrıntılı raporunda Batı Cephesindeki çıkmazı özetledikten sonra iki seçenek sunmuştur. İlk seçenek; Balkan devletlerinden toplanacak ve mevcudu 1,5 milyonu bulan kuvvetin Selanik ya da Dalmaçya kıyılarından Avusturya'ya saldırmasıdır. İkinci seçenek ise Türklerin Süveys'e ilerlemesine izin verildikten sonra bunların arkasından (Suriye kıyılarından) karaya çıkarılacak bir İngiliz ordusunun Türk ordusunu imha veya esir etmesine dayanmaktadır. Böylece Kafkasya'daki Rus ordusunun da yükü hafifletilecektir. TNA, CAB 42/1/8.

⁸ J.A Spender, Cyril Asquith, *Life of Herbert Henry Asquith, Lord Oxford and Asquith*, Hutchinson & Co., London 1932, Vol. II, s.129.

⁹ Başbakan Asquith Churchill'in o dönemde ne kadar hırslı olduğunu ve gözünü yeni hazırlanan ordu birliklerine dikerek sıkça taarruz planları yaptığını yazmaktadır. Asquith'in aktardıklarına göre hırslı bir politikacı olan Churchill, parlak askeri zaferler olmayan politik kariyerin bir hiç olduğunu düşünmektedir. Margaret Asquith, *The Autobiography of Margot Asquith*, Thornton Butterworth Ltd, London 1922, Vol. II, s.203.

2 Ocak 1915 tarihinde Çanakkale Muharebeleri'ne giden yolu kısaltan önemli bir gelişme olur. Kafkasya'daki Türk taarruzu karşısında kendini zor durumda hisseden Rusya, müttefiklerine yardım çağrısında bulunur. Çar Nikolai, Türklerin dikkatini Kafkaslardan başka bir bölgeye çekmek için müttefiklerinden bir harekât yapılmasını istemektedir. Kitchener, Ruslardan gelen bu talebi derhal Churchill ile paylaşır. Rusya'daki İngiliz Büyükelçisine Türklere karşı bir "gösteri harekâtı" yapılacağına dair güvence vermesi için 3 Ocak'ta yetki verilir: "Lütfen Grandükü Türklere karşı gösteri yapmak için adımlar atılacağına dair temin edin. Bununla birlikte, tasarlayabileceğimiz ve gerçekleştirebileceğimiz herhangi bir eylemin, Kafkasya'daki düşman birliklerin sayısını ciddi şekilde etkilemeyeceği veya geri çekilmelerine neden olamayacağından korkulmaktadır."¹⁰ Elde yeterli birlik olmadığı için herhangi bir yere çıkarma yapılamayacağı, dolayısıyla Türklerin dikkatini çekmek için etkili yöntemin "gösteri harekâtı" olduğu belirtilir. Mesajın son cümlesinden de anlaşılacağı gibi, gösteri harekâtının doğuda savaşan Türkleri çok etkilemeyeceği ancak yeni birliklerin doğuya sevk edilmesinin önlenebileceği düşünülmektedir. Ruslara söz verilen gösteri harekâtının ne zaman ve nereye yapılacağına dair herhangi bir karar alınmamış olsa da Kitchener ve Churchill'in aklında tek bir yer vardır. Kitchener, Ruslardan yardım talebi geldiği gün Churchill'e özel bir mektup yollar:

"Kafkasya'da zor durumda olan Ruslara yardımda bulunmak için ciddi bir şey yapabileceğimizi zannetmiyorum. Türkler muhtemelen Karadeniz yolu ile çok sayıda birliği Edirne'den Kafkaslara sevk ediyorlar. Kafkasya ve Kuzey İran'da Ruslar kötü durumda. Herhangi bir yere çıkarma yapacak askerimiz yok. İzmir'de yapılacak bir gösteri hiçbir işe yaramaz ve muhtemelen Hıristiyanların katledilmesine neden olur. İskenderiye ve Suriye kıyılarının da hiçbir etkisi olmayacaktır. Türklerin doğuya asker sevkini durdurmak için gösteri harekâtı yapabileceğimiz tek yer Çanakkale Boğazı'dır. Büyük bir harekât yapmak için birkaç ay daha hazır olamayız."¹¹

Bu mektupta dikkat edilmesi gereken nokta, "gösteri" maiyetinde yapılacak bir harekâta uygun olan tek yerin Çanakkale Boğazı olduğunun belirtilmesidir. Kitchener'ın aklında şu aşamada Boğaz'ı gemilerle zorlayıp geçmek veya Gelibolu Yarımadası'na asker çıkarmak yoktur. Aklındaki asıl soru, eldeki yetersiz birlik ve teçhizat ile gösteri harekâtının ne şekilde yapılması gerektiğidir. Kitchener'ın düşünceleri bu yöndeyken, Churchill'in aklındaki plan Hankey'in Aralık sonunda yazdığı belirsiz raporun da etkisiyle netleşmeye başlamıştır. *Goeben* ve *Breslau*'nun İngiliz donanmasını ekarte ederek Marmara

¹⁰ *First Report of the Dardanelles Commission*, HMS Stationary Office, London 1917, s.15.

¹¹ Winston Churchill, *The World Crisis 1911-1918*, Thornton Butterworth Ltd. London 1932, s. 322. *First Report of the Dardanelles Commission*, s.15.

Denizi'ne ulaşması sonrası kendini aşağılanmış hisseden ve Türklere karşı harekete geçmekte bir çekince görmeyen Churchill, Kitchener ile görüşmesinin akabinde 3 Ocak 1915'te Amirallikte bir toplantı düzenler. Bu toplantıda tutanak tutulmadığı için konuşulanlar tam olarak bilinmiyor.¹² Ancak toplantının ardından Doğu Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Carden'a bir telgraf çekerek şu kritik soruyu yöneltir: "Çanakkale Boğazı'nın yalnız gemilerle zorlanmasını mümkün görüyor musunuz? Elde edilecek netice, ağır kayıpları göze aldırtacak kadar mühimdir."¹³

Mesajın satır arası iyi okunduğunda görülecektir ki, daha önce yaptığı bütün planlar amiraller tarafından reddedilen Churchill, bu harekâtı gerçekleştirmek için artık bütün varlığını ortaya koyacaktır.¹⁴ Zira bu harekâttan elde edilecek neticenin verilecek her türlü kayba değeceğini düşünmektedir. Üstelik önerdiği harekât, Kitchener'ın bahsettiği gibi bir "gösteri" harekâtı olmadığı gibi, Hankey, Fisher ve Lloyd George'un önerdiği tarzda ordu birlikleriyle müşterek büyük bir operasyon da değildir. Amiral Carden 5 Ocak 1915'te Churchill'e; "Çanakkale Boğazı'nın taarruzla tek hamlede geçileceği fikrinde değilim. Bu Boğaz ancak fazla miktarda gemi ile yapılacak devamlı harekât ile zorlanabilir" şeklinde cevap verir ve bu cevap Londra'da herkes tarafından sempatiyle karşılanır. 8 Ocak 1915'te toplanan Konsey'de söz alan Kitchener, Batı Cephesi haricinde bir harekât için en uygun yerin Çanakkale Boğazı olduğunu, burada ordu ve donanmanın yapacağı müşterek taarruz başarıyla sonuçlanırsa Rusya ile bağlantı kurulacağını, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'nın İtilaf Devletleri yanında savaşa girebileceklerini belirtir. Boğaz'ı ele geçirmek için 150.000 askere ihtiyaç olduğunu ancak ayrıntılı çalışmalar yapıldıktan sonra karar alınabileceğini de ekler.¹⁵ Diğer taraftan, müşterek operasyon için donanmaya yardım edebilecek yeterli ordu birliğinin kısa sürede oluşturulamayacağı herkes tarafından bilinmektedir. Nitekim Batı Cephesindeki İngiliz Ordusunun komutanı Orgeneral French, buradan tek bir askerin bile ayrılmasının mümkün olmadığını Lord Kitchener'a bildirmiştir. Kitchener'ın oluşturmaya başladığı yeni ordu da şu aşamada hazır değildir.

¹² Bu toplantıya Donanma Komutanı Lord Fisher, Amiral Jackson (deniz stratejileri özel uzmanı), Amiral Wilson (danışman olarak bulunan eski bir deniz bakanı), Kaptan de Bartoleme (Churchill'in donanma sekreteri) ve Churchill katılmıştır.

¹³ Martin Gilbert, *Winston S. Churchill: Companion July 1914-April 1915*, Vol. III Part 1, William Heinemann Ltd., London 1972, s.367.

¹⁴ Churchill, Almanya üzerindeki baskıyı artırmak için Kuzey Denizi'nde amfibi operasyonlar tasarlamış, Batı Cephesindeki Alman mevzilerini kuşatmak, Zeebrugge limanını kurtarmak ve Almanya'nın Zeebrugge ve Ostende'yi denizaltı üsleri olarak kullanmasını önlemek için Belçika kıyılarında ortak bir İngiliz-Fransız amfibi saldırısı önermiştir. Nihayetinde İngilizler, Fransızları katılmaya ikna edemediklerinden Churchill'in Kuzey Denizi planı suya düşmüştür.

¹⁵ TNA, CAB 42/1/12.

Bu arada Amiral Carden, Churchill'in talebi üzerine Boğaz'ın sadece donanma ile denizden zorlanmasıyla ilgili olarak dört aşamadan oluşan bir hareket planı hazırlar ve bunu 11 Ocak'ta Churchill'e sunar.¹⁶ Boğaz'dan hızlı bir hamle ile tek seferde geçişi imkânsız görmektedir. Geçişin aşama aşama Türk tabya ve kalelerini yok edildikten sonra yapılması gerektiğini belirtmiş ve bütün bu operasyonun bir ay içinde tamamlanacağını hesaplamıştır. "Bu rapor gören herkes üzerinde büyük bir etki yarattı" diyen Churchill, 13 Ocak 1915 tarihli Savaş Konseyi'nde bu rapora dayanarak Boğaz'ı sadece gemilerle zorlanma fikrini ilk kez ortaya atar. Konsey üyeleri bu yeni hareket planından genel olarak olumlu etkilenmişlerdir. Zira toplantının en önemli konusu, kitlenen savaşı çözmek için hazırlanmakta olan yeni ordu birlikleri ile bahar aylarında yeni muharebe alanlarında yapılması planlanan askeri operasyonlardır. Hatta bu doğrultuda çalışma yapması için bir alt komite kurulmasına karar verilmiştir. Hankey, her ne kadar yeni muharebe alanlarının ismi zikredilmese de akıllarda sadece iki ihtimalin bulunduğunu, bunların da Çanakkale veya Sırbistan olduğunu yazmıştır. Churchill'in bu beklenmedik teklifinden sonra Konsey'deki kasvetli hava bir anda değişmiştir:

"Toplantı artık sona eriyor gibiydi. Konsey bütün bir gündür oturuyordu. Kış akşamını perdelemek için panjurlar çekilmişti. Hava ağırdı ve masa uzun bir toplantıdan kaynaklanan darmadağın bir görüntü sunuyordu. Uzun ve yoğun tartışmayı takip etme ve not alma zorluğundan kurtulmayı dört gözle bekliyordum. Sanırım Konsey üyeleri de benim kadar yorgundu. Bu noktada olaylar dramatik bir şekilde değişti. Churchill bu ana kadar sakladığı Çanakkale Boğazı'na denizden taarruz planını sundu. Herkes bu fikri tuttu ve bir anda tüm atmosfer değişti. Yorgunluk unutuldu. Savaş Konseyi, Batı Cephesi'ndeki zorlu bir mücadelenin iç karartıcı görünümünden Akdeniz'de görüldüğü gibi daha parlak umutlara hevesli bir geçiş yaptı."¹⁷

Kitchener bu plan için "denemeye değer" dedikten sonra; "eğer bombardıman beklediğimiz faydayı göstermezse yarıda bırakıp dönmek bize bir şey kaybettirmez" der. Lord Fisher, sadece gemilerle Boğaz'ın zorlanması fikrine karşı olmasına rağmen sessiz kalır ve bu aşamada herhangi bir itirazda bulunmaz. Kısa bir tartışmanın ardından şu önemli karar alınır: "Deniz Bakanlığı hedefi İstanbul olmak üzere, Gelibolu Yarımadası'nı bombardıman ve istila etmek için Şubat 1915'te başlayacak bir deniz seferi hazırlamalıdır."¹⁸ 14 Ocak'ta Deniz Bakanlığından Başbakan Asquith'e bir mesaj gönderilir:

¹⁶ Thomas Goddard Frontingham, *The Naval History of the World War-Offensive Operations 1914-1915*, Cambridge Harvard University Press, U.S.A. 1924, s.246-247.

¹⁷ Hankey, a.g.e., s.265.

¹⁸ TNA, CAB 42/1/16; TNA, CAB 22/1/2.

“Çanakkale Boğazı'na yapılacak harekât, fiilen elimizde ne varsa hepsini gerektirecek. Bu saldırı başarılı olursa, çok yakında, Doğudaki herkesin tüm dikkatini çekecek ve şüphesiz Akdeniz'deki her gücü etkileyecek sonuçlar üretecektir. Bu koşullarda, kendimizi Savaş Konseyi'nde belirtilen Çanakkale Boğazı'nın sistemli olarak zorlanmasına göre eyleme geçmeyi şiddetle tavsiye ediyoruz.”¹⁹

Churchill 15 Ocak'ta Carden'a hazırlıklara başlamasını tebliğ ettiği mesajını şöyle bitirir: “Ne kadar erken başlayabilirsek o kadar iyi. Kısa süre içinde resmi talimatları alacaksınız. Planlarınızı mükemmelleştirmeye devam edin.” Çanakkale Boğazı'na sadece donanma ile denizden taarruz için hazırlıklara başlanması 13 Ocak'taki toplantıda genel olarak onaylanmıştır. Ancak bu toplantı bir hayli çelişkiyi de içinde barındırmaktadır.²⁰ Zira alınan kararda nihai hedef İstanbul olarak belirtilmekte ve Gelibolu Yarımadası'nın istilası zikredilmektedir. Sadece gemilerle ne Gelibolu Yarımadası'nın ne de İstanbul'un ele geçirilemeyeceği asker-sivil herkes tarafından bilineceğine göre, son derece açıktır ki, Savaş Konseyi şu an için sadece deniz harekâtını taahhüt etmesine rağmen, Çanakkale Boğazı donanma tarafından geçilirse büyük çapta bir askeri hareketle karşı karşıya kalma ihtimali yüksektir.

13 Ocak'taki kritik toplantıda Konsey'deki denizci ve karacı otoritelerin bu karara belirgin bir itirazda bulunmamaları dikkat çekicidir. Lord Fisher ve Arthur Wilson prensip olarak donanma ve ordunun müşterek operasyonundan yana olmalarına rağmen, sadece denizden yapılacak harekâtın tartışıldığı bu toplantıda sessiz kalmışlardır. Ordu konusunda en yetkin isim olan Lord Kitchener'ın da şu aşamada herhangi bir itirazı söz konusu değildir. Unutulmamalıdır ki bu dönemde Lord Kitchener askeri konularda fiilen tam bir diktatörken, Lord Fisher ise İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığındaki en önemli şahsiyettir. Dolayısıyla Konsey, bu iki önemli üyeden belirgin bir itiraz gelmediği için genel olarak bu kararı onaylamış gözükmektedir. Çanakkale Muharebelerinin kaybedilmesinin ardından yenilginin nedenlerini araştırmak için oluşturulan Çanakkale Komisyonu'nun 1917 yılında yazdığı ilk raporda bu toplantı hakkındaki tespitler önemlidir: “Lord Kitchener veya Lord Fisher, ilk başta askeri ve teknik gerekçelerle güçlü şekilde bu karara itiraz etselerdi, çok muhtemeldir ki Çanakkale Boğazı'na taarruz projesi hemen terk edilmiş olacaktı.

¹⁹ *First Report of the Dardanelles Commission*, s.21.

²⁰ Bu toplantıda sadece Çanakkale mevzusu ele alınmamıştır. Tutanaklar incelendiğinde Çanakkale Harekâtı konuşulurken bir anda konu İtalya'nın savaşa girip girmeyeceğine, oradan Avusturya'nın hatta Hollanda'nın durumuna kadar gelmiştir. Tarihçi R.Prior'un ifadesiyle; bu toplantı herhangi bir konunun tam olarak tartışılmadığı, konudan konuya atlayan, dağınık, tutarsız en kötü Savaş Konseyi toplantısıdır. Dolayısıyla konsey üyelerinde kafa karışıklığı oluşmuş, herkes alınan kararlara kendine göre bir anlam yüklemiştir. Robin Prior, *Gelibolu Mitin Sonu*, Çev.: Füsun Tayanç-Tunç Tayaç, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2012, s.26.

İtiraz edilseydi planın çok daha dikkatli bir şekilde incelenmesi gerektiği kesin olarak kabul edilebilirdi.”²¹

Neticede (her ne kadar pek çok kaynakta taarruz planının bu toplantıda onaylandığı belirtilse de) 13 Ocak 1915 tarihli Konsey toplantısında denizden taarruz planı kesin olarak onaylanmamış, Amiralliğe taarruz hazırlıklarına başlanması emri verilmiştir. Alınan kararın ifade tarzından, hazırlıklar tamamlanıp Amirallik planı iyice olgunlaştıktan sonra konunun Konsey tarafından tekrar ele alınacağı sonucu çıkmaktadır. Kesin olan şey, Rusların yardım talebinden sonra konuşulan ve aktif operasyonları içermeyen basit bir “gösteri taarruzu” fikrinin 13 Ocak’taki toplantıda kesin olarak terk edildiğidir. Bu noktada, Savaş Konseyi’nin değerlendirmesi gereken üç önemli etken vardır:

1- Çanakkale Boğazı’nı zorlama projesi bu aşamada İngiltere’nin genel savaş politikasının bir parçası olarak kabul edilmeli midir?

2- Eğer öyle kabul edilirse, bu harekât sadece donanma tarafından mı gerçekleştirilmeli yoksa ordu birlikleri hazır olana kadar beklenmeli midir?

3- Eğer harekât yapılırsa, kısa süre önce belirlenen politikada, yani ana savaş sahnesinin Batı Cephesi olduğu kararında nasıl bir değişiklik yapılmalıdır? Bu karardan vaz mı geçilmektedir?²²

Yukarıdaki sorular çerçevesinde süreçte yaşananlara bakıldığında şu tespit kolayca yapılabilir; bu kadar bilinmezlik içinde son derece riskli bir askerî harekât kararı alınmak üzereyken, yukarıda sorulan çok önemli sorular üstünde etraflıca düşünülmemiştir. Bu dönemde İngilizlerin Doğu’daki önceliklerine kısaca göz atmakta fayda vardır. İngilizlerin temel önceliği, Süveyş Kanalı’nın ve daha sonra İran petrol sahalarının güvenliğini sağlayarak Hint Kuzey Batı sınırının korunmasından ibarettir. Türklerin Kanal’a yaptığı başarısız harekât, İngilizlerin zorlanmadan Basra’yı işgali ve Hindistan’a yönelik ciddi bir tehdidin olmaması sonucunda vaziyet makul bir değerlendirmeye ele alındığında stabil gözükmektedir. Görüldüğü gibi, İngilizlerin savaşın bu erken aşamasında eldeki son derece kısıtlı imkanlarla Çanakkale Boğazı’nı geçmek ve İstanbul’u işgal etmek gibi içinde pek çok zorluk ve bilinmezlik barındıran büyük bir harekâta girişip Türklere saldırılarının herhangi bir zorunluluğu olmadığı sonucuna kolayca ulaşılabilir. Dolayısıyla, Çanakkale Boğazı yapılacak bir taarruz, bu şartlarda, İngiltere’nin genel savaş politikası açısından “henüz” zorunlu değildir.

İkinci maddeye gelirse, Londra’da özellikle politikacılar ile askerler arasında görüş ayrılıkları ve kararsızlık hüküm sürmektedir. 1914’ten önce

²¹ Frothingham, a.g.e., s.249.

²² William Robertson, *Soldiers and Statesmen 1914-1918*, Cassell and Company Ltd., Vol. I, London 1926, s.89.

hazırlanan raporlara bakıldığında, Genelkurmayın Çanakkale'ye sadece denizden değil ordu ile müşterek bir harekâta dahi karşı olduğu görülmektedir. Buna rağmen Savaş Konseyi'nde önce sadece denizden taarruz yapılmasına karar verilmiş, daha sonra ordunun donanmaya harekâtın belli bölümlerinde destek vermesi konuşulmuş, en son olarak ise ordu ve donanmanın büyük bir operasyonla hem Çanakkale Boğazı'nı hem de Gelibolu Yarımadası'nı işgal etmesi gündeme gelmiştir. Dolayısıyla sürekli değişen planlara bakıldığında Konsey üyelerinde bir fikir birliğinin olmadığı, genel bir kararsızlığın hakim olduğu görülmektedir. Daha önce hazırlanan olumsuz raporlar bilinmesine rağmen, karar aşamasında genelkurmayın fikirlerine ve tavsiyelerine neredeyse hiç danışılmaması oldukça enteresandır.

Üçüncü soru ise en az ilk iki soru kadar kritiktir. İngiliz ve Fransızlar ana savaş sahnesi olarak Batı cephesini, yenilmesi gereken asıl düşman olarak da Almanları gördüğü için, Çanakkale Harekâtı başlarsa savaşın ana ekseninin doğuya kayıp kaymayacağı, doğudaki ordunun ne kadar desteklenebileceği belirsizdir. Eldeki son derece kısıtlı insan ve malzeme kaynağının ne şekilde kullanılacağı, aynı anda hem Batı cephesinde hem Çanakkale'de savaşacak kadar kaynağın olup olmadığı üzerinde etraflıca düşünülmeyeceği çok açıktır.

Londra'da süreç bu şekilde ilerlerken, 13 Ocak'taki Konsey kararının ardından Fransız filosunun iş birliğini güvence altına almak için Fransız Hükümeti ile temasa geçilir. Fransızlar kararı duyduklarında İngilizlerin tek başlarına ve kendilerine danışmadan aldıkları Çanakkale Boğazı'nı donanmayla zorlama kararına bir hayli içerlemişler, İngilizlerin Orta Doğu ve Suriye'yi ele geçirerek kendilerini ekarte ettiklerini düşünmüşlerdir. Bu dönemde Londra ve Paris arasında konu hakkında bazı soğuk yazışmalar yapılır. İngilizler harekât için bu kadar ısrarcıyken, Fransızların bundan geri kalması imkansızdır. Fransızlar, kötü bir planlama ile yapılan kötü bir hareketin eşiğinde olduklarının farkındadırlar ancak bunun bir parçası olmak kendileri adına bir zorunluluktur. Ne İngilizlere ne de Ruslara tam olarak güvenmektedirler. Nitekim Fransa Cumhurbaşkanı Raymond Poincaré, Şubat ayında şöyle diyecektir: "Tüm plan, Londra'da üzerine yeterince düşünülmeyeceği için hatalı. Askeri zorluklar veya diplomatik yansımalar dikkate alınmaksızın çok hızlı bir şekilde yürürlüğe giren bir [İngiliz] Amirallik planı."²³

Çanakkale Boğazı'na sadece denizden taarruz planına yetki verildiği kilit toplantı ise 28 Ocak 1915'te gerçekleştirilmiştir. Churchill, toplantının sabah saatlerinde başlayan ilk oturumunda, denizden taarruz planını Rus Çarı Nikolai ile konuştuğunu ve Çarın coşkuyla bu hamlenin kendisine yardımcı

²³ David Dutton, "Docile Supernumerary: A French Perspective on Gallipoli", *Gallipoli-Making History*, Ed. Jenny Macleod, Frank Cass, New York 2004, s.89-90.

olabileceğine inandığını söylediğini belirtir. Lord Fisher bu toplantıda Çanakkale mevzusunun konuşulmayacağını sandığını belirterek topu Başbakanı atar. Başbakan bu konunun artık sürüncemede bırakılamayacağını söyler. Kitchener ise denizden taarruz başarılı olursa, etkisi yeni ordularla muharebe alanında alınacak zaferler ile eşdeğer olacaktır diyerek planın bir diğer değerli avantajının da tatmin edici bir ilerleme kaydedilmediği takdirde taarruzun istenildiği an durdurabilmesi olduğunu söyler. Sabahki oturumda son sözü alan Dışişleri Bakanı Edward Grey ise konuyu şöyle noktalar: “Türkler, tabyaların birer birer yok edildiğini duyduklarında korkudan felç olacaklardır.”²⁴

Öğleden sonraki ikinci toplantının tutanakları incelendiğinde sabahki oturumda itirazını dile getiren Fisher haricinde herkesin planı onayladığı görülmektedir. Kitchener, Edward Grey, Balfour gibi isimlerin hepsi harekâtı destekler konuşmalar yaparlar.²⁵ Ancak önemli bir kişi, Deniz Kuvvetleri Komutanı Fisher harekâta muhaliftir. Her ne kadar daha önceleri harekât konusunda nötr gözükmüş, Çanakkale’ye dönemin en modern gemilerinden *Queen Elizabeth*’i gönderse de harekât donanmanın ordu ile iş birliği olmadan Boğaz’ı zorlayıp İstanbul’u ele geçirmek amaçlı ciddi bir operasyona evrildiğinde bunun karşısında yer almaya karar vermiştir. Operasyonun kesinlikle büyük ordu birliklerine ihtiyaç duyduğuna ve birçok geminin kaybedilmesine yol açacağını düşünmektedir. Fisher, tek muhalif olarak tepki gösterip istifa etse de bütünlüğün bozulmaması adına istifasını geri alır. O gün Konsey’de oluşan havayı Başbakan Asquith şöyle aktarmaktadır:

“Ardından 28 Ocak’ta nihai kararın alındığı Savaş Konseyi’nin kritik toplantısı geldi. Tereddütsüz şunu iddia edebilirim ki, uzman denizcilerimizin tamamı deniz operasyonunun lehinde fikir beyan ettiler. Lord Fisher’ın bu karardan hoşlanmadığı doğru. Fakat aynı sabah bana söylediği gibi, görüşü Çanakkale harekâtının teknik veya stratejik öncelikleri üzerine bir kusur bulduğundan değil, Baltık’ta tamamen farklı bir hedefi tercih ettiği gerçeğine dayanıyordu. Lord Kitchener’ın kendisine işaret ettiği gibi, bu görüşüyle Savaş Konseyinde azınlıkta kalmıştı. Hiç şüphe yok, görüşünde diretmedi. Aynı gün Lord Fisher’ın huzurunda yapılan akşam toplantısında, kendi rızasıyla operasyonu üzerine almaya karar verdiği açıklandı.”²⁶

Görüldüğü gibi, gelişmeler basit bir “gösteri” harekâtından son derece zor ve geniş kapsamlı bir operasyona doğru 25 gün gibi kısa bir sürede büyük bir

²⁴ TNA, CAB 42/1/26.

²⁵ TNA, CAB 42/1/28.

²⁶ Herbert Asquith, *Memories and Reflections 1852-1927*, Cassell and Company Ltd., London 1928, Vol.II, s.59.

hızla evrilmiştir.²⁷ Çanakkale Boğazı'nı sadece donanma ile zorlama kararı işte bu toplantıda alınmıştır. Planın kabul edilmesinde en büyük etken, hiç şüphesiz, Winston Churchill'in kararlılığı ve enerjisi olmuştur. Konseydeki cılız muhalefet ve kararsız bazı üyelerle bakanlıktaki kendi danışmanlarını da ikna etmeyi başarmıştır. Bundan sonra kafasında olan tek şey mümkün olan en kısa zamanda işe koyulup İstanbul'u ele geçirmektir.

Şubat Ayındaki Konsey Toplantılarında Yaşanan Gelişmeler

Maurice Hankey 2 Şubat 1915'te Başbakan Asquith'e "Çanakkale Boğazı'na Taarruz" başlıklı son derece önemli bir rapor sunar. Bu rapor İngilizlerin neden yeterli hazırlık yapmadan aceleyle Çanakkale Boğazı'na saldırılmayı planladıklarına dair sebepleri vermektedir. Dolayısıyla mektubun önemli kısımlarına bakmakta fayda vardır:

"Rusya en geniş insan kaynağına sahip olduğu halde mühimmat ve teçhizattan yoksundur ve ihtiyaçları ancak İngiltere'den sağlanabilir. Çanakkale ve İstanbul Boğazları çok yakında açılmadığı sürece, Rusya taarruza kalkmak için çok ihtiyacı olan malzemeleri alamayacak ve ilkbahar-yaz aylarında Almanya ve Avusturya'ya kesin bir darbe vuramayacaktır. Dolayısıyla, Boğazlar üzerinden kesintisiz bir irtibat hattının açılması, Müttefiklerin saldırganlaşabilmesi için vazgeçilmez bir askeri zorunluluktur. Bunun yanında bu harekâtın iki tane ikinci derece önemde faydası vardır:

1-Balkan ülkelerinin şu an var olan çekingen tutumu kesinlikle ortadan kalkacak ve İtalya'nın da dahil edilmesi halinde Müttefiklerin emrinde 1 milyondan fazla asker (Romanya 600.000, Bulgaristan 400.000, Yunanistan 200.000) olacaktır.

2- İngiliz deniz kuvvetlerini düşmanın kalbine götürebilecek Tuna nehrine kesintisiz bir iletişim hattı sağlanacak ve arzu edilirse İngiliz ordusu Avusturya'ya karşı bir operasyon yapabilecektir.

Görüldüğü gibi stratejik avantajlar çok fazladır. Şimdi, neredeyse eşit öneme sahip olan ekonomik ve politik avantajlara bakalım: Eğer Çanakkale ve İstanbul Boğazları açılırsa; İngiltere ihtiyaç duyduğu buğdayı ve Karadeniz'deki önemli miktarda nakliye alacaktır. Konuyu bilen her uzman gıda arzı sıkıntısı tehlikesinin ve aşırı fiyatların bu sayede ortadan kalkacağını kabul eder. Rusya elindeki bol miktarda buğdayı satarak, ticaret dengesini yeniden kuracak ve şu

²⁷ Çanakkale Komisyonu, Rusların yardım talep ettiği 2 Ocak ile 28 Ocak Konsey toplantısı arasında yaşanan gelişmeleri üç aşama halinde sıralamıştır. Buna göre ilk aşama Rusların yardım talebi sonrası düşünülen "gösteri harekâtı", ikinci aşama 13 Ocak tarihinde yapılan Konsey'de Çanakkale'ye bir harekât için alınan "hazırlık" kararı ve son olarak üçüncü aşama, 28 Ocak'ta asıl hedefi İstanbul olmak üzere Çanakkale'ye yapılmasına kesin olarak karar verilen denizden taarruz.

anda sadece büyük bir zorluk ve parasızlık içinde ve altın ihracı ile temin edebildiği savaş malzemeleri için kaynak yaratabilecektir. Süveyş Kanalı'na yönelik tehdidin kaldırılması, İran Körfezi'ndeki zorluğunun ortadan kaldırılması ve Rus birliklerinin Kafkasya'da ve İngiliz birliklerinin Mısır'da ve belki de Mezopotamya'da serbest kalması gibi küçük avantajlar da alınan kararı az da olsa etkilemiştir."²⁸

Yukarıdaki rapor Konsey toplantılarındaki tartışmaların adeta bir özeti gibidir. Görüldüğü gibi İngilizlerin bu harekattan elde etmek istedikleri iki önemli netice vardır. İlki Rusya'ya yardım ulaştırmak, ikincisi ise Balkan devletlerinin İtilaf Kuvvetleri yanında savaşa girmesini sağlayarak İttifak Devletlerini doğudan kuşatmak suretiyle batıda diz çöktüremedikleri Almanları doğudan kısırmaktır. 1915 yılının başında İngiltere'nin içinde bulunduğu şartlar göz önüne alındığında, bu raporda bahsedilen faydaların oldukça iyimser ve tartışmalı olduğu görülecektir.

Öncelikle, Rusya'ya yapılması düşünülen savaş malzemesi yardımı konusu ele alınmalıdır. Nitekim İngiltere bu dönemde Batı cephesindeki askerlerine dahi yeterli miktarda mühimmat sağlamakta zorlanmaktadır. Savaşın kısa süreceği, İngiltere'nin savaşa daha çok donanmasıyla iştirak edeceği ve orduya çok iş düşmeyeceği düşünüldüğü için savaş malzemeleri konusunda uzun soluklu hazırlık yapılmamıştır.²⁹ Mühimmat üretimini artırma ihtiyacı üzerine düşünülmemiş, mühimmat ve diğer savaş malzemelerinin üretimi büyük ölçüde ihmal edilmiştir.³⁰ Maliye Bakanı Lloyd George, 22 Şubat 1915'te yazdığı bir raporda savaşın bir yıl daha uzaması halinde hazinenin çok fazla

²⁸ TNA, CAB 42/1/30.

²⁹ İngiltere'nin Savaş öncesi araştırma ve geliştirme çalışmalarında öncelik Kraliyet Donanmasına verilmiş ve ordu ihmal edilmiştir. Savaşın başlangıcında savaşın asıl yükünü donanmanın taşınması planlanmıştır. Ancak bunun hatalı bir davranış şekli olduğu kısa sürede anlaşılacaktır. Kitchener 6 Ağustos 1914'te Savaş Bakanı olduğunda, İngiltere'nin en az 30 Tümen oluşturması ve bunları üç yıl boyunca sahada tutması gerektiğini açıklar. Ancak bu tümenlerin uzun süre savaş alanlarında kalması için büyük miktarda mühimmata gereksinim vardır. Hükümet üretimi güçlendirmek, koordine etmek, silahlı kuvvetlerin savaşa devam etmesini sağlamak, yaşanan krizi çözmek ve ayrıca topyekûn savaşta halkı harekete geçirerek eğitmek için 2 Temmuz 1915'te Mühimmat Bakanlığını kurmak zorunda kalır. Bu dönemde yaşanan mühimmat sıkıntısı şu örnekle daha iyi anlaşılacaktır; Mühimmat Bakanlığı kurulana kadar siper savaşında kullanılan bombalar askerlerin savaş alanında büyük ölçüde doğaçlama yaparak imal ettiği "reçel" ve "saç fırçası" bombalarıdır. 1915 Temmuz'unda kurulan Siper Savaşı İkmal Dairesinin tespitine göre Savaş Bakanlığında yalnızca bir miktar el bombası, havan ve havan mühimmatı kalmıştır. Generallere göre cephede günlük 10.000 tüfek bombası ve 30.000 el bombası ihtiyacı vardır. Başka türdeki bombalarla birlikte haftalık ihtiyaç yarım milyon adedi bulmaktadır. Sadece bir haftalık ihtiyaç olan bu rakam, o dönem depolarda bulunan toplam bomba miktarının üç katıdır. R.J.Q Adams, *Arms and the Wizard: Lloyd George and the Ministry of Munitions 1915-1916*, Cassell London 1978, s.176-179.

³⁰ Ian F.W. Beckett, *The Great War 1914-1918*, Pearson Education Ltd., Essex 2001, s.46.

zorlanacağını, halka çok fazla yük bineceğini ve bütün sermayenin silah sanayini hızlandırmak için harcanmasını gerektiğini belirterek şöyle der: “Ancak tüm bunlar, yetersiz hazırlıkla bir yıl daha savaşla karşı karşıya kalmanın felaketiyle karşılaştırıldığında hiçbir şey. Aldığımız son uyarıdan sonra halk bunu asla affetmeyecektir ve affetmesi de beklenmemelidir.”³¹Görüldüğü gibi İngiliz silah endüstrisi, cephedeki birliklere savaşın ilk dönemlerinde gerekli silah ve mühimmat desteği vermekten çok uzakta kalmıştır.

Neticede İngilizlerin o dönem hem Batı cephesinde hem Gelibolu’da aynı anda savaşmaya yetecek kadar bol cephanesi yokken, Rusya’ya ne kadar destek verebileceği büyük bir soru işaretidir. Gelibolu’da kara muharebeleri başlayıp ikinci cephe açıldığında çok kısa sürede anlaşılacaktır ki İngilizlerin iki cephede birden savaşacak kaynağı ve hazırlığı yoktur. Nitekim Gelibolu’ya çıkan Akdeniz Seferi Kuvveti Komutanı Orgeneral Hamilton da sürekli zorunlu tedariklerde yaşanan sıkıntıdan ve topçu cephanesinin azlığından şikâyet edecek, daha sonra mağlubiyetin önemli sebeplerinden biri olarak bu hususu gösterecektir. Batı cephesindeki komutanlar da topçu cephanesi konusunda yaşanan sıkıntıyı sıklıkla dile getirmişlerdir.³² Tam da bu mevzu yüzünden Asquith önderliğindeki liberal hükümet “Mermi Skandalı” haberiyle Mayıs 1915’te düşürülür ve yeni bir koalisyon hükümeti kurulur.³³ Neticede, 1915 yılında Rusya’ya bol miktarda silah, top veya malzeme desteği yapılamayacağı çok açıktır. Diğer yandan, savaş mühimmatı bol olsa bile, bunları Rusya’ya götürebilecek yeterli sayıda geminin temini ise apayrı bir zorluktur.

Yukarıdaki raporda bahsedilen bir diğer tartışmalı beklenti ise, Balkan Devletlerinin İtilaf Devletleri tarafına birlikte geçebilme olasılığıydı. Daha önce de belirtildiği gibi, Balkan Devletlerinin arasında derin bölgesel, kültürel ve siyasi farklar vardı ve bunlar birbirlerinin çıkarlarıyla çelişen politikalar gütmekteydiler. 1913 yılında kendi aralarında savaşman bu devletler arasında başta Bulgaristan olmak üzere bazıları, savaştan sonra ortaya çıkan sınırlardan hiç memnun değildir. Dolayısıyla, Hankey’in ve diğer İngiliz politikacıların umduğu gibi Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının işgali sonrası Balkanlardan 1

³¹ TNA, CAB 42/1/39.

³² Batı cephesindeki İngiliz generaller de mühimmat sıkıntısıyla ilgili sürekli şikâyette bulunmaktaydılar. İngiliz resmi harp tarihi 23 Şubat 1915’te Mısır’dan Çanakkale önlerine nakliye tedarikleri esnasında İskenderiye’de ancak 4 tane at kayığı olduğunu ve nakliyede büyük sıkıntılar yaşandığını belirttikten sonra şu yorumu yapmaktadır: “İngiltere askersizlik ve cephanesizlikten acınacak durumdadır.” Aspinall Ogländer, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, Yay.Haz.: Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul 2005, c.I, s.101

³³ Batı Cephesi Başkomutanı Mareşal J.French, 11 Mayıs’taki büyük taarruzun acı kayıplarının sebebinin cephane kıtlığına bağlar ve bunu basına servis eder. Böylece Savaş Bakanı Kitchener ve Kabineye karşı basında büyük bir kampanya başlar ve kurulduğundan beri hiçbir zaman güçlü olmayan Asquith liderliğindeki liberal hükümet düşer.

milyon askerin İngiltere tarafında derhal savaşacağını beklemek gerçekçi bir bakış açısı değildir. Ancak başta Churchill olmak üzere İngiliz devlet adamlarının Balkan İttifakından bir hayli umutlu olduğu anlaşılmaktadır:

“Türk imparatorluğunun savaş kuvvetini 700.000 askere eşdeğer olduğunu düşünürsek, görülecektir ki, bu düşmanlık faktörü sayesinde [Balkan devletlerinin Türkiye ve Avusturya’ya karşı beslediği düşmanlık], yaklaşık 1.000.000 askerden oluşan Balkan ordularının tarafımıza eş zamanlı katılımı, Almanya ve Avusturya karşısındaki konumumuzun 1.750.000 askerlik bir güç olarak iyileştirilmesi demektir. Bize karşı 700.000 asker azalırken, yanımızda 1.000.000 yeni asker daha olması anlamına gelir.”³⁴

Diğer yandan, içinde barındırdığı her türlü zorluğa rağmen Çanakkale ve İstanbul ele geçirilirse bunun İtilaf Devletleri lehine başka önemli sonuçlar doğuracağı da aşıkardır. Ancak asıl düşman olan Almanya’nın Türklerin doğuda yenilmesiyle çökeceğini düşünmek aşırı iyimserlikten öte bir şey değildir. Zira Türklerin yenilgisi sadece Türkiye’nin yenilgisi anlamına gelmekteydi. İttifak Devletlerinin ana motoru ve sürükleyicisi, hiç şüphesiz, Almanya idi. Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Almanya’yı destekleyen değil, ondan destek gören devletlerdi. Dolayısıyla Almanya’ya karşı kesin çözüm ancak ve ancak Batı cephesinde alınabilirdi. Batı cephesindeki Alman ordusu yenilene kadar savaş devam edecekti ki burada da İtilaf Devletleri siper savaşına dönüşen muharebelerde yukarıda bahsedilen lojistik ve mühimmat sorunlarıyla boğuşmaktaydılar. İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti’nin düşmesiyle Balkanlarda yayılma fırsatı bulsa bile, Almanya Balkan Devletleri ve Rusya’ya karşı Avusturya’ya hızlı şekilde destek gönderip Balkan sıradağlarını neredeyse geçilmez hale getirebilir ve savaşa devam edebilirdi.³⁵

Çanakkale Boğazı ve İstanbul’u ele geçirme hususunda İngilizleri bu kadar rahat davranmaya iten en önemli dayanak, Türklerin askeri beceri ve kararlılıklarını kaybettikleri varsayımdır. Gerek Konsey toplantılarının tutanakları gerek üyelerin anıları incelendiğinde bu çok net şekilde anlaşılmaktadır. Türk ordusunun savaşma kabiliyeti en başından beri küçümsemiş ve hesaba katılmamıştır. Kitchener ve Churchill gibi isimler, donanma Boğaz’dan geçmeye başladığında Türklerin Gelibolu’yu derhal boşaltacağını düşünmektedirler. Kitchener tam da bu günlerde şöyle diyecektir: “Bir kez gemiler geçtiğinde, Gelibolu Yarımadası’nın konumu askeri bir öneme sahip olmaktan çıkacaktır.” Konseydeki genel kanaate göre Çanakkale geçildikten sonra İstanbul’da büyük bir isyan veya devrim olacağına

³⁴ Churchill a.g.e., s.303.

³⁵ Peter Hart, *Gelibolu*, Çev.:Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s.32.

inanılmaktadır.³⁶ Bu büyük harekâta işte bu sebepsiz iyimserlik ve mevcut şartların iyi değerlendirilmemesi neticesinde son derece yetersiz hazırlıklarla, fakat büyük bir hızla ilerlenmektedir.

Şubat ayı içinde gerçekleştirilen Konsey toplantılarında Çanakkale Harekatının kaderi çizilmiştir. Bu dönemde Konsey’de en çok tartışılan husus; Boğaz’ın sadece donanmayla mı yoksa ordu ile müşterek bir operasyonla mı zorlanması gerektiğidir. Ocak ayı biterken herkes donanmanın ordunun yardımı olmadan kolayca Çanakkale Boğazı’ndan geçerek İstanbul’a ulaşacağına inanmıştır. Bu konuda akıllarda herhangi bir şüphe yoktur. Ancak Şubat ayında görüşler tedrici ama derin bir değişime uğrayacaktır. Büyük bir askeri güç kullanma zorunluluğu her geçen gün daha da belirginleşmiş, ordunun yardımı olmadan sadece denizden harekât fikri yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Politikalar ve stratejiler değişmektedir. General Callwell, politika değişikliğinin ne zaman başladığına dair herhangi bir tarih belirlemenin çok olacağını söyler ve ekler: “Biz büyük bir askeri operasyona doğru sürüklenmekteydik.”³⁷

Churchill, 9 Şubat’taki Konsey toplantısında Boğaz hattındaki Türk tabyalarının imhasının tamamlanması için küçük birliklerin karaya çıkarılması gerektiğini söyleyerek Kraliyet Deniz Tümeni’nden iki taburun bölgeye sevk edildiğini bildirir.³⁸ Bu arada Amiral Jackson 15 Şubat’ta içinde son derece önemli tespitler içeren bir Amirallik raporu hazırlar. Raporu Çanakkale’deki Türk savunması analiz edilirken kuvvetli ordu birlikleri olmadan sadece donanma ile Boğaz’ın geçilemeyeceği, kıyılar ve çevredeki hakim tepeler hattının ve tabyaların kontrolünü ele geçirmek için karaya asker çıkarılması gerektiğinin önemini vurgulanmıştır. Tavsiye niteliğindeki bu rapor Amiral Carden’a gönderilmiş fakat Carden bundan iki gün önce Boğaz’ın sadece deniz yoluyla zorlanmasına dair raporunu vermiştir.³⁹ Churchill her ne kadar bu aşamada hareketin sadece donanmayla yapılması hususunda ısrarcı olsa da herkes onunla

³⁶ Frothingham, a.g.e., s.252. Türk ordusunun büyük bir ordu vasfını kaybettiği inancı bu dönemde sadece politikacılar arasında oluşan bir kanı değildir. 18 Mart yenilgisinden sonra dahi çıkarmalar başlamadan önce ve sonra başta Hamilton olmak üzere İngiliz ve Fransız generallerin bazıları Türklerin askeri gücünü küçümser tavırlar sergilemeye devam etmişlerdir.

³⁷ A.g.e., s.251.

³⁸ Yine bu toplantıda Yunanistan’ın elindeki Limni adasının harekât üssü olarak kullanılmasına karar verildiği ve bu adanın geçici işgali için Yunan Hükümetinden izin alındığı bildirilmiştir. TNA, CAB 42/1/33.

³⁹ Julian Corbett, *History of the Great War-Naval Operations*, Longsman Green and company, Vol.II, New York 1921, s.124. Savaş Konseyi Genel Sekreteri Yarbay Hankey, Julian Corbett’tan 1807 yılında Amiral Duckword komutasında Çanakkale Boğazı’nı başarılı şekilde geçerek İstanbul önlerine varan, ancak yanında ordu birlikleri olmadığı için bir müddet sonra tekrar Boğaz’dan geri çıkan İngiliz filosunun hareketi hakkında bir rapor talep etmiş ve bu rapor 4 Şubat 1915’te Sir Julian Corbett tarafından kendisine sunulmuştur. Raporun tamamı için bkz: TNA, CAB 42/1/32.

aynı fikirde değildir. Hankey'in belirttiğine göre Fisher'dan aşağıya doğru Deniz Kuvvetlerindeki her deniz subayı, gizliden gizliye donanmanın Çanakkale Boğazı'nı ordunun yardımı olmadan geçemeyeceğine inanmaktadır. Hankey bu doğrultuda Başbakan Asquith'i etkilemeyi başarır. Artık Başbakan da Çanakkale önlerinde ordu birliklerinin toplanması gerektiğini kabul etmiş gözükmektedir. Asquith ve Fisher bölgeye ordu birliklerinin gönderilmesi konusunda Churchill'e baskı yapmaya başlar. Churchill anılarında bu günlerde yaşananları anlatırken, neden ordu birliklerine ihtiyaç duyulmayacağını düşündüğünü açıklamaktadır:

"Türk tabyaları düşmeye başladığında, Yunanlıların bize katılacağına ve tüm ordularının bundan sonra emrimize gireceklerine inanıyordum. Bir İngiliz filosunun İstanbul açıklarında görünmesinin ve *Goeben* ile *Breslau*'nun kaçı veya yok edilmesinin ardından, Türk Hükümeti'nin Anadolu'ya kaçarak müzakere edeceği ve geniş kapsamlı siyasi tepkiler alacağını umuyordum. İyi bir diplomasi yürütülürse Bulgarların Edirne'ye yürüyeceğine, Rusların ise İstanbul'daki duruma tepkisiz kalamayarak, her ne kadar her türlü teçhizat eksikleri olsa da İstanbul'a birlik göndereceklerinden emindim."⁴⁰

Bu günlerde yaşanan çeşitli tartışmalardan sonra Churchill de ikna edilmiş ve bölgeye birlik gönderme hususunda mutabık kalınmıştır. Bu doğrultuda 16 Şubat'ta bakanların katıldığı resmi olmayan bir toplantı düzenlenir ve bu toplantıdan sonra eldeki en düzenli ve iyi eğitilmiş birlik olan 29.Tümen'in mümkün olan en kısa sürede Limni'ye sevk edilmesi uygun görülür.⁴¹ Fakat bu tümenin Limni'ye gönderilmesi, donanma ile ordunun müşterek operasyon yapacağı veya Çanakkale'de büyük miktarda asker kullanılacağı anlamına gelmemektedir. Tümen, donanma yardım istediği takdirde vaziyet nasıl gelişirse o şekilde kullanılacaktır. Yani ortada hala büyük bir belirsizlik vardır.⁴²

19 Şubat tarihli Konsey toplantısında söz alan Churchill, donanmanın Boğaz'ı sadece zırhlı savaş gemilerine açabileceğini, kıyıları Türk toplarından temizlenmediği sürece ticaret gemileri için kesintisiz ve rahat bir geçiş temin edilemeyeceği gerçeğine vurgu yapar. Kendisine göre kesin sonuç almak için

⁴⁰ Churchill, a.g.e., s.363.

⁴¹ TNA, CAB 42/1/35.

⁴² Bu arada İngilizlerin Çanakkale'ye birlik gönderme kararı Fransa'da büyük yankı uyandırır. Daha önce belirtildiği gibi, elde edilecek zaferden geride kalmak istemeyen ve daha önce Amiral Carden komutasındaki filoya dört savaş gemisi (*Bouvet, Gaulois, Charlemagne, Suffren*) gönderen Fransızlar, bir tümeni de bölgeye göndermeye karar verirler. Fransa Savaş Bakanı Millerand ülkesinin politikasını şöyle özetler: "Küçük Asya'daki geleneksel çıkarlarımız, İngilizlerin oraya kendi başlarına çıkmalarını talep ediyor." Simon House, "The French Dardanelles Campaign", *Gallipoli The New Perspectives of the Mediterranean Expeditionary Force 1915-1916*, Ed.:Rhys Crawley-Michael Locicero, Helion&Company, England 2018, s.222.

düzenli ordu birlikleri de mutlak surette harekate katılmalıdır. Fakat Kitchener'ın akli hem Batı Cephesinde hem de Rusya'dadır. Rusların doğuda zor durumda bulunmaları sebebiyle 29. Tümen'in şu aşamada Çanakkale önlerine gönderilmesine razı olmadığını bildirir. Kitchener'ın bu şekilde fikrini değiştirmesiyle 16 Şubat'ta alınan 29. Tümen'in en kısa zamanda Çanakkale'ye gönderilme kararı böylece iptal edilir.⁴³ İngiliz resmi tarihinde bu toplantıda yaşananlar ile ilgili yapılan tespit önemlidir: "İngiliz donanması Çanakkale Boğazı'nda gök gürültülerini andırır bir gürültü ile dünyaya azim ve karar örneği gösterirken, ana yurttan bu büyük macera hakkında beslenen ümitler işte hep böyle şüphe ve kararsızlıkla zaafa uğramaktaydı."⁴⁴ Diğer yandan, 1906 yılında İmparatorluk Savaş Komitesi adına genelkurmay tarafından hazırlanan ayrıntılı raporun bazı kısımları da bu toplantıda Başbakan tarafından okunur. Ancak 1915 yılına gelindiğinde 1906'daki şartların değiştiği düşünülerek mezkûr raporun geçerliliğini yitirdiği kanaati Konsey'de hasıl olur. Hankey, daha sonra Çanakkale Komitesine verdiği ifadede niçin 1906 tarihli önemli raporun Konsey'de dikkate alınmadığını şu şekilde açıklamıştır:

"1-Balkan Savaşlarında görüldü ki Türkiye eski askeri gücünden çok uzaktadır.

2- 1906'dan beri denizcilik, donanma araç gereç ve mühimmat konularında çok önemli gelişmeler yaşanmıştır.

3- Liege ve Namur Kaleleri'nin düşüşü, sabit hedeflerin modern uzun menzilli silahlarla kolayca halledilebileceğini göstermiştir.

4- Uçakların kullanılmasıyla, özellikle endirekt [hedefi görmeden] yapılan deniz bombardımanının değeri muazzam bir şekilde artmıştır.

5- Denizaltıların gelişmesi Türkiye'nin Marmara Denizi üzerinden Gelibolu Yarımadası'na kurduğu iletişim hattının çok savunmasız kalacağı umudunu doğurmuştur."⁴⁵

İçinde ciddi uyarılar ve tespitler barındıran eski raporların yukarıda sıralanan gerekçeler ile rafa kaldırılması İngilizleri gerektiğinden çok daha tedbirsiz davranmaya ittiği açıktır. 24 Şubat 1915 tarihinde gerçekleştirilen bir sonraki Konsey toplantısının ana konusu; Çanakkale'ye fazla miktarda birlik

⁴³ TNA, CAB 42/1/36. Churchill, Kitchener'ın Konsey'deki bu tavrını inandırıcı bulmaz ve anılarında şöyle yazar: "Bu argümanın onu gerçekten etkilediğine inanmıyorum. Diğer tüm olasılık dışı şeylerin yanı sıra, Almanların büyük orduları Rusya'dan Fransız Cephesine iki veya üç aydan kısa sürede nakletmelerinin fiziksel olarak imkânsız olduğunu biliyor olmalıydı."

⁴⁴ Ogländer, a.g.e. c.I, s.98.

⁴⁵ *Final Report of the Dardanelles Commission*, HMS Stationary Office, London 1919, s.8. 1906 tarihli raporun tamamını okumak için bkz: TNA, CAB 38/12/60.

gönderilip gönderilmemesidir. Churchill 29. Tümen'in Çanakkale'de faydalı hizmetler yapabileceğini söylediğinde Kitchener şöyle cevap verir:

"[...]Bu kadar çok askerin nerede ve nasıl kullanılacağını hâlâ anlamış değilim. Benim düşünceme göre Donanma Boğaz'ı zorlamaya başladığında tabyalar ve kaleler tek tek susturulacak, akabinde Gelibolu'daki Türk garnizonu Yarımada'yı tahliye edecek, en sonunda da Trakya'daki Türk ordusu [Trakya'da 150.000 Türk askeri olduğu istihbaratı alınmıştır] İstanbul'daki Türk birlikleri ve Sultan dahil hepsi Anadolu içlerine kaçacaklardır. Sabırlı olursak ve ustaca müzakere edersek Çatalca'daki Türk birlikleri de teslim olacaklardır."⁴⁶

Bu cümlelerden anlaşılacağı gibi Kitchener, donanmanın zorlanmadan Boğaz'ı geçeceğini ve Avrupa topraklarında ne kadar Türk askeri varsa, sultan dahil hepsinin Anadolu'ya kaçacağını düşünmektedir. Hiç şüphesiz bu saptama gerçeklerden uzak ve Türk askeri gücünü küçük gören bir saptamadır. Kitchener daha sonra Churchill ve diğer bazı üyelerin ısrarcı tavırları üzerine, gerek görüldüğü takdirde 29. Tümen'i göndermeye hazır olduğunu, eğer donanma Boğaz'dan yardımsız geçemeyecekse ordunun kendi üzerine düşen işi yapacağını, yenilginin doğuda kötü sonuçlar doğuracağını ve artık bu yoldan geri dönüş olmadığını belirtir. Hatırlanacağı üzere 13 Ocak'taki Konsey toplantısında; "eğer bombardıman beklediğimiz faydayı göstermezse yarıda bırakıp dönmek bize bir şey kaybettirmez" diyen Kitchener, kırk gün sonra yenilginin düşünülmemeyeceğini ve artık geri dönüş olmadığını belirtmektedir.⁴⁷

Neticede bu toplantıda da 29. Tümen ile ilgili bir karar alınamaz. İki gün sonra, 26 Şubat'ta gerçekleştirilen toplantı ise daha gergin bir havada geçer. Artık bir karar almak zorunluluktur zira Boğaz'ın girişindeki tabyalar 19 Şubat'ta bombardıman edilerek ilk ateş açılmış, akabinde daha kuvvetli bir bombardıman neticesinde mezkûr tabyalar 25 Şubat'ta kesin olarak susturulmuştur. Ancak Çanakkale önlerine gönderilecek askeri birlikler konusunda Kitchener ile Churchill arasında derin görüş ayrılıkları artık ayyuka çıkmıştır. İkili arasında tartışma yaşanır. Bunun nedeni daha önce 29. Tümen'i bölgeye gönderileceğini belirten Kitchener'in aniden karar değiştirmesidir. Rusların içinde bulunduğu zor durum ve Batı Cephesi ile ilgili endişeleri yüzünden 29. Tümen'in Çanakkale önlerine gönderilmesini onaylamadığını açıklar. Churchill ise bu tümenin derhal gönderilmesini talep eder ve adeta rest çeker:

⁴⁶ TNA, CAB 42/1/42.

⁴⁷ 29. Tümen'in bölgeye gönderilmesini reddeden Kitchener, Mısır'daki İngiliz garnizonu komutanı Maxwell'e 20 Şubat 1915'te yazarak gerektiğinde donanmaya yardım etmek üzere Mısır'daki Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusundan birliklerin Çanakkale'ye gönderilmesi için hazır tutulmasını emretmiştir. Bu bağlamda gerekli hazırlıklar yapılırken bu kolordunun komutanı olarak atanan Korgeneral Birdwood durum hakkında rapor hazırlaması için Çanakkale'ye gönderilmiştir. Australian War Memorial (AWM), 3DRL/3376/11/3.

“29. Tümen, Fransa'da yenilgi ve galibiyet arasında dengeleri değiştirip fark yaratamaz, ancak Doğu'da fark yaratabilir. Tümenin İngiltere'de kalmasına tamamen muhalifim ve bunun kayda geçirilmesini talep ediyorum. Türkiye'de asker yetersizliği nedeniyle bir felaket yaşanması durumunda tüm sorumluluğu reddediyorum.”⁴⁸

Sözlerinin devamında, Çanakkale Boğaz'ı geçildikten birkaç saat sonra İstanbul'a varılacağını ve şehrin kaderinin ellerinde olacağını tekrar dile getirir. Kitchener da benzer cümleleri yineler. Her ikisi de Türk ordusunun firar edeceğine ya da teslim olacağına inanmaktadır. Ayrıldıkları nokta 29. Tümen'in gönderilip gönderilmemesi hususudur. Nihayetinde Konsey'de, şaşırtıcı olmayacak şekilde, Kitchener'ın tavsiyesi doğrultusunda karar çıkar.⁴⁹

Şubat ayının ikinci yarısındaki toplantılarda yaşanan tartışmalar, sadece denizden taarruzla sınırlı orijinal planın tamamen terk edilmemiş olsa bile, büyük ölçüde değişime uğramakta olduğu ve artık askeri operasyonların da ciddi şekilde tartışıldığını göstermektedir. Konsey tutanakları yakından incelendiğinde bazı üyelerin kendiyile çeliştiği ve oldukça tutarsız tavırlar sergilediği de gözlerden kaçmamaktadır. Bunlardan en dikkat çekeni

⁴⁸ TNA, CAB 42/1/47.

⁴⁹ Lord Kitchener Savaş Bakanı olarak bu dönemde gerek Kabinede, Konseyde ve gerek İngiliz halkı üzerinde etkisi çok büyük olan bir savaş kahramanıdır. 5 Temmuz 1916'da içinde bulunduğu savaş gemisi (*HMS Hampshire*) bir Alman mayınına çarpması sonucu ölene kadar Londra'daki en güçlü birkaç kişiden biridir. Kabine ve Konsey'deki ağırlığı o kadar yüksektir ki, Churchill anılarında şu çarpıcı sözlerle durumu anlatmaktadır: “Lord Kitchener'ın zihninin işleyişi bu dönemde neredeyse savaş sorununun kendisi kadar şaşırtıcı bir özellik oluşturuyordu. Prestiji ve otoritesi muazzamdı. Savaş Bakanlığının Savaş Konseyindeki tek sözcüsüydü. Herkes karakterine büyük bir hayranlık duyuyordu ve herkes kendini onun varlığıyla savaş döneminin korkunç ve hesaplanamaz olaylarının ortasında güçlü hissediyordu. Bir karar verdiğinde her zaman kesin olarak kabul edildi. Bana göre, askeri konularda hiçbir zaman Konsey veya Kabine tarafından reddedilmedi. Hiçbir birlik onun tavsiyesine aykırı olarak bir yere sevk edilmedi veya alıkonulmadı. Neredeyse hiç kimse onunla Konsey'de tartışmaya cesaret edemedi. Ona duyulan saygı, sempati, mesleki muhakemesine olan güven ve görebildiğimizden daha derin ve geniş planları olduğu inancı, Kabine ve Konsey'de bütün endişeleri ve anlaşmazlıkları susturdu. Her şeye gücü yeten, soğukkanlı ve vakur tavrıyla, orduların örgütlenmesi ve istihdamıyla ilgili her şeyde danışmanlarımıza kesinlikle hükmediyordu.” Churchill 1932, s.359. Bu dönemde Kabinede yer alan politikacılardan C. Hobhouse'un kendisi hakkında günlüğüne yazdıkları ise daha enteresandır: “Kitchener milletin sınırsız güvenini kazanırken, Britanyalı subaylar da kendisinden çekinmekte. Bu aslında kendisinde ait olmayan niteliklerdendir. Sıkı çalışıyor, açık sözlü ve bürokrasiden nefret ediyor. Ancak Savaş Bakanlığının gerekliliklerini veya zorluklarını gerçekten bilmiyor ve hiç de ayrıntı ustası değil. Birçoğundan onun çok değişken ve aceleci olduğunu duyuyorum ve Konsey'de olaylara ve ihtiyaçlara ilişkin bilgisizliğini, meslektaşlarını fena halde deneyen saçma bir gönül rahatlığı gülümsemesiyle gizlediğini duyuyorum. Bununla birlikte, o bir züppe. Büyük küçük her konuda oldukça kurnaz ve yalancısıdır.” David Edward, *Inside Asquith's Cabinet. From the Diaries of Charles Hobhouse*, St. Martins Press, New York 1978, s.231.

Kitchener'in takındığı tutumdur. 29. Tümen'in Çanakkale'ye gönderilmesine önce izin vermişken daha sonra bu kararından vazgeçmiştir. Kitchener'in kararsız kalmasındaki en önemli unsur, Rusların Doğu cephesinde içinde buldukları zor durum ve buna bağlı olarak Batı Cephesinde yaşanacak gelişmelerdir. Ancak sadece tek bir tümenin Rusların durumuna göre Batı Cephesinde fark yaratacağını düşünmesi de enteresandır. Aynı şekilde Churchill'in de zaman içinde kendiyile bir hayli çeliştiği görülmektedir. İlk başta sadece donanmayla denizden Çanakkale ve ardından İstanbul'u ele geçirme planının bayraktarlığını yapan Churchill, her ne kadar hala sadece donanmayla başarılı olacağına inanıyorsa da operasyonun bir aşamasında ordu birliklerinin kullanılması gerektiğinin farkına geç de olsa varmış ve ordu birlikleri kullanılmazsa sorumluluk kabul etmeyeceğini belirtmiştir.

Şubat ayı boyunca Konsey'de yaşanan bu tereddütler, kararsızlıklar ve çelişkili tutumlar bir takım soru işaretlerini de beraberinde getirmektedir. Ordu donanmayla müşterek bir planın parçası mıdır yoksa sadece belli aşamalarda mı destek verecektir? Eğer harekâtın herhangi bir aşamasında ordu donanmaya destek verecek ve karaya asker çıkarılacaksa bunlar hangi birliklerdir ve ne zaman muharebe alanında tam olarak hazır olacaklardır? Eldeki mevcut birlikler ile operasyon yapılacaksa neden daha geç olmadan bu birlikler bölgeye gönderilmemekte ve bunların zorunlu tedarikleri vakit geçirmeksizin sağlanmamaktadır? Bütün bu belirsizlikler devam ederken zamanın İngilizlerin aleyhine işlediği çok açıktır. Konsey üyelerinin niyeti ne olursa olsun, Çanakkale Boğazı'nda ilk bombardıman aylar önce Kasım 1914'te yapılmış, 19 ve 25 Şubat'taki bombardımanlarda dış tabyalar susturulmuş ve harekât açıktan kendini belli etmiştir. Sadece Türkler değil dünya kamuoyu Çanakkale Boğazı'na denizden veya karadan ciddi bir taarruz yapılacağına inanmış durumdadır. Dolayısıyla ne yapılacaksa bir an önce yapılmalıdır. Bu noktada sorulması gereken en önemli soru, 29. Tümen'in Çanakkale'ye gönderilip gönderilmeyeceği veya ne zaman gönderileceği değildir. Asıl soru, Boğazlar ve İstanbul ele geçirilip burada hâkimiyet kurulacaksa, bunun için gerekli sağlam ve uygulanabilir bir stratejik plan oluşturulup oluşturulmadığı ve bunu gerçekten istenilip istenilmediğiyle alakalıdır. Gerçek şu ki Konsey'deki bazı üyeler, yanlış bir şekilde, Çanakkale ve İstanbul'u ele geçirmenin sağlayacağı faydaları tam olarak anlamadan, bunun sadece donanma tarafından gerçekleştirilebileceğini ummaktadırlar.⁵⁰ Diğer yandan, yaşanan plansız süreçten dolayı endişelenmeye başlayanlar da vardır. 24 Şubat 1915'te "Çanakkale ve Balkanlar" başlıklı bir rapor hazırlayan A.J. Balfour, raporun sonunda endişelerini dile getirmiştir:

⁵⁰ Robertson, a.g.e., s.104

“Nasıl yapılırsa yapılsın, Çanakkale ve İstanbul’a yapılacak operasyonunun başarılı bir şekilde sonlandırılması gerektiği konusunda hepimiz hemfikiriz. Bu operasyon, İstanbul civarındaki Türk birlikleriyle bir meydan savaşı içerebilir ve son tartışmamızdan anlayabildiğim kadarıyla, bu operasyonu başarmak için bilmemiz gereken Türk askerinin sayısı ve kalitesi hakkında çok kesin bir bilgimiz yok. Belli ki, bir felakete yol açabilecek sorunları önlemek için geniş çapta hazırlıklar yapmalı ve çalışmalıyız.”⁵¹

Çanakkale’de büyük bir harekate doğru hızla ilerlenirken, Konsey üyelerinin askeri konularda Lord Kitchener’a tam bir güven içinde olmalarından dolayı,⁵² alternatif muharebe planları hazırlama emrini vermek veya görüş almak için genelkurmay’a başvurmak hala kimsenin aklına gelmemektedir. Britanya büyük bir imparatorluk olmasına rağmen, şu aşamada Alman tipi bir genelkurmay yapısına sahip olmadığı için, hükümete büyük savaşlarda bu düzeyde profesyonel tavsiye verilmesi usulüne yabancısıdır. Son derece değerli olan zaman bütün bu tartışmaların gölgesinde hızla geçip Şubat ayı biterken, harekâtın nasıl şekilleneceği ve planın esasları hakkında ne Konsey’de ne de Kabine’de henüz bir uzlaşma olmaması şaşırtıcıdır. Şüphe ve kararsızlık devam ederken, Hankey şöyle diyecektir: “aslında biz Gelibolu’da kaçınılmaz olarak büyük bir askeri operasyona doğru sürükleniyorduk.”⁵³

Mart Ayındaki Konsey Toplantılarında Yaşanan Gelişmeler

Süreç bu şekilde devam ederken, Hankey, İmparatorluk Savunma Komitesi adına Mart ayı başında “Çanakkale’den sonraki adımlar” başlıklı 38 maddeden oluşan ayrıntılı ve önemli bir rapor hazırlar. Bu raporda, Konsey toplantılarında belirlenen hususlar çerçevesinde ana hedefler, Türk savunması ve coğrafi koşullar sıralandıktan sonra “nihai hedef” başlığı atılarak şöyle denmiştir: “Başbakanın geçen hafta gerçekleştirilen Savaş Konseyi’nin 14.

⁵¹ TNA, CAB 42/1/44.

⁵² Genelkurmay’ın bu denli saf dışında kalmasının nedenini Lord Kitchener’ın kişiliğinde aramak gerekir. Kitchener, Savaş Bakanı olarak ordu ve operasyonlarla alakalı bütün kararları neredeyse tek başına almaktaydı. Bu husus Çanakkale Komisyonu’nun raporunda da açıkça belirtilmektedir: “Önümüze konulan tüm kanıtlar, Lord Kitchener’ın, Genelkurmay Başkanının bilgisi dışında sık sık Daire Başkanlarına emirler verdiği ve astlarına danışma alışkanlığı olmadığı sonucuna işaret etmektedir. Savaş Bakanlığında tüm güç kendisinin elinde tek merkezde toplanmıştır.” Askeri Operasyonlardan sorumlu komutan olan General Calwell Komisyona verdiği ifadede: “Genelkurmay’ın fiilen varlığının sona ermesinin asıl sebebi, ona hiç danışılmamış olmasıdır” derken, Kitchener’ın hiç kimseye danışmadığını eklemektedir. Kitchener tarafından merkezileştirme ilkesinin aşırı bir noktaya getirildiğine hiç şüphe yoktur. Bakanlığın idari işlevleri ve personeli pratik olarak tek bir adamın elinde merkezileştirilmiştir. Çanakkale Komisyonunun konu hakkındaki çarpıcı tespiti ise şöyledir: “Bir adamın eline, ne kadar yetenekli olursa olsun, hiçbir bireyin başarılı şekilde başa çıkamayacağı bir iş verilmiştir.” *First Report of the Dardanelles Commission*, s.13.

⁵³ Hankey, a.g.e., s.284.

Toplantısında belirttiği gibi, Çanakkale hareketinin ilk amacı Karadeniz'e deniz yolunu açmaktır ancak nihai amaç Balkan ülkelerini kendi safımıza katmaktır. Savaş Konseyi'nin neredeyse her üyesi, nihai amaç olarak bundan bahsetmiştir." Raporun devamında Türklere önerilmesi gereken ateşkes şartları bir taslak metin haline getirilmiştir. Buna göre İstanbul'da patlak vermesi beklenen ihtilal veya darbe olsun ya da olmasın, Alman etkisinde veya daha dostça davranan bir başka hükümetle yapılacak müzakerelerdeki maddelerin genel çerçevesi belirlenmiştir. Eğer 1915 yılında Çanakkale geçilseydi, Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kalacağı ateşkes şartlarının bir taslağı olması nedeniyle, tarihi değeri yüksek belgenin bu önemli bölümüne ayrıntılı bakmakta fayda vardır:

"Her halükârda Türklerin geciktirmesine izin vermeden ve zaman kaybetmeden ateşkes şartlarını sunmamız zorunludur. Bu nedenle, aşağıdaki geçici öneriler bir tartışma temeli olarak öne sürülmüştür. Koşullarımızı dayandırmamız gereken ilkeler şu şekilde özetlenebilir:

1- Zorlu Türkiye sorununun nihai çözümü için bu aşamada hiçbir girişimde bulunulmamalıdır. Taahhütsüz nitelikte bir geçici düzenleme yapılmalıdır

2-Savaşın geri kalanı için Akdeniz ile Karadeniz arasında kesinlikle güvenli bir hat iletişimi sağlanmalıdır.

3-Türkiye bir an önce Alman etkisinden kurtarılmalıdır.

Yukarıdaki ilkelere uygun olarak, Türkiye'ye aşağıdaki koşullarda bir ateşkes teklif edilmesi önerilmektedir:

a-Türk donanması her türlü malzeme ile teslim olacaktır. b-İstanbul ve Çanakkale Boğazlarındaki birlikler bütün mühimmatıyla teslim olacaktır. c- Kafkasya, Mısır ve Mezopotamya'daki Türk orduları derhal geri çağırılacaktır. d-Türk ordusu terhis edilecektir. e-Türk silahları ve diğer araç gereçler savaş boyunca İtilaf Devletlerine kiralanacak veya satılacaktır. f- Askeri limanlar, cephanelikler, mermi ve barut fabrikası ve giyim fabrikası İtilaf Devletleri subayları tarafından işletilecektir. g-Ordu ve donanma veya bürokrasideki Almanya ve Avusturya doğumlu bütün asker ve siviller İtilaf Devletlerine savaş esiri olarak teslim edilecektir. Alman ve Avusturya orijinli diğer kişilerin listesi de İtilaf personeline teslim edilecektir. h-Türkiye'de Almanya ve Avusturya'ya verilen bütün tavizler savaş süresince askıda kalacak, bu tür tavizler İtilaf Devletlerinin gözetiminde Türkiye'nin çıkarına çalıştırılacaktır. i-Alman yetkililerin yerine İtilaf Devletleri yetkilileri getirilecektir. j- İtilaf Devletleri gemilerine Çanakkale Boğazı'ndan serbest geçiş sağlanacaktır. k- Savaş boyunca İstanbul'da İtilaf Devletleri ordularının garnizonu bulunacaktır."⁵⁴

⁵⁴ TNA, CAB 42/2/1.

3 Mart'ta toplanan Konsey'de bu rapor doğrultusunda Çanakkale geçildikten sonra atılması gereken adımlar tartışılmıştır. Tasarlanan plan doğrultusunda İtilaf Donanması Marmara'dan, Rus donanması ise Karadeniz istikametinden İstanbul Boğazı'na girecek, iki taraf İstanbul'da buluşup iş birliği içinde kenti işgal edeceklerdir. Bu doğrultuda 5 Mart tarihinde Birdwood'a bir telgraf gönderen Kitchener şöyle demektedir: "Çanakkale Boğaz'ı geçilir geçilmez Türk birliklerinin Gelibolu Yarımadası'nı hızlıca terk edeceği düşünülmektedir. Filomuz Marmara'daki Türk donanmasını mağlup ettikten sonra ilk iş olarak İstanbul Boğazı'nın Karadeniz çıkışı güvenli hale getirerek Rus donanmasının Boğaz'dan içeri güvenle girmesini sağlamalıdır."⁵⁵

Fakat bu toplantıdaki asıl ilginç diyaloglar Türk ordusunun mevcut durumu hakkında yaşanan tartışmalar esnasında ortaya çıkmıştır. Türklerin savaşıma azminin kırılacağı ve fazla direnmeden teslim olmaları konuşulurken, Kitchener söz alır ve ilk iş olarak Alman subayların tutuklanması gerektiğini, bu sayede Türklerin durumunun hızla kötüye gideceğini belirtir. Kendi düşüncesine göre Almanlar ekarte edildiğinde Türkler kendiliğinden teslim olup barış görüşmelerine başlamak isteyecekler ve ateşkes dahi yapmaya gerek olmayacaktır. Araya giren Winston Churchill daha ileri giderek oldukça enteresan bir teklifte bulunur; Türk ordusu teslim alındıktan sonra Türklerin paralı askerler olarak işe alınması gerektiğini belirtir. Bu öneri karşısında Lloyd George'un cevabı ise daha enteresandır: "Türkler ülkelerini savunmada iyi olabilirler ama paralı asker olarak her zaman kötü savaşçılar olmuşlardır."⁵⁶ Bu diyaloglar Çanakkale Muharebeleri başlamadan önce İngiliz politikacıların Türkleri ne kadar küçük gördüklerinin en açık göstergesidir.

Donanma Mart ayının ilk günlerinde bir yandan Boğaz'ın girişindeki faaliyetlerini arttırırken diğer yandan büyük taarruz için hazırlıklara devam etmektedir. Akıbeti Konsey toplantılarına damga vuran 29. Tümen'in durumu ise hala belirsizliğini korumaktadır.⁵⁷ Lord Kitchener, General Birdwood ve General Maxwell'den gelen raporlar sonrasında nihayet 10 Mart'taki Konsey toplantısında 29. Tümen'in bölgeye gönderilmesine onay verir. Ancak yapılan hesaplamalara göre tümenin bölgeye ulaşması en erken Nisan başını bulacaktır. Bu kararsızlık son derece değerli üç haftalık bir gecikmeye sebep olmuştur. Kitchener'in 16 Şubat-10 Mart tarihleri arasındaki kritik dönemde alınan veya

⁵⁵ AWM, 3DRL/3376/11/7.

⁵⁶ TNA, CAB 42/2/3.

⁵⁷ Kitchener, Çanakkale'ye gönderdiği Birdwood'tan gelecek rapor doğrultusunda 29. Tümen ile ilgili nihai kararını vereceğini açıklamıştır. 1 Mart'ta bölgeye gelerek Amiral Carden'la görüşen Birdwood, 4 Mart'ta Londra'ya iki adet telgraf çeker. Eğer ordu bu işin bir parçası olacaksa, bunun Kitchener'in düşündüğü gibi ufak bir rolle sınırlı kalmasının imkânsız olduğunu ve büyük miktarda birliğe ihtiyaç duyulacağını belirtir. Birdwood'a göre donanmanın ordunun yardımı olmadan tek başına Çanakkale Boğazı'nı geçme şansı yoktur. AWM, 3DRL/3376 11/7.

alınamayan kararların baş sorumlusu olduğu çok açıktır. 10 Mart'taki Konsey toplantısının en önemli maddelerinden biri Rusların İstanbul ve boğazlar üzerindeki talepleri olmuştur. İlk kez bu toplantıda (savaşın zaferle sonuçlanmasına bağlı olarak) Rus talepleri resmen kabul edilmiş ve karar Ruslara bildirilmiştir.⁵⁸ Bu kararın ardından, Karadeniz'den getirilecek bir Rus kolordusunun İstanbul Boğazı'nın Karadeniz çıkışında işgal kuvvetlerine katılacağı ve böylece işgal ordusunun toplam 120.000 asker ile 250 top gücüne ulaşacağı hesaplanır. Türk birlikleri ise İstanbul'da 120.000, Çanakkale'de 60.000 olarak tahmin edilmektedir.⁵⁹

Mart ortasına gelindiğinde Londra'da tartışılan önemli konulardan biri de Türkiye'nin savaş sonrasında nasıl paylaşılacağı konusudur. Bunun üzerine çeşitli raporlar hazırlanmış ve konuşmalar yapılmıştır. Kitchener, Türk hakimiyetindeki toprakların paylaşımına ilişkin 16 Mart 1915 tarihinde İmparatorluk Savunma Komitesi'ne bir bildiri sunar. İngiltere, Rusya ve Fransa savaş süresince ortak bir tehdide karşı müttefikler ancak savaş sona erdikten sonra çıkarları farklılaşacaktır. Kitchener çakışan çıkarlar nedeniyle mevcut savaşın ardından Rusya ve Fransa ile yeni savaşın eşiğine gelinebileceğinden bahsetmektedir:

“Savaşın kazanıldığını varsayarsak, Türk topraklarının belli bir bölümünün şüphesiz bölünmesi gerekecektir. Rusya'nın Çanakkale Boğazı ve Boğaz'ın kontrolü ile birlikte İstanbul'u güvence altına alacağını biliyoruz. Fransızların bunca yıldır öne sürdükleri Suriye iddialarının önemli ölçüde yerine getirilmesi gerektiğini varsaymak gereklidir. Rusya'nın Çanakkale Boğazı'na kurulması ve Fransa'nın Suriye'ye sahip olmasıyla, Doğu'daki stratejik ve ekonomik durum derinden değiştirilemez ve Mısır'ın konumu önemli ölçüde etkilenecektir. Unutulmamalıdır ki, barıştan sonra Avrupa'da mevcut krizin dindirdiği eski düşmanlıklar ve kıskançlıklar yeniden canlanabilir. Aslında, ileriki bir tarihte kendimizi Rusya'yla, Fransa'yla veya her ikisiyle de düşmanlık içinde bulabileceğimizi varsaymamız gerekiyor ve bunun nasıl, ne zaman yapılacağına karar verirken bu olasılığı aklımızda tutmalıyız. Uzlaşma gelir ve

⁵⁸ Konsey'in Boğazlar ve İstanbul'un Rusya'ya bırakılması kararına muhalif olanlar sadece Bonar Law ile Lord Landsdowne'dır. Rus taleplerinin 10 Mart 1915'teki Konsey toplantısında genel olarak kabul edilmesinden kısa süre sonra Rusya ile gizli bir anlaşma imzalanmıştır. I. Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'ni paylaşmaya yönelik dört gizli anlaşmadan ilki olan ve İstanbul Anlaşması olarak anılan bu anlaşmada varılan mutabakat gereği, İstanbul ve Boğazlar bölgesi Rusya'ya bırakılacaktır. İngiltere anlaşmaya şu şartlar dâhilinde onay vermiştir: 1-tüm ulusların ticaret gemileri Boğazlardan serbestçe geçecek 2-İstanbul transit malların serbest limanı olacak 3-Müslümanlara ait Kutsal mekanlar Müslümanlara ait olacak. TNA, CAB 37/126/33. Seymour Cocks, *The Secret Treaties and Understandings*, Union of Democratic Control, London 1918, s.19-20.

⁵⁹ TNA, CAB 42/2/5.

Türkiye'nin Asya'da bölünmesi sorunu ortaya çıkarsa, çıkarlarımız en iyi şekilde korunabilir.”⁶⁰

Bu arada Çanakkale önlerinde toplanan birliklerin sayısı arttığı için bu orduya komuta etme görevi 12 Mart 1915 tarihinde Orgeneral Sir Ian Hamilton verilmiştir.⁶¹ Çanakkale'ye yola çıkmadan önce Kitchener ile görüşen Hamilton gerekli talimatları alır. Kitchener'in ordunun ne şekilde kullanılacağına dair Hamilton'a verdiği talimatlar eleştiri konusu olmuştur. Zira ordunun nasıl kullanılacağına ve hangi aşamada aktif savaşa dahil olacağına dair hususlar Savaş Konseyi'nde tartışılmadığı gibi üyelere tebliğ dahi edilmemiştir. Ordunun Gelibolu Yarımadası'nı işgal etmesi için kullanılma ihtimali bir süredir arka planda konuşulmasına rağmen, Konsey'de konu hakkında fiili bir karar alınmamıştır.⁶² Churchill'in konu hakkındaki eleştirileri dikkate değerdir:

“[...] 29. Tümen'in [Çanakkale'ye] gönderilmesi kararı alındıktan sonra dahi toplanmakta olan ordunun nasıl kullanılacağı sır olarak kaldı. Lord Kitchener, Donanmanın Çanakkale Boğazı'nı geçememesi halinde Gelibolu Yarımadası'na saldıracağına kendi kafasında karar verdiğinde bunu diğer üyelere bildirmesi gerekirdi. Bunu başaramazsa, her halükârda birliklerini farklı alternatifleri açık bırakacak şekilde hareket etmiş ve organize etmiş olmalıydı. Hepsinden önemlisi, genelkurmaydan açıkça ortaya çıkan çeşitli beklenmedik durumlar için planlar hazırlamasını istemeliydi. Kitchener'in 24 Şubat'tan itibaren belirli koşullarda orduyu yalnızca donanmanın başarısını desteklemek için değil, aynı zamanda gerekirse büyük ölçekte bir harekât için kullanmaya istekli olacağını biliyordum. Ancak diğer her şey belirsizdi. Ne yapacağı, ne zaman yapacağı ve nasıl yapacağı anlaşılmaz kaldı. Artan kapsamlı askerî harekât ihtimalleri, Savaş Bakanlığında hüküm süren koşullar nedeniyle beni endişelendirmekteydi. Neredeyse hiçbir askerî harekât planı yapılmadığını biliyordum.”⁶³

Genel sekreter Hankey, şu ana kadar yapılan hazırlıkların sadece denizden taarruz planı doğrultusunda olduğunu ancak her geçen gün kapsamlı bir kara harekâtı ihtimalinin arttığını, buna yönelik hiçbir askerî plan yapılmadığını, sürpriz unsurunun en baştan beri önemsenmemesi neticesinde Türklerin geçen süre zarfında haftalardır savunmalarını güçlendirdiğini

⁶⁰ TNA, CAB 42/2/10.

⁶¹ Çanakkale Harekâtı ile ilgili neredeyse bütün konularda olduğu gibi Çanakkale önlerinde toplanacak kuvvetlere komuta edecek komutanın tayininde de hayli geç kalınmıştır. Orgeneral Hamilton'ın Çanakkale'ye doğru yola çıkarken ne Çanakkale Boğazı ne Türk ordusu hakkında en ufak bir fikri veya bilgisi yoktur. Daha sonra Çanakkale Komitesine verdiği ifadede, büyük ölçekli bir harita ile Türk ordusunun 1912 yılına ait el kitabının kendisine verildiğini ve bunların tek kılavuzu olduğunu belirtmiştir. TNA, CAB 19/33.

⁶² Hankey, a.g.e., s.291.

⁶³ Churchill, a.g.e., s.369.

belirterek, 16 Mart'ta Başbakanı kapsamlı bir rapor sunar. Taarruz planı ve hazırlıkların bütün yönleriyle Savaş Konseyi'nde ele alınması gerektiğini bildirerek şöyle der:

"Bu ana kadar ordu birliklerinin donanma Boğaz'ı zorladıktan sonra ancak durumu iyileştirmek için kullanılacağı konuşuldu. Ancak ordu birlikleri ile yapılacak yeni ve belki de çok kapsamlı bir harekât ile karşı karşıya bulunuyoruz. Bundan dolayı, konu direkt olarak Savaş Konseyi'ni ilgilendirdiğinden, düşünülmekte olan bu hareketin büyüklüğü ve kapsamı ile bu hareketin yapılması için ne oranda hazırlık yapıldığının Savaş Konseyi tarafından tespit edilmesi uygun olmaz mı? Bu münasebetle, deniz ve kara birlikleri ile müşterek bir hareketin diğer herhangi tarz bir askeri harekattan daha fazla ve özenli hazırlıklara ihtiyaç duyduğu da unutulmamalıdır. Bugün bu hazırlıkların tamamen yapıldığından emin olmak Savaş Konseyi'ne düşen bir vazifedir. Çıkarma gerçekleşmeden bütün ayrıntılar tam olarak hesaplanmadıkça, ciddi bir felaketin meydana gelebileceği düşünülmelidir."⁶⁴

Hankey'in son derece önemli uyarılar ve tespitler içeren bu raporu Başbakan tarafından dikkate alınmaz. Başbakanın bu raporu diğer Konsey üyeleri ile paylaşıp paylaşmadığı veya Hankey'in diğer üyelere bu raporun varlığından bahsedip bahsetmediği ise belirsizdir. Zira tutanaklarda bu değerli raporun Konsey toplantılarında tartışıldığına dair herhangi bir emare yoktur. Başbakan Asquith ve Konsey'deki diğer sivil üyelerin askeri konularda Kitchener'a ne kadar güvendikleri, başkalarının uyarı ve tespitlerini nasıl göz ardı ettikleri bir kez daha net olarak anlaşılmaktadır. Ancak Hankey'in önemli raporunu umursamayarak ne kadar yanıldıkları çok kısa süre sonra görülecektir.

Mart ortasına gelindiğinde artık bütün gözler donanmanın gerçekleştireceği büyük taarruza çevrilmiştir. Haftalardır beklenen büyük saldırı İtilaf Filosu tarafından 18 Mart 1915 tarihinde gerçekleştirilir. Günün başında iyi giden muharebe akşama doğru tam bir felaketle sonuçlanmıştır. Hasar büyüktür. 18 gemiden ibaret filoda üç gemi batmış, üç gemi de uzun süre onarılamayacak şekilde ağır hasar görmüştür. 18 Mart'ın felaket derecesindeki kötü haberleri Londra'ya ulaştıktan bir gün sonra toplanan Savaş Konseyi'nde, Çanakkale'den gelen ilk raporlar doğrultusunda çeşitli tartışmalar yaşanır. Başbakan Asquith, Kitchener'a muhtemel bir çıkarma operasyonu için bir plan hazırlanıp hazırlanmadığını sorar. Kitchener detaylı bir plan hazırlamak için burada yeterli bilginin olmadığını ve bu işin muharebe bölgesindeki ordu ve donanmanın başında bulunan general ve amiraller tarafından yapılması gerektiği cevabını

⁶⁴ Hankey a.g.e., s.291-292. Hankey 6 Nisan'da da obüs toplarının ateşleri altında askerlerin karaya çıkışının büyük zorluk olacağını bildirerek Konsey'i uyardı, fakat Churchill ve Kitchener kendisine katılmayarak çıkarma esnasında bir zorlukla karşılaşılacağını belirtmişlerdir. TNA, CAB 42/2/17.

verir.⁶⁵ 19 Mart gibi geç bir tarihte dahi, donanmanın başarısız olma ihtimaline karşı Savaş Bakanlığı ve Genelkurmayda en ufak bir çıkarma taslak planı dahi hazırlanmadığı ortaya çıkmıştır. Çıkarmaların nereye ve nasıl yapılacağına dair ayrıntılı planlar hazırlamak, hiç kuşkusuz, cephedeki komutanların görevidir. Ancak bu planların genel hatlarının da önceden belirlenmesi ve ülkenin insan ve cephane kaynağından ne surette yararlanabileceğinin tespiti için yeterli derecede ayrıntılı olmak üzere, hareketin keşfi yapılmak lazım geldiği kabul edilmelidir.⁶⁶ Ancak bu ihtimale yönelik hiçbir hazırlık yapılmamış ve her şartta bunun için artık çok geç kalınmıştır.

İhmaller zinciri bununla da bitmez. Savaş Konseyi, denizden taarruz başarısız olduktan sonra hareketin nasıl devam edeceğine dair tartışmak için bir daha toplanmamıştır. Kitchener, Çanakkale önlerindeki general ve amirallerin tavsiyeleri doğrultusunda neredeyse tek başına çıkarma yapılmasına karar vermiştir. Amiral de Robeck'in ordunun devreye girmesi gerektiği hususundaki mesajını "dehşet ve şaşkınlıkla okudum" diyen Churchill, sadece donanmayla taarruza devam etmekten yana olsa da hem Amiral de Robeck'in raporu hem de Donanma Bakanlığında neredeyse bütün amirallerin kara operasyonunu desteklemesi sebebiyle durumu kabullenmek zorunda kalır. Dikkat çeken nokta, koşullar gittikçe çetinleşmesine rağmen genelkurmayın hala devre dışı olmasıdır. Görüldüğü gibi bu son aşamada bile harekât tehlikeli bir macera atmosferinden bir türlü kurtulamamıştır. Harekâtın her aşamasında var olan düzensizlik ve plansızlık artarak devam etmektedir. Bundan sonra bütün sorumluluk Hamilton'ın omuzlarına yüklenmiştir. Savaş Konseyi, sanki ülke büyük bir savaşın tam ortasında yer almıyormuş gibi 14 Mayıs'a kadar bir daha toplanmayacaktır.

Sonuç

İtilaf Devletleri adına, Çanakkale Harekâtı, daha planlama aşamasından itibaren yapılan çok ciddi hatalar ve eksiklikler nedeniyle kaybedilmeye mahkûm bir harekât niteliğine bürünmüştür. Harekâta karar verildikten sonra denizde ve karada yürütülen operasyonlar esnasında daima özensiz davranılmış ve planlar yanlış strateji ve taktikler üzerine kurulmuştur. Harekâtın selameti için daha en başta oluşturulması gereken sağlam ve açık bir siyasi-stratejik yön/hedef belirlenememiştir.

Savaş Konseyi'nde yaşanan gelişmeler ışığında Çanakkale Harekâtına giden karışık süreç ile İngilizlerin bu harekattan beklediği faydalar sıralanıp tartışılırken, dönemin şartları göz önüne alındığında, hareketin neticesinden beklenen faydaların neredeyse tamamının haddinden fazla iyimser yaklaşımlar

⁶⁵ TNA, CAB 42/2/14.

⁶⁶ Oglander, a.g.e., c.I, s.136.

olduğu anlaşılmaktadır. Amaçlanan faydalar ne kadar tartışmalı olursa olsun, en zorlu askeri operasyonları içinde barındıran bu harekate yeterli hazırlık yapılmadan, etraflıca düşünülmeden ve savaşın temel ilkeleri göz ardı edilerek girişilmiştir. Savaş Konseyi tutanakları, resmi raporlar ve üyelerin anıları yakından incelendiğinde, İngilizleri bu kadar özensiz davranmaya iten en temel dayanağın donanma Çanakkale Boğazı'ndan geçmeye başladığı andan itibaren Türklerin kaçacakları veya teslim olacakları varsayımı olduğu açıkça gözükmemektedir. Askeri becerilerinin kaybolduğunu düşündükleri Türklerden hiçbir aşamada kuvvetli bir direnç beklenilmemektedir. İngiliz tarihçi Peter Hart konu hakkında şu çarpıcı tespiti yapmaktadır: "Gelibolu felaketinden birinci derecede sorumlu olan kendini kandırma eğilimi ve kibirli irksal üstünlük varsayımdır."⁶⁷ Bu tespit doğru bir tespittir. İngiliz politikacılar ve komutanlar Türklerin askeri beceri ve kararlılığını göz ardı ederek küçük görmüşler, ilk önce kendi kibirlere yenilmişlerdir. Savaş Konseyi toplantılarının tutanakları bu yorumu doğrulayan kibirli ve düşmanını küçümseyen diyaloglar ile doludur.

Harekâtın planlama aşaması içinde çok fazla ihmali barındırmaktadır. 2 Ocak 1915'te Rusya'dan gelen yardım talebinin ardından önce risksiz bir gösteri hareketinin yapılması tasarlanmış, daha sonra sadece denizden taarruza karar verilmiş, bir müddet sonra ordu birliklerinin yardımı olmadan Çanakkale ve İstanbul'un ele geçirilemeyeceği anlaşılmış ve nihayet 18 Mart yenilgisinden sonra, büyük çapta bir kara harekâtına karar verilmiştir. Zaman içinde değişen bu stratejik kararlar, normalde beraberinde pek çok önemli hazırlığı da içinde barındırması gerekirken hiçbir aşamada yeterli hazırlık yapılmamıştır. Şubat ayından itibaren Gelibolu Yarımadası'na bir ölçüde çıkarma yapılması ihtimalinin gün geçtikçe arttığı bariz olmasına rağmen, bu geniş zaman içinde ne Savaş Bakanlığında ne Genelkurmayda genel harekât planı ile buna alternatif planlar hazırlanmamıştır. Genelkurmay en başından beri sürece dahil edilmemiştir.

İlk andan itibaren gizlilik unsuruna riayet edilmemesi ise çok kritik ve ölümcül bir hata olarak göze çarpmaktadır. Her şey Türklerin gözü önünde cereyan etmiş ve Türkler yaklaşan operasyonlar öncesinde defalarca uyarılmıştır. Neticede bu süreyi iyi değerlendiren Türkler, bölgedeki birliklerin sayısını her geçen gün arttırarak savunma unsurlarını çoğaltarak güçlendirmiştir. 25 Nisan 1915'te çıkarmalarında, deniz hareketinin onaylandığı Ocak ayına göre, aradan geçen sürede Yarımada'yı işgal etmek için artık çok daha büyük bir askeri güce ihtiyaç olduğu açıktır. Yapılan bir diğer önemli ihmal de Savaş Konseyi'nin 19 Mart tarihinden 14 Mayıs'a kadar neredeyse iki ay boyunca toplanmamasıdır. Daha önce belirtildiği gibi, kara harekâtına dair alınmış siyasi bir karar yoktur. Çanakkale Muharebelerinin en kanlı safhası başlamak üzereyken, Konsey'in

⁶⁷ Hart, a.g.e., s.533.

toplanma gereği dahi duymayarak ordunun ihtiyaçları üzerinde kapsamlı bir değerlendirme yapmaması ve Türk savunması hakkında yeterli bilgi toplanmaması dikkate değerdir. Savaş Konseyi'nde Amiral Carden'ın hazırladığı denizden taarruz planını kabataslak da olsa tartışılmasına rağmen, sonuçları çok daha ağır olabilecek kara muharebeleri öncesinde hiçbir tartışma yapılmaması düşündürücüdür.⁶⁸ Kara harekâtı ne Kabine'de ne de Konsey'de tartışılmadan alınmış bir karardır. Kabine üyelerinden Reginald McKenna 7 Nisan 1915'teki Kabine toplantısında (Savaş Konseyi'nin toplanmadığı dönemde), kara harekâtına hangi siyasi yetkiye dayanarak karar verildiğini sorgulamıştır. Kabine'nin bir diğer üyesi Charles Hobhouse bu toplantıda yaşananları şöyle aktarmaktadır:

"[...]Kitchener bunun [çıkarma harekâtı] en zor askeri operasyonlardan biri olduğunu söyledi. McKenna, buna hangi otoritenin yetkisi ile karar verildiğini sordu. Churchill, "CID" [İmparatorluk Savaş Komitesi] ile görüştüğten sonra" dedi. McKenna ise Kabine'nin bu kararın alınmasında hiçbir sorumluluğu olmadığını hatırlattı. Churchill, tüm sorumluluğu kendisinin almaya hazır olduğunu ilan etti."⁶⁹

Bu diyaloglardan anlaşılacağı üzere ortada siyasi bir yetki ve onay yoktur. Churchill bu toplantıda büyük bir özgüvenle bütün hareketin sorumluluğunu üstlenmiştir. Bütün bu yapılan ihmaller göz önüne alındığında, Çanakkale'de yaşanan felakette Savaş Konseyi'nin payının bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Burada asıl sorun Konsey'in yapısı ve çalışma prensibindedir. Konsey'in büyük bir hareketin yetkin yönetiminin gerektirdiği sürekli ve sistematik denetimden çok uzakta kaldığı bir gerçektir. Konsey bütün bu süreç boyunca belli bir ajanda ile çalışmamış ve düzenli aralıklarla toplanmamıştır.⁷⁰ Başbakan Asquith sadece gerekli gördüğü anlarda belirli politik sorunların tartışılması için Konsey'i toplamış, muharebelerin gidişatı tek tek bakanların

⁶⁸ Prior, a.g.e., s.101.

⁶⁹ Edward David, *Inside Asquith's Cabinet-From the Diaries of Charles Hobhouse*, St. Martins Press, New York 1978, s.234.

⁷⁰ Muharebeler devam ederken Savaş Konseyi'nin bu kadar uzun süre toplanmaması sıklıkla eleştirilmiştir. Çanakkale Komisyonu konu hakkında Başbakan Asquith'e sorular sormuş ve hazırladıkları raporun ilgili kısmında şöyle bir yorumda bulunmuştur: "Bay Asquith, bu tarihler arasında [19 Mart-14 Mayıs 1915] Kabine'nin on bir toplantı yaptığını ve burada Çanakkale Boğazı'ndaki operasyonlar için rapor yazıldığını, uzun ve dikkatli tartışmalar yapıldığını söyledi. Bu nedenle, bu operasyonların ve içerdikleri politikanın Kabine'nin bilgisi dahilinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Ancak biz, önceki raporumuzda belirtildiği gibi, bunların Savaş Konseyi tarafından her yönüyle tartışılması gerektiğini düşünüyoruz. Bize göre Başbakan bu amaçla Savaş Konseyini toplantıya çağırmalıydı ve eğer Başbakan çağırılmıyorsa, Konsey'in diğer üyeleri böyle bir toplantı için baskı yapmalıydı. Bunun ciddi bir ihmal olduğunu düşünüyoruz" Çanakkale Komisyonunun bu konu hakkındaki görüşleri için bkz: *First report of the Dardanelles Commission*, s.43. *Final Report of the Dardanelles Commission*, s.15.

eline bırakılmıştır. Bu nedenle Konsey savaşın günlük idaresi için bir araç olmaktan ziyade, daha büyük politik meselelerin bazılarını araştırmak için Kabine'ye ek destek sağlamaktan öteye gidememiştir.

Konsey bu kritik dönemde gelişigüzel aralıklarla toplanmak yerine daha aktif olmalı ve askeri durumu tam olarak değerlendirmeliydi. Yalnızca acil gereksinimleri değil, aynı zamanda bunların gerçekleştirilmesi üzerindeki muhtemel etkileri ile gelecekteki olası gelişmeleri de masaya yatırıp bir yol haritası çıkarması gerekirdi. Bir bütün olarak savaşın askerî açıdan düzgün bir şekilde yönetilip yönetilmediği hususunda daha kesin görüşler ve çözümler sunmalıydı. Yukarıda belirtildiği gibi, temel sorun Konsey'in yapısında gizliydi. Nitekim Savaş Konseyi'nin yapısı ve işleyişi o dönemin üst rütbeli subay ve siyasilere tarafından da zaman zaman eleştirilmiş ve şaşkırtıcı olmayacak şekilde, Konsey'in yapısı ve ismi Çanakkale Muharebelerinin sonuna kadar tam üç kez değiştirilmiştir.⁷¹

Çanakkale Harekâtına adeta belirsiz bir maceraya atılır gibi başlanmasının kimin sorumluluğunda olduğu tarihçiler tarafından günümüze kadar tartışılmıştır. En önemli sorumlunun Churchill olduğu yaygın bir kanıdır. Gerçekten de Churchill'in sorumluluğu büyüktür. Denizden taarruz fikrini ortaya atarak hararetle savunan ve bir Kabine toplantısında sorumluluk bana aittir diyen kendisidir. 13 Mayıs 1915'te yazdığı bir raporda kendi sorumluluğunu kabul ederek şöyle demiştir: "Çanakkale'ye yönelik eylemin her zaman savunucusu oldum ve bu operasyonu başlatma sorumluluğumu en ufak bir şekilde azaltmak istemiyorum." Churchill, kendi üstüne düşen sorumluluğu kabul etmekle beraber hareketin Amirallik ve Konsey'de gerçekleştirilen toplantılar neticesinde uzlaşıyla alındığını da ekler.⁷² Ancak, yaşanan felaketin bütün sorumluluğunu Churchill'in omuzlarına yüklemek gerçekçi bir yaklaşım değildir. Unutulmamalıdır ki 1915 yılındaki genç Churchill, II. Dünya Savaşı yıllarında ülkesinin en güçlü siması ve sembolü olan Churchill değildir. Hırslı ve

⁷¹ İngiliz Hükümeti savaşı 1914'ten 1916 yılı sonuna kadar farklı organlar ile yönetmiştir: İlk başta Kabine'nin kendisi sorumluluğu üstlenmiş, 25 Kasım 1914'ten itibaren ise Savaş Konseyi görevi devralmıştır. 26 Mayıs 1915'te kurulan koalisyon hükümetinden sonra Savaş Konseyi'nin ismi değiştirilerek "Çanakkale Komitesi" adını almıştır. Çanakkale Komitesi ilk toplantısını son Savaş Konseyi'nin toplandığı tarihten tam üç hafta sonra 7 Haziran 1915'te gerçekleştirmiştir. 2 Kasım 1915 günü tekrar değişikliğe gidilmiş, yeni yapısıyla Savaş Komitesi kurulmuştur. Bu Komite, Başbakan Asquith, Balfour, Lord Kitchener, Sir Edward Gray ve Lloyd George ile sınırlıdır. Bonar Law, kısa süre sonra Komite'ye eklenirken, Winston Churchill dışlanmıştır. Komite'nin savaşın tüm yönleriyle yönetilmesinden sorumlu olacağı açıklanmıştır. Alınan kararlar derhal Kabine ile paylaşılacak ve hükümet her yeni kararı tatbik sahasına koymadan önce Komite ile müzakere edecektir. Tüm bu organlar istikrarsız, geçici ve fazla sayıda üyeden oluşmaktadır. Lloyd George, Aralık 1916'da Başbakan olana kadar, savaşın gerektirdiği hareketli dönemde ihtiyaç duyulan küçük, dinamik ve kalıcı bir Savaş Kabinesi ortaya çıkmamıştır.

⁷² TNA, CAB 37/128/13.

enerjiktir ancak güçlü isimlerin yer aldığı Konsey veya Kabine’de en son kararı veren kişi değildir. Sadece bakanlardan biridir. Öte yandan, denizden taarruz konusundaki rolü tartışılmaz olmakla birlikte, kara operasyonları başlarken bu kararın alınmasında ön planda olan isim de değildir.⁷³

En az Churchill kadar üzerinde durulması gereken başka isimler de vardır. Bu çalışmanın içinde yeri geldikçe belirtildiği gibi, Lord Kitchener, 1914 yılının Ağustos ayında Savaş Bakanı olduğu andan itibaren 1916 yılında ölene kadar askeri konularda fiili bir diktatöre dönüşmüştür. Görev yaptığı süre boyunca kesinlikle Başbakan veya genelkurmaydan tavsiye veya görüş alma gereği duymamıştır. Düzgün işleyen herhangi bir savaş kabinesinin yönlendirmesi altında değil, askeri konularda neredeyse tartışmasız bir şekilde tek başına politika belirlemiştir. Çanakkale Harekâtı özelinde Churchill’in denizden taarruz fikrini ilk andan itibaren desteklemiş, denizden taarruz başarılı olmayınca ipleri eline alarak Konsey’e danışmadan neredeyse tek başına kara harekâtına karar vermiştir. Başbakan dahil olduğu halde Konsey’in asker-sivil bütün üyeleri üzerindeki etkisi Churchill’e göre kıyaslanmayacak derecede fazladır. Kara muharebelerinin ardından 250.000 zayıat verildiği göz önüne alındığında, Kitchener’in bu felakette Churchill’den daha büyük sorumluluğu olduğu kolayca söylenebilir.

Diğer yandan, elbette tüm sorumluluk yalnızca Kitchener veya Churchill’in omuzlarına yüklenemez. Her şeyden önce ortada bir Başbakan ve Konsey vardır. Başta Başbakan Asquith olmak üzere Savaş Konseyi’ndeki her bir üyenin sorumluluğu eşittir. Toplantılarda ara sıra yükselen cılız sesler haricinde hiç kimse Churchill ve Kitchener’a esaslı bir itirazda bulunmamıştır. Asquith süreç içinde zayıf bir Başbakan profili çizerek kabinesini kontrol edememiş ve olayların gidişatına tam olarak hakim olamamıştır. Liderlik adına “kavrayış” eksikliği denilen şey budur. Asquith’in zayıf yönetim tarzının merkezinde bir boşluk vardır ve bu boşluk Kitchener, Churchill, Lloyd George gibi bakanlar tarafından kendi kariyerlerine hizmet eden projelerle doldurulmuştur. Bu bakanlar da kendi kibirleri yüzünden sıklıkla askeri danışmanlarının görüşlerini görmezden gelmişlerdir.⁷⁴ Sonuç olarak, sorumluluk başta Kitchener, Churchill ve Asquith olmak üzere bütün Savaş Konseyi üyelerindedir.

⁷³ Churchill, Çanakkale Harekâtı özelinde kendi hatalarını kabul etmemiştir. Kasım 1915’te parlamentoda yaptığı konuşmada Antwerp ve Çanakkale’deki eylemlerini savunur. Bu konuşma çoğunlukla gerçeklerin yarım ifade edildiği, sahte iddiaların olduğu ve olayların asıl kurbanının kendisi olduğu inancıyla dolu samimiyetsiz bir konuşmadır.

⁷⁴ Daha hızlı kararlar alınması için Hükümet mekanizmalarının değiştirme ve ordu üzerinde denetimin sıklaştırılmasına izin verecek dönüşümleri yapma konusundaki isteksizliği başta Lloyd George olmak üzere dönemin politikacıları tarafından eleştirilmiştir. Basın tarafından da sıklıkla uyuşuklukla ve kazanmak için yeterli dinamizm ve kararlılıktan yoksun olmakla

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

The National Archives (TNA), Kew, United Kingdom

TNA, CAB) 19/33.

TNA, CAB 22/1/2.

TNA, CAB 37/126/33.

TNA, CAB 37/128/13.

TNA, CAB 38/12/60.

TNA, CAB 42/1/1.

TNA, CAB 42/1/4.

TNA, CAB 42/1/8.

TNA, CAB 42/1/12.

TNA, CAB 42/1/16.

TNA, CAB 42/1/26.

TNA, CAB 42/1/28.

TNA, CAB 42/1/30.

TNA, CAB 42/1/32.

TNA, CAB 42/1/33.

TNA, CAB 42/1/35.

TNA, CAB 42/1/36.

TNA, CAB 42/1/39.

TNA, CAB 42/1/42.

TNA, CAB 42/1/44.

TNA, CAB 42/1/47.

TNA, CAB 42/2/1.

TNA, CAB 42/2/3.

TNA, CAB 42/2/5.

suçlanan Asquith, 1915 yılındaki "Mermi Skandalı" ve Çanakkale hezimetinin ardından baskılara dayanamayıp 1916 yılında istifa etmiş ve bir daha iktidara gelememiştir.

TNA, CAB 42/2/14.

TNA, CAB 42/2/17.

Australian War Memorial (AWM), Australia

AWM, 3DRL/3376/11/3.

AWM, 3DRL/3376/11/7.

2. Kitap ve Makaleler

Adams, R.J.Q., *Arms and the Wizard: Lloyd George and the Ministry of Munitions 1915-1916*, Cassell and Company, London 1978.

Asquith Cyril, Spender, J.A, *Life of Herbert Henry Asquith Lord Oxford and Asquith*, Hutchinson & Co., London 1932.

Asquith, Herbert, *Memories and Reflections 1852-1927*, Cassell and Company Ltd., London 1928.

Asquith, Margaret, *The Autobiography of Margot Asquith*, Thornton Butterworth Ltd, London 1922

Beckett, Ian F.W., *The Great War 1914-1918*, Pearson Education Ltd., Essex 2001.

Callwell, Charles Edward, *Experiences of a Dug-Out, 1914-1918*, Constable & Co., London 1920.

Churchill, Winston, *The World Crisis 1911-1918*, Thornton Butterworth Ltd. London 1932.

Cocks, Seymour, *The Secret Treaties and Understandings*, Union of Democratic Control, London 1918.

Corbett, Julian, *History of the Great War-Naval Operations*, Longsman Green and company, Vol.II, New York 1921.

Dutton, David, "Docile Supernumerary: A French Perspective on Gallipoli", *Gallipoli-Making History*, Ed.Jenny Macleod, Frank Cass, New York 2004.

Edward,David, *Inside Asquith's Cabinet-From the Diaries of Charles Hobhouse*, St. Martins Press, New York 1978.

Final Report of the Dardanelles Commission, HMS Stationary Office, London 1919.

First Report of the Dardanelles Commission, HMS Stationary Office, London 1917.

Frontingham, Thomas Goddard, *The Naval History of the World War- Offensive Operations 1914-1915*, Cambridge Harvard University Press, U.S.A 1924.

Gilbert, Martin, *Winston S. Churchill: Companion July 1914-April 1915*, Vol. III Part 1, William Heinemann Ltd., London 1972.

Hankey, Maurice, *The Supreme Command*, George Allen and Unwin Ltd. London 1961.

Hart, Peter, *Gelibolu*, Çev.:Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.

House, Simon, "The French Dardanelles Campaign", *Gallipoli The New Perspectives of the Meditterrian Expeditionary Force 1915-1916*, Ed.:Rhys Crawley-Michael Locicero, Helion&Company, England 2018.

Oglander, Aspinall, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, Yay.Haz.: Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul 2005.

Prior, Robin, *Gelibolu Mitin Sonu*, Çev.: Füsün Tayanç-Tunç Tayaç, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2012.

Robertson, William, *Soldiers and Statesmen 1914-1918*, Cassell and Company Ltd., Vol. I, London 1926.

Ekler

THE DARDANELLES.

MR. CHURCHILL said he had interchanged telegrams with Vice-Admiral Carden, the Commander-in-Chief in the Mediterranean, in regard to the possibilities of a naval attack on the Dardanelles. The sense of Admiral Carden's reply was that it was impossible to rush the Dardanelles, but that, in his opinion, it might be possible to demolish the forts one by one. To this end Admiral Carden had submitted a plan. His proposal was first to concentrate his fire on the entrance forts. When they were demolished he would proceed to deal with the inner forts, attacking them from the Straits and from the seaward side of the Gallipoli Peninsula. This plan was based on the fact that the Dardanelles forts are armed mainly with old guns of only thirty-five calibre. These would be outranged by the guns of the ships, which would effect their object without coming within range. Three modern ships, carrying the heaviest guns, would be required for reducing some of the more modern works, and about twelve old battleships would deal with the remainder. These could now be spared for the task without reducing our strength in the main theatre of war. Among others, he mentioned the "Triumph," "Swiftsure," "Goliath," "Glory," and "Canopus," all of which had been employed hitherto for trade protection. Four of the Majestic class, which were to have been "scrapped," their 12-inch guns being utilized for monitors, could also be made available, though this would entail a delay in the completion of the monitors. Two battle-cruisers were, he said, already in the Mediterranean. The new battle-cruiser, "Queen Elizabeth," was already to be sent to Gibraltar for gun trials, and it would be feasible to allow her to conduct her trials against the Dardanelles forts, instead of against a target.

The Admiralty were studying the question, and believed that a plan could be made for systematically reducing all the forts within a few weeks. Once the forts were reduced the minefields would be cleared, and the Fleet would proceed up to Constantinople and destroy the "Goeben." They would have nothing to fear from field guns or rifles, which would be merely an inconvenience.

MR. LLOYD GEORGE liked the plan.

LORD KITCHENER thought it was worth trying. We could leave off the bombardment if it did not prove effective.

EK-1: W.Churchill'in Denizden Taarruz Hususunda Amiral Carden'dan Gelen Taarruz Planını 13 Ocak 1915 Tarihli Savaş Konseyi Toplantısında Anlatması ve Lord Kitchener

ile Lloyd George'un Plan Hakkındaki Düşüncelerine Dair Konsey Tutanağı. TNA, CAB 42/1/16.

Unless the Dardanelles and Bosphorus can be opened up very soon, Russia will not receive the supplies indispensable to an offensive campaign, and the spring and summer may pass by without a decisive blow being struck at Germany or Austria.

Hence the opening of a line of communications through the Dardanelles and Bosphorus is an indispensable military requirement in order to enable the Allies to take the offensive.

In addition, there are two secondary strategical advantages to be obtained by operations in these waters if successful:—

- (1.) The attitude of the Balkan nations now hanging back will be definitely cleared up, and over 1,000,000 troops may be placed at the Allies' disposal (Roumania, 600,000; Bulgaria, 400,000; Greece, 200,000); more if Italy is drawn in.
- (2.) A line of communication up the Danube will be provided, bringing British sea power into the heart of the enemy's country, and enabling a British army, if desired, to operate against Austria.

So much for the strategical advantages. Now, the economic and political advantages, which are of almost equal importance, must be explained.

If the Dardanelles and Bosphorus were opened—

Great Britain would obtain the wheat she requires, and the considerable amount of shipping locked up in the Black Sea. Every expert agrees that all danger of a shortage of food supplies and excessive prices would disappear.

Russia, by selling her wheat, would re-establish her exchanges, and be able to pay for her supplies of war material, which, at present she can only do with great difficulty and embarrassment, and by the exportation of gold.

France would obtain the interest on her loans to *Russia*, which are said to affect nearly every family in the country.

Finally, the risks (whatever they amount to) that the British public and the French public may tire of the war and be brought by high prices and financial stringency to desire a premature and inconclusive peace, will be greatly reduced. In countries democratically governed this is a consideration that cannot be ignored.

Minor advantages, such as the removal of the threat to the Suez Canal, the clearing up of the Persian difficulty, and the release of Russian troops from the Caucasus and

[350]

EK-2: Savaş Konsey'i Genel Sekreteri M.Hankey'in Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının Ele Geçirilmesinden Beklenen Faydalar Hakkındaki 2 Şubat 1915 Tarihli Raporu. TNA, CAB 42/1/30.

LORD KITCHENER said he would risk a good deal in order to open up the Dardanelles. He was, however, still unable to understand the purpose for which so many troops were to be used. In his opinion, once the British fleet had forced its way through the Dardanelles, in fact, as soon as the forts were clearly being silenced one by one, the Gallipoli garrison would evacuate the peninsula; the garrison of Constantinople, the Sultan, and not improbably the Turkish army in Thrace, would also decamp to the Asiatic shore. In any case, if we had patience and negotiated wisely, the Turkish forces at Chatalja would probably surrender. How then could the large forces contemplated by Mr. Churchill be employed until the time for decisive operations in the heart of Europe had arrived? What was to be done while the troops were waiting?

EK-3: Lord Kitchener'in Donanma Çanakkale Boğazı'nı Geçtikten Sonra Gelibolu, Trakya ve İstanbul'daki Türk Orduları ile Sultanın Anadolu'ya Kaçacağına Dair Görüşlerini Dile Getirdiği 24 Şubat 1915 Tarihli Savaş Konseyi Toplantısı. TNA, CAB 42/1/42.

34. The principles on which we should base our conditions might, perhaps, be summed up as follows :—

- (1.) No attempt must be made at this stage for the *final* solution of the difficult Turkish problem. An interim arrangement of a non-committal character must be made. This was made clear at the last meeting of the War Council.
- (2.) An absolutely safe line of communications must be obtained between the Mediterranean and Black Sea for the remainder of the war.
- (3.) Turkey must at once be freed from German influence.

35. Conformably to the above principles it is suggested that Turkey should be offered a *truce* on some such terms as the following :—

- (a.) The final settlement to be left in abeyance for the present.
- (b.) The Turkish fleet and all naval material to be surrendered to the Allies.*
- (c.) The defences and material of the Dardanelles and Bosphorus to be surrendered to the Allies.* All Turkish troops to be withdrawn from the Dardanelles and Bosphorus.
- (d.) The Turkish expeditions in the Caucasus and against Egypt and Mesopotamia to be at once recalled.
- (e.) The demobilisation of the Turkish army.
- (f.) The hire for the period of the war, or sale to the Allies, of Turkish rifles and other weapons.
- (g.) The Turkish naval dockyard, arsenal, powder factory, shell factory, and clothing factory to be placed under officers appointed by the Allies and worked in their interest.
- (h.) The persons of all German and Austrian born officers in the army and navy, and of all German and Austrian born officials in any branch of the Turkish administration (whether such persons are Turkish subjects or not) to be handed over to the Allies as prisoners of war. Lists of all other persons of German and Austrian origin in Turkey to be compiled and handed over to the Allies, such persons to be dealt with as decided by the Allies.

EK-4: “Çanakkale’den Sonraki Adımlar” Başlıklı Raporda Çanakkale Boğaz’ı Geçildikten Sonra Türklere Dayatılması Gereken Ateşkes Şartlarına Dair Hazırlanan Taslak Metnin Bazı Maddeleri. TNA CAB 42/2/1.

LORD KITCHENER said the first step to insist on was the surrender of the German officers in Turkey. After that the Turks would be no good.

MR. CHURCHILL said that it was quite possible that Turkey might sue for peace, whereas the Russian proposals only contemplated an armistice.

SIR EDWARD GREY suggested that the evacuation of the line of the Bosphorus and Dardanelles by Turkey, and the withdrawal of their army to a certain distance behind that line by their army, ought to meet our needs.

LORD KITCHENER said that, if we could get the Germans out, Turkey would probably sue for peace. There would then be no need of an armistice.

MR. CHURCHILL suggested that we ought to hire the Turkish army as mercenaries.

MR. LLOYD GEORGE said that the Turks had never been any use as mercenaries. In their own country they fought well, but not when employed as mercenaries.

EK-5: Türk Ordusu Teslim Alındıktan Sonra Paralı Askerler Olarak İtilaf Ordularında İşe Alınmalarına Dair Tartışmalar. TNA CAB 42/2/3.

THE FUTURE OF CONSTANTINOPLE.

SIR EDWARD GREY said that Greece would want to co-operate in the Gallipoli Peninsula. We are approaching a point at which we should have to say to Russia what we were willing to concede in regard to the Straits. What Russia required was access to the sea, and this implied a route of access which she can control. It was absurd that a huge empire such as Russia should have only ports that were icebound part of the year, such as Archangel and Vladivostock, or ports such as those in the Baltic and Black Sea, which were liable to be closed in time of war.

MR. BALFOUR said that he himself had no objection to Russia having an outlet which no one else could control, but he was not very anxious that Russia should herself be able to control the outlet from the Black Sea.

LORD HALDANE suggested that the Suez Canal provided a useful analogy. We might concede to Russia a privileged position such as we ourselves occupied in Egypt, the Dardanelles and Bosphorus being neutralized.

SIR EDWARD GREY said that some months ago, when the question was first discussed, M. Sazonoff had been willing to agree to the neutralization of Constantinople. Now, however, he said that there was a growing feeling in Russia that they ought to control the Straits.

MR. CHURCHILL said that we should stick to our general principle that the settlement of all territorial questions should be left until the end of the war, but suggested that we might in the meanwhile signify that we were in sympathy with Russian aspirations. He considered it absurd to compare Egypt with Constantinople.

MR. LLOYD GEORGE said it was clear that Russia wants territory.

SIR EDWARD GREY was not certain that we could leave the question to be settled at the eventual peace negotiations. It was very important to avoid anything in the nature of a breach with Russia, or any action which would incline Russia to make a separate peace. He had asked for the French view. There was great satisfaction in Paris that we were taking the lead in this matter, but this made it important for us to avoid being manœuvred by the French into a position of opposing Russia. It would never do for us to drift into a position of again checking Russian aspirations in the Dardanelles as we had in the past.

LORD HALDANE said this was the more important, because Germany would seize any opportunity to conclude a separate peace with Russia.

LORD CREWE suggested that perhaps some arrangement might be made with Roumania, as a condition of her entering the war. Roumania had a great interest in keeping the Straits open at all times, and some treaty might be made to which she was a party.

SIR EDWARD GREY pointed out that treaties were apt to be disregarded in war.

MR. LLOYD GEORGE said that, if this were the case, the only question which arose was as to who should control this passage.

LORD HALDANE said that, even if Russia controlled the Straits, the British and French fleets, if they had command of the sea, could always close the exit.

MR. CHURCHILL agreed. It would, he said, be impossible to prevent Russia from closing access to the Black Sea, but we could prevent them from coming out.

MR. BALFOUR suggested that the Gallipoli Peninsula might be internationalized.

LORD KITCHENER suggested that the Gallipoli Peninsula should be handed over to Greece.

EK-6: 3 Mart 1915 Tarihli Konsey Toplantısında "İstanbul'un Geleceği" Başlıklı Konuda İstanbul'un Ruslara veya Yunanlılar Verilmesi Hususunda Yaşanan Tartışmalar. TNA CAB 42/2/3.

1909 ADANA İĞTİŞAŞINI MEYDANA GETİREN DİNAMİKLERE DAİR BİR DEĞERLENDİRME*

Bülent KARA **
Burak YÜKSEL ***

Özet

II. Meşrutiyet'in ilânından yaklaşık bir yıl sonra Adana vilayetinde Müslümanlar ve Ermeniler arasında meydana gelen şiddet olayları muhtelif adlandırmalara rağmen genel olarak yakın tarihteki literatüre 1909 Adana İğtişası olarak geçmiştir. Adana vilayeti 19. yüzyılda birçok açıdan ilerleme kaydetmesine mukabil sosyo-ekonomik sebepler ve siyasal güç mücadelelerinin toplumsal kutuplaşmada etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu dinamiklerin 1909 Adana İğtişasının meydana gelmesinde ve şiddetin kitlesel boyutlara ulaşmasında önemli etkisi olmuştur. Kitlesel bir boyut kazanan şiddet olayları neticesinde binlerce insan hayatını kaybetmiş ayrıca çok sayıda mal ve mülk yağmalanmıştır. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Adana'da meydana gelen şiddet olaylarının arka planındaki sosyo-ekonomik rekabeti, yereldeki güç mücadelesini, Ermenilerin faaliyetlerini, II. Meşrutiyet'in bölgedeki etkileri başta olmak üzere daha birçok faktörü eksene alarak 1909 Adana İğtişasına giden süreç incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Adana İğtişası, Ermeni, Türk, 31 Mart Hadisesi, 1908 Devrimi.

AN ASSESSMENT ON THE DYNAMICS GENERATING THE 1909 ADANA İĞTİŞAŞI

Abstract

The violence that took place between the Muslims and the Armenians in Adana province about a year after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, despite various names, was generally referred to in the recent literature as 1909 Adana İğtisası. Even though Adana province made progress in many aspects in the 19th century, it is possible to say that socio-economic reasons and political power struggles were effective in social polarization. These dynamics had a significant impact on the emergence of the 1909 Adana İğtişası and the massive scale of the violence. Because of the violence that gained a massive dimension, thousands of people lost their lives and many properties were plundered. In this article, the socio-economic competition in the background of the violence in Adana in the last period of the Ottoman Empire, the local power struggle, the activities of the Armenians, the process leading to 1909 Adana İğtişası will be examined by focusing on many factors, especially the effects of the Second Constitutional Monarchy in the region.

Keywords: Adana İğtişası, Armenian, Turkish, 31 March Incident, 1908 Revolution.

* Çalışma, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Bülent KARA danışmanlığında, Burak YÜKSEL tarafından hazırlanmakta olan, "1909 Adana Olayları (İğtişası)" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr. Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: bulentkara_04@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2839-9047

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: buraky1954@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4468-6599

Giriş

Adana, Çukurova coğrafyasında bulunan Anadolu'nun güneyinde ve Suriye'nin kuzeyinde yer alan tarihsel bakımdan birçok devletin, krallığın ve beyliğin hakimiyeti kurduğu bir bölge olmuştur. Seyhan Nehri'nin Çukurova'ya ulaştığı yerde kurulan Adana 19. yüzyılda iç ve dış etkenlere bağlı olarak büyük bir tarım bölgesi haline gelmiştir (Karsandık, 2012: 6-7). Bölgedeki tarım faaliyetlerinin belirgin bir şekilde artmasında Mısırlı İbrahim Paşa'nın 1832-1840 yılları arasında Adana'daki hakimiyeti ele geçirmesi bir dönüm noktası olmuştur. Mısırlı İbrahim Paşa idaresinde Adana bölgesindeki tarımsal potansiyelden maksimum verim almak için Mısır'dan yeni tohum getirilmiş ayrıca emek gücünden yararlanmak konusunda işçilerin kötü çalışma koşulları iyileştirmiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1981: 29). Mısırlı İbrahim Paşa'nın akabinde bölgedeki otoriteyi yeniden sağlayan Osmanlı yöneticileri bölgedeki tarımsal üretimi arttırmak için bataklıkları kurutmak, çiftçilerden belirli yıllarda vergi almamak, işgücü açığını kapatmak üzere dışarıdan gelen göçmenleri bölgeye yerleştirmek gibi daha birçok faaliyet yürütmüşlerdir. Esasen Çukurova'nın tarımsal açıdan dışa açılmasında, Amerikan İç Savaşı sonucunda ortaya çıkan pamuk krizinin büyük bir etkisi olmuştur. 1861-1865 yılları arasında meydana gelen bu savaşta, Amerika'dan pamuk ithalatı yapan birçok devlet büyük zarar yaşamışlar; bir müddet sonra rotalarını Çukurova ve Mısır'a çevirmişlerdir (Yaktı, 2013: 278).

Adana ve Çukurova bölgesi ekonomik açıdan zamanla gelişme kaydetmesine karşın göçebe aşiretlerin istenilen düzeyde vergi vermemesi, orduya asker göndermemeleri, asayiş sorununa sebep olmaları gibi birçok problemden ötürü Osmanlı yöneticileri bölgeye ilişkin bir ıslahat programı hazırlamıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın idari ve Derviş Paşa'nın askerî yönünü idare ettiği, Fırka-i Islahiye'nin programı uygulamaya konularak 1865-1866 yıllarında bölgede Osmanlı otoritesi tesis edilmiştir (Yavuz, 2012: 113-127).¹ İktisadi ve sosyal gelişmelere bağlı olarak bölge, bu dönemde önem kazanmıştır. Nitekim, 1864 Vilayet Nizamnamesine uygun bir şekilde 1869 yılında Adana; Kozan, Payas ve İçil sancaklarını kapsayacak şekilde düzenlenerek vilayet olmuştur. 1877 yılında Payas Sancağı yerine aşağı yukarı aynı topraklar üzerine Cebel-i Bereket Sancağı kurulmuştur (Aydın-Çiftçi, 2021: 77).

¹ Fırka-i Islahiye, Çukurova bölgesindeki göçebe aşiretleri yerleşik düzene geçirmek ve merkezi otoriteyi tesis etmek için oluşturulan, askeri ve siyasi yetkileri olan bir yapıdır.

İdari açıdan düzenlemeye tabi tutulan Adana vilayetindeki nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluştururken; Ermenilerin azımsanamayacak derecede ciddi bir nüfusa sahipti. Bir kaynağa göre 1838 yılında Adana’da 10.000 hane bulunmakta, 60.000 nüfusun ise 50.000’ni Müslümanlar ve 10.000’ni Ermeniler oluşturmaktaydı (Karsandık, 2012: 191). Göçmenlerin bölgeye yerleştirilmesi, aşiretlerin yerleşik düzene geçirilmesi ve daha birçok etkene bağlı olarak birkaç yıl içerisinde Adana vilayetinin nüfusunda ciddi artış yaşandı. Bu anlamda 1901-1902 Çukurova Bölgesi Nüfus Taksimine göre bölgede 388.927 Müslüman, 34.291 Ermeni, 6791 Rum, 2895 Katolik, 3031 Protestan ve 120 Süryani yaşamaktaydı (Kalafat-Kaya, 2020: 1161).

Adana vilayetindeki sosyo-ekonomik değişime bağlı olarak 1870’li yıllardan itibaren bölgedeki Müslümanlar ve Ermeniler arasında ciddi bir hoşnutsuzluk oluşmuştur. Ermenilerin kurdukları dış ilişkiler sayesinde ekonomik olarak güçlenmeleri Müslümanlar tarafından hoş karşılanmamıştır (Astorian, 2015: 98). Öte yandan E. J. Davis’in gözlemlerine göre devlet vergisini ve borcunu ödeyemeyen kişilerin arazilerine el koyarak mezatlara çıkarmıştır. Mezatlardaki arazileri ise büyük ölçüde Hıristiyanlar satın almıştır (Davis, 1879: 59). Childs ise Ermenilerin zamanla bölgede zenginleştiğini buna mukabil Müslümanların yoksullaştığını aktarmıştır (Childs, 1917: 351). Nitekim Damar Arıkoğlu anılarında ekonomik bakımdan Ermenilerin güçlü bir sınıfa sahip olduğunu, Türklerin birçok bakımdan geride bir yaşam sürdüğünü belirtmiştir (Arıkoğlu, 1961: s. 42-43).

Sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmelere bağlı olarak meydana gelen ekonomik rekabet, demografik yapının bilinçli olarak değiştirilmesi ve daha birçok gelişmenin 1909 Adana İğtişasına giden süreçte belirleyici olduğu ifade edilebilir. Konuya ilişkin olarak bazı kaynaklarda Adana vilayetindeki sosyo-ekonomik gelişmeler büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bilhassa 1909 Adana İğtişasını siyasal bağlamda ele alan bazı araştırmacılar büyük ölçüde olayları Ermeni isyanı olarak değerlendirmiştir (Anadol, 2007: 283-288). Yine olayları siyasal bağlamda değerlendiren başka araştırmacılar “1915 Ermeni Soykırımı’nın Provası” şeklinde değerlendirmelerde bulunmuşlardır (Dadrian, 2008: 270-272). Güncel çalışmalarda sosyo-ekonomik rekabet üzerinde durulmakla birlikte mesele sadece ekonomik bağlama indirgenirken ayrıca sosyal ve siyasal gerilimlerin rolü önemsizleştirilmektedir (Sahara, 2007). Farklı bir değerlendirme de meselenin tamamen dedikodu ve endişeden meydana gelen toplumsal bir

çatışma olduğu yönündedir. (Çiçek, 2012: 951-972). Bu yorumları yetersiz bulan Sinan Dinçer, bütün bu süreci büyük ölçüde göçmen işçilerin etkinliğine indirgemeye çalışmıştır (Dinçer, 2015:256-263). Bahsi geçen bu görüşler, 1909 Adana İğtişasına ilişkin muhtelif bakış açıları sunmakla birlikte böylesine karmaşık bir sürecin yalnızca belirli yönlerini ele alırlar.

Adana vilayetinde yaşanan hadiseler Osmanlı kaynaklarında, dönemin basınında ve meclisteki konuşmalarda “iğtişaş” olarak telakki edilmiştir (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 83). Yabancı kaynaklarda bilhassa İngiliz basınında Türkçe karşılığını katliam olarak çevirebileceğimiz “massacre” veya “slaughter” gibi kelimelerle tanımlanır (The Iris Times, 17 Mayıs 1909). Bu çalışma, yaygın bir ifadeyle; “Adana İğtişası” olarak adlandırılan hadisenin sosyo-ekonomik ve siyasal yönlerini ele alarak meselenin ne kadar kompleks bir özellik taşıdığını, tam da bu nedenle salt bir görüş üzerinden değerlendirme yapmanın mümkün olmadığını ifade edebilmeyi nihai hedef noktasına koymuştur.

1. II. Meşrutiyet Öncesinde Adana Vilayetinde Yaşanan Bazı Gelişmeler

II. Abdülhamit dönemindeki Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın hükümsüz kalması üzerine büyük devletlerin bir araya geldiği Berlin Kongresi'nde yapılan müzakereler 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Antlaşmanın 61. maddesine göre Ermeni Meselesi uluslararası bir boyut kazanmış, dönemin padişahı II. Abdülhamit ise bu durum karşısında yeni politikalar geliştirmek zorunda kalmıştır (Armaoğlu, 2017: 507-521). II. Abdülhamit'in tedbir politikası çerçevesinde Ermenilerin yoğunlukta yaşadıkları bölgelere Müslüman göçmenler yerleştirilmiş böylece potansiyel tehlikelerin giderilmesine çalışılmıştır. Alınan bu tedbirlerin Ermeniler arasında hoşnutsuzluğa yol açtığı ve gelecek günlere dönük başka sorunların temelini oluşturduğu görülmektedir (Çaykıran, 2021: 3).

II. Abdülhamit döneminde Ermenileri nüfus olarak azınlıkta tutma ve ekonomik güçlerini denetleme politikaları Adana özelinde de uygulanmıştır (Sahara, 2011: 106). Bu süreçte yerel yöneticilerin el koyduğu arazileri göçebe aşiretlere ve göçmenlere verdikleri gözlemlenmiştir. Mehmed Asaf Bey'e göre Abidin Paşa valilik döneminde bölgedeki 500 bin dönümlük araziye göçmenlere tahsis etmiştir (Asaf, 1982: 13). Adana İtidal Gazetesi'nin verdiği bilgiye göre

Abidin Paşa, bölgedeki 300 bin dönümlük araziyi de zimmetine geçirmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 30 Aralık 1909). Adana vilayetindeki arazi ve çiftlik dağıtımına ilişkin çok sayıda hadiseye rastlamak mümkündür. Örneğin, en büyük çiftliklerin olduğu Ceyhan yöresinde Misis ve Kozan arasındaki bu geniş ovanın kuzeyinde araziler boş iken, güney bölgesinde ise 45 bin dönümlük bir hassa çiftliği bulunmaktadır. II. Abdülhamit Anavarza Çiftliği diye anılan ve önemli bir pamuk arazisi olan alanı, Çerkez işgücünün kullanıldığı İstanbul'dan gelen bir şahsa tahsis etmiştir (Toksöz, 2006: 106).

II. Abdülhamit Ermeni nüfusunu azınlıkta tutmak için Müslüman göçmenleri Ermenilerin yaşadığı bölgelere yerleştirmeye özen göstermiş, Ermeni komitelerinin gücünü kırmak ve denetimi sağlamak için Hamidiye Alaylarını teşkil etmiştir (Klein, 2020). Tüm bu otorite kurma çabalarına rağmen Ermeni komitecilerinin faaliyetleri ve muhtelif faktörlerin etkisiyle 1890'lı yıllarda Anadolu'nun birçok yerinde Müslümanlar ve Ermeniler arasında şiddet olayları cereyan etmiştir. Karmaşık bir yapıya sahip olan şiddet olaylarında çok sayıda Müslüman ve Ermeni hayatını kaybetmiş, iki toplum arasında ise güvensizlik duygusu oluşmuştur (Gölbaşı, 2015: 140-163).

Birçok araştırmacı, 1890'lı yıllarda meydana gelen olayların Adana vilayetinde görülmediğini iddia etmiştir (Dadrian, 2008: 270). Edip Gölbaşı'nın belirttiğine göre bu olaylar Ankara ve Adana dışında Halep bölgesinde de vuku bulmuştur (Gölbaşı, 2015: 149). Döneme ilişkin arşiv belgeleri Adana vilayetindeki olayları doğrulamakla birlikte tesiri sınırlı birkaç hadiseden ibaret olduğuna işaret etmektedir (BOA. A. MKT. MHM. 651/17). Bu anlamda bölgede meydana gelen olayların sınırlı olmasına rağmen zaman zaman tekrarlanması 1909 Adana İğtişasına giden süreçte çatışmanın altyapısını oluşturmuştur (Çabuk, 2013: 87).

1890'lı yıllardan itibaren Adana vilayetinde Hınçak ve Taşnak komitelerinin örgütlenmeye çalıştıkları ancak bölgedeki Ermenilerin sosyo-kültürel durumları itibariyle başarısız oldukları söylenebilir. Bu anlamda bölgedeki Ermenilerin Türkçe konuşmaları ve Türk kültürüne göre yaşamlarını şekillendirmeleri esasen iki topluluğun birbiriyle kaynaştığını göstermektedir. Durumdan rahatsız olan Ermeni komitecileri Adana vilayetinde örgütlenmek için bölgeye kendi adamlarını göndermekten geri durmamışlardır. Nitekim, Taşnak mensupları, 1898 yılında bölgede "Lernavayr" adında özel bir birim oluşturma kararı almış ve bölgeye Ashod-Yergat'ı (Ahlatlı ArmenagLevonian)

göndermiştir. Ashod-Yergat 1899'da komiteye gönderdiği mektupta Adana'daki Ermenilerin birçok açıdan Ermenistan'daki Ermenilere benzemediğini ve burada yapacağı faaliyetlerin sonuçsuz kalacağını belirtmiştir (Tachjian, 2009: 65). Adana'da örgütlenmek ve toplumsal destek bulmak için 1904 yılında bu kez bölgeye Simoan Zavarian gönderilmiştir. Zavarian'ın tespitlerine göre Adana'daki Ermeniler kendi kültürlerinden uzaklaştığı hatta Türklerle kaynaşmış olmalarından dolayı burada devrimci bilincin oluşması veya uygulamaya konulması imkânsızdır (Tachjian, 2009: 65). Adana İğtişasının meydana gelmesinde birinci derecede sorumlu gösterilen Muşeg Efendi'nin 1904 yılında Adana Piskoposluğu görevine getirildiği görülmektedir. 1905 yılında göreve başlayan Muşeg Efendi, Adana vilayetindeki Ermenilerin Türklerle kaynaşmalarından rahatsızlık duyduğunu gönderdiği mektuplarda sıklıkla vurgulamıştır (Tachjian, 2009: 64).

Muşeg Efendi, Ermenileri etkilemek için muhtelif propagandalarda bulunmuş, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra bu faaliyetlerini açık bir şekilde yürütmüştür. II. Abdülhamit'in Ermeni nüfusunu azınlıkta tutma politikasına mukabil Ermeni komitecileri de birçok bölgeden getirttikleri Ermeni ailelerini Adana ve civarına yerleştirme çabasına girmiştir. İngiliz çevirmen Athanasios Tripanis'in Adana'da yaşananlarla ilgili olarak Binbaşı Doughty Wylie'ye verdiği bilgide arpa toplamak amacıyla Maraş'tan birçok Ermeni'nin bölgeye geldiği, Adana ve civarındaki köylerde normal zamanlardaki sayıdan daha fazla Ermeni olduğu ifade edilmiştir (Sonyel, 2014: 24). Osmanlı arşiv belgesine göre Adana'nın köylerinde gizlenen 20 kişilik Ermeni grubunun esasen Harput ahâlîsinden oldukları belirlenmiş nitekim Maraş'ta yakalanmalarının ardından verdikleri ifade neticesinde Amerika'dan geldiklerini itiraf etmişlerdir (BOA.YPK.ZB. 38/36). Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey anılarında Taşnakların bölgede bir Kilikya Ermenistan'ı kurmanın hazırlığında olduklarını bunun için silahlı ve talimli Zeytun, Van, Rusya, Muş ve Bitlis Ermenilerinin bölgeye getirilerek gizlice yerleştirildiklerini kaydetmiştir (Asaf, 1982: 14). Abdurrahman Şeref Efendi bölgedeki demografik yapıya ilişkin II. Meşrutiyet'e kadar olan son 7-8 senede "Adana vilayetinin Ermeni nüfusu iki misli arttığı tahrir-i nüfus cedvelinden anlaşılıyor" diyerek bölgedeki nüfus artışını tasdik etmektedir (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 71).

Ermeni tarihçi Kevorkian ise Adana vilayetinde sistemli bir nüfus arttırma politikasının olmadığını, bölgedeki nüfus artışının göçmen işçilerin bölgeye

gelmesiyle bağlantılı olduğunu ileri sürmüştür (Kevorkian, 2015: 130). Benzer şekilde Sinan Dinçer nüfus artışının büyük ölçüde göçmen işçilerin II. Meşrutiyet'in ilânından sonraki değişikliklerle birlikte daha yoğun olarak bölgeye geldiklerini belirtmiştir (Dinçer, 2015: 270-271). Adana bölgesine ortalama 30 ila 50 bin arasında göçmen işçinin gelmesi dikkate alındığında nüfus artışının sebepleri anlaşılabilir ancak bölgeye dışarıdan bilinçli bir şekilde getirilen Ermenilerin yerleştirmesi göz ardı edilmeyecek bir hassasiyete evrilmiştir.

Bölgede uzun yıllardan beri çözülemeyen en önemli arazi meselelerinin başında Taylan Arazisi üzerindeki hâkimiyet mücadelesi gelmektedir. 1850 yılından itibaren başlayan mülkiyet hakkı meselesi ve göçmenlerin arazi üzerine iskânı konusu sürekli tartışılmıştır. Bu tartışmalara son vermek adına 1883 yılında yerel mahkemenin aldığı bir karâra göre arazi üzerindeki tasarrufun Ermeni manastırına ait olduğu belirlenmiştir. (Sahara, 2011: 102-103). Tartışmalar bu karârla son bulmamış, 1906 yılında Müslüman göçmenlerin araziye yerleştirilmek istenmesiyle sorun yeniden gün yüzüne çıkmıştır. 28/29 Mart 1906 tarihli bir belgeye göre Taylan arazisine göçmenlerin yerleştirilmesine karar verilmiştir (BOA.İ.HUS, nr. 140/1324). Sis Katolikosu bu duruma şiddetlere karşı çıkarak arazinin Ermeni manastırına ait olduğunu beyan etmiştir. Sorunun çözüme kavuşmadığını gören Katolikos 10 Haziran 1906 tarihinde istifâ ettiğini bildirmiştir (BOA.TMIK.M. 224/18). Öte yandan araziye ilişkin alınan karar bölgedeki Ermeniler arasındaki hoşnutsuzluğu açığa çıkarmış, bu durum karşısında II. Abdülhamit ve diğer yöneticiler meseleyi gözden geçirmiştir. Alınan yeni karâra göre 10.000 dönümlük arazinin yarısının Sis manastırındaki rahiplerin geçim kaynağı olduğu, geri kalan kısmının bataklık olmasından ötürü Ermeni veya Müslüman göçmenlerin bu araziye yerleştirilmesi yasaklanmıştır (BEO. 2226/166924). Taylan Arazisine ilişkin yeni karar, özünde II. Abdülhamit'in Adana bölgesine yönelik politikalarından farklı bir içeriğe sahiptir. Bu farklılık, II. Abdülhamit'in bölgeye bilinçli şekilde Müslüman göçmenleri yerleştirip, onlara arazi tahsis ederken diğer yandan Taylan Arazisi meselesinin Ermenilerin lehine çözülmesine karar vermiş olmasıdır.

2. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Adana Vilayetinde Değişen Dinamikler

Anadolu topraklarında Müslüman, Ermeni ve Rum gibi unsurların 1906 yılından itibaren yüksek vergilere yönelik tepkileri, İttihatçı subayların rejime karşı gizli faaliyetleri, imparatorluğun muhtelif bölgelerinde meydana gelen

isyan hareketleri ve daha birçok etken II. Meşrutiyet'in ilânında belirleyici olmuştur. Tüm bu gelişmeler karşısında işlerin kötüleşmesinden çekinen II. Abdülhamid, Meşrutî düzene geçmeyi kabul etmiştir (Kansu, 2017: 35-93). 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutî düzene geçildiği ilân edilmiş, bu haber Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerinde sevinçle karşılanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilânı Adana'da da büyük bir sevinçle karşılanmış, vilayetin muhtelif bölgelerinde nutuklar söylenmiş ve gösteriler düzenlenmiştir. Damar Arıkoğlu anılarında II. Meşrutiyet'in ilânıyla, bölgedeki toplumlar arasında bir kaynaşma olduğunu aktarmıştır. (Arıkoğlu, 1961: 40-62).

Ahmet Remzi'nin anılarına göre II. Meşrutiyet ilânı Adana vilayetinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim topluluklar tarafından sevinçle karşılanmış, "Hürriyet İmamı" Tevfik hocanın nutukları sembolleşmiş ve günlerce vilayetin her tarafında meşrutiyet yanlısı sözler sarf edilmiştir (Yeni Adana Gazetesi, 25.12.1952).² Yine vilayetin yereldeki İttihatçı yanlısı İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar Fikri'nin neşrettiği Adana İtidal Gazetesi'nde, II. Meşrutiyet'e ilişkin çok sayıda yazı yayımlanmıştır (Adana İtidal Gazetesi, 5 Eylül 1908).

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Adana'daki İttihatçı ve Taşnakların ortak hareket ettikleri söylenebilir. Bilhassa Adana İtidal Gazetesi yazarları İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar Fikri gibi yerelde güç kazanan isimlerle Garabet Çalyan ve Artin Arslanyan'ın iyi ilişkiler kurmuştur. Bu anlamda Adana vilayetinin sembolü olarak bilinen Ziya Paşa'nın yanı sıra Tevfik Nevzad Bey'in kabirlerine ziyareti İhsan Fikri ve ekibi organize etmiş, Taşnaksütyun mensupları ve Ermeni mektebi talebeleri Müslümanlarla birlikte ziyarete katılmıştır. Ziyaret esnasında Taşnuksütyun üyesi Bızdıkyan Zakar Efendi ve Artin Arslanyan ayrı ayrı hitapta bulunarak anayasal düzene dair övgülerde bulunmuşlardır (Adana İtidal Gazetesi, 12 Eylül 1908). Ali Münif Bey anılarında, bu süreçte Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin dostane bir şekilde geliştiğini doğrulamıştır (Ali Münif, 1996: 49).

Dönemin önemli gelişmelerinden birisi olan ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhak etmesiyle neticelenen olaya karşı Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri, basın ve halk büyük tepkiler göstermiştir. Tepkilerin ekonomik boyutu, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde halk ve basın tarafından

² Tevfik Efendi, Adana'nın Ağca Mescit mahallesinde oturan, Kapalıçarşıda çerçilik yapan 45 yaşlarında sıradan bir Müslüman olarak bilinmektedir. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeni rejime olan sevgisini göstermek için birçok faaliyette bulunmuştur (Arıkoğlu, 1961: 40-62).

Avusturya-Macaristan mallarının boykot edilmesi şeklinde olmuştur (Çetinkaya, 2014: 97-119). Boykot etme sürecine Adana vilayetindeki yerel halk katılım sağlamış, hem Müslümanlar hem de Ermeniler boykotu desteklemiştir. Bu süreçte Taşnak mensubu Garabet Çalyan, Ermeni Murahhasa Vekili Der Asen, Ermeni Katolik Murahhası Terziyan Efendi gibi Ermeni ileri gelenlerinin İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar Fikri'nin ekibiyle müşterek hareket ettikleri görülmüştür (Adana İtidal Gazetesi, 21 Ekim 1908). Adana'daki Ermenilerin öldürüldüğü şeklinde çıkan yazılar bizzat yereldeki Ermeni ileri gelenleri tarafından tekzip edilmiş ve Osmanlılık idealine sadık kaldıkları belirtilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 7 Ekim 1908).

Bu dönemde İttihatçılar ve Taşnaklar arasındaki işbirliğine mukabil Adana vilayetindeki Hınçakların Ermeniler arasında propaganda faaliyetlerinde buldukları görülmüştür. Örneğin, Muşeg Efendi, Adana Ermenilerine ilişkin kaleme aldığı bir mektupta Ermenilerin öz savunma için silahlanmasını ve II. Meşrutiyet'e sahip çıkmalarını istemesi dikkate şayan bir arzudur (Matossian, 2016: 258). Trowbridge, Muşeg'in silahlanma çağrısının bölgedeki gerginliğin artmasında etkili olduğunu ifade etmiştir (A.B.C.F.M., Reel 665, No.568-569-570: 23 April 1909). Bir İngiliz raporunda Muşeg Efendi'nin 1895'teki karışıklıklar sırasında hayatını kaybeden Ermeniler için Türklerin öldürülmesi gerektiğini "intikam", "cinayet karşı cinayet", "silah satın alın" şeklinde propagandalar yaptığına yer verilmiştir (CAB, 37/100/111).

Muşeg Efendi'nin Ermeniler arasındaki propaganda faaliyetleri bölgedeki Müslümanlar tarafından hoş karşılanmamış, bu durum sürecin toplumsal çatışmaya dönüşmesinde etkili olmuştur. Cemal Bey anılarında Muşeg ve ekibinin taşkınlıklarına Taşnakların karşı çıktığını, bu durumu tasvip etmediklerini ve İstanbul'a bildirdiklerini ifade etmiştir (Cemal Paşa, 2019: 382). Bu durumun önemli göstergesi, Hınçakların düzenledikleri "Sivas'ın Timurlenk tarafından tahribi ve Ermeni mazlumları" adlı piyeste Ermenistan krallığının ihya edilmesi şeklinde propagandalara Taşnaklar karşı çıkmıştır (Adana İtidal Gazetesi, 12 Mayıs 1909). Buna karşın aşağı yukarı aynı tarihlerde Adana vilayetindeki İttihatçılar ve Taşnaklarla birlikte "Fekadar Bir Türk Zabiti" adlı piyesi organize etmeleri bu anlamda önemli bir örnektir (Adana İtidal Gazetesi, 15 Ocak 1909).

Bazı Ermenilerin, II. Meşrutiyet'in özgürlük ortamından istifâde ettikleri ve Müslüman ahâlîyi tahrik eden davranışlarda buldukları gözlemlenmiştir.

Örneğin, Antep bölgesinde hekim olan Shepard, Ermenilerin yeni rejimin ilânıyla özgürlük “sarhoşu” olduklarını, çevrelerindeki insanlara “saldırgan konuşmalar” yaptıklarını ve “küstah davranışlarda” buldukları yönünde bilgiler vermiştir (Shepard, 327). Tarsus’ta görev yapan Amerikalı Misyoner Dr. Christie Adana İğtişaşından sonra yaptığı bir mülakatta Ermenilerin Türkleri tahrik edecek şekilde tavır takındıklarını kabul etmiş ancak bunu yapanların az sayıda olduğunu belirtmiştir. (Matossian, 2016: 257). Nitekim, bir misyoner raporunda Adana’da herhangi bir harekete teşebbüse kalkılabilecek Ermenilerin sayısının 500 kadar bile olmadığı ileri sürülmüştür (A.B.C.F.M., Reel 665, No.706-707: 13 May 1909). Bölgedeki Müslümanları tahrik eden Ermenilerin sayısı az olmakla birlikte yaptıkları bu tarz hareketler devam eden kutuplaşma sürecini derinleştirmiştir.

Toplumsal kutuplaşmanın olduğu bu dönemde, İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie tarafından kaleme alınan bir raporda anayasanın uygulamaya konulmasından itibaren bölgeye 40.000 silah, revolver ve otomatik tabanca getirildiği edilmiştir (Sonyel, 2014: 41). Wylie’nin bu iddiasına karşılık Osmanlı kayıtlarına göre bölgeye toplam 12.840 silah getirildiği belirlenmiştir (BEO. 3621/271523). Bir başka kaynakta silah sayısı 12.804 olarak tespit edilmiştir (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 110). Hangi sayı esas alınrsa alınsın Adana ve civarında azımsanamayacak sayıda silah bulunmaktadır. Bu silahların hepsinin Ermenilere ait olduğuna ilişkin kesin bilgi bulunmazken dönemin kaynaklarında silah ticaretinden hem Müslümanların hem de Ermenilerin kazanç sağladığı aktarılmıştır (Babigyan, 2015: 122; CAB, 37/100/111).

II. Meşrutiyet’in ilânından sonra değişen dinamiklerle birlikte gün yüzüne çıkan ve Adana vilayetindeki kutuplaşmayı derinden etkileyen yereldeki güç kavgası ise uzun bir geçmişe sahiptir. Adana Hamidiye Sanayi Mektebi’ne İhsan Fikri müdür, Ahmet Muhtar ise Muhasebe memuru olarak atanmıştır. Göreve başladıktan sonra haklarındaki şikayetlerin ardı arkası gelmemiş hatta soruşturma yapmak için bir komisyon dahi kurulmuştur. Komisyonda görev yapan Muşeg Efendi sebebi bilinmemekle birlikte İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar’ın gücünü azaltmak için karşılarındaki Gergerli Ali Bey’i desteklemiştir. Bu süreçte baskıları kaldıramayan İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar istifâ etmiştir (Adana İtidal Gazetesi: 11-15). İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar’ın istifâsından sonra Adana Hamidiye Sanayi Mektebi müdürlüğüne Gergerli Ali Bey getirilmiştir. Ali

Münif Bey anılarında, İhsan Fikri ve Gergerli Ali arasında yaşanan bu güç mücadelesini “Sandalye Kavgası” olarak tanımlamıştır. (Ali Münif, 1996: 49).

Yereldeki gücü sarsılan İhsan Fikri yerine getirilen Gergerli Ali Bey’in yolsuzluk yapığı yönünde şayialar çıkartmış ve eski görevine dönmek için büyük çaba harcamıştır. İhsan Fikri, Gergerli Ali hakkındaki bu şayiaları güçlendirmek için muhasebe memuru Hayri Efendi ve muallimlerden Vasif Efendi’yi saflarına katmıştır. Bu dönemde muhasebe müdürü Hayri Efendi, Gergerli Ali’nin “yolsuzluk yaptığını” hükümete bildirmiş, şahit olarak muallim Vasif Efendi’yi göstermiştir. İhsan Fikri ve ekibi, vali Cevad Bey’in yolsuzluklar karşısında sessiz kaldığı ve görevini yerine getirmediğini yazan afişleri duvarlara asarak muhtelif propaganda faaliyetleri yürütmüştür. Yaşanan gelişmeler karşısında sessiz kalamayan Adana valisi Cevad Bey, şikayetlerinden odağındaki Gergerli Ali hakkında tahkikat yapılmasına karâr vermiştir. Uzun bir tahkikat süreci sonunda Gergerli Ali Bey’in suçsuz olduğu tespit edilmiştir (Karlancı, 2019: 138). Muşeg Efendi bu süreçte Ermenilerin tarafsız kalmadığını, İhsan Fikri’nin arkadaşları Artin Arslanyan ve Harut Semikyan’ın mahkemede Gergerli Ali aleyhinde ifade verdiklerini belirtmiştir (Uçar, 2021: 83).

Adana vilayetindeki güç kavgasının ayyuka çıktığı bu süreçte Gergerli Ali’nin yandaşları ve İhsan Fikri’nin ekibi kendilerine halktan destek toplamak amacıyla ayrı ayrı miting düzenlemek istediklerini yöneticilere bildirir (BOA. DH. MKT. 2776/44). Adana İtidal Gazetesi’nin haberine göre İhsan Fikri’nin ekibinden Vasif ve Hayri Bey Sanayi Mektebi meselesine ilişkin miting yapmayı karârlaştırmışlar ama yağmur dolayısıyla miting iptal edilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 28 Mart 1909). Adana valisi Cevad Bey tüm bu gelişmelere bağlı olarak artan gerilimden ötürü vilayetteki huzur ortamının bozulduğunu hatta karışıklık olabileceğini düşünerek miting yapılmasına karşı çıkmıştır (Uçar, 2021: 83).

3. 1909 Adana Olaylarına Giden Süreçte Yaşanan Gelişmeler

Adana vilayetinde Hınçak mensuplarının propagandaları ve nüfus bakımından güçlenmek için dışarıdan Ermeni gruplarını getirtmeleri şüphesiz önemli faaliyetlerdir. Adana vilayetinde gerek Müslümanların gerek Ermenilerin aşırı silahlanmaları bölgedeki toplumsal ilişkilerin zamanla bozulmasında etkili olmuştur. Ancak, yereldeki ilişkilerin çatışmaya dönüşmesinde İttihatçılar ve

İttihad-ı Muhammedi yandaşları arasındaki kavga'nın önemli etkisinin olduğu söylenebilir.³

Yukarıda aktardığımız üzere İhsan Fikri ve ekibi, Adana vilayetindeki İttihat ve Terakki Cemiyetinin önemli temsilcileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yereldeki bir diğeri güç sahibi Bağdadizade Abdülkadir Bey başlangıçta II. Meşrutiyet'e sıcak bakmış hatta İttihatçıların faaliyetlerini desteklemiştir. Bu süreçte Bağdadizade Abdülkadir Bey'in oğlu Abdurrahman, İttihatçıların yürüttüğü merhum Tefik Nevzad Bey'in kabrinin tadilatı için para toplama çalışmalarına maddi yardımda dahi bulunmuştur (Adana İtidal Gazetesi, 12 Eylül 1908). Yine aynı dönemde Bağdadizade ailesinin kurduğu Ziraat Kulübü, İttihatçılar tarafından vilayete faydalı olacağı düşüncesiyle desteklenmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 22 Aralık 1908).⁴ Ancak, bu iyi ilişkiler kısa süre içerisinde tersine dönmüş, elimizdeki kaynakların sınırlı olmasına bağlı olarak bildiğimiz kadarıyla Adana'daki İttihat ve Terakki merkezinin aldığı bir karar neticesinde Bağdadizade Abdülkadir Bey'in oğlu Abdurrahman cemiyetten kovulmuştur (Akşam Gazetesi, 29 Eylül 1938). Adana vilayetindeki bu kutuplaşmada Gergerli Ali, Zor Ali, Boşnak Salih, Batumi Osman ve Debbağzade Hacı Ali gibi isimler Bağdadizade Abdülkadir'in yanında yer almıştır (Çalyan, 2015: 48). Buna mukabil Ermeni ileri gelenlerinden Garabet Çalyan ve Artin Arslanyan'ın yanı sıra İttihatçı Ali Münif Bey'in İhsan Fikri'yi desteklediği görülmüştür (Adana İtidal Gazetesi, 7 Ekim 1908).

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Bağdadizade ailesi gibi bölgede güç sahibi kişiler zamanla nüfuzlarını kaybettikleri için İttihatçılara ve onları destekleyen Ermenilere karşı düşmanca yaklaşmıştır (Akşam Gazetesi, 25 Eylül 1938). Bu dönemde İttihatçılarla müşterek hareket eden Taşnak üyesi Garabet Çalyan ile Bağdadizade Abdülkadir arasında muhtelif konularda tartışma yaşanmıştır. Tartışma konulardan en bilineni ise Bağdadizade Abdülkadir Bey'in Adana'daki zenginliğini hangi yoldan elde ettiğiyi ilgilidir. Garabet Çalyan, Adana İğtişasına dair kaleme aldığı raporunda Bağdadizade Abdülkadir Bey'in

³ Adana vilayetindeki rekabette İhsan Fikri, Ahmet Muhtar, Ali Münif Bey gibi isimler İttihat ve Terakki'yi desteklerken buna mukabil Bağdadizade Abdülkadir, Bağdadizade Abdurrahman, Ali İlmî ise İttihad-ı Muhammedi'nin saflarında faaliyetlerini yürütürler (Tanin Gazetesi: 30 Temmuz-5 Ağustos 1909; Çalyan, 2015: 48).

⁴ Osmanlı Ziraat Cemiyeti'ne yereldeki İttihatçı karşıtı kişilerin katılması ve bilhassa Ali İlmî'nin Bağdadizade Abdülkadir denetiminde Adana İtidal Gazetesi'ne muhalif olarak Rehber-i İtidal'ı yayınlaması gibi birtakım gelişmeler sonrasında yereldeki iyi ilişkiler bozulmuştur.

gerek Müslüman gerek gayrimüslimlerin mallarını hileyle ve zorla ele geçirdiğini hatta bu iki ahâlî arasında düşmanlık oluşturmaya çalıştığını böylece meydana gelen ihtilaflardan yararlanarak gücünü arttırdığını iddia etmiştir (Çalyan, 2015: 67-68). Çalyan'ın Bağdadizade Abdülkadir hakkındaki bu ithamları çok sayıdaki kaynak tarafından doğrulanmaktadır. (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 74). Süleyman Kani İrtem'e göre bu dönemde Bağdadizade ailesi Ermenilerin zenginliklerini kiskânarak onlara karşı açıkça düşmanlık beslemiş ve yerelde kendine destek bulmak için eşraftan birçok kişiyi saflarına katmıştır (Akşam Gazetesi, 24 Eylül 1938). Bu süreçte Bağdadizade Abdulkadir yandaşlarından ve İttihad-ı Muhammedi üyesi Ali İlmi yereldeki İttihatçılara karşı düşmanlığını açık bir şekilde göstermek için Rehber-i İtidal adında bir gazete neşretmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 17 Aralık 1908). Bu dönemde İttihad-ı Muhammedi'nin yayın organı olan Volkan Gazetesi Adana vilayetindeki Müslümanlar arasında dağıtılmıştır. Cemiyetin yereldeki temsilcisi Müderris Kazım Efendi camilerde ve medreselerde Meşrutiyet karşıtı propagandalar yapmıştır (Akşam Gazetesi, 1 Teşrinievvel 1938).

Yaşanan gelişmeler karşısında Adana İtidal Gazetesi'ndeki yayınlarda Bağdadizade Abdülkadir'in yandaşlarından Gergerli Ali, Ali İlmi, Debbâğzade Hacı Ali gibi isimler şiddetle eleştirilmiştir. Hatta Adana İğtişâşından bir hafta önce kaleme alınan bir yazıda Ali İlmi'nin şahsına yönelik hakaret içeren sözler sarf edilmiştir. Yine aynı yayında vilayette Meşrutiyet karşıtı olarak bilinen Rehber-i İtidal Gazetesi ve Çukurova Gazetesi ağır bir şekilde eleştirilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 6 Nisan 1909). Adana İğtişâşından sonra kaleme alınan bir raporda, bölgedeki bu rekabet hakkında şu tespitler yapılır:

“Adana vali-i sabıkı Cevad Bey'in Adana'ya muvâsalatından tahminen bir ay kadar sonra biri Mekteb-i Sanayi Müdürü Gergerli Ali Efendi diğer İtidal Gazetesi muharriri İhsan Fikri Bey fırkası olarak Adana'da iki cemiyet teşekkül etmiş. (...) Günden güne artan bu fırka ihtilafı hasebiyle İtidal Gazetesi vali aleyhinde pek ağır neşriyata başlamış hatta iki fırka arasında tertib edilip Cevad Bey gayretiyle men edilen mitingler ol vakit için iki fırka-i muhalefe[t] arasındaki müsademeyi muvakkaten def etmiş ise de az zaman sonra Cevad Bey'in aleyhindeki fırka son kuvvetini sarfa ve bu zatı istifâya mecbur edecek her türlü tedabire daha doğrusu tahkire tevessül etmekten geri durmamış” (Tanin Gazetesi: 30 Temmuz-5 Ağustos 1909).

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Adana vilayetinde değişen dinamiklere bağlı olarak vali Cevad Bey'in otoritesi giderek zayıflamıştır. Adana valisinin

İttihad-ı Muhammedi yandaşlarıyla olan ilişkileri İhsan Fikri ve ekibi tarafından propaganda malzemesi yapılmış nitekim bölgedeki halk yerel yöneticilere karşı tahrik edilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 3 Nisan 1909). Ermeni komitecilerin kışkırtıcı faaliyetleri, aşırı silahlanma ve yereldeki güç mücadelesine bağlı olarak meydana gelen kutuplaşma bölgedeki tansiyonun artmasında önemli etkileri olmuştur. Toplumsal gerilimin had safhada olduğu bu dönemde halk arasında dolaşan şayialar Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur.

Adana vilayetinin önemli simalarından Karabet Gökderliyan'ın 500 kişilik silahlı grupta vilayet merkezine hücum edeceği ve Müslümanları öldüreceği yönündeki söylentiler ahâlî arasında huzursuzluğa sebep olmuştur (CAB, 37/100/111). Damar Arıkoğlu'na göre Gökderliyan Haçin bölgesinden topladığı kuvvetle çok sayıda Müslümanı öldürmüştür (Arıkoğlu, 1961: 40-62). Karabet Gökderliyan hakkında çıkan söylentiler ve Damar Arıkoğlu'nun anlattıkları daha sonra dönemin Türk kaynakları tarafından yalanlanmıştır (Adana İtidal Gazetesi, 28 Nisan 1909). Ermeniler tarafından Müslümanların öldürüldüğü yönündeki söylentiler, Müslümanları önemli ölçüde etkilemiş ve öfkelenmiştir (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 82).

11 Şubat 1909 tarihli Pozantiyon haberine göre Adana'da Ermeniler ve tulumbacılar arasında kavga çıktığı akabinde Sis'te Ermenilere yönelik silahlı saldırı gerçekleştirildiği iddia edilmiştir. Dahiliye Nezareti tarafından yapılan tahkikat neticesinde gazetede yazı kaleme alan kişinin sabıkalı olduğu tespit edilmiş kısa süre sonra Sis'te meydana gelen olayların adli bir vakadan ibaret olduğu açıklanmıştır. Sis bölgesindeki hadiselerde adı geçen kişiler tarafından vilayet merkezine gelerek yaşananların önemli bir olay olmadığını belirtilmiştir (Seyitdanlıoğlu, 1991: 801).

Adana vilayetinde söylentilerin had safhaya ulaştığı bu dönemde, ayrıca bir arazi meselesi gündeme gelmiştir. Adana İtidal Gazetesi'nin haberine göre Ermeniler tarafından şubat ayında Taylan arazisine dair Osmanlı yöneticilerinin aldığı kararın protesto etmek için kilisede büyük bir miting yapılmıştır. Epikopos Muşeg, Şahbazyan Manuk, Avadisyan Samuel, Çalyan Garabet gibi isimler mitinge katılmış ve alınan karâra ilişkin protestolarını belirten bir telgraf imzalanmış akabinde İstanbul'a gönderilmiştir. Telgrafta kiliseye ait olan araziye 5000 muhacir iskân edileceği ve tarım arazisi olmasından ötürü buradan 300 liralık vergi alınacağına dair karâr protesto edilmiştir. Gazetede bu bilgiler

anlaşıldığı kadarıyla 1909 yılının başında meydana gelen arazi meselesinin esasen 1906 yılında Ermeniler lehine çözüme karâr verilen Taylan Arazisi meselesi yeniden tartışma konusu olmuştur. 1909 şubat'ında kilisede yapılan miting Adana İtidal Gazetesi yazarları tarafından desteklenmiştir. Gazetenin ilerleyen yayınlarında konuya ilişkin başka haberin olmaması ve arşiv belgelerinde konunun 1906 yılındaki karârla sınırlı kalması meselesinin akıbetini belirsizleştirmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 27 şubat 1909).

4. 1909 Adana Olayları Esnasında Yaşanan Gelişmeler

Tüm bu gelişmeler büyük ölçüde vali Cevad Bey'in vilayet üzerindeki otoritesin ve denetimini azaltmıştır. Üstelik bu süreçteki önemli bir gelişme ise önceki yıllara kıyasla bölgeye çok fazla sayıda göçmen işçi gelmesi de kaos ortamının oluşmasında etkili olmuştur. Adana olaylarından kısa süre önce kaleme alınan bir yazıda bölgedeki asayiş sorunun çok açık görüldüğü, yeteri kadar güvenlik gücünün bulunmadığı, Adana valisinin herhangi bir yaptırım uygulayacak gücünün olmadığı belirtilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 10 Nisan 1909). Nitekim, vilayet merkezinde yaşayan İsfendiyar'ın Ermeni genç tarafından öldürülmesi hadisesi birçok kişi tarafından Adana olaylarının başlangıcı olarak kabul edilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 20 Nisan 1909). Türk kaynaklarında genel olarak cinayetin içeriğine ilişkin kesin bir bilgi olmadığı gibi sıradan adli vaka şeklinde değerlendirilmiştir (BEO. 3621/271523). Ermeni kaynaklarında Hovhannes adlı genç, İsfendiyar ve arkadaşları tarafından taciz edilmiştir. Bu durum karşısında Hovhannes valiye giderek durumu izah etmişse de bir sonuç alamamıştır. Birkaç gün sonra Hovhannes'in yolu tekrar çevrilmiş, bu durum karşısında silaha sarılarak kendisine saldıran İsfendiyar'ı vurmuş ve arkadaşını da yaralayarak olay mahallinden kaçmıştır (Çalyan, 2015: 40-41). Muhtelif aktarımlara rağmen Adana olaylarından birkaç gün önce işlenen cinayet bölgedeki İttihad-ı Muhammedi taraftarlarını harekete geçirmiş nitekim kısa süre sonra İsfendiyar'ın cenazesinde Meşrutiyet ve Ermeniler aleyhinde propagandalar yapılmıştır (Akşam Gazetesi, 2 Teşrinievvel 1938).

Bu cinayetten birkaç gün sonra İstanbul'da İttihad-ı Muhammedi destekçileri tarafından Meşrutiyet rejimine ve İttihatçılara karşı dini bir niteliğe haiz ayaklanma meydana gelmiştir (Kocahanoğlu, 2017: 171-190; Kansu, 2016: 75-163). Bu esnada İttihad-ı Muhammedi taraftarları 13 Nisan Salı günü Adana çarşısında Müslümanların dükkanlarının yağmalanmaması için beyaz tebeşirlerle işaretledikten sonra kafalarındaki feslerini yere atarak başlarına sarık

taktıkları gözlemlenmiştir. Adana vilayetinde yaşanan bu gelişmeler bazı araştırmacılara göre önceden hazırlanan planın önemli kanıtları olarak değerlendirilmiştir (Toksöz, 2007: 150). S. Trowbridge 13 Nisan Çarşamba günü caddelerde Müslümanların kalabalık halde dolaştığını belirtmiştir (A.B.C.F.M., Reel 665, No.637-639: 20 April 1909).

Shepard'a göre İstanbul'da meydana gelen 31 Mart Hadisesi Adana vilayetindeki bazı Müslümanlar (İttihad-ı Muhammedi destekçileri) tarafından sevinçle karşılanmış ve Meşrutiyet rejimine yönelik hakaretler dile getirilmiştir (Riggs, 1920: 117). Ayrıca Zor Ali'nin olaylardaki katılımı, 31 Mart Hadisesinin Adana vilayetindeki etkisi olarak değerlendirilmiştir (Kevorkian, 2015: 135). Ali Münif Bey'in aktarımına göre 31 Mart Hadisesinin Adana vilayetinde duyulması esasen otorite boşluğuna yol açmakla birlikte yerel yöneticilerin gücünün azalmasında etkili olmuş böylece meydana gelen şiddet olayları derinleşmiştir (Ali Münif Bey, 1996: 50).

Yaşanan gelişmelerden rahatsız olan Ermeni ruhani liderleri ve yabancıların eşlik ettiği bir grup Cevad Bey'e giderek kalabalığın dağıtılmasını ve gerginliğin sonlandırılmasını istemiş hatta 14 Nisan Çarşamba günü bir Ferik ve Ermeni Piskoposu eşliğinde 50 asker olayları yatıştırmak için çarşıda gezmeye başlamış ancak duyulan silah sesleri neticesinde durum büsbütün kontrolden çıkmıştır (FO 424/219). Silah sesleri duyulduktan sonra Ermenilerin evlerine, hanlarına ve kiliselerine giderek oradan Müslümanlara ateş açtıkları gözlemlenmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 20 Nisan 1909). Adana valisi Cevad Bey Sisliyan Avadis'in hanesinden sıkılan silah neticesinde Çerkes Mehmed'in hayatını kaybettiği daha sonra birçok bölgede iğtişas ve mukatelenin başladığını belirtmiştir (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 83). Adana İtidal Gazetesi'nin haberine göre olaylar, Cevad Bey'in anlattıklarına paralel olarak Sisliyan Avadis'in evinden silah sıkılması üzerine vuku bulmuş ve Mehmed Ağa Hanı'nın önünde duran bir Çerkes (Mehmed) hayatını kaybetmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 20 Nisan 1909). Karışıklıkların başladığı süreçte bölgenin ileri gelen isimleri hedef alınmış ve bunlardan bazıları da kimliği belirsiz kişiler tarafından öldürülmüştür. Bu anlamda bölgenin önemli simalarından İmamzade Nuri Bey, Ermeniler tarafından öldürülmüştür (BEO. 3621/271523). İttihad-ı Muhammedi taraftarlarının organize ettiği kalabalık kitle Latfik adındaki Ermeni casus olduğu gerekçesiyle öldürmüştür (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 94-95; Akşam Gazetesi, 8 Teşrinievvel 1938). Bu süreçte Cismani Meclisi Reisi ve

Temyiz Mahkemesi üyelerinden Urfalıyan Davud ve Harutyun Şadarevyan'ın öldürülmesi yine bölgenin ileri gelenlerinin hedef alındığını göstermektedir (BEO. 3543/265707).

Süleyman Kani İrtem'in belirttiğine göre Adana İğtişasında İttihad-ı Muhammedi taraftarlarının önemli etkisi olmuştur. Bu anlamda iğtişanın vuku bulduğu esnada Zor Ali ve ekibi, birçok yerde Ermenilere saldırmış bu sırada üç Ermeni mahallesi yanmıştır. Zor Ali ve ekibi, şiddet olaylarını gerçekleştirirken süreci Bağdadizade Abdülkadir ve Boşnak Salih birlikte organize etmiştir (Akşam Gazetesi, 9 Teşrinievvel 1938). Bir başka örnekte ise Haçin bölgesinin bazı ileri gelenlerinin hazırladıkları ihbarnamede Tefvik Efendi oğlu Ahmet Efendi'nin Meşrutiyet aleyhtarı olduğunu her fırsatta söylediğini ayrıca Kozan mahkemesi azasından Aziz Efendi ile yaptığı istişarelerde Ermenileri mahvetmenin Müslümanların vazifesi olduğu yönünde telkinlerde bulunduğu hükümete bildirmişlerdir. İhbarnamede ayrıca Ahmet Efendi ve kardeşi İzzet'in yanı sıra müstantik muavini olduğu belirtilen Sabri Efendi'nin katılımı neticesinde silahlı komite teşkil ederek Ermeniler aleyhinde faaliyetlerde buldukları belirtilmiştir. Ayrıca Ahmet Efendi Ermenileri itlaf etmek için birçok köye mektuplar göndererek kendisine taraftar toplamaya çalışmıştır (Akşam Gazetesi, 27 Eylül 1938).

İttihad-ı Muhammedi taraftarlarının bu süreçte önemli rol oynadığı bilinmekle birlikte kitleleri nasıl organize ettikleri ve harekete geçirdiklerine ilişkin nüfuzlarının olduğuna ilişkin kesin bir şey söylemek zordur (Dinçer, 2015: 267). Bu dönemdeki kitlesel şiddet olaylarında, mal ve mülk yağmalarında yereldeki unsurların haricinde esasen dış faktörlerin büyük etkisinin olduğu görülmektedir. Bu faktörlerin başında ise şüphesiz önceki yıllara kıyasla 50 ila 60 bin gibi yüksek sayıda göçmen işçinin bölgeye gelmesi, zaten sürmekte olan kargaşa ortamının kaosa dönüşmesinde etkili olur. Bu dönemde kaleme alınan yabancı bir kaynakta başlangıçta bölgeye 10 ila 15 bin civarında göçmen işçi gelmiş ancak bu sayı 50 ila 60 bin civarına ulaştığı ifade edilmiştir (Duckett, 1913: 81-82).

Adana ve civarına gelen ciddi miktardaki göçmen işçinin yarattığı asayiş sorunu, bölgedeki iş imkanlarının sınırlı olması gibi birçok faktörden ötürü katliam ve yağma yaptıklarına ilişkin çok sayıda vaka olduğu tespit edilir. Örneğin, 13 Nisan Salı günü Amele Pazarından bir gün sonra pazar kapatılmış ancak bölgedeki kalabalık dağılmamış, iş bulamayan ameleler de mülkleri

yağmalayarak han sahiplerini öldürür. Göçmen işçilerin katıldığı yağma ve katliamlara ilişkin öne çıkan vakaların başında Yeni Han ve Acem Han'ın yağmalanması gelmektedir. Nitekim Adana valisi Cevad Bey, göçmen işçilerin olayların şiddetli boyutlara ulaşmasında önemli rol oynadıklarını söyler (Dinçer, 2015: 272-273).

Woods H. Charles, göçmen işçilerin Hıristiyanların bilhassa Ermenilerin arazilerini zorla hasat ettiklerini buğday, arpa, susam ve pamuk gibi ürünlere el koyduklarını gözlemlemiştir (Charles, 1991: 155). İğtişaşın zuhurundan kısa süre önce Kerim Ağa aşireti ve Aydınli aşireti mensuplarının tarlaların yakınlarına çadır kurarak oradaki Ermenilere "Siz şimdi ekiyorsunuz ama inşallah biz biçeceğiz" dedikleri tespit edilmiştir (Akşam Gazetesi, 27 Eylül 1938). Böylece sadece göçmen işçiler değil yereldeki Meşrutiyet karşıtı kişilerin etkisinde kalan yoksul kişilerin de yağma yaptıkları dönemin kaynakların tarafından doğrulanmıştır (Riggs, 1920: 117). Rose Lambert olayların meydana geldiği esnada aşırılık yanlısı gruplar tarafından yapılan katliamlara ve malların yağmalanmasına bizzat tanık olmuştur (Lambert, 1911: 43).

Civar bölgelerden yağma için gelen Çerkez, Afşar, Çeçen, Kürt gibi gruplar olayların kitlesel şiddete dönüşmesini etkilemiştir (Günay, 2011: 293-294). Bölgeye olayları durdurmak için gönderilen düzensiz birlik Kara İsalu Redifi sorunu çözmek yerine yağmacılara katılmıştır (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 83). Adana Kumandanı Ferik Mustafa Paşa merkeze gönderdiği bir telgrafta ise askerî birliklerin Müslümanları "dindaşdır" diye durdurmadıklarını belirtmiştir (BEO. 3536/265150)

Adana İğtişası vilayet merkezinde 14 Nisan Çarşamba günü başlamış 17 Nisan Cuma gününe kadar toplamda üç gün boyunca aralıksız bir şekilde devam etmiştir. 17 Nisan'da hükümetin yayınlandığı beyanat ise karışıklıkların durmasında önemli etkisi olmuştur. Bu beyanata göre bölgedeki güvenlik ve huzur sağlanana kadar dışarıya çıkan her kim olursa olsun vurulacağı belirtilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 1 Mayıs 1909). İğtişaşın son bulmasının ardından bölgedeki silahlar toplanır ve kalabalık halde bulunan gruplar dağıtılarak evlerine gönderilmiştir (Akşam Gazetesi, 16 Teşrinievvel 1938). İğtişaş vilayet merkeziyle sınırlı kalmamış nitekim civar bölgelerde de etkisi görülmüştür. Bu anlamda karışıklıklar Maraş, Halep, Kayseri, Antakya gibi bölgelere de sirayet etmiş fakat hadiselerin şiddet boyutu birçok bölgede farklılık göstermiştir (Toksöz, 2007: 152). Hadiseler esnasında çok sayıda insan hayatını

kaybetmiş yine bölgede bulunan iki misyoner öldürülmüştür (New York Times: 2 Mayıs 1909).

Ahmet Remzi, Yeni Adana Gazetesi'nde yayınlanan hatıralarında aktardığına göre İstanbul'da meydana gelen 31 Mart Hadisesi Selanik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından kontrol altına alınmış ve merkezi otorite tesis edilmiştir. İstanbul'daki karışıklıkların sonlandırılmasında etkili olan Hareket Ordusu içerisinde bir alaydan fazla asker Adana vilayetine gönderilmiştir. Kurmay Albay Mehmet Ali Bey'in komutası altına verilen askerî birliğe Kuvve-i Mürettibe adı verilmiştir. 25 Nisan 1909 tarihinde Adana'daki Kumluk alanında çadır kuran askerlere Ermenilerin evlerinden ateş açmaları neticesinde bölgede yeni bir hadise zuhur etmiştir (Yeni Adana Gazetesi, 27 Aralık 1952). Adana İtidal Gazetesi'ndeki bir yazıda Rumeli'den vilayete gelen askerlerin çadır kurarak yerleştiklerini bu sıralarda da silah seslerinin duyulduğu belirtilmiştir. 25 Nisan günü saat 12.30 sularında silah seslerinin askerlerin yerleştikleri bölgeden duyulduğu ve kısa süre sonra da askerlerin hedef alındığı iddia edilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 20 Mayıs 1909). Adana valisi Cevad Bey'in anlatısına göre olayların başlangıcında Ermeniler Bekçi Merkezi ve Salcılarda birer askerî şehit etmiş, aynı gün Kale Kapısı civarındaki kahvehanede oturan Müslümanlar üzerine bir Ermeni silah sıklmıştır. Koca Sakız cihetlerindeki Kemer Altı Camisinde bulunan askerlere ateş açılmış neticede 2 asker ve 4 vatandaş hayatını kaybetmiş, ayrıca Rumeli'den gelen askerlerin kurduğu çadırlara ateş açılmıştır (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: s. 84).

Birçok kaynağa göre ikinci olaylar esasen bölgeye Rumeli'den gelen askerlerin çadır kurdukları yere Ermenilerin evlerinden veya kiliseden ateş açmaları neticesinde başlamıştır. Öte yandan Ermeniler, yabancı tanıklıklar ve Tahkikat Heyeti'nin belirttiğine göre askerlerin içerisinde buldukları çadırlara ateş açılmış ancak bunu Ermeniler değil başka kişilerin yaptıkları iddia edilmiştir. Garabet Çalyan, yereldeki Ermeni karşıtı kişilerin askerleri yeni bir karışıklığa dahil etmek için organize ettiklerini nitekim işbirliği yaptıkları Celal adındaki gencin gizlice askerlere ateş ettiğini akabinde merkeze gelerek Ermenilerin askerlere silah sıklığı şeklinde bölgedeki toplumu galeyana getirdiğini ileri sürmüştür (Çalyan, 2015: 60). Woods tarafından verilen bilgilere göre Protestan Kilisesi'ndeki dini ayinin sonlarına doğru silah sesleri duyulmuş kısa süre sonra halk arasından Ermenilerin kiliseden ateş açtıkları söylentisi dolaşmıştır. Woods bu haberin doğru olmadığını çünkü kiliseden ateş açılabilir

kurşunların askerlerin bulunduğu çadırlara yetişmesinin imkansız olduğunu belirtmiştir. Woods, vilayette dolaşan bir söylentiye göre askerlere Ermenilerin değil kılık değiştirmiş bazı Türklerin olaylara askerleri dahil etmek için silah sıktıklarını aktarmıştır (Woods, 1911: 135). Tanin Gazetesi'nde yayınlanan bir rapora göre Ermenilerin askerlere ateş açtığı yönündeki şayanın art niyetli bir şekilde ortaya atıldığı belirtilmiştir (Tanin Gazetesi: 30 Temmuz-5 Ağustos 1909).

İkinci olaylar Rumeli'den Adana vilayetine gelen askerlerin kamp kurdukları çadırlara ateş açılmasıyla vuku bulmuştur. 25-27 Nisan tarihleri arasında meydana gelenler karışıklıklar birinci olaylardan farklı olarak sadece Adana vilayeti sınırları içerisinde cereyan etmiştir. İkinci olaylar esnasında Akdeniz bölgesine İngiliz, Fransız ve Alman zırhlılarının yanaşması birçok araştırmacıya göre Ermenilerin dış müdahale beklentisi içerisinde olduklarının kanıtı şeklinde değerlendirilmiştir (Karal, 2011: 96). Bölgeye zırhlıların ya da gemilerin gelmesinde tek bir neden olduğunu söylemek zordur. Mesela bölgedeki durumu sormak için Fransız zırhlısı kumandanı ve Fransız konsolosu Adana vilayetini ziyaret etmiştir (BOA. DH. MKT. 2817/86). Bir başka örnekte ise İngiliz Amirali İçel'in Melleç İskelesine gelerek İngiliz Maden Ticaret Kumpanyası'nda çalışan Ermeni amelelerin durumunu sormuştur (BOA. DH. MKT. 2819/55). Bu dönemde ayrıca yabancı kamuoyunun etkisiyle Büyük Devletlere ait zırhlıların geldiği de görülmüştür (Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1: 114-116). Esasen Büyük Devletlere ait gemilerin bölgeye gelmesindeki amaç Ermenilerin dış müdahale beklentisinden ziyade yabancı kamuoyunun etkisi, şirketlere ait işçilerinin durumunu öğrenmek gibi daha birçok sebebe dayanmaktadır. Bu dönemdeki meclis tartışmaları, konsolosluk veya misyoner raporları incelendiğinde Adana vilayetindeki Ermeniler arasında dış müdahale beklentisinin olduğunu söylemek zordur (Tengirşek, 1981: 119-120).

Sadece vilayet sınırları içerisinde görülen karışıklıklar yine birinci olaylardan farklı olarak daha şiddetli geçmiş nitelikte çıkan yangın neticesinde ciddi can ve mal kaybı yaşanmıştır. Chambers tarafından verilen bilgilere göre yangından ötürü çok sayıda mekan tahrip olmuştur (A.B.C.F.M., Reel 660 (No:?):4 May 1909). Adana Belediyesi tarafından yapılan tahkikattan elde edilen

bilgilere göre vilayette 3 mescit, 5 mektep, 5 kilise, 2 otel, 5 han, ma'sara⁵, 3 dink⁶, 366 dükkan, 680 hane ve diğer yanan mekanlarında eklenmesiyle 1072 mülk hasar görmüştür (Adana İtidal Gazetesi, 16 Mayıs 1909). Tanin Gazetesi'nde yayınlanan rapora göre bölgede hane, dükkan, mabed, mektep ve diğer yanan yerlerin toplam miktarının 4.823 olduğu bunun 386'nın Müslümanlara geri kalanının ise Ermenilere ait olduğu belirtilmiştir (Tanin Gazetesi, 30 Temmuz-5 Ağustos 1909).

Adana İğtişaşından ötürü hayatını kaybedenlerin sayısına dair muhtelif görüşler ileri sürülmüş, bu durum birçok defa tartışma konusu olmuştur. Meclis-i Mebusan görüşmeleri esnasında Ermeni bir mebusun olaylarda 20-30 bin civarında Ermeni öldürüldüğü sözleri tartışmaları hararetlendirmiştir. Bu tartışmalar karşısında yeni vali Mustafa Zihni Paşa, ölenlere ilişkin ilk açıklamasında Müslümanlardan 1.924 ölü ve 533 yaralı; Ermenilerden 1.455 ölü ve 382 yaralı olduğunu söylemiştir (BOA. DH.MKT. 2807/40). Valinin hayatını kaybedenlere ilişkin verdiği bu bilgilere mukabil bölgeye Tahkikat Heyetinde gelen Babigyan İstanbul'a döndüğünde gazetelere 20 bin Hıristiyan'ın öldürüldüğünü iddia etmiştir. Buna karşın kısa süre süre içerisinde yapılan incelemelerde Mustafa Zihni Paşa, Babigyan tarafından ileri sürülen 20 bin Hıristiyan'ın öldürüldüğü görüşünün doğru olmadığını esasen hayatını kaybedenlerin toplamda 6-7 bin civarında olduğu belirtmiştir (Tanin Gazetesi, "Zihni Paşa ile Mülakat": 7 Eylül 1909). Adana'da meydana gelen olayların diğer bölgelere yansıdığı hesaba katılırsa bu bilgilerin eksik olduğu söylenebilir. Tanin Gazetesi'nde yayınlanan bir raporda Adana vilayetinden alınan bilgilere göre 1.487 Müslüman ve 4.196 Ermeni olmak üzere toplam 5683 kişinin hayatını kaybettiğine ilişkin bilginin eksik olduğu nitekim çok sayıda nüfusa kayıtlı olmayan kişinin bölgede olmasından ötürü 15 bin civarında insanın hayatını kaybettiği tahmin edilmiştir (Tanin Gazetesi, 30 Temmuz-5 Ağustos 1909). Ermeni Murahhasının verdiği bilgiye göre bölgede 14 bin civarında insan hayatını kaybetmiştir (Akşam Gazetesi, 20 Teşrinievvel 1938). Mustafa Zihni Paşa'nın yerine vali olan Cemal Bey anılarında kaynak göstermeden 17 bin Ermeni ve 1850 Müslüman'ın hayatını kaybettiğini belirtmiştir (Cemal Paşa, 2019: 386). Cemal Bey'in vali olarak bölgeye gelmesinin ardından bütün yapılan

⁵ Üzüm, susam vb. ürünlerin sıkıldığı yer.

⁶ Tahılın kabuğunu ayırmakta yararlanılan dibek veya şayak, aba gibi şeyleri dövmek için kullanılan araç.

tahkikatları incelediği hesaba katılırsa verdiği bilgiler doğru kabul edilebilir (Gürün, 1983: 175-176).

Tanin Gazetesi'nin haberine göre Adana ve civarında 27.900 kadar yardıma muhtaç insanın olduğu tespit edilmiştir (Tanin Gazetesi, 15 Haziran 1909). Adana İğtişasına dair yayınlanan bir raporda ise bölgede 30 bin civarında yardıma muhtaç insanın bulunduğu belirtilmiştir (Tanin Gazetesi, 30 Temmuz-5 Ağustos 1909). Ayrıca yaşanan şiddet olaylarından ötürü bölgede binlerce çocuk yetim kalmıştır (Kevorkian, 2015: 149). Adana valisi Cemal Bey bölgede yaşanan yıkımın izini silmek için Müslüman veya Ermeni ayırt etmeksizin yardıma muhtaç herkese sahip çıkmış yine Osmanlı yöneticileri bu konuda kayıtsız kalmamış ve bölgeye gerekli yardımı göndermiştir (Cemal Paşa, 2019: 386). Adana ve civarındaki Divan-ı Harplerin yaptığı yargılamalarda çok sayıda kişi de etnik veya dini kimliğine bakılmaksızın cezalandırılmıştır (Sarınay-Karakaya, 2012: 53)

Sonuç

Adana vilayetinde Müslüman ve Ermeni unsurlar arasında meydana gelen şiddet olayları esasen uzun bir geçmişi olan ve muhtelif faktörlerin bir araya gelmesiyle meydana çıkan çok yönlü hadiselerdir. 1870'li yıllardan itibaren giderek şiddetlenen ekonomik rekabetin yanı sıra arazi problemleri, II. Abdülhamit'in bölgeye ilişkin izlediği denge siyaseti, Ermeni milliyetçilerinin çalışmaları ayrıca aşırı silahlanma bölgedeki gerilimin tırmanmasında önemli etkenler olarak telakki edilebilir. Adana vilayetindeki güç mücadelesinin arka planı, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yaşanan bazı otorite zaafı bölgedeki çatışma enerjisinin ortaya çıkmasının bir anlamda yolunu açmıştır. İttihatçıların ve Taşnakların Meşrutiyet yanlısı siyasetine ve işbirliğine mukabil yerel gücünü korumak isteyen bölge ileri gelenleri yeni rejim karşısı İttihad-ı Muhammedi Cemiyetini desteklemişlerdir. Payitahta dahi bu tür çatışmaların etkili olduğu 31 Mart Hadisesi'nin gerçekleşmesinden anlaşılmaktadır. İstanbul'da ortaya çıkan bu hadisenin Adana'da duyulması sonrasında Adana'daki İttihad-ı Muhammedi taraftarlarının Ermenileri, bazı bölgelerde de Ermenilerin Müslümanları saldırının merkezine aldıkları görülmektedir. Adana vilayetinde aralıklarla meydana gelen iki şiddet olayının kitlesel bir boyut kazanması ise yerel dinamiklerin haricinde bölgede bulunan 50-60 bin civarındaki göçmen işçinin ve yağma için dışarıdan gelen grupların etkisi altında gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Gelişen ve sınır tanımayan kapitalizm, Osmanlı Devleti'nin içinde

bulunduğu çok yönlü sorunlar, Avrupalı devletlerin çeşitli baskı ve müdahaleleri, her geçen gün artan milliyetçilik duygusu ve bağımsızlık özlemleri gibi birçok genel etmenin yanında yerel çıkar çatışmalarının da rol oynadığı 1909 Adana İğtişası ortaya çıkışı, gelişimi hatta sonuçları bakımından çok yönlü bir hadisedir. Bu nedenle yerel ekonomik rekabet, bireysel/toplumsal kiskânçlık veyahut Ermeni İsyanı tezini 1909 Adana İğtişasının salt sebebi olarak olayların merkezi kabul etmek mümkün değildir. Tartışmasız kabul edilebilecek bir hakikat varsa o hakikat, yaşananların bölgeye ve bölge insanını da aşan bir şekilde iki topluma ve insanlığa büyük acılar yaşattığıdır.

Kaynakça

1. Arşivler

American Board Commission for Foreign Missions (A.B.C.F.M.)

A.B.C.F.M., Reel 665, No.637-639: (20 April 1909). A.B.C.F.M., Reel 665, No.568-569-570: (23 April 1909). A.B.C.F.M., Reel 660 (No:?): (4 May 1909). A.B.C.F.M., Reel 665, No.706-707: (13 May 1909).

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

BEO. 3621/271523. BEO. 3543/265707. BEO. 2226/166924. BEO. 3621/271523. BEO. 3621/271523. BEO. 3536/265150.

BOA.İ.HUS, nr. 140/1324.

BOA.TMIK.M. 224/18.

BOA. DH. MKT. 2776/44. BOA. DH.MKT. 2807/40. BOA. DH. MKT. 2817/86. BOA. DH. MKT. 2819/55.

The National Archives, Public Record Office (PRO)

CAB, 37/100/111

FO 424/219

2. Süreli Yayınlar

The Iris Times, 17 Mayıs 1909.

New York Times: 2 Mayıs 1909

Adana İtidal Gazetesi

Adana İtidal Gazetesi, 17 Aralık 1908. Adana İtidal Gazetesi, 22 Aralık 1908. Adana İtidal Gazetesi, 30 Aralık 1909. Adana İtidal Gazetesi, 5 Eylül 1908. Adana İtidal Gazetesi, 12 Eylül 1908. Adana İtidal Gazetesi, 7 Ekim 1908. Adana İtidal Gazetesi, 21 Ekim 1908. Adana İtidal Gazetesi, 15 Ocak 1909. Adana İtidal Gazetesi, 6 Nisan 1909. Adana İtidal Gazetesi, 10 Nisan 1909. Adana İtidal Gazetesi, 20 Nisan 1909. Adana İtidal Gazetesi, 20 Mayıs 1909.

Akşam Gazetesi

Akşam Gazetesi, 24 Eylül 1938. Akşam Gazetesi, 25 Eylül 1938. Akşam Gazetesi, 27 Eylül 1938. Akşam Gazetesi, 29 Eylül 1938. Akşam Gazetesi, 1 Teşrinievvel 1938. Akşam Gazetesi, 2 Teşrinievvel 1938. Akşam Gazetesi, 8 Teşrinievvel 1938. Akşam Gazetesi, 9 Teşrinievvel 1938. Akşam Gazetesi, 16 Teşrinievvel 1938. Akşam Gazetesi, 20 Teşrinievvel 1938.

Tanin Gazetesi

Tanin Gazetesi, 30 Temmuz-5 Ağustos 1909. Tanin Gazetesi, 15 Haziran 1909. Tanin Gazetesi, 7 Eylül 1909.

3. Araştırma Eserler

Abdurrahman Şeref Efendi (1996). Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (Yay. Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Anadol, C. (2007). Ermeni Dosyası, İstanbul: Bilge Karaca Yayınları.

Arikoğlu, D. (1961). Hatıralarım, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, s. 40-62.

Armaoğlu, F. (2017). 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914, İstanbul, Timaş Yayınları.

Asaf, M. (1982). 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım (Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Aydın, S.- Çiftçi, E. (2021). İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı Fihristü'l Aşair, İstanbul: İletişim Yayınları.

Babigyan, H. (2015). "Adana Raporu" (Der. Ari Şekeryan), İstanbul: Aras Yayıncılık.

Çabuk, M. (2013). 1874-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları,

Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kahramanmaraş.

Çalyan, K. (2015). "Adana Vakası ve Mesulleri" (Der. Ari Şekeryan), İstanbul: Aras Yayıncılık.

Cemal Paşa (2019). Hatıralar (Yay. Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Çetinkaya, Y. D. (2014). 1908 Osmanlı Boykotu, İstanbul: İletişim Yayınları.

Charles, W. H. (1911). The Danger Zone of Europe, Little, Boston: Brown&Company.

Childs, W. J. (1917) Across Asia Minor on Foot, London.

Çiçek, K. (2011). "Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz", 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 7-57.

Dadrian, V. N. (2008). Ermeni Soykırım Tarihi, İstanbul: Belge Yayınları, İstanbul.

----- (2007). "1909 Adana Katliamını Yaratan Koşullar", İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı, İstanbul: Belge Yayınları, s. 199-218.

Davis, E. J. (1879). Life in Asiatic Turkey, London: Stanford.

Diñer, S. (2015). "Adana Katliamı ve Göçmen İşçilik Meselesi", 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım (Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 256-263.

Duckett, F. (1913). The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909, London.

Gölbaşı, E. (2015). "1895-1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası "Şiddet İklimi" ve Ermeni Karşısı Ayaklanmalar", 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım (Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 140-163.

Günay, N. (2011). "1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar", 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 283-321.

- Gürün, K. (1983). Ermeni Dosyası, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kansu, A. (2016). İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913, İstanbul: İletişim Yayınları.
- (2017). 1908 Devrimi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kalafat, O.-Kaya, M. (2020). "İngiliz Konsolosluğu Raporlarına Göre Adana Vilayetinin Ekonomik Durumu 1888-1909", Turkish Studies Historical Analysis, s. 1157-1180.
- Karal, E. Z. (2011), Osmanlı Tarihi, C. 9, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karlangıç, O. (2019). "İkinci Meşrutiyet'in İlanının Adana'ya Yansımaları ve Şehirdeki Asayiş Sorunları (1908-1909), Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 2019, s. 131-149.
- Karsandık, Ö. (2012), Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Kevorkian, R. (2015). Ermeni Soykırımı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lambert, R. (1911). Hadjin and the Armenian Massacres, New York-Chicahö: Fleming H. Revell Company.
- Matossian, B. D. (2016). Parçalanmış Devrim Düşleri, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Münif. A. (1996). Ali Münif Bey'in Hatıraları (Yay. Haz. Taha Toros), İstanbul: İsis Yayıncılık.
- Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları (2010). C. 1, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Pancar, E. D. (2004). 1909 Adana Ermeni Olayları, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- Riggs. A. S. (1920). Shepard of Aintab, New York: Interchurch Press.
- Sahara, T. (2011). "A Hidden Agenda: Dispute Over The Armenan Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909", 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 87-126.
- Sarıнай, Y.-Karacakaya, R. (2012). 1909 Adana Ermeni Olayları, İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul.

Seyitdanlioğlu, M. (1991). "Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle İlgili Haberler (1908- 1915)", Belleten Dergisi, S. 214, s. 797-854.

Shepard, F. D. "Personal Experience in Turkish Massacres and Relief Work", The Journal of Race Development (1910-1911).

Sonyel, S. R. (2014). İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türkermeni Olayları, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tachjian, V. (2009). "Adana Ermenileri: Milliyetçi İdeolojilerle Ters Düşen Farklı Bir Kimlik", Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı 191, s. 58-69.

Tengirşek, Y. K. (1981). Vatan Hizmetinde, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Toksöz, M. (2007). "Adana Ermenileri ve 1909 İğtişası", Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi, Sayı 5, s. 147-157.

Toksöz, M. (2006). "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova", Kekibeç Dergisi, Sayı 21, s. 97-110.

Uçar, Ö. (2021). The Massacres of 1909: Violence in Revolutionary Context in Adana and its Hinterland, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Boğaziçi Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul.

Yaktı, Ö. (2013). "Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımının Adana'nın Modernleşme Sürecine Etkisi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 54, s. 273-296.

Yavuz, N. (2012). "Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri", Akademik Bakış Dergisi, C. 5, Sayı 10, s. 113-127.

MİLLÎ HAVACILIĞI KURMA YOLUNDA BERLİN BÜYÜKELÇİSİ KEMALETTİN SAMİ PAŞA'NIN GİRİŞİMLERİ: JUNKERS TAYYARE FABRİKASI ÖRNEĞİ*

Mahmut BOLAT**
Yasin ÖZTÜRK***

Özet

Türkiye'de cumhuriyetin ilanı sonrası kalkınma hamlelerinden birisi de hava harp sanayii alanında gerçekleştirilmeye çalışılmış ve Millî Hava Harp Sanayii kurmak hedeflenmiştir. O dönemde Türkiye'nin mevcut teknolojik ve ekonomik durumu böyle bir sanayii oluşturmaya yeterli olmadığından bu eksiklik bu noktada ileri ülkelerle iş birliği ile giderilmeye çalışılmıştır.

Bu konuda tercih edilen ülke de Almanya olmuştur. Almanya ile I. Dünya Savaşı sonrası kesilen ilişkiler Cumhuriyet döneminde tekrar resmi olarak kurulmuş ve Almanya'nın hava harp sanayisindeki tecrübesinden faydalanma yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda Almanya'ya gönderilen heyet dönemin Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami (Gökçen) Paşa'nın girişimleri ile 1925'te Almanya'nın Junkers Uçak Fabrikası ile anlaşma sağlamış ve Junkers ile kurulan ortaklık neticesinde Türkiye'de "Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ)" kurulmuş ve bu şirket üzerinden 1926'da Kayseri Uçak Fabrikası oluşturulmuştur. Fakat Junkers firmasının bu dönemde Rusya'da yaptığı yatırımlar sonucu girdiği ekonomik dar boğaz, uçak fabrikasının faaliyetlerine engel olmuş ve bundan doğan anlaşmazlıklar sonucu da fabrika 1928 yılında kapatılmıştır.

Bu çalışmada, Türkiye'de millî bir hava harp sanayii oluşturma çabaları, bu doğrultuda Alman Junkers firması ile yapılan ortaklık ve bu ortak girişimin gerçekleştirdiği faaliyetler ve sonuçları; nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi metodu ile konu ile ilgili arşiv belgeleri ile telif ve tetkik eserler kullanılarak kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Junkers, Kemalettin Sami (Gökçen) Paşa, Millî Hava Harp Sanayii, TOMTAŞ Kayseri Uçak Fabrikası.

INITIATIVES OF BERLIN AMBASSADOR KEMALETTIN SAMI PASHA WHO ON TRACK TO ESTABLISH NATIONAL AVIATION: AN EXAMPLE OF JUNKERS AIRCRAFT FACTORY

Abstract

One of the development moves after the proclamation of the republic of Turkey was tried to be realized in the field of air industry and it was aimed to establish a National Air Industry. Since the current technological and economic situation of Turkey at that time was not sufficient to create such an industry, this deficiency was tried to be eliminated by cooperation with advanced countries at this point.

Germany has also been the preferred country in this regard. The relations with Germany, which were cut off after the First World War, were officially established again in the Republican period and it

* Çalışma, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Mahmut BOLAT danışmanlığında Yasin ÖZTÜRK tarafından hazırlanmakta olan, "Kemalettin Sami Paşa (1884-1934)" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mbolat@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2276-6018

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: yasin-ozturk1@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8452-7293

was aimed to benefit from the experience of Germany in the air industry. In this direction, the delegation sent to Germany reached an agreement with Germany's Junkers Aircraft Factory in 1925 with the initiatives of the Berlin Ambassador of the time Kemalettin Sami (Gökçen) Pasha, and as a result of the partnership established with Junkers, "Aircraft and Motor Turkish Joint Stock Company (TOMTAS)" was established at the same time, Kayseri Aircraft Factory was established in 1926. On the other hand, the economic bottleneck that the Junkers company entered as a result of its investments in Russia during this period prevented the activities of the aircraft factory and the factory was closed in 1928 as a result of the disagreements arising from it.

In this study, Turkey's national efforts in this direction with the firm Junkers German air force of creating an industry partnership and joint venture activities and results; qualitative research methods with the method of document analysis and audit-related archival documents written using copyright works.

Keywords: Germany, Junkers Aircraft Factory, Kemalettin Sami (Gökçen) Pasha, National Air Warfare Industry, TOMTAŞ Kayseri Aircraft Factory.

Giriş

Sanayi Devrimi ile birlikte Avrupa'da gelişen sanayi kollarından biri de havacılık alanı olmuş ve bu alandaki gelişmelerde ise Fransa ön plana çıkmıştır. Avrupa'da bu alanda yaşanan gelişmeleri tanıtmak ve böylece Osmanlı Devleti'nde de bir sanayi hamlesine girişmek amacıyla yapılan ilk devlet teşebbüsü, II. Abdülhamit döneminde gerçekleşmiş (Dervişoğlu, 2014: 68), 1909 yılında ise İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'nın askeri hava birliklerini oluşturmaları Osmanlı Devleti'nde bu alandaki faaliyetleri hızlandırmıştır. Bu doğrultuda Fransız havacılarından Baron de Catters ile Louis Bleriot bir gösteri uçuşu gerçekleştirmek üzere İstanbul'a davet edilmiştir (Türkmen, 2011: 28; Tekin, 2020: 18). Gösteri uçuşun ardından Harbiye Nezareti 7 Kanunuevvel 1325 (20 Aralık 1909) tarihli bir rapor düzenlemiş ve bu raporda uçakların askeri amaçlı kullanılmasının önemi vurgulanmıştır (Akdemir, 2005: 4-5).

Osmanlı Devleti'nde havacılık alanında asıl teşkilatlanma özellikle 1910 yılında, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın emri üzerine Harbiye Nezareti 2. şubede görevli olan Kaymakam Süreyya Bey tarafından, yetiştirilecek pilotlar için uygulama uçaklarının satın alınmasıyla başlamıştır. Bu teşkilatlanmaya bağlı olarak Avrupa'daki gelişmelerin takip edilmesi ve Osmanlı Devleti'nde uygulanmasını sağlamak adına Avrupa'ya temsilciler gönderilmiştir. Bu temaslardan biri de Atatürk'ün de katıldığı Picardie Manevralarıdır.

Bu manevralara katılan Atatürk, o dönemde uçakların gelecekte savaşlarda oynayacağı önemli rolü vurgulamıştır (Yazıcı, 2021: 1).

Avrupa'daki havacılık faaliyetlerini incelemek ve bu konuda Osmanlı Devleti'ne bir rapor hazırlamak amacıyla Enver Bey Almanya'ya, Fethi Bey ise Fransa'ya gönderilmiştir (Kurt & Korkmaz, 2018: 213). Enver Bey raporunda Almanya'da üretilen balonların işlevinden övgüyle bahsederken Fethi Bey ise havacılığın önemini vurgulayarak, Osmanlı Ordusu'nda bir hava sınıfının oluşturulmasının elzem olduğunu ifade etmiştir (Aydoğan, 2020: 72). Bu gelişmeler üzerine, Osmanlı Ordusu'nda görevli subaylardan Kolağası Fesa ve Mülazım-ı Evvel Yusuf Kenan Temmuz 1911'de Fransa'da Bleriot Tayyare Okulu'na pilotluk eğitimi

almaları için gönderilmişlerdir (Dervişoğlu, 2014: 68). Yine, 1 Haziran 1911'de Harbiye Nezareti Fen Kıtaları ve Müstahkem Mevkiler Genel Müfettişliğinin 2. Şubesine bağlı bir Hava Komisyonu kurulmuş (Yüceer, 2003: 8) ve bu Hava Komisyonu uçak, balon, teçhizat temini, hava okulu açılması ve teşkilat oluşturulması görevlerini üstlenmiştir (Yalçın, 2021: 153).

Mahmut Şevket Paşa, Hava Kuvvetlerini güçlendirmek için "Tayyare İanesi" adı altında bir yardım kampanyası başlatmış ve kendisi de bu kampanya kapsamında Mahmut Şevket Paşa, Hava Kuvvetlerini güçlendirmek için "Tayyare İanesi" adı altında bir yardım kampanyası başlatmış ve kendisi de bu kampanyaya örnek teşkil etmesi açısından 30 altın lira bağışta bulunmuştur (Aydın, 2011: 56). Öte yandan Yeşilköy'de bakım ve onarım faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ve uçuş alanlarının yapılması için çalışmalar başlatılmış ve burada bir uçuş alanı yapılmıştır. Yurtdışına eğitim için gönderilen Osmanlı Devleti'nin ilk askerî pilotları Fesa ve Kenan Bey'ler de 1912 yılında ülkeye döndüklerinde yapılan bu uçuş alanında uçuşlarını gerçekleştirmişlerdir (Sarısır, 1998: 24).

Osmanlı Devleti'nde bu gelişmeler yaşanırken, dünyada sömürgecilik yarışı hız kazanmış, İtalya'da bu sömürgecilik yarışında sömürge olabilecek topraklardan pay kapmak düşüncesiyle, kendisine hedef olarak seçtiği Osmanlı toprağı Trablusgarp'a 29 Eylül 1911 tarihinde saldırmıştır (Akdemir, 2005: 8). İşte İtalyanlar, bu savaşta uçakları ilk defa askeri amaçlı olarak kullanmışlardır. Osmanlı Devleti, uçakların savaşlarda etkisini bu acı tecrübe ile burada görmüştür. Savaş sırasında Trablusgarp'ta görev yapan Atatürk'te daha önce Picardie Manevralarında uçakların gelecekte savaşlarda oynayacağı önemli role vurgu yaptığı tespitine uygun olarak, uçakların askeri amaçlı kullanılmasının ne denli önemli olduğunu bu savaş vesilesi ile tekraren vurgulamıştır (Yalçın, 2011: 1037).

1912 yılına gelindiğinde, Mahmut Şevket Paşa'nın emriyle Yarbay Süreyya (İlmen) Bey ve İstihkam Binbaşı Mehmet Ali Bey'den oluşan bir komisyon, 6 Mayıs 1912'de Avrupa'ya gönderilmiştir. Komisyonun görevi, İtalyanlara karşı kullanılmak üzere uçak ve güdümlü balon teminini, ayrıca havacılık merkezi için gerekli olan araç-gereç ile personeli sağlamaktı (Kara, 2017: 199). Her ne kadar bu komisyonun temasları sonucu, Bahman isimli bir tüccar ile Trablusgarp'a uçak ve iki pilot sevk edilmesi hususunda anlaşmaya varılmışsa da bu uçaklara Fransa'nın el koyması üzerine bu düşünce gerçekleştirilememiştir (Şen, 1992: 50).

Balkan Devletleri, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu Trablusgarp Savaşını fırsat bilerek 30 Eylül 1912'de seferberlik ilan etmiş, 16 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş açarak, topraklarına saldırmaya başlamışlardır (Akdemir, 2005: 12). İşte bu savaş sırasında Osmanlı Devleti uçakları ilk kez askeri amaçlı ve Fesa Bey komutasında kullanmaya başlamış ve önemli başarılar elde etmiştir (Dervişoğlu, 2010: 44). Bu bağlamda, Mahmut Şevket Paşa'nın temelini atmaya çalıştığı havacılık sanayii, Balkan savaşları sırasında az olsa etkisini göstermiştir (Kara, 2017: 200). Balkan savaşının başlangıcında Türk hava gücünün merkezi Ayastefanos (Yeşilköy)'de kurulan Tayyare Mektebi olmuştur. Bu mektepte pilot olarak aralarında daha önce yurtdışına gönderilmiş olan Kolağası Fesa Bey'in de bulunduğu Kolağası Cemal,

Kolağası Refik, Kolağası Fevzi, Kolağası Salim ve Mülazım-ı Sani Nuri Bey olmak üzere 6 pilot bulunmaktaydı (Çelik, 2004: 52). Yine Balkan harbi başladığında Osmanlı ordusu envanterine göre, Osmanlı hava kuvvetlerine ait farklı markalardan 12 keşif ve eğitim uçağı bulunmaktaydı (Dervişoğlu, 2014: 68). Bununla birlikte Türk havacılığının merkezi olarak kullanılan Ayastefanos'ta uçakların muhafazası için biri saç diğeri ise ahşap olmak üzere iki hangar da yapılmıştı (Kapucu, 2015: 16).

Balkan Savaşları'nın başlangıcında, Ayastefanos'taki Tayyare Mektebi'ndekiler dahil, Osmanlı ordusunda toplamda 16 pilot olduğu belirtilmekle birlikte, bu pilotların çoğunun uçak kullanmada yeterli tecrübeye sahip olmamasından ötürü Osmanlı Devleti bu açığı, yurtdışından ithal pilotlarla kapatma yoluna gitmiş ve bu doğrultuda Fransa'dan üç pilot, Almanya'dan dört pilot ile Osmanlı hava kuvvetleri takviye edilmiştir (Yalçın, 2017: 40). Savaşın ilk aşamasında uçakları etkili kullanabilmek Osmanlı Devleti açısından pek mümkün olmamıştır. Bunun sebebi tecrübesizlik ve diğer devletlere oranla Osmanlı hava kuvvetlerinin yetersizliğidir. Osmanlı Devleti uçakları daha çok savaşın ikinci aşamasında etkili kullanabilmiş ve başarılı keşif harekâtları yapılmıştır.

Balkan Savaşları Osmanlı pilotlarının deneyiminin artması, tecrübe kazanması açısından katkıda bulunmakla birlikte bu savaşlarda bazı Osmanlı uçakları kazaya uğramış veya düşman eline geçmesini önlemek için yakılmıştır. Bu alanda zaten var olan sıkıntıyı daha da arttırmıştır. Bu sıkıntıyı bir nebze de olsa gidermek adına yardım kampanyaları başlatılmış ve halkın ianesi ile alınan ilk uçağa da "Osmanlı" adı verilmiştir (Tatar, 2018: 27).

Bu arada havacılık alanında başarısız bir deneyim yaşanmış, Oszkar Asboth'un da içinde bulunduğu bir Macar şirketi Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek İstanbul'da bir uçak fabrikası kurmak için girişimlerde bulunmuş, şirket ile bir tayyare mektebi kurulması hususunda sekiz maddelik mutabakat sağlanmış (İhsanoğlu, 199: 537; Yalçın, 2009: 182) olmakla birlikte bunun hayata geçirilmesi mümkün olmamıştır.

Bu dönemde havacılık ile ilgili dikkat çeken bir diğer gelişme de İttihat ve Terakki'nin Balkan Savaşı sonrasında halkın Türk hava gücüne güvenini sağlamak adına düzenlenen ve "*Kıtalararası Osmanlı Hava Seferi*" olarak isimlendirilen İstanbul-Kahire seferi olmuştur (Yalçın, 2017: 53). 8 Şubat 1914 tarihinde İstanbul Yeşilköy Hava Meydanı'nda halkın bağışları ile alınan Fransız menşeli Bleriot XI tipi "*Muavenet-i Milliye*" adlı uçak, içinde Pilot Fethi Bey ve rasit (gözlemci) Sadık Bey olduğu halde uçuşa başlamış fakat uçuş sırasında meydana gelen aksaklıklar, hava koşulları ve teknik açıdan yaşanan sıkıntılar sebebiyle Edremit'te iniş esnasında uçak düşmüş ve içerisindeki mürettebat şehit olmuştur (Tatar, 2018: 31; Akdemir, 2005: 18). Bu elim kaza sonrası Edremit'te yaşayan bölge halkı, eşraftan Yağzıcade İsmail Hakkı'nın girişimiyle bağış kampanyası başlatmış ve bu kampanyada elde edilen gelirle Fransa'dan bir uçak alınmıştır. Edremit halkının desteği ile alınan bu uçağa da onlara ithafen Edremit adı verilmiştir (Yalçın 2017: 69). İstanbul-Kahire seferi de işte bu Edremit adlı uçak ile tamamlanabilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya yanında girmesiyle Türk askeri kademelerinde Alman askeri personelleri de görev almıştır. Bu personellerin,

askeri okullarda eğitim verme, birliklere komuta etme görevleri yanı sıra Osmanlı havacılığına da katkıda bulunmuşlardır. Bu bağlamda, Türk havacılığının teşkilatlandırılması ve düzenlemeler yapılması için Ekim 1914'te Alman Üsteğmen Erich Von Serno görevlendirilmiş ve Serno 3 Mart 1915'te göreve başlamıştır (Tatar, 2021: 31). Bu gelişme üzerine Fransa, Türkiye'de görevli olan pilot ve uzmanlarını geri çağırarak, bunun yanı sıra Osmanlı'nın sipariş ettiği kara ve deniz uçaklarına da el koymuştur (İhsanoğlu, 1995: 551). O dönem Bulgaristan'ın savaşa girmemesi sebebiyle Osmanlı ile müttefiki Almanya arasında Avusturya-Macaristan üzerinden kara bağlantısı sağlanamamış, bu yüzden uçak alımında nakliye sorunları yaşanmakla birlikte bu sıkıntı Serno'nun girişimleri ile giderilmiş ve 1915 yılında Almanya'dan otuz altı uçak getirmek mümkün olabilmektedir (Akdemir, 2005: 20).

Birinci Dünya Savaşı başlarında Osmanlı Hava Birliklerinin mevcut gücü, 81 pilot ve 90 uçaktan ibaret olmakla birlikte yıllara göre şu şekilde bir gelişim göstermiştir:

1915'te 37 adet kara uçağı,

1916'da 69 kara ve 3 deniz uçağı,

1917'de 108 kara ve 3 deniz uçağı,

1918'de ise 80 kara ve deniz uçağı (Uçar, 2008: 3; Genç, 2018: 13).

Birinci Dünya Savaşı'nda uçakların en etkili şekilde kullanıldığı yer de Çanakkale Cephesi olmuştur (Yalçın, 2011: 1038). Hava gücünün bir devlet için ne denli olduğunun bu savaşta da görülmesi üzerine, Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda, Türk ordusunun uçak, motor ve teknik personel ihtiyacının yerli kaynaklarla karşılanması amacıyla bir uçak ve motor fabrikası açılması gündeme getirilmiştir. Bu bağlamda Prusya Harbiye Bakanlığı'ndan bir heyet inceleme yapmak üzere İstanbul'a gelmiş ve yapılan incelemede teknik sahanın yetersiz olduğu gerekçe gösterilerek uçak üretiminin mümkün olamayacağı değerlendirilmesinde bulunulmuştur (Yalçın, 2008: 32).

1918 yılında bir kuvvet olarak tanımlanmaya başlayan Osmanlı hava gücü (Konukçu, 2005: 25), Birinci Dünya Savaşı sonunda 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile neredeyse tamamen dağıtmıştır (Özüçetin & Kaya, 2020: 281). Bu Mütareke sonucu, Osmanlı ordusunda görevli Alman havacı personeller de diğer askeri personel ile birlikte Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmış (Bozkurt, 2013: 262) ve Mütareke sonrası Türk-Alman ilişkileri tamamen kesilerek Cumhuriyet dönemine kadar resmi bir nitelik göstermemiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması akabinde her iki devletin mevcut ekonomik ve siyasi statüsü ilişkilerin yeniden başlamasını sağlamıştır.

1. Millî Mücadele Dönemi Havacılık Faaliyetleri

Atatürk'ün 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkmasıyla başlayan Türk Millî Mücadelesinde, bir hava gücüne sahip olmanın ne derece önemli olduğunu çeşitli defalar vurgulamış olan Atatürk'ün, verdiği önem doğrultusunda düzenli ordu bünyesinde kurulan ilk teşkilat havacılık alanında olmuş (Tatar, 2021: 60) ve bu teşkilat 1921 yılında Kuva-yı Havaiye Müdüriyet-i Umumisi adını almıştır (Yalçın, 2017: 354).

Millî Mücadele döneminde Türk hava gücü teşkilatı vasıtasıyla Birinci Dünya Savaşı sonrasında elde kalan ve zarar görmüş uçak ve teçhizatlar, Konya ve Elazığ'a getirilmiş ve burada tamir edilerek, ilk hava gücünün altyapısı oluşturulmaya çalışılmıştır (Dervişoğlu, 2014: 69).

Bu doğrultuda, İşgal İstanbul'unda bulunan Millî Mücadele taraflısı 268 hava sanayi işçisi, 7 Haziran 1920 tarihinde Millî Mücadele'ye katılmak amacıyla Anadolu'ya geçmiş ve bunlar vasıtasıyla İstanbul'da bulunan askeri fabrikalardaki bir kısım uçak teçhizatları da Anadolu'ya kaçırılmıştır (Yalçın, 2009: 183).

Millî Mücadele'de çalışır durumda bulunan uçakların sayısı az olduğu gibi mevcut teknoloji ve ekonomi ile uçak üretme olanağı da bulunmamaktaydı (Tatar, 2021: 60). Tamirata muhtaç mevcut uçakların tamirata da bağış kampanyaları ile halktan toplanan gelirlerle yapılmaya çalışılmıştır (Tatar, 2018: 94).

Millî Mücadele'de az ve değerli olan uçaklar genel itibarıyla keşif amacıyla kullanılmaktaydılar. Millî Mücadele'nin ilk keşif uçuşunu Batı Cephesinde, Kula-Akşehir civarında gerçekleştirmiş olan Vecihi Hürkuş (Akdemir, 2005: 43) anılarında, Birinci İnönü Savaşı'nda imkansızlıklar içerisinde nasıl çaba gösterildiğinden bahsetmektedir.

Hürkuş, İnönü Savaşı'nda düşman eline geçmemesi için uçağını yakmak zorunda kalmış fakat cepheden uzak kalmak istememesinden dolayı yeni bir uçak yapmış ve bu uçak ile tekrar cepheye dönerek başarılı görevler icra etmiştir. İsmet İnönü bu savaşta kazanılan başarı üzerine ordulara yayınladığı tebrik telgrafında diğer birlikler ile birlikte imkansızlıklar içerisinde mücadele eden havacıları da şu sözleri ile tebrik etmiştir:

“İnönü Meydan Muharebesi muzafferiyetinin amillerine, topçularla tayyarecilerime hassaten selam ve teşekkür ederim” (Hürkuş, 2021: 90).

Millî Mücadelede, Sakarya Meydan Savaşı sırasında 50 Yunan uçağına karşılık, Türk ordusunda aktif olarak kullanılabilen sadece iki uçak bulunurken (Yalçın, 2021: 169) Büyük Taarruz sırasında ise bu sayının arttığı ve Türk Ordusunun elinde 16 uçak bulunduğu görülmektedir (Uluslan, 2021: 2339).

Millî Mücadele süresince Türk Ordusu'nda bulunan uçaklar, ithal edilerek ya da düşman ordusundan ele geçirilmek suretiyle temin edilmiştir. Bu doğrultuda Erzurumlu Hakkı Bey vasıtasıyla İtalya'dan, Ankara Antlaşması sonrası Fransa'dan ve Saffet Arıkan başkanlığında bir heyet vasıtasıyla da Almanya'dan uçak satın alınmıştır (Akpınar, 2017: 207).

2. Cumhuriyet Dönemi Türk Sanayinin Durumu

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyete geri kalmış bir sanayi ve dışa bağımlı bir ekonomi miras olarak kalmıştır.

Osmanlı Devleti, dış borçlarını denetlemekle görevli olan Duyun-u Umumiye kurumunun da bu duruma büyük etkisi olmuştur. Hammadde açısından zengin

kaynaklara sahip olan Osmanlı Devleti, Batılı devletler tarafından bir açık pazar olarak görülmüş ve kullanılmıştır. Bunun yanı sıra pazarlamada yaşanan sıkıntılar ve Türk topraklarındaki hammaddenin değerinin altında ihraç edilmesi ekonomik sıkıntıyı daha da arttırmış içeride yeterli üretimin olmaması, olanlarında maliyetlerinin yüksekliğinden dolayı halk ithal mallara yönelmiştir.

Cumhuriyetin ilanından sonra Atatürk'ün siyasi zaferlerin ekonomik zaferlerle taçlandırılması düsturuyla, iktisadi alanda atılımlar hedeflenmiş ve bu atılımlar ile siyasi başarıyı kalıcı hale getirmek amaçlanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarına baktığımızda sanayi kuruluşları 1923 yılında ufak atölyeler ve imalathanelerden oluşan yalnız bir el sanatları etkinliği durumundan ibaretti (Mumcu, 1971: 167). Atatürk, 1923 yılı Ocak ayında İzmit'te "*Yeni Türkiye Devleti cihangir bir devlet olmayacaktır, fakat yeni Türkiye Devleti ekonomik bir devlet olacaktır*" diyerek Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin hedefini ortaya koymuştur. (Koç, 2000: 148). Hedeflenen kalkınmayı gerçekleştirmek için henüz cumhuriyet bile ilan edilmeden önce 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir İktisat Kongresi düzenlenmiş ve kongreye farklı meslek gruplarından delegeler katılarak raporlar sunmuştur. Bu kongrede iktisadi hamleler planlanmış, kongre sonunda "*İktisadi Milli Misak*" bildirgesi yayınlanmıştır (Çavdar, 2019: 339).

Dönemin ekonomi politikası, kalkınmayı sağlamak, bunun içinde tekniğe ve sanayileşmeye birinci derecede önem vermek üzerine yoğunlaşmış ve yabancı girişimcilere fazla bağlı kalınmamaya da özen gösterilmiştir (Çak, 2017: 16). Ekonomik kalkınma çerçevesinde, özel teşebbüslerin yapacağı yatırımlar da dönemin koşullarının zorlaması sonucu, devlet kontrolü altında yapılmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan önceki uzun savaş dönemleri, üretimin alabildiğine daraldığı, enflasyonun tırmandığı ve en önemlisi de iktisadi alanda kalkınmayı sağlayabilecek eğitilmiş insan gücünün büyük bölümünün yitirildiği dönemler olmuştur (Akyıldız & Eroğlu, 2004: 44).

Cumhuriyetin ilanı sonrası yeterli olmayan ya da hiç girişimde bulunulmamış sanayi alanları incelenmiş ve çeşitli alanlar tespit edilmiştir. Bunlar tarım ürünleri, sınai ürünler ve hayvancılık gibi alanlarda yoğunlaşmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomik politikalarda özel teşebbüsler teşvik edilmekle birlikte 1930'lu yıllarda özel sektöre dayalı sanayileşmenin başarısız seyretmesi, 1929 yılında meydana gelen Ekonomik Buhran'ın etkileri gibi nedenler, politika değişikliğine gitmeyi zorunlu kılmış, devletçilik politikasının hayata geçirilmesiyle de ekonomide devlet müdahaleleri artmıştır (Şişmanoğlu, 2017: 30). Bu bağlamda, 1923'ten 1929'a hatta 1931'e kadar geçen yılların devlet işletmeciliği ve müdahalelerinin asgari düzeyde tutulduğu ve piyasa şartlarında sanayileşmenin benimsendiği (Akyıldız & Eroğlu, 2007: 65), 1930'lu yıllar ise devletçilik politikasının uygulandığı yıllar olmuştur.

3. Cumhuriyet Dönemi Hava Sanayi Alanında Yaşanan Gelişmeler

Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan kullanıma pek elverişli olmayan uçaklar ya da teçhizatları, Millî Mücadelede yeterli personel olmamasına rağmen kullanılmak zorunda kalınmış ve havadaki mücadele böyle yürütülmüştür. Uçak imalatı ise Cumhuriyetin ilanı öncesinde 24 Haziran 1923'te Vecihi Hürkuş ve arkadaşlarının Halkapınar Tayyare Atölyesinde yaptıkları Vecihi K-VI adını verdikleri uçağın imalatı ile başlamıştır (Yavuz, 2020: 4). Bu uçağa güvenlik konusunda onay verilememesine rağmen Vecihi Hürkuş bir test uçuşu gerçekleştirmiş ve başarılı olmuştur (Hürkuş, 2021: 168).

Cumhuriyet ilanı sonrasında havacılık alanında gerçekleşen ilk girişim ise 20 Aralık 1923 tarihinde, Avrupa'daki havacılık faaliyetlerini incelemek amacıyla Fransa, Almanya, İtalya ve İngiltere'ye heyet gönderilmesidir (Deniz, 2018: 121). Görevlendirilen bu heyetin başkanlığına Hava Kuvvetleri Müfettişliğine atanan K. Albay Muzaffer Ergüder getirilmiştir. Heyetin 20 Aralık'ta başlayan incelemeleri 29 Nisan 1924 tarihinde sona ermiş ve bu inceleme gezisi sırasında İtalya'dan 12 adet Savoia (S-16), Fransa'dan başlangıç eğitimi için 39 adet Caudron-27 ve ileri düzey uçuşları için 32 adet Caudron-59 uçakları sipariş edilmiş, Almanya'dan 20 Adet Ju-F-13 Limuzin nakliye uçağı ve Türk ordusunda ilk defa kullanılacak olan 15 Adet Junkers A-20 telsizli uçak alınmıştır (Yalçın, 2011: 1048; Tatar, 2021: 46). Yine Heyetin girişimleri sonucu, Gaziemir Hava Okulu'nda pilot yetiştirilmesi amacıyla Fransa'dan eğitmenler getirilmiştir (Tatar, 2021: 46). Muzaffer Ergüder anılarında bu seyahat sırasında, Almanya'da askeri havacılıktan çok sivil havacılıkla ilgilenildiği tespitinde bulunmuş, Fransa'da askeri havacılık doğrultusunda atış ve bombardıman okulları, hava malzeme depoları, hava nakliye şirketleri, 9 adet tayyare fabrikasının bulunduğunu aktarmıştır. Bunun yanı sıra İtalya'da mevcut uçak fabrikaları, Almanya'da başta Junkers Tayyare Fabrikası olmak üzere Berlin'deki tayyare karargahları ve gizli imalat kuruluşlarının gezildiğini belirterek İngiltere'nin hava teknik okullarının düzenlemiş olduğu gösteri uçuşlarında da incelemeler yapıldığını ifade etmiştir (Fırtına, 2018: 172-173).

Bir başka girişim Ergüder'in tetkikleri sonrası, 1924 Mayıs ayında son sistem olarak nitelendirilen 16 adet "Brege" marka uçağın pazarlık usulü ile alınması olmuştur (Deniz, 2018: 121; BCA, 30-18-1-1/9-26-10). Fransız yapımı olan "Brege" marka uçaklar daha önceleri Millî Mücadele döneminde keşif amaçlı kullanılmak üzere de satın alınmıştı (Yalçın, 2008: 44).

Cumhuriyet döneminde de Osmanlı döneminde olduğu gibi Türk havacılığını geliştirmek için çeşitli bağış kampanyaları düzenlenmiştir. Bu bağış kampanyaları Osmanlı Devleti döneminde Mahmut Şevket Paşa'nın girişimleriyle yapılan Tayyare İanesi adı altında başlatılmıştı ki bundaki amaç; halkın havacılığın geliştirilmesine katkı sağlaması ve bu şekilde bu alana olan ilginin arttırılarak, havacılığın teşvik edilmesi idi.

Bu anlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında başlatılan bağış kampanyasına Atatürk'te bizzat 10.000 lira bağışta bulunarak destek vermiştir. Proje

sonunda 74 milyon lira toplanmış bu para ile alınan 350 civarında uçak, hava kuvvetleri envanterine girmiştir (Yalçın, 2011: 1050).

Halkın göstermiş olduğu çaba ve yapmış olduğu bağışların da etkisi ile Türk Tayyare Cemiyeti kurulmuş ve bu cemiyet vasıtasıyla havacılık faaliyetleri bir merkezde toplanmaya çalışılmıştır, Atatürk bu hususta 1 Kasım 1925 yılı Meclis açış konuşmasında: "... Efendiler, Milletimizin memleket müdafaasında gösterdiği alakası takdire değerdir. Vatandaşların kendi teşebbüsleriyle vücuda getirdikleri Tayyare Cemiyeti az zamanda verdiği meyvelerle gelecek ümit ettirmektedir" diyerek Türk Tayyare Cemiyeti'nin çalışmalarından sitayişle bahsetmiştir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, 1997: 361).

3.1. Türk Tayyare Cemiyeti'nin Kuruluşu

Türkiye Cumhuriyeti'nin havacılığın geliştirilmesi yolundaki hamlelerine Türk halkının katkılarının yanı sıra devletin kurum ve kuruluşlarının da katkıda bulunduğu görülmektedir. Bunda özellikle halkın yaptığı katkıların önemi büyüktü çünkü Muzaffer Ergüder'in de ifade ettiği gibi o dönemde kurulması düşünülen hava gücünün devlet bütçesiyle oluşturulması mümkün görülmemiştir (Fırtına, 2018: 87).

Bu sorunların aşılması ve havacılık faaliyetlerinin tek elden idare edilmesi amacıyla bir kurum oluşturulması fikri ortaya atılmış ve bu bağlamda ilk etapta 1924 yılında "*Tayyarecilik Tetkikat Türk Anonim Şirketi*" kurulmuştu (Okumuş, 2017: 31).

Bunu da yeterli görmeyen Atatürk, Bolu Milletvekili Cevat Abbas'a; "*Havacılık askeri bakımdan olağanüstü önemli, Avrupa ve Amerika havacılığı ayrıca bir spor konusu olarak görmeye başladı, iyi düşünün. Biz de geç kalmayalım, bilgili, yürekli, kanatlı bir gençlik yetiştirelim. Uçak yapmayı düşün. Derneği kur ve bana çalışmaya başladığınızı bildir*" (Tatar, 2021: 137) sözleri ile bu faaliyetleri bütünü ile gerçekleştirecek bir kurumun oluşturulması direktifini vermiştir.

"İstikbal göklerde" sözüyle de hava gücünün gelecekte alacağı önemli yere vurgu yapan Atatürk'ün konuya verdiği bu büyük önem doğrultusunda 16 Şubat 1925'te "Türk Tayyare Cemiyeti" kurulmuş ve 1919 yılında Yüzbaşı Fazıl ve 5 havacının kurduğu "*Türkiye Münakalatı Havaiye Cemiyeti*" nizamnamesinin yeniden ele alınması ve düzenlenmesi ile de Cemiyetin nizamnamesi hazırlanmıştır (Yalçın, 2012: 269-270). Cemiyetin ilk başkanlığına Cevat Abbas getirilmiştir (Yalçın, 2012: 276).

15 Mayıs 1925'te düzenlenen açılış töreninde Atatürk: "*İstikbal göklerde çünkü göklerini koruyamayan milletler yarınlardan asla emin olamazlar*" sözleriyle havacılığın önemine vurgu yaparak cemiyetin açılış yapmıştır (Çak, 2017: 19). Cemiyetin merkez binası, Ankara'da Hacı Bayram caddesinde bulunmakla birlikte Cemiyet kısa zamanda şubeleşerek ülke çapında 100'e yakın temsilcilik açmıştır. (Yalçın, 2009: 187) Türk Tayyare Cemiyeti adı, 1935 yılında cemiyetin 6. kurultayında, nizamnamesinde yapılan değişiklik ile Türk Hava Kurumu olarak değiştirilmiştir.

3.2. Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa'nın Türkiye'nin Hava Sanayi'ni Geliştirme Yolundaki Girişimleri

Osmanlı Devleti'nin son döneminde gelişen ve hatta Birinci Dünya Savaşı'na müttefik olarak girilen Almanya ile olan ilişkiler Mondros Ateşkes Antlaşması ile kısa süreliğine kesintiye uğramakla birlikte (Bütüner, 2016: 262) Türkiye Cumhuriyeti döneminde Türk-Alman ilişkileri hızlı bir gelişim göstermiştir. Bu doğrultuda 3 Mart 1924'te, Türkiye adına Hariciye Vekaleti Müsteşarı Tevfik Kâmil Bey, Almanya adına Freytag tarafından imza edilen "*Türk-Alman Dostluk Antlaşması*" yapılmıştır (BCA, 30-18-1-1/ 9-18-20; Aydın, 2017: 112; Koçak, 2013: 9).

Almanya, savaş sonrasında başlangıçta Türkiye ile olan ilişkilerini yürütmek için İstanbul'da bulunan İsveç elçiliği kanalını kullanmış ve görüşüşte, resmi olarak doğrudan bir ilişki içerisinde olmamıştır. İki ülke arasında resmi ilişkiler Türkiye'de cumhuriyetin ilanından sonra kurulmuş ve Dostluk Antlaşmasının imzalanmasının ardından karşılıklı olarak elçiler görevlendirilmiştir. Almanya ilk olarak Rudolf Nadolny'i Türkiye'ye büyükelçi olarak atarken Türkiye'de Kemalettin Sami Paşa'yı Berlin'e büyükelçi olarak göndermiştir. Kemalettin Sami Paşa 8 Ekim 1924'te (Koçak, 2013:15). Rudolf Nadolny de Mart 1925'te görevine başlamıştır (Soysal, 1989: 246).

Gelişen ilişkiler doğrultusunda, Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomisinde Alman sermayesinin büyük etkisi görülmüştür. Türkiye'nin kalkınma hamlesinde önemli bir yer tutan tekstil, maden, selüloz, kimya, cam ve seramik sanayi ve daha birçok alanda Alman yatırımları görülmüş ve bu alanlarda sanayi kuruluşları Alman desteği ile oluşturulmuştur (Özgüldür, 1993: 50). Bunların yanı sıra, Türkiye'de hava sanayisini geliştirmesi yolunda da Alman yatırımlarının etkisi görülmüş, bu doğrultuda Alman Junkers Firması ile oluşturulan ortaklıkla hava sanayinin geliştirilmesi yolunda ilk adım atılmıştır (Bolat & Nizamoğlu, 2019: 122).

Türkiye'de cumhuriyetin ilan edildiği dönemde mevcut ekonomik ve teknolojik gücün kendi başına kalkınmayı sağlayacak düzeyde olmaması kurulan bu ortaklıkların temel gerekçesini oluşturmuştur. Bu noktada diğer devletlerle iş birliği ile sanayi, tarım gibi alanlarda fayda sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu doğrultuda büyükelçiliği döneminde Kemalettin Sami Paşa, Türkiye'nin millî sanayisini oluşturması çabalarına yönelik olarak Almanya'da bulunan şirketlerde incelemelerde bulunmuştur. Paşa'nın incelemelerde bulunduğu şirketler arasında Junkers Uçak Fabrikası, AEG, Siemens elektrik ve çini fabrikaları, Telefunken, Navon ve Frayburg telsiz telgraf istasyonları bulunmaktadır. Kemalettin Sami Paşa Junkers Uçak Fabrikası'ndaki incelemelerinde Hugo Junkers ile görüşüşüğünü (bkz. Ek-2) ve Junkers Şirketinin Türkiye'de bir fabrika kurma fikrine sıcak baktığını aktarmaktadır. Bu süreçte Türkiye'den bir heyetin Berlin'e gelerek fabrika temsilcileri ile görüşmeler yapması gerektiğini de rapor etmiştir. (BCA, 230-0-0-0/8-26-3). Paşa'nın buradaki incelemeleri, bir hava harp sanayiinin kurulmasının yanı sıra nitelikli eleman yetiştirme açısından son derece önemli bir gözlem olmuştur.

Bu raporun ardından Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri Tevfik Bey, 1925 yılı haziran ayında bir ticaret heyeti ile Almanya'ya giderek, Kemalettin Sami Paşa ile beraber Reichsverband der Deutschen Industrie (Esen & Çetin, 2021: 100) himayesinde

bulunan çok sayıda Alman sanayi temsilcisi ile görüşmeler yapmış ve onlara Türkiye'ye yapılacak olan Alman yatırımlarında ve ihalelerinde kolaylık gösterileceği sözünü vermiştir (Deniz, 2018: 122). Bu arada 26 Haziran 1925 yılında Junkers firması temsilcisi Heinz Sachsenberg, Tefvik Bey'e bir mektupla şirketin Türkiye'de bir uçak fabrikası kurmaya ve idaresini üstlenmeye hazır olduğunu bildirmiştir (Dervişoğlu, 2014: 71).

Bu ziyaretin ardından Cevat Abbas başkanlığında aralarında Vecihi Hürkuş'un da bulunduğu bir diğer heyette 5 Temmuz 1925'te Berlin'e giderek Junkers ve Rohrbach Uçak Fabrikası temsilcileriyle görüşmelerde bulunmuş ve Berlin'den sonra Fransa'ya geçerek uçak fabrikalarındaki temaslarını burada da sürdürmüştür (Gürer, 2007: 311).

Kemalettin Sami Paşa, Türkiye'de bir uçak fabrikasının bir an önce kurulması kanaatinde olmuştur. Paşa bunu gerçekleştirmek için de Almanya'nın mevcut siyasi durumunun Türkiye'nin lehine kullanılabileceğini belirtmiştir. Çünkü Almanya'da Versay Antlaşması ile havacılık faaliyetleri kısıtlanmış ve hava sanayisi alanında faaliyetler neredeyse tamamen durmuştur. Ancak Almanya'da bu alanda faaliyet gösteren fabrikaların serbestçe çalışma arzusunda olduklarını ve bu bağlamda diğer devletlerle iş birliğine girmek istediklerini belirten Paşa, bunun Türkiye için bir fırsat olduğunu ve Türkiye'nin de millî havacılık yolunda bu fırsatı değerlendirmesi gerektiğini belirtmiştir (Hürkuş, 2021: 192).

Bunun yanında bu dönemde bir diğer şirket, Franco-Roumnaie Uçak Şirketi'nin propagandaları yapılmış (Bolat & Nizamoğlu, 2019: 124), bu propagandayı Türkiye lehine kullanmak isteyen Genel Sekreter Tefvik Bey, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny ile görüşmesinde Franco-Roumnaie şirketinin daha düşük bir fiyatla bu işi yapacağını ima ederek pazarlığı kızıştırmak istediye de Kemalettin Sami Paşa ve kabinede yer alan bazı üyeler, Junkers Firmasının ürettiği uçakların daha kaliteli olduğunu ve hükümetin firmaya ödemelerini %5 faizle beş yıllık bir süreçte yapabileceğini belirterek, Atatürk'ü Junkers firması ile anlaşma yapılması için ikna etmişlerdir (Dervişoğlu, 2014: 72).

Kemalettin Sami Paşa, sivil havacılık konusunda da Almanya'da faaliyet gösteren Lufthansa şirketi ile görüşmelerde bulunmuştur ki Lufthansa şirketi, daha öncesinde nakliye amacıyla İstanbul-Viyana-Berlin arasında uçuş gerçekleştirmek üzere Türkiye Hükûmeti'nden izin talebinde bulunmuştur. 14 Mart 1928 tarihinde verilen bu izin (BCA,30-18-1-1/28-16-16) sonrasında Kemalettin Sami Paşa, 30 Kasım 1929 tarihli raporunda Lufthansa şirketinin güzergahı Berlin-İstanbul-Bağdat olmak üzere genişleterek bir sivil hava hattı oluşturmak istediğini belirtmiştir. Bu sivil hava hattının oluşturulmasını Türkiye'nin Almanya ile ilişkileri açısından önemli görmüş ve raporunda da bu hattın kurulmasına izin verilmesi gerektiğini ifade etmiştir (BCA, 501-32158-127384-72). Bu rapor üzerine Türk Hükûmeti, Berlin-İstanbul-Bağdat hattı için Lufthansa şirketinin teklifini değerlendirmeye almıştır (BCA,30-18-1-2/6-58-17). Bu hat üzerinde önce bir tecrübe uçuşu gerçekleştirilmiş, Kemalettin Sami Paşa Berlin-

İstanbul arasında gerçekleştirilen bu uçuş hakkında intibalarını dile getirirken bu hava hattı oluşturulduğu taktirde Lufthansa şirketinin bütün masrafları karşılayacağını da ifade etmiştir. Paşa raporunda bu hava hattından başka bir konuya da değinmiş ve Alman Hava Posta Nazırının, İstanbul'da bulunan uçakların restore edilmesini elzem gördüğünü rapor etmiştir (BCA,501-32158-127384-73).

Bu konuda yapılan görüşmeler sonucu bir anlaşmaya varılmış (bkz. Ek-1). 2 Temmuz 1930 tarihli bakanlar kurulu kararıyla da şirket ile sözleşme yapılmıştır (BCA,30-18-1-2/12-48-7). Kemalettin Sami Paşa'nın bu girişimlerinin, Türkiye'nin hava sahasının zenginleşmesine ve bu doğrultuda Türkiye üzerinden geçecek olan hava hatları vasıtasıyla diğer ülkelerle ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunacağı düşünülmüştür.

3.3. Junkers Tayyare Fabrikası ile gerçekleşen Ortaklık: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ)'nin Kuruluşu

Atatürk'ün, Cumhuriyetin ilanından önce 2 Kasım 1922'de Petit Parisen Gazetesi muhabirine verdiği demeçte: *"Bir takım ekonomik meseleler vardır ki, biz bunları kendi kaynaklarımızla ve yalnız kendi sermayemizle çözümleyemeyiz. Bize yardım edecek dostlar aramaya mecburuz"* şeklinde ifade ettiği zorunluluklardan dolayı (Sarısır, 1998: 45) onun direktifleriyle Cumhuriyet döneminde başlayan Türk havacılığını geliştirme hamlelerinde yapılan ortaklıklardan faydalanılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya ile ilişkilerin resmi olarak 1924'te yeniden başlaması sonrası ortak çıkarlar, diplomatik ilişkilerin yanı sıra ekonomik ilişkileri de geliştirmiştir. Çeşitli siyasi ve ekonomik antlaşmaların ardından özel teşebbüslere de imkân vermek isteyen Türkiye, başta Almanya olmak üzere Fransa ve çeşitli ülkelerde bulunan sanayii kuruluşlarını incelemek üzere heyetler göndermiştir. Türkiye'de havacılığın geliştirilmesi amacıyla yapılan görüşmeler neticesinde, Almanya'dan Junkers, Fransa'dan da Franco-Roumnaie şirketi Türkiye'de bir uçak fabrikası kurulması için tekliflerini vermişlerdir. Bakanlar Kurulu, 27 Ağustos 1924 tarihinde bu şirketlerden Türkiye'de kurulacak olan fabrika için 3 ay içerisinde kesin tekliflerini vermelerini ve şartname hazırlamalarını istemiş, şirketlerin vereceği bu kesin teklifler üzerinden değerlendirileceklerini (bkz. Ek-3) belirtmiştir (BCA, 30-18-1-1/10-41-18; Tatar, 2021: 228). Muzaffer Ergüder anılarında bu hava şirketlerinin Türkiye üzerinden bir hava hattı oluşturmak istediklerini de aktarmaktadır (Fırtına, 2018, s. 92).

Bütün bu gelişmelere rağmen, Alman Hükümeti'nin Türkiye'de yapılacak olan Alman yatırımları hususunda başlangıçta endişeli bir tutum takındığını söylemek gerekir. Almanlar, Lozan Antlaşması yapılmış olmakla birlikte, özellikle İngiltere ve Fransa ile arasında halledilmeyen bazı meseleler bulunan Türkiye'ye verilecek açıkça desteğin Almanya'yı Avrupa'da güç durumda bırakacağını düşünmüş (Sarısır, 1998: 48) olmakla birlikte Almanya'nın bu endişeleri Kemalettin Sami Paşa ve Rudolf Nadolny'nin girişimleri ile ortadan kaldırılmış ve iki hükümet arasında görüşmeler başlamıştır. Rudolf Nadolny'nin 12 Ocak 1925 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığına

gönderdiği bir yazıda, Türkiye ile görüşmelerin olumlu bir seyir izlediğini, hatta hava kuvvetleri endüstrisi kurma çalışmalarının ileriki aşamalarda, uçak ve motorların dışında cephane, hava trafiği ve petrol endüstrisi alanlarına da kapsamının gerekliliği üzerinde durmuştur (Deniz, 2018: 122).

Yapılan görüşmelerin sonucu Bakanlar Kurulu 15 Ağustos 1925 tarihli toplantısında, adını kurucusu olan Prof. Dr. Hugo Junkers'tan¹ alan Junkers Flugzeugwerke AG şirketiyle bir Türk anonim şirketi kurulması kararı almıştır. Sözleşmenin imzalanmasına Türkiye adına Maliye Bakanı Hasan Bey, Junkers Şirketi adına ise yönetici Heinz Sachsenberg yetkilendirilmiştir (BCA,30-18-1-1/15-50-20). Bu antlaşma sadece bir uçak fabrikası kurulması ve işletilmesi değil, aynı zamanda yolcu ve eşya taşımacılığını kapsayan bir havayolu hizmetini ve zehirli gaz fabrikasını da kapsamaktaydı.

Türkiye Junkers Firması ile yaklaşık tutarı 3,5 milyon TL olan bir antlaşma yapmıştır. Anlaşma sonucu işletmenin adının da "Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ) olması kararlaştırılmış (BCA,30-18-1-1/26-63-2; Aydoğan, 2020: 74) ve şirketin yönetim kurulu başkanlığına Refik Koraltan getirilmiştir (Dervişoğlu, 2014: 75).

¹ Hugo Junkers, 3 Şubat 1859'da Almanya'da Rheydt adlı küçük bir kasabasında doğmuştur. Varlıklı bir ailenin yedi oğlundan üçüncüsüdür. Junkers ilk ve ortaokul öğrenimini Rheydt kasabasında tamamladıktan sonra lise öğrenimi için Barmen Meslek Okulu'na kaydını yaptırmış ve 1878 yılında buradaki eğitimini tamamlayıp başarıyla mezun olmuştur. 1878'in Ekim ayında, Berlin Teknik Üniversitesi'ne girmiş ve mühendislik çalışmalarına burada başlamıştır (Byers, 2002: 22). Junkers 1892 yılında çalışmalarını geliştirerek çift pistonlu motor yapmış ve bu motorun patentini almıştır. Bu patent Hugo Junkers'a verilen ilk patent olarak tarihe geçmiştir (Zoeller: 1996). Tek kanatlı bir uçak patenti almak üzere de başvuruda bulunan Junkers, 1910 yılından itibaren tamamen uçak üretimine yönelmiştir. 1913'te Magdeburg'da kurduğu Junkers Motorenwerke GmbH ile üretimi başlatacakken, I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine bunu gerçekleştirme imkanı bulamamıştır. I. Dünya Savaşı sonrası 1919'da Dessau'da kurulan Junkers Flugzeugwerke AG (Uçak Fabrikaları AŞ) ürettiği F 13 ile kapalı yolcu kabinli ilk tam metal gövdeli uçağı piyasaya sürmüştü ve böylelikle Almanya'da sivil havacılığı başlatmıştır. 1923'te kurulan Junkers Lutverkehr (hava taşımacılığı) 1926'da Aero-Lloyd şirketiyle birleşmiştir. 1920'li yılların sonunda Alman uçak üretiminin yaklaşık olarak üçte biri Junkers firması tarafından sağlanmıştır. Junkers firması ilk dizel uçak motorunu tasarlamak ve tek motorlu uçaklardan çok motorlu uçaklara geçmekle teknik gelişimi hızlandırmıştır. Hugo Junkers uluslararası havacılıkta önemli görülen oluklu kaplamalı hafif metalden oluşan bir uçak yapmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda Dessau'da kurduğu uçak fabrikasında Ju/52/3m adlı bir yolcu uçağı üretmeyi başarmıştır (Schmitt, 2006: 7).

Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman ordusuna katkı sağlamak için Alman Savaş Bakanlığı ile iş birliği yaparak askeri uçak ve teçhizatlarını üretmiştir. Junkers'in tesisleri ve işgücü, savaş sırasında devlet yardımı ile büyümüş fakat savaş sonrasında Junkers üretimlerine sadece Almanya içinde olmak üzere sivil havacılık doğrultusunda genişletmiştir (Byers, 2002: 53). Bu süreçte şirket birçok ülkeyle anlaşma sağlayarak yatırım adı altında askeri havacılık üretim faaliyetlerini de anlaştığı ülkelerde sürdürmüştür. 1933 yılına kadar faaliyetlerini başarılı bir şekilde sürdüren Hugo Junkers, 1934 yılında Nazilerin iktidarında tutuklanmış ve şirketine el konulmuştur. 3 Şubat 1935 yılında dünyaya veda etmiştir.

3.4. Kayseri Tayyare Fabrikası

Junkers ile yapılan antlaşma çerçevesinde TOMTAŞ şirketi üzerinden Kayseri’de uçak imalatı ve Eskişehir’de de bakım ve onarım faaliyetlerini yürütmek için bir atölye açılması planlanmıştır (Yavuz, 2020: 25).

Kendi uçağını üretme konusunda kararlı bir tutum sergileyen Türkiye, Alman Junkers firması ile Kayseri’de bir uçak fabrikası kurulması konusunda anlaşmaya varmıştı (bkz. Ek-4).

Antlaşmada Eskişehir’de uçakların bakım ve onarımı için küçük ölçekli tamirhane ve tesisler kurulması kararlaştırılmıştı. İlk etapta yılda 250 uçak üretilmesi hedeflenen Kayseri’deki (Tatar, 2021: 230) fabrikanın yapımına 1925 yılında başlanmıştır. Almanya’nın Hamburg Limanı’ndan İskenderun Limanı’na getirilen malzemeler Kayseri’ye taşınmış ve bir yıl içerisinde inşaatın tamamı bitirilmiştir (Yavuz, 2020: 26). Junkers ile yapılan sözleşmenin süresi 40 yıl olup, sözleşmeye tarafların sözleşme süresince hisselerini devredemeyeceği, satamayacağı maddesi de konulmuştur. (Deniz, 2018: 125).

Anlaşmada fabrikanın donanımı için dizel motor tesisi, jeneratör tesisi, oksijen tesisi, asetilen tesisi, tazyikli hava üretimi, elektrik tesisleri, kalorifer tesisi, telefon ve telefon sayacı tesisi, nakil araçlar, özel atölye makinaları, ham materyal büroları yapılması, ayrıca Eskişehir ve Dessau’da olmak üzere birer fabrika okulu kurulması öngörülmüştür (Koçak, 2013: 68).

İnşaatı tamamlandıktan sonra Kayseri Tayyare Fabrikası, 6 Ekim 1926’da açılmıştır. Fabrika’nın açılış konuşmasını TOMTAŞ’ın yönetim kurulu başkanı Refik Koraltan yapmıştır. Atatürk, çok önem verdiği bu tesisin açılışına katılamamış ancak daha sonra Kayseri’ye yaptığı ziyaretlerde tesisi incelemiştir (Kapucu, 2015: 45). Fabrika’nın genel müdürü Alman Heinz Sachsenberg olmuş fabrikada 120 Alman 50 Türk işçi çalışmaya başlamıştır (Yavuz, 2020: 26). Bu sektörün Türkiye’de henüz yeni geliyor olmasından dolayı doğal olarak, Türkiye’nin bu alanda yetişmiş eleman eksikliğini bulunmaktadır ki firma ile yapılan antlaşmada bu husus üzerinde de durulmuş ve Türk işçilerin eğitimi de anlaşma kapsamına alınmıştır.

Kayseri Tayyare Fabrikasının kuruluşu Türk basınında da yankı bulmuş, Vakit Gazetesi “*Kayseri’de İlk Tayyare Fabrikamızın Resmi Küşadı*” başlığı ile açılışın detayları hakkında bilgi vermiştir (Vakit 8 Ekim 1926; Uçar, 2008: 28). Akşam Gazetesi de “*Kayseri Tayyare Fabrikası’nın Resmi Küşadı Parlak Bir Surette İcra edildi*” başlığı ile fabrikanın açılış haberini vermiştir (Akşam, 8 Ekim 1926). “*Türkiye Bundan Sonra Hava Müdafaa Vasıtalarını Kendisi Yapacaktır*” başlığı ile haberi veren Son Saat Gazetesi: “*her yer gibi Türkiye’de de tayyare kazaları olacak, düşenler düşecek fakat arkadan gelenler behemehal yükseleceklerdir*” değerlendirmesinde bulunmuştur (Uçar, 2008: 28). İstanbul’da Almanca yayınlanan Turkische Post gazetesi de 6 Ekim 1926 tarihli sayısında fabrikanın temellerinin atılacağı ve bir törenle açılacağı haberini vermiştir (Sarısır, 1998: 50).

3. 5. Junkers ile Yaşanan Sorunlar ve TOMTAŞ'ın İflası

Bu gelişmelere rağmen bu ortaklıkta, Junkers'dan kaynaklanan bir takım mali sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sıkıntı Alman hükümeti nezdinde de yankı bulmuş, nitekim Almanya'nın eski İstanbul Büyükelçiliği'nde görev yapan Moltke, 21 Mayıs 1926 tarihli raporunda Junkers'ın mali güçlüklerinden bahsederek iflası halinde Kayseri Uçak Fabrikası projesinin başarıya ulaşamayacağını ve bu durumun Türk-Alman iktisadi ilişkilerine zarar vereceği görüşünü ileri sürmüştür (Koçak, 2013: 69; Deniz, 2018: 125). Bu tartışmalarda Junkers Firmasının mali sorunlarının, Türkiye ile anlaşmaya varmadan önce Rusya'da faaliyete geçirdiği uçak fabrikasına yaptığı yatırımlardan kaynaklandığı iddia edilmiştir.

Bu etkenin yanı sıra Junkers'ın yaşadığı mali sorunlara rağmen fabrikada çalışan Alman işçi ve mühendisler yüksek ücretler vermesi ayrıca bakım ve onarım maliyetlerinin artması da bu sıkıntıyı arttıran etkenlerden olmuştur (Altun, 2008: 22).

Bu ortam içerisinde, Junkers Firması ile Türkiye arasında, uçakların lisans ücreti konusunda da sorun yaşanmış, Junkers'ın sözleşmeye göre ödemesi gereken 3,5 milyon lirayı ödememesi de ayrı bir sorun teşkil etmiştir (Tatar, 2021: 235).

Böylece Junkers'ın mali problemleri Türkiye'de de bir güvensizlik ortamı yaratmıştır. Bu güvensizlikten dolayı, sözleşmede Türkiye'de kurulacak olan fabrikanın üretime geçeceği tarihe kadar, ihtiyaç duyulan uçakların, Dessau'daki fabrikadan sipariş edilmesi şartı bulunmakla birlikte, yaşanan bu gelişmelerden dolayı Türk hükümeti bu siparişleri verme noktasında çekimser kalmıştır (Braatz, 1974: 20).

Junkers'ın iflasın eşiğinde olması TOMTAŞ'ın ekonomik durumuna da yansımış ve nihayet yüksek maliyetler karşısında daha fazla direnemeyen TOMTAŞ, 3 Mayıs 1928 tarihinde iflas ettiğini açıklamış ve 28 Mayıs 1928 tarihinde de faaliyetlerini durdurmuştur (Akpınar, 2017: 219).

Vecihi Hürkuş, anılarında TOMTAŞ'ın hem içte hem de dışta sürekli sabote edildiğini ifade ederek, birtakım firmaların, Junkers ile yapılan ortaklığın bozulmasına ve şirketi kendileri ile anlaşmaya mecbur bırakmaya çalıştıklarını ifade etmiştir (Hürkuş, 2021: 224).

Sonuç olarak, Kayseri Tayyare Fabrikası'nın tüm hisseleri Türk Tayyare Cemiyeti'nce devralınmış ve bir müddet sonra, Millî Savunma Bakanlığı üzerinden 1931 yılında burada yeniden üretime başlanmıştır (Tatar, 2021: 236).

Sonuç

Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen Türk Millî Mücadelesi yaşanan iktisadi yoksunluklara rağmen başarıya ulaşmış ve sonuçta bağımsız Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur.

Bununla birlikte yeni devletin kalkınma hamlelerinde Osmanlı'dan devralınan ekonomik mirasın yetersiz kalması, devleti yeni arayışlara itmiş ve bu noktada diğer ülkelerle kurulacak ekonomik işbirlikleri gündeme gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti

Devleti'nin gerçekleştireceği kalkınma hamleleri ile tüketici bir toplumdan, üretici bir topluma dönüşmesinin zorunluluğunu her fırsatta vurgulayan Atatürk'ün gösterdiği bu hedef doğrultusunda bu toplumsal dönüşümü sağlamak adına diğer ülkeler ile ikili ilişkilerini geliştirme hedeflenmiştir.

Bu ülkeler arasında Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda, Mondros Mütarekesi ile kısa bir süre kesilen Türk-Alman ilişkileri yeniden tesis edilerek, bu ilişkilerden birçok sektörün yanı sıra havacılık alanında da istifade edilmeye çalışılmıştır

Almanya'nın bu alandaki deneyim ve tecrübesinden, teknolojik ve ekonomik gücünden istifade ile Türk hava harp sanayisi alanındaki atımlar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu dönemde havacılık alanında Fransa ön planda olmasına rağmen Almanya'nın tercih edilmesinde, dönemin Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa'nın da etkisi olmuştur. Kemalettin Sami Paşa'nın incelemeleri ve değerlendirmeleri doğrultusunda, Almanya'da faaliyet gösteren Junkers Uçak Fabrikası ile ortaklık yapılması uygun görülmüş ve 1925 yılında Junkers ile anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma uyarınca Türkiye'de "Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ)" kurulmuş ve yine Junkers teknolojisi kullanılarak bu şirket üzerinden Eskişehir'de bakım ve onarım faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ve Kayseri'de de uçak üretilmesi için fabrika kurulması planlanmıştır.

Alman Hükümetinin bu işe tereddütle yaklaşmasına rağmen Alman Büyükelçisi Rudolf Nadolny ve Kemalettin Sami Paşa'nın çalışmaları sonucunda fabrikanın açılması 8 Ekim 1926 tarihinde gerçekleşmiştir. Alman Hükümeti'nin bu ortaklığa sıcak bakmama sebebi Junkers'ın mali durumunun kötü seyretmesi olarak görülebilir. Nitekim Junkers'ın Rusya'da yaptığı yatırımlar şirketin yaşadığı ekonomik sıkıntıları iyice gün yüzüne çıkarmış hatta Alman hükümeti'nde şirketin yaşadığı ekonomik darboğazdan dolayı Dessau'daki fabrikasını küçültmesinin daha uygun olacağı görüşü hâkim olmuştur. Junkers'ın giderek kötüye giden mali durumu Türkiye'yi de tedirgin etmiş hatta kabinenin bazı üyeleri tarafından bu ortaklığın sorumlusu olarak gösterilen Kemalettin Sami Paşa'ya ağır eleştiriler yöneltilmiş ve rüşvet aldığı iddiası bile ortaya atılmıştır.

Bu dönemde Junkers Firması'nın mali durumunun kötüye gidiyor olmasına rağmen Kayseri Uçak Fabrikası'ndaki Alman işçilerine yüksek ücretler ödeniyor olması Türk işçilerinin tepkisine neden olurken, Firmanın bakım ve onarım maliyetlerini yüksek göstererek bu meblağlar üzerinden Türkiye'nin ödeme yapmasını istemesi de huzursuzluğu arttıran etkenlerden olmuştur. Bu gelişmeler üzerine kısa bir süre sonra Junkers iflas ettiğini açıklamış bu durum karşısında 1928 yılında TOMTAŞ bu iflastan nasibini almış ve Türk Tayyare Cemiyeti'ne devredilmiştir.

Başarısız bir girişim olmakla birlikte bu ortaklık Türk hava sanayisi için önemli bir tecrübe olmuş, Türkiye'nin bu alandaki sonraki hamleleri, bu tecrübeden istifade ile şekillendirilmiştir.

Bu ortaklıktan Türkiye'nin bir diğer kazanımı da Almanya'ya Junkers Firmasına eğitim için gönderilen kişilerdir. İçlerinde Vecihi Hürkuş'un da bulunduğu bu kişiler son derece önemli kazanımlarla ülkeye dönmüşler ve daha sonra bu alanda yapılan hamlelere de önderlik etmişlerdir.

Kaynakça

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Arşiv Belgeleri

- BCA, 30-18-1-1/9-26-10
- BCA, 30-18-1-1/ 9-18-20
- BCA, 30-18-1-1/22-87-17
- BCA, 30-18-1-2/4-31-12
- BCA, 30-18-1-2/9-13-20
- BCA, 30-18-1-1/10-41-18
- BCA,30-18-1-1/15-50-20
- BCA,30-18-1-1/26-63-2
- BCA, 230-0-0-0/8-26-3
- BCA,30-18-1-1/28-16-16
- BCA, 501-32158-127384-72
- BCA,30-18-1-2/6-58-17
- BCA,501-32158-127384-73
- BCA,30-18-1-2/12-48-7
- BCA, 30-10-0-0/61-411-1
- BCA, 30-18-1-2/6-57-15
- BCA, 230-0-0-0/00-39-09
- BCA, 230-0-0-0/8-27-7
- BCA, 501-32158-127401-1
- BCA,30-18-1-1/10-41-18

Gazeteler

Vakit, 8 Ekim 1926

Akşam, 8 Ekim 1926

Kitaplar

Altun, Ş. (2008). Otomobilden Uçağa, Ampulden Televizyona Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Mucizeleri. İstanbul: Doğu İletişim Yayınları.

Türk İstiklal Harbi. 2. Cilt Batı Cephesi- 1. Kısım (1999), Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Basımevi.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III. (1997). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.

Çavdar, T. (2019). Türkiye'nin Demokrasi Tarihi. Ankara: İmge Kitabevi

Dervişoğlu, F. (2010). Nuri Demirağ Türkiye'nin Havacılık Efsanesi. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Fırtına, H. İ. (2018). Orgeneral Muzaffer Ergüder'in Havacılık Anıları (1922-1930). Kırmızı Kedi Yayınları

Gürer, T. (2007). Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer. İstanbul: Gürer Yayınları.

Hürkuş, V. (2021). Bir Tayyarecinin Anıları. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Koçak, C. (2013). Türk-Alman İlişkileri (1923-1939). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mumcu, A. (1971). Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi. Ankara: Sevinç Matbaası.

Özgüldür, Y. (1993). Türk-Alman İlişkileri (1923-1945). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Soysal, İ. (1989). Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Türkmen, Z. (2011). Türkiye'de Havacılık Teşkilatının Kuruluşunda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Döneminde Gerçekleştirilen Faaliyetlere Bir Bakış. Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu (s. 28-56). Ankara: Ayrıntı Basımevi

Yalçın, O. (2017). Türk Hava Gücü Kuruluşu İlk Seferleri ve Yükselişi (1911-1950). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yavuz, İ. (2020). Mustafa Kemal'in Uçakları (1923-2012). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Makaleler

Akpınar, D. (2017). Kayseri Tayyare Fabrikası. Tarih Okulu Dergisi (TOD), 10, 203-233.

Akyıldız, H. & Eroğlu, Ö. (2004). Türkiye Cumhuriyeti dönemi uygulanan iktisat politikaları. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(1).

Aydın, A. (2017). Türkiye-Almanya Dostluk Antlaşması (3 Mart 1924). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19(1), 107-121.

Aydın, A. F. (2011). Tayyareden-Uçağa; Milli Hava Sanayinin Kuruluşunda Türk Halkının Yaptığı Bağışlar. Karadeniz Araştırmaları, (31), 51-84.

Aydoğan, A. (2020). Atatürk Dönemi Türk Havacılık Faaliyetleri ve Havacılık Faaliyetlerinin Gelişim Süreci. Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 4(2), 69-81.

Bolat, B., & Nizamoğlu, A. (2019). Kemalettin Sami Paşa ve Berlin Büyükelçiliğindeki Faaliyetleri (1924-1934). Avrasya İncelemeleri Dergisi, 8(2), 117-151.

Bozkurt, A. (2013). Türk Hava Sahasının Belirlenmesi (1914-1923). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15(1), 251-278.

Braatz, W. E. (1974). Junkers Flugzeugwerke AG in Anatolia, 1925—1926: An aspect of German-Turkish economic relations. Zeitschrift für Unternehmensgeschichte, 19(1), 28-41.

Bütüner, Z. (2015). Rudolf Nadolny'nin Türkiye Büyükelçiliği. International Journal of Social Sciences and Education Research, 2(1), 262-273.

Deniz, M. (2018). Başarısızlıkla Sonuçlanan Bir Girişim: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ). Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.

Dervişoğlu, F. (2014). İstikbalini Göklerde Arayan Ülke ve Türk Havacılık Sahasında Alman Menfaatleri Işığında Bir Ortaklık: Tomtaş. Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi, 3(3), 68-82.

Esen, A., & Çetin, S. (2021). İki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi ile Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları. Belgi Dergisi, (21), 89-123

İhsanoğlu, E. (1995). Osmanlı Havacılığına Genel Bir Bakış. İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 497-596.

Kara, A. O. (2017). Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'na kadar Türk Askeri Havacılığı. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 117(231), 193-206.

Koç, İ. C. (2000). İzmir İktisat Kongresi'nin Türk ekonomisinin oluşumuna etkileri. Atatürk Dergisi, 3(1).

Kurt, D., & Korkmaz, E. (2018). Yeni Arşiv Belgeleri Işığında Türk Askeri Havacılığının Doğuşu (1911-1912). Savunma Bilimleri Dergisi, 17(2), 207-251.

Özüçetin Y. & Kaya H. (2020), Türk Millî Davasının Meşruiyetini Anlayan ve Anlatan Bir General; Charles Townshend, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal Of International Social Research, 13/72, (276-284).

Schmitt, G. (2006). Das Junkers Flugzeugtypenbuch: die Junkers-Flugzeuge und die JFM-Flugzeuge, vorgestellt in Texten, Fotos, Daten, Tabellen und Dreiseitenzeichnungen. Funk-Verlag, Hein.

Tekin, A. S. (2020). Trablusgarp Harbi ve Havacılık Tarihinde İlkler. Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi, 3(2), 16-29.

Uluslan, Ş. (2021). İstikbal Göklerdedir: Türk Tayyare Cemiyeti (1925-1938) (Türk Tayyare Cemiyeti'nden Türk Hava Kurumu'na). 9. Uluslararası Atatürk Kongresi. 1(8) 2330-2370

Yüceer, S. (2003). Atatürk'ün güvenlik politikasına bir örnek: Türk Tayyare Cemiyeti- Bursa örgütü. Atatürkçü Bakış, 2(3), 7-42.

Yalçın, O. (2009). 1911-1945 Yılları Arasında Türk Hava Harp Sanayisi. On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu II (s. 179-205). İstanbul: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı.

Yalçın, O. (2011). Türk tarihi bakımından 20. yüzyılda iki önemli gelişme: "Havacılığın ve bir liderin doğuşu. Turkish Studies (Elektronik), 6(2), 1033-1062.

Tezler

Akdemir, Y. (2005). Atatürk Dönemi Türk Havacılığı. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Byers, R. W. E. (2002). Power and initiative in twentieth century germany: the case of Hugo Junkers (Doctoral dissertation, University of Georgia).

Çak, S. O. (2017). Türk Havacılığı ve Kayseri Uçak Fabrikası. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Çelik, A. (2004). II.Meşrutiyet Dönemi Türk Hava Kuvvetleri. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Genç, Ö. (2018). Türk Hava Kurumu (THK) Etimesgut Uçak Fabrikası. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kapucu, D. (2015). 1909-1939 Yılları Arasında Yapılan Yurtiçi ve Yurtdışı Askeri Seyahatleri. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Konukçu, C. K. (2005). Türk Hava Sanayii (1912-1959). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Okumuş, Z. (2017). Türk Tayyare Cemiyeti. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Sarısr, S. (1998). Atatürk Dönemi Milli Harp Sanayii İçinde Kayseri Tayyare Fabrikasının Yeri (Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

Şen, S. (1992). Türkiye'de Modernleşme Ordu ve Askeri Havacılık. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Şişmanoğlu, G. (2017). Atatürk Dönemi Sanayileşme Politikaları. İzmir: Yaşar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Tatar, C. (2018). Türk Havacılık Tarihi (1909-1954) Milli Mücadele Dönemi Öncesi ve Sonrası Türk Havacılığı. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Uçar, E. (2008). Türk Havacılık Tarihinde Kayseri Uçak Fabrikası'nın Yeri. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Yalçın, O. (2008). Türk Hava Harp Sanayi Tarihi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

İnternet Kaynakları

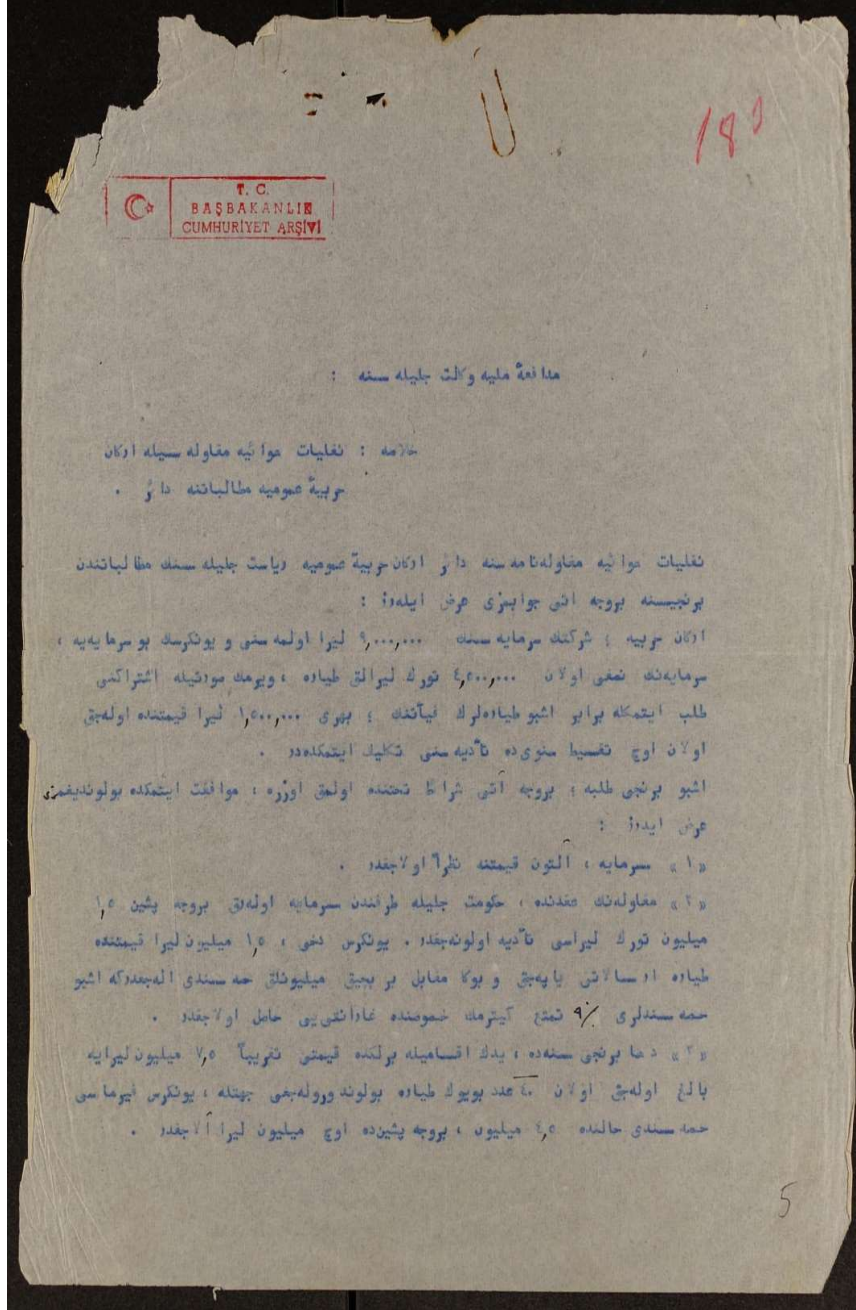
Yazıcı, N. (2021, Şubat 24). Picardie Manevraları. 23/04/2022 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/picardie-manevralari/?pdf=3414> adresinden erişilmiştir

Zoeller, H. (1996). The Hugo Junkers Homepage.

http://hugojunkers.pytalhost.com/ju_home.htm:
http://hugojunkers.pytalhost.com/ju_home.htm adresinden alındı

Ekler

Ek-1. Junkers Tayyare Fabrikası ile anlaşma müsveddeleri (BCA, 230-0-0-0/00-39-09).

Ek-2. Profesör Hugo Junkers ile Kemalettin Sami Paşa'nın mülakatı (BCA, 501-32158-127401-1).

دوسیه ربط نومرولرینک اشارته مخصوص محل

دوسیه سی

مدیریتی

خارجیه و طالقی

مدیر عمومی	مدیر	مخبر	مسود	میتض	شعبه له فید نومروسی	مدتله اولدقی اوراق له نومروسی	اوراقک عمومی نومروسی
					۲۸۷	۲۵۱ ۲۶۶	۷۶۱۵۲
							اوراقک خصوصی نومروسی ۱۰۵۷
							اوراقک تاریخی ۱۱۱۱۱۱۱۱

خلاصه

وقت

مغز و قوت و خیرات

صورت و قیام و قیام

مطابق اولدی

مهم و خیرات

۱

Ek-3. Uçak Fabrikası kurulması hususunda Junkers ve Frankromen şirketlerinin tekliflerinin değerlendirilmesi (BCA,30-18-1-1/10-41-18).

تورکیہ جمہوریہ

باسمہ ولایت

دارالمعروض مدبرتی

عدد ۸۹۱

۸۹۱

-155-

قرن عام

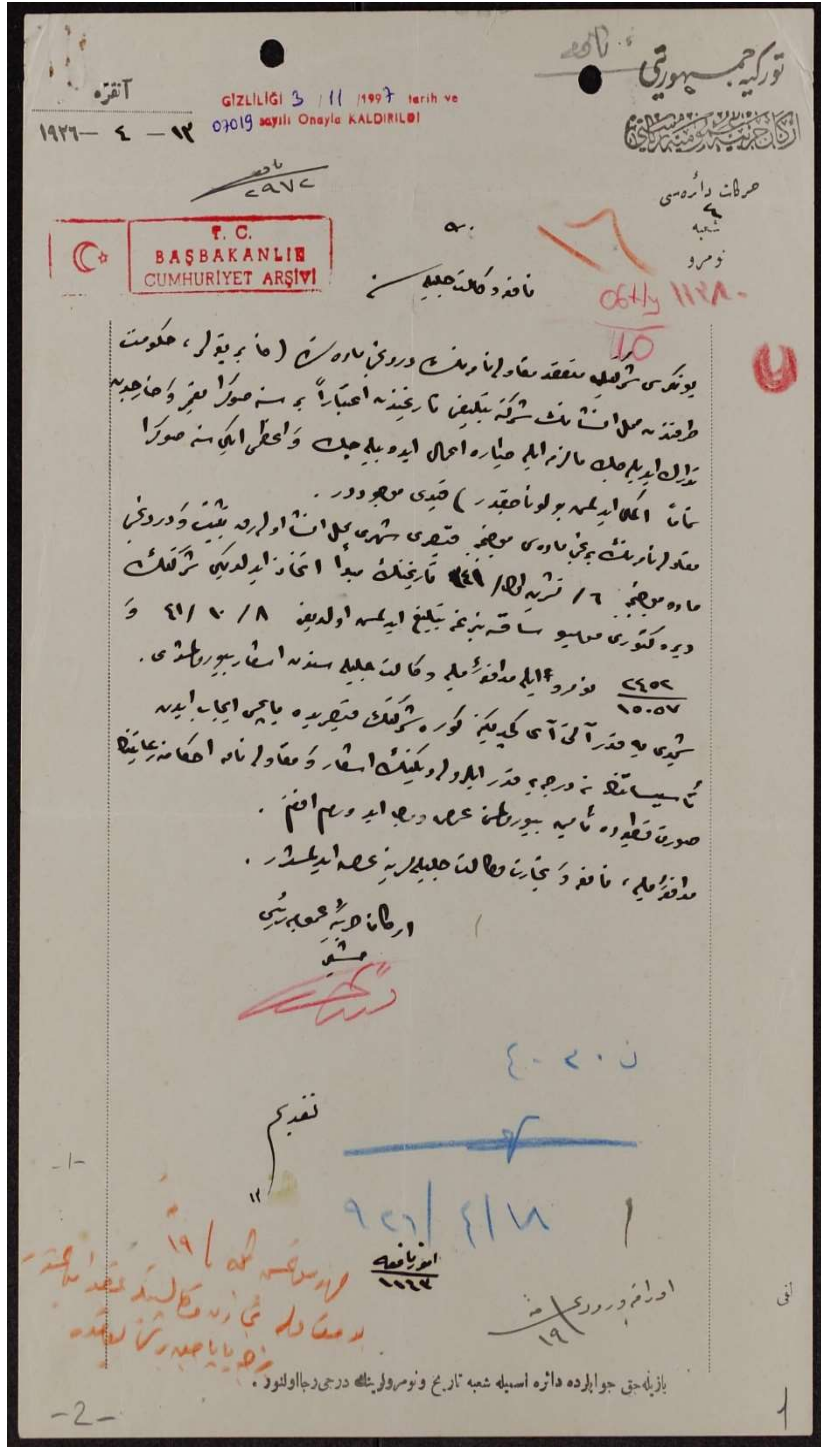
T.G.
P. SPAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI
انقره

۱۹۱۱ء تا ۱۹۱۲ء کے درمیان میں ۹۰۵ ٹوربورو قرینہ کے لیے
اولیادہ کر قرینہ تو فیفا تصانیح کو ایجنٹ اور بیجھری بیچنے میں آؤرہ شعل قسمہ بیسی
تیار کیا گیا ہے یہ اتفاقاً وہ مورد کا تصانیح تارخہ مذکورہ ہے فریبوں : تصانیح لائبرری
بہلین اور بیجھری بیچنے کے لیے یہ تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
طیبدہ بہلین میں تیار کیے گئے ہیں انہوں نے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
شعل و دفعہ ابارہ و ٹوربورو قاربنقرینہ ٹوربورو تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
میں بیجھری اور ٹوربورو قاربنقرینہ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
کی ریتیں ٹوربورو قاربنقرینہ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
بہلین میں تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
اور وہ تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
اجیرہ میں تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
رہوہ میں تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
ایسی میں تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
تفصیل میں تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
معاہدہ میں تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
تفصیل میں تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
صحیح تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
ایسی میں تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
تفصیل میں تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
معاہدہ میں تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
تفصیل میں تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں
صحیح تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تصانیح تارخہ مذکورہ ایجنٹ کے لیے تیار کیے گئے ہیں

جواب اولدی محررات تاریخ نومبر سنہ ۱۹۱۲ء درجی رجا اولتور.

030	18	01	01	01	41	18
-----	----	----	----	----	----	----

Ek-4. Junkers Firmasının Kayseri'de bir fabrika inşa etmesi (BCA, 230-0-0-0/8-27-7).

XVII. YÜZYIL OSMANLI KAYSERİ'SİNDE MESKÛN SEYYİDLERE DAİR BAZI TESPİTLER*

Ayşegül GÜNGÖR**

Öz

Osmanlı dönemi seyyidleri ile ilgili olarak bazı genel araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar incelendiğinde konunun uzun yıllar boyu ihmal edildiği, fakat son yıllarda konuya yönelik araştırmalarda hatırı sayılır bir artış yaşandığı gözlenmektedir. Literatürde gözlenen temel eksiklik, Osmanlı coğrafyasının farklı yer ve dönemlerindeki seyyidleri konu edinen ve sosyal tarih perspektifiyle hazırlanan çalışmaların azlığıdır. Bu gözlemden hareketle XVII. yüzyıl Kayseri seyyidleri hakkında bir araştırma yapmanın faydalı olacağı düşünölmüş ve XVII. yüzyıl Kayseri seyyidlerini tanıtan bu çalışma hazırlanmıştır. Çalışmanın kaynakları 13, 20/1, 41/1, 41/2, 55/1, 55/2, 57/1, 57/3, 59, 60/1, 60/2, 61/1, 61/2, 64/1, 64/2, 66/1, 66/2, 69, 74/2, 75, 77/1, 77/2, 78/1, 78/2, 78/3, 82/2, 88, 91, 91/1, 91/2, 91/3, 92, 96, 100/2, 104 numaralı Kayseri Şer'iyye Sicilleri, dönemin Mühimme Defterleri ve Osmanlı arşivindeki konu ile ilgili belgelerdir.

Anahtar kelime: Kayseri, Seyyid, Seyyide, Şer'iyye Sicilleri, XVII. yüzyıl.

SOME FINDINGS REGARDING RESIDENT SAYYIDS IN OTTOMAN KAYSERİ OF THE 17th CENTURY

Abstract

Some general researches have been carried out regarding the sayyids of the Ottoman period. When these studies are examined, it is observed that the subject has been neglected for many years, but there has been a considerable increase in research on the subject in recent years. The main deficiency observed in the literature is the scarcity of studies on the sayyids in different places and periods of the Ottoman geography and prepared with a social history perspective. Based on this observation, it was thought that it would be useful to make a research about the sayyids of Kayseri in the 17th century. This study, which introduces the 17th century Kayseri sayyids, has been prepared. The sources of the study are 13, 20/1, 41/1, 41/2, 55/1, 55/2, 57/1, 57/3, 59, 60/1, 60/2, 61/1, 61/2, 64/1, 64/2, 66/1, 66/2, 69, 74/2, 75, 77/1, 77/2, 78/1, 78/2, 78/3, 82/2, 88, 91, 91/1, 91/2, 91/3, 92, 96, 100/2, 104 numbered Kayseri court registers, some Mühimme registers and some documents in the Ottoman archives.

Key words: Kayseri, Sayyid, Sayyide, Şer'iyye Registers, 17th Century.

Giriş

Sözlükte “*efendi, bey, önder, sahip, faziletli, kerim*” gibi anlamlara gelen, Kur'an-ı Kerim'de “*toplumda seçkin bir yere sahip olan kimse (Al-i İmran 3/39)*” anlamında kullanılan seyyid kelimesi, terim olarak nesl-i pâk-i Muhammedî'ye mensup

* Çalışma, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Mehmet GEL danışmanlığında Ayşegül GÜNGÖR tarafından hazırlanmakta olan, “XVII. Yüzyılda Kayseri Sancağında Seyyidler” adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: gursafina@gmail.com, ORCID: 0000-0001-2345-6789

yüceltilmiş olan” anlamında kullanılmaktadır.¹ Hz. Peygamberin kızı Fatıma’nın, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin vasıtasıyla devam eden soyundan gelenler için seyyid ve şerif tabirleri kullanılmış, bunların toplum içinde rencide edilmemesi ve kendilerine olan saygının sarsılmaması, bütün İslam toplumlarında temel prensip olmuştur.² Seyyidler ve şerifler toplumda bilhassa sıkıntılı dönemlerde dualarına başvurulmuş insanlar olarak görülmüşlerdir.³ Seyyid ve şeriflere ekonomik ayrıcalıklar tanınmış, onlar için toplumun diğer kesimlerinden farklılıklarını yansıtan ve toplum içindeki statülerini pekiştiren bazı göstergeler belirlenmiştir.⁴

XI. yüzyılda Anadolu’ya yerleşmeye başlayan seyyidler, XII. yüzyıldan itibaren sülalelerini oluşturmaya başlamışlardır.⁵ Osmanlılar Memluk ve İlhanlıları takliden seyyid ve şeriflerin işleriyle meşgul olmak için Yıldırım Bayezid zamanında Nakibüleşraflık kurumunu oluşturmuştur. Fatih devrinde kaldırılan bu kurum II. Bayezid zamanında tekrar ihdas edilmiştir. Seyyid ve şeriflerden seçilen Nakibüleşraf⁶, bu grubun hususi işlerine bakar, neseplerini kayıt ve zapt eder, doğumlarını ve vefatlarını deftere geçirir, onları adi işlere ve şanlarına uygun olmayan sanatlara girmekten men ederdi. Fena hâllere düşmelerine mâni olur, haklarını korurdu.⁷ Nakibüleşrafa bağlı olarak Anadolu ve Rumeli şehirlerinde de Nakibüleşraf kaymakamları görev yapmıştır.⁸

Diğer Türk-İslam Devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da şerâfet ve siyadetin kabulünün tek şartı, Âlî Fatıma soyundan olmaktı. Bu çerçevede seyyidlik ve şeriflik unvanı hem baba hem de anne tarafından alınabilmekteydi. Osmanlı toplumunda kadının evlendiğinde kocasının sosyal statüsüne tabi olması kural olmakla birlikte seyyide ve şerifeler bundan istisna tutulmuştur. Seyyide ve şerife olan kadın evlendikten sonra da asıl statüsünü koruyabilmekte, hatta ondan doğan çocuk annesi vasıtasıyla sosyal konumunu belirleyebilmekteydi.⁹ Osmanlı toplumunda seyyid ve şerifler dışında irsî bir soyluluk yoktu. Seyyid ve şerifler bu irsi

¹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Tarihi Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı”, *Osmanlı Araştırmaları XXXIII*, İstanbul 2009, s.87; Nuran Kızmaz, “Sosyal Bütünleşme Bağlamında Güneydoğu Anadolu’da Değişen Seyyidlik ve Şeriflik Algısı ve İşlevi: Turabdin Örneği”, *Doktora Tezi*, İstanbul 2019, s. 34.

² Mehmet Ali Ünal, “Osmanlı Müesseseleri Tarihi”, Fakülte Kitapevi, Isparta 2007, s.106.

³ Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s.125.

⁴ R. Kılıç, *a.g.e.*, s.77.

⁵ Anadolu Selçukluları döneminde seyyid ve şeriflerin kayıtları tutularak neseb kargaşasının önlenmesi, gelirlerinin temini, her türlü vergi ve resimden muaf tutulmaları ve bu işleri yürüten görevlilerin tayin edilmesi önemli bir nüfuza ulaştıklarını göstermektedir. *Bkz.*, R. Kılıç, *a.g.e.*, s.57.

⁶ Şit Tufan Buzpınar, “Nakîbü’l-esrâf”, *DİA*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, C.32, s.322.

⁷ Yunus Koç; Murat Tuğluca, “Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama ve Toplumsal Yapı”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S.2, 2006 (Güz), s.7-24 (s.22-23); Muhammet Sadık Akdemir, “Osmanlı Devleti’nde Ispartalı Nakibüleşraflar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-2*, S. 37, 2016, s. 173.

⁸ M. S. Akdemir, *a.g.m.*, s.173.

⁹ Nuran Kızmaz, *a.g.t.*, s.43.

soyluluklarına rağmen sosyo-ekonomik anlamda bir sınıf teşkil etmemiş, yalnızca bazı örfi vergilerden muaf tutularak çeşitli ayrıcalıklarla donatılmışlardır.¹⁰

Osmanlı Dönemi seyyidleri ile ilgili olarak bazı genel araştırmalar yapılmıştır. Seyyidlerin soyu hakkında bilgiler veren yabancı çalışmalara da rastlanmaktadır.¹¹ Bu araştırmalar incelendiğinde konunun uzun yıllar boyu ihmal edildiği, Rüya Kılıç'ın doktora tezi olarak hazırlanmış olduğu çalışmanın alandaki boşluğu doldurduğu ve son yıllarda konuya yönelik araştırmalarda hatırı sayılır bir artış yaşandığı gözlenmektedir.¹² Ancak henüz bu alanda yeterli bilgi birikimine ulaşıldığı söylenemez. Literatürde gözlenen temel eksiklik, Osmanlı coğrafyasının farklı yer ve zamanlarını konu edinen ve sosyal tarih perspektifiyle hazırlanan çalışmaların azlığıdır. Bu gözlemden hareketle XVII. yüzyıl Kayseri seyyidleri hakkında bir araştırma yapmanın faydalı olacağı düşünülmüş ve XVII. yüzyıl Kayseri seyyidlerini meskûn oldukları yerler ve mesleki özellikleri açısından tanıtan bu çalışma hazırlanmıştır.¹³ Çalışmanın kaynakları XVII. yüzyıla ait Kayseri Şer'iyye Sicilleri¹⁴,

¹⁰ Ayhan Işık, "Nakîbüleşraflik Müessesesinin Tarihi Serüveni", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*: S.23, 2014, s.63.

¹¹ Seyyid ve Şerifler hakkında yapılmış yabancı çalışmalar: Teresa Bernheimer *The 'Alids The First Family of Islam, 750–1200*, Jonathan Brack, 2013. *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia* (Edited by A.C.S. Peacock Sara Nur Yıldız), 2016. Morimoto Kazuo *Sayyids and Sharifs in Muslim Societies*, 2012.

¹² Seyyidlerle ilgili yapılmış çalışmalar: Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012; Ayhan Işık, "Osmanlı Devleti'nde Nakîbü'l-Eşraflik Müessesesi ve Çankırı Seyyidleri, Çankırı'nın Manevi Mimarları Sempozyum Bildirileri, Çankırı Karatekin Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 2017; Nuran Kızmaz, "Sosyal Bütünleşme Bağlamında Güneydoğu Anadolu'da Değişen Seyyidlik ve Şeriflik Algısı ve İşlevi: Turabdin Örneği", *Doktora Tezi*, İstanbul, 2019; Sevda Fişne, "Osmanlı Dönemi Ankara'sında Sosyo-Ekonomik ve Demografik Açından Seyyidler ve Şerifeler", *Yüksek Lisans Tezi*, 2013; Ayhan Işık, "Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakîbü'l-Eşraflik Müessesesi", *Doktora Tezi*, 2013; Ümit Güler, "Osmanlı Sosyal Hayatında Seyyidler: 18. ve 19. yy. Diyarbakir Örneği", *Doktora Tezi*, 2021; Birsen Şeker, "Havâss-I Refia (Eyüp) Şer'iyye Sicillerine Göre Seyyidler 1113-1126 (1702-1714) (M.1786-1835)", *Yüksek Lisans Tezi*, 2021; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılar'da Nakîbü'l Eşraflik", Nostalji, *Marife*, 2004; Murat Sarıçık; İsmail Katğı, "Osmanlı Devleti'nde Nakîbü'l-Eşraflik Müessesesi Tanıtım ve Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.21, S. 1, 2012 s. 175-184; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Tarihi Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı", *Osmanlı Araştırmaları XXXIII*, İstanbul 2009, s.87; Nuran Kızmaz, "Sosyal Bütünleşme Bağlamında Güneydoğu Anadolu'da Değişen Seyyidlik ve Şeriflik Algısı ve İşlevi: Turabdin Örneği", *Doktora Tezi*, İstanbul 2019; Muhammet Sadık Akdemir, "Osmanlı Devleti'nde Ispartalı Nakîbüleşraflar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-2*, S. 37, 2016, s. 173; Ayhan Işık, "Nakîbüleşraflik Müessesesinin Tarihi Serüveni", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*: S.23, 2014, s.63.

¹³ Çalışmanın dayandığı Kayseri'ye ait şer'iyye sicillerinin numaraları şunlardır:13, 20/1, 41/1, 41/2, 55/1, 55/2, 57/1, 57/3, 59, 60/1, 60/2, 61, 61/1, 61/2, 64/1, 64/2, 66/1, 66/2, 69, 74/2, 75, 77/1, 77/2, 78/1, 78/2, 78/3, 82/2, 88, 91, 91/1, 91/2, 91/3, 92, 96, 100/2, 104.

¹⁴ Çalışmamızda yararlandığımız defterlerden bazıları Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış olup, birer örneği Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi'nde bulunmaktadır. Bkz. Meltem Akkan, "60/II Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1065 / M. 1655) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2003; Rıdvan Yurtlak, "66/I Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1067 / M. 1657) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1998; Selahattin

dönemin mühimme defterleri¹⁵ ve Osmanlı Arşivi'nde yer alan konu ile ilgili belgelerdir. Çalışmanın amacı ise, Osmanlı seyyidlerine dair bilinenlere Kayseri coğrafyasındaki seyyidler üzerinden katkıda bulunmaktır.

1. XVII. Yüzyıl Kayseri Seyyidleri ve Meskûn Oldukları Yerler

Kayseri Sancağı¹⁶ seyyidleri hakkındaki bu çalışmamız kapsamında kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, sancakta en fazla seyyid ve ailesinin ikamet

Çördük, "20/I Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1025/M.1617, *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1995; Erdinç Demir, "61/II Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1061/M.1651, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2001; Sefure Deveci, "55/II Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1055/M. 1645, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2002; Mesude Doğan, "60/I Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1065/M.1655", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2001; Mustafa Ertürk, "13 Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili", *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1994; Zeynep Kalıpçıoğlu, "75 Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1073-1074/M.1663-1664", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1996; Ali Kaplan, "104 Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1109-1110/M.1697-1698", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1999; Mustafa Oğuz, "59 Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1062/M.1652, *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1998; Cengiz Özmen, "91/II Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1094-1095/M.1683-1684, *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2002; Hilal Şahin, "77/I Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1078/M.1667, *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006; Gültekin Şen, "69 Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1069/M.1658-1659, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1996; Murat Tan, "66/II Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1067-1068/M.1656-1657, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1998; Ayşe Türkmen, "96 Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1099-1100/M.1687-1689, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1998; Ayhan Afşin Ünal, "92 Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1095/M.1684, *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1994; Bayram Üstün, "41/II Numaralı Şer'ıye Sicili (H.1048/M.1638), *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2009; Mukaddes Yılmaz, "55/I Numaralı Kayseri Şer'ıye Sicili H.1055/M.1645, *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1998.

¹⁵ BOA, A. DVNS. MHM. d.48, vrk.516, H-2 -11-990; BOA, A. DVNS. MHM. d.91, vrk.25, b.149, H-16-01-1056; BOA, A. DVNSMHM. d.106, vrk.2, b.174, H-29-08-1106; BOA, A. DVNS. MHM. d.108, vrk.208, b.177, H-20-06-1107; BOA, A. DVNS.MHM. d.110, b.1986, H-10-12-1109; BOA, TS. MA. e, vrk.755, d.72, b.6258, H-29-11-1013; BOA, İE. EV, vrk.9, b.1077, H-01-09-1088; BOA, A. DVNS MHM. d.19, b.696, H-16-04-980; BOA, A. DVNS MHM. d.52, b.1014, H-19-04-992; 73, BOA, A. DVNS. MHM. d.91, b.11, H-04-01-1056; BOA, A. DVNS. MHM. d.72, b.9; BOA, A. DVNS. MHM. d. 110, b.1986, H-10-12-1109; 10, BOA, A. DVNS. MHM. d.91, b.25, H-16-01-1056; BOA, A. DVNS. MHM. d.72, b.9, H-09-03-1003; BOA, A. DVNS. MHM. d.71, b.443, H-29-10-1001; 5 BOA, A. DVNS. MHM. d.72, b.9, H-09-03-1003; BOA, A. DVNS. MHM. d.72, b.9, H-09-03-1003; BOA, A. DVNS. MHM. d.43, b.14, H-18-03-988; BOA, A. DVNS. MHM. d.48, b.783, H-2 -01-991; BOA, A. DVNS. MHM. d.73, b.605, H-20-11-1003; BOA A. DVNS. MHM. d.72, b.9, H-09-03-1003; BOA, A. DVNS. MHM. d.73, b.914, H-13-10-1003; BOA, C..ML vrk.386, b.538, H-29-08-1024; BOA, C..DH. d.307, b.224, H-29-03-1056; BOA, İE.AS.vrk.23, b.2041, H-08-11-1077; BOA, İE.EV. d.33, vrk.9, b.1077, H-01-09-1088; BOA, A. DVNS. MHM. d.108, b.208, H-20-06-1107.

¹⁶ XVII. yüzyılda Kayseri Sancağı hakkında bazı bilgiler için bkz. Kemal Göde, *Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri-Selçuklu Tarihi'nden Bir Bölüm*, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları-84, 2011.

ettiği yerin Hunat (Huand) Mahallesi olduğu görülmektedir. XVII. yüzyılda bu mahallede yaşayan seyyidlerin sayısı 30 civarında olup aileleriyle birlikte hesaplandığında sayılarının 55 civarı olduğu anlaşılmaktadır. Hunat (Huand) Mahallesi'nde yaşayan seyyidlerden olarak isimleri çokça zikredilmiş olanlar Seyyid Abdülgani Çelebi, Ömer Zakir Dede,¹⁷ Seyyid Hamza Çelebi,¹⁸ Seyyid Ahmed Efendi,¹⁹ Seyyid Ömer Efendi,²⁰ Seyyid Abdülkadir Çelebi, Seyyid Hacı Ali, Seyyid Mustafa Çelebi,²¹ Seyyid Mehmed Çelebi,²² Seyyid Carullah Efendi²³ Seyyid Ahmed Çelebi,²⁴ Seyyid Murat Çelebi,²⁵ Seyyid Mehmed Çelebi, el-Hac Mehmed Çelebi, Seyyid Hüseyin Çelebi²⁶ Seyyid Hamza Çelebi, Salih Çelebi²⁷ Seyyid Abdülkerim Çelebi,²⁸ el-Hac Hasan,²⁹ Seyyid Nuh Efendi,³⁰ Seyyid Ahmed Çelebi Efendi,³¹ el-Rahuman Seyyid

¹⁷ Murat Karaköse, "57/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1058-1059 / M. 1648-1649) Transkripsiyon ve Değerlendirme", Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010, s.52 (57/1, H. 4 Safer 1059, M. 17 Şubat 1649, 51-160).

¹⁸ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.46 (57/1, 44-136, H. 24 Zilkade 1058, M. 10 Aralık 1648).

¹⁹ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.48 (57/1, 46-142, H. 20 Muharrem 1059, M. 3 Şubat 1649).

²⁰ Mustafa Oğuz, *a.g.t.*, s.18 (59, 36-99, H. 13 Cemaziye'l ahir 10562, M. 22 Mayıs 1652).

²¹ Bayram Üstün, *a.g.t.*, s. 15 (41/2, 110-387, H. 20 Şevval 1048, M. 24 Şubat 1639).

²² Vehbi Kıvanç, "64/I Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1066 / M. 1655-1656) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2010, s.55 (64/1, 55-153).

²³ Ahmet Çapar, "61/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1061- M. 1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2002, s.25 (61/1, 12-35, H. 1061, M. 1650).

²⁴ A. Çapar, *a.g.t.*, s.34 (61/1, 25-77, H. 1061).

²⁵ Erdinç Demir, "61/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1061- M. 1651) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2002, s.21 (61/2, 105-337, H. 10 Şevval 1061, M. 5 Eylül 1651).

²⁶ Zeynep Kalıpcıoğlu, "75 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1073- 1074/M. 1663-1664)", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1996, s.34 (75, 188, H. 1073- 1074, M. 1663-1664).

²⁷ Murtaza Çevik, "78/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1078-1079/ M. 1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2009, s.36 (78/1, 45/46-85, H. 25 Zilkade 1078, M. 7 Mayıs 1668).

²⁸ M. Çevik, *a.g.t.*, s.47 (78/1, 167-222, H. 22 Rebiyülahir 1079, M. 29 Eylül 1668).

²⁹ Hakan Aytekin, "91 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili'nin (S. 01-81) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1094/M. 1683)", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2006, s.36 (91, 42-105, H. 1094, M. 1683).

³⁰ Gültekin Şen, "69 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H. 1069/ M. 1658-1659 Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1996, s.49 (69, 156, H. 1069, M. 1658-1659).

³¹ Cengiz Özmen, "91/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1094-1095-M.1683/1684) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2002, s.28 (91/2, 425, H. 5 Safer 1095, M. 23 Ocak 1684 Pazar).

Nuh Efendi,³² Seyyid Abdulmu'ti Efendi³³ Seyyid Ali Çelebi³⁴ Seyyid Abdülkadir Ağa,³⁵ Seyyid Süleyman Ağa,³⁶ Seyyid Şaban,³⁷ Molla Hüseyin,³⁸ Es-seyyid Abdulhalim Çelebi, Seyyid Ahmed Çelebi ve Seyyid Bayram Çelebi³⁹ Molla Ali, Seyyid Ebu Bekir Çelebi'dir.⁴⁰

XVII. yüzyılda Hisayunlu Mahallesi'nde 10 civarında seyyidin yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu seyyidler arasında Seyyid Musa Efendi,⁴¹ Seyyid Ebu Bekir,⁴² Seyyid Ali Çelebi,⁴³ Seyyid Ali Çelebi,⁴⁴ Seyyid Mustafa Efendi, Seyyid Abdüsselam Ağa,⁴⁵ Seyyid Ali Efendi,⁴⁶ Seyyid Ali Çelebi,⁴⁷ Seyyid Ahmed Çelebi,⁴⁸ Seyyid Salih Mehmed Efendi,⁴⁹ Seyyid Murtaza,⁵⁰ Seyyid Derviş Ağa⁵¹ adlı seyyidler yer almaktadır.

³² Deniz Akpınar, "77/2 Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 1078/ M. 1667) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2006, s.39 (77/2, 136-283, H. 13 Şevvâl 1078, M. 2 Nisan 1668).

³³ Ayhan Afşin Ünal, "92 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme H. 1095 (M. 1684)", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Erciyes Üniversitesi, 1995, s.43 (91/3, 192, H. 1095 /M. 1684).

³⁴ Abdurrahman Yıldırım, "91/3 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1095 /M. 1684) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2002, s.22-23 (91/3, 271-522, H. 1095, M. 1684).

³⁵ Hakan Aytekin, *a.g.t.*, s.44 (91, 70-165, H. 1094, M. 1683).

³⁶ M. Oğuz, *a.g.t.*, s.28 (59, 53-151, H. 13 Cemaziye'l-ahir Receb 1062, M. 20 Haziran 1652).

³⁷ D. Akpınar, *a.g.t.*, s.41 (77/2, 142-291, H. 4 Cemaziye'l-evvel 1078, M. 22 Ekim 1667).

³⁸ Nihal Solmaz, "82/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1085/M.1674-1675) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2010, s.26 (82/2, 130-313, H.1085, M.1674-1675).

³⁹ N. Solmaz, *a.g.t.*, s.43 (82/2, 167-403, H.1085, M.1674-1675).

⁴⁰ H. Aytekin, *a.g.t.*, s.26 (91/2, 410, H. 20 Muharrem 1095, M. 1 Ocak 1684 Pazartesi).

⁴¹ Sefure Deveci, "55/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1055 / M. 1645)", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2002, s.100 (55/2, 125-330, H. 1 Şevval-i Mükerrerem 1049, M. 25 Ocak 1640).

⁴² Mehmet Ali Kılıç, "41/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1048/ M.1638-1639) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2008, s.72 (41/1, 349, H. 8 Şevval 1048, M. 12 Şubat 1639).

⁴³ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.82 (57/1, 91-301, H. 5 Rebiü'lahir 1059, M. 18 Nisan 1649).

⁴⁴ Rıdvan Yurtlak, "66/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1067/ M. 1657) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1998, s.38 (66/1, 44-102, 3 Şevval 1067, M. 15 Temmuz 1657).

⁴⁵ A. A. Ünal, *a.g.t.*, s.28 (92, 84, H. 1095).

⁴⁶ Hilal Şahin, "77/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1078 / M. 1667) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2006, s.40 (77/1, 53-113, M. 18 Aralık 1667).

⁴⁷ M. Oğuz, *a.g.t.*, s.7 (59, 13-35, H. 14 Cemaziye'l-evvel 1062, M. 23 Nisan).

⁴⁸ C. Özmen, *a.g.t.*, s.29 (91/2, 429, H. 21 Safer 1095, M. 8 Şubat 1684 Salı).

⁴⁹ G. Şen, *a.g.t.*, s.59 (69, 257, H. 1069, M. 1658-1659).

⁵⁰ M. A. Kılıç, *a.g.t.*, s.72 (41/1, 349, H. 8 Şevval 1048, M. 12 Şubat 1639).

⁵¹ H. Şahin, *a.g.t.*, s.42-43 (71/1, 59/60-124, M. 23 Aralık 1667).

Hasbek Mahallesi'nde yaşadığı anlaşılan seyyidler İbrahim Çelebi, el-Hac İsmail, el-Hac Süleyman⁵² Seyyid Mahmud,⁵³ Seyyid Mehmed Çelebi bin Hasan,⁵⁴ Seyyid Hüseyin Efendi,⁵⁵ Seyyid Ahmed,⁵⁶ Seyyid Mehmed Çelebi,⁵⁷ el-Hac Seyyid Mehmed Bey,⁵⁸ Seyyid Musli,⁵⁹ Seyyid Ömer Çelebi,⁶⁰ Seyyid Hasan,⁶¹ Seyyid Bekir Çelebi,⁶² Seyyid Mustafa,⁶³ Seyyid Süleyman Çelebi,⁶⁴ Seyyid Ahmed Efendi,⁶⁵ Seyyid Osman,⁶⁶ Seyyid İbrahim Ağa ve Seyyid Halil⁶⁷ şeklinde 16 seyyid olmakla birlikte aileleri ile birlikte bunların nüfusu 33 kişiye ulaşmaktadır.

Daha çok XVII. yüzyılın ikinci yarısında Kalenderhane Mahallesi'nde yaşadıkları anlaşılan seyyidlerin 16 kişi civarında oldukları görülmektedir. Fakat aileleri ile birlikte hesaplandığında bunların sayısı 26 olmaktadır. Bunlar arasında ön plana çıkanlar; Seyyid Şeyh Mehmed Efendi,⁶⁸ Seyyid Kasım Çavuş,⁶⁹ Seyyid Abdullah Çelebi,⁷⁰ Seyyid Abdülhak Çelebi, Seyyid Yazıcı Üveys Çelebi,⁷¹ Seyyid Mehmed,⁷² ve Seyyid Abdürrahim Çelebi⁷³ adlı seyyidlerdir.

Kapan Mahallesi'nde yaşayan seyyidlerin sayısının 15 civarında olduğu görülmektedir. Aileleri ile birlikte ise yaklaşık 35 civarında seyyidin burada yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu seyyidlerden kaynaklarda çeşitli vesilelerle isimleri çokça

⁵² Mukaddes Yılmaz, "55/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1055/M. 1645) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1998, s.115 (55/1, 36-92)

⁵³ M. Yılmaz, *a.g.t.*, s.126-27 (55/1, 42-110, H. 1055, M. 1645).

⁵⁴ M. Çevik, *a.g.t.*, s.25 (78/1, 15-25, H. 22 Şevval 1078, M. 5 Nisan 1668).

⁵⁵ M. Yılmaz, *a.g.t.*, s.233 (55/1, 106-284, H. 1055, M. 1645).

⁵⁶ Meltem Akkan, "60/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye sicili (H.1065, M. 1655) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, 2003. s.8 (60/2, 108-366, M. 13 Eylül 1655).

⁵⁷ M. Çevik, *a.g.t.*, s.20 (78/1, 15-25, H. 22 Şevval 1078, M. 5 Nisan 1668).

⁵⁸ M. Çevik, *a.g.t.*, s.61 (78/1, 95-182, H. 2 Safer 1079, M. 12 Temmuz 1668).

⁵⁹ C. Özmen, *a.g.t.*, s.24 (91/2, 395, H. 25 Muharrem 1095, M. 13 Ocak 1684 Perşembe).

⁶⁰ M. Oğuz, *a.g.t.*, s.7 (59, 13-35, H. 13 Cemaziye'l-vevvel 1062, M. 22 Nisan 1652).

⁶¹ Emel Yılmaz, "100/2 Numaralı Şer'iyye Sicili (H.1104, M.1692) Transkripsiyon ve Değerlendirme," *Yüksek Lisans Tezi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2010, s.31 (100/2, 146-447, H. 27 Cemâzi'l-evvel 1104, M. 2 Şubat 1693).

⁶² Nihal Solmaz, *a.g.t.*, s.29 (82/2, 137-325, H.1085, M.1674-1675).

⁶³ M. Çevik, *a.g.t.*, s.17 (78/1, 11-15 H. 17 Şevval 1078, 31 Mart 1668).

⁶⁴ M. Çevik, *a.g.t.*, s.32 (78/1, 38-67, H. 12 Zilkade 1078, M. 24 Nisan 1668).

⁶⁵ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.50 (57/1, 49-151, H. 3 Safer 1059, M. 16 Şubat 1649).

⁶⁶ Muhittin Aydoğan, "91/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1094- M. 1683) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2002, s.28 (91/1, 116-259, H. 10 Zilkade, M. 31.10.1683.).

⁶⁷ A. A. Ünal, *a.g.t.*, s.20 (92, 40, H. 1095, M. 1684).

⁶⁸ M. A. Kılıç, *a.g.t.*, s.28 (41/1, 82, H. Evâhir Cemâziye'l-âhir 1048, M. Kasım 1638).

⁶⁹ S. Deveci, *a.g.t.*, s.119-120 (55/2, 134-352, H. 30 Şevval-i Mükerrerem 1055, M. 18 Aralık 1645).

⁷⁰ E. Demir, *a.g.t.*, s.14 (61/2, 92/93-301, H. 25 Şaban 1061, M. 20 Temmuz 1651).

⁷¹ Zeynep Kalıpcıoğlu, *a.g.t.*, s.15 (75, 55, H. 1073-1074, M. 1663-1664).

⁷² M. Çevik, *a.g.t.*, s.23 (78/1, 20-35, H. 27 Şevval 1078, M. 10 Nisan 1668).

⁷³ H. Aytekin, *a.g.t.*, s.187 (91, 55-134, H. 2 Şaban 1094, M. 27 Temmuz 1683 Salı).

zikredilenler arasında Salih Efendi,⁷⁴ Seyyid İnayettullah Efendi,⁷⁵ Seyyid Ahmed Çelebi,⁷⁶ Seyyid Şah Mehmed Efendi,⁷⁷ Seyyid Mehmed Çelebi,⁷⁸ Seyyid Abdüsselam Çelebi, Seyyid Halil Ağa,⁷⁹ Seyyid Salih Efendi,⁸⁰ Abdürrahim Çelebi, Seyyid Abdülkadir Çelebi,⁸¹ el-hac Abdi Çelebi Beğ,⁸² Seyyid Recep Çelebi⁸³ Seyyid Ahmed Ağa ve Seyyid Abdüsselam Çelebi ve Seyyid Emrullah Çelebi,⁸⁴ el-Hac Abdi Bey⁸⁵ ve Seyyid Hüseyin Çelebi⁸⁶ adlı kişiler yer almaktadır.

Talas karyesinde ikamet etmediği halde Talas'tan arsa alan 14 civarında seyyide rastlanmaktadır. Aileleriyle birlikte sayıları 23 civarında olan bu seyyidler Seyyid İbrahim Çelebi,⁸⁷ Seyyid Mehmed Efendi,⁸⁸ Seyyid Ahmed Çelebi,⁸⁹ Seyyid Nuh Efendi,⁹⁰ Seyyid Ali,⁹¹ Seyyid Mehmed Efendi,⁹² Seyyid Muhammed,⁹³ Seyyid Hacı Ali Çelebi,⁹⁴ Seyyid Hüseyin Çelebi,⁹⁵ Seyyid Abdülkerim Çelebi,⁹⁶ Alaybeyi Seyyid İbrahim Efendi,⁹⁷ Seyyid Abdülbâki Efendi,⁹⁸ Seydi Ali Halife⁹⁹ ve Seyyid İbrahim Efendi'dir.¹⁰⁰

Öte yandan kaynaklarda Kayseri'nin diğer mahalleleri olan Cami-i Kebir Mahallesi'nde 12, Karakaya Mahallesi'nde 11, Lala Mahallesi'nde 10, Eslem Paşa

⁷⁴ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.52 (57/1, 52-162, H. 4 Safer 1059, M. 17 Şubat 1649).

⁷⁵ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.68 (57/1, 76-244, H. 2 Rebiü'l-evvel 1059, M. 16 Mart 1649).

⁷⁶ M. A. Kılıç, *a.g.t.*, s.67 (41/1, 322, H. 24 Ramazan 1048, M. 29 Ocak 1639).

⁷⁷ A. Çapar, *a.g.t.*, s.163 (61/1, 32-100, H. 1061, M. 1650).

⁷⁸ A. Çapar, *a.g.t.*, s.164 (61/1, 32-101, H. 1061, M. 1650).

⁷⁹ G. Şen, *a.g.t.*, s.38 (69, 46, H. 1069, M.1658-1659).

⁸⁰ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.75 (57/1, 85-275, H. 20 Rebi'ülevvel 1059, M. 3 Nisan 1649).

⁸¹ Z. Kalıpçioğlu, *a.g.t.*, s.30 (75, 158, H. 1073-1074, M. 1663-1664).

⁸² Z. Kalıpçioğlu, *a.g.t.*, s.40 (75, 232, H. 1073-1074, M. 1663-1664).

⁸³ C. Özmen, *a.g.t.*, s.30 (91/2, 437, H. 24 Safer 1095, M. 11 Şubat 1684 Cuma).

⁸⁴ E. Yılmaz, *a.g.t.*, s.15 (100/2, 105/106-353,

⁸⁵ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.28 (57/1, 16-51, H. 1 Ramazan 1058, M. 19 Eylül 1648.).

⁸⁶ C. Özmen, *a.g.t.*, s.30 (91/2, 437, H. 1094/1095, M. 1683/1684).

⁸⁷ Selahattin Çördük, "20/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1027-M. 1617)", Tarih Anabilim Dalı, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, 1995, s.31 (20/1, 93-434, H. 1027-M. 1617).

⁸⁸ M. Yılmaz, *a.g.t.*, s.58 (55/1, 105-281, H. 18 Ramazan 1055, M. 7 Kasım 1645).

⁸⁹ Mesude Doğan, "60/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye sicili (H. 1065-m. 1655) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, 2001, s.42 (60/1, 25-94, H. 7 Recep 1065, M. 13 Mayıs 1655).

⁹⁰ R. Yurtlak, *a.g.t.*, s.45 (66/1, 66-141, H. 13 Şevval 1067, M. 25 Temmuz 1657).

⁹¹ R. Yurtlak, *a.g.t.*, s.51 (66/1, 79-169, H. 24 Şevval 1067, M. 5 Ağustos 1657).

⁹² G. Şen, *a.g.t.*, s.34 (69, 15, H. 1069, M.1658-1659).

⁹³ G. Şen, *a.g.t.*, s.50 (69, 69, H. 1069, M.1658-1659).

⁹⁴ Musa Sezer, "78/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1078-1079/ M. 1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2008, s.48 (78/2, 168-224, H. 22 Rebiyülahir 1079, M. 29 Eylül 1668).

⁹⁵ C. Özmen, *a.g.t.*, s.30 (91/2, 437, (H. 24 Safer 1095, M. 11 Şubat 1684 Cuma).

⁹⁶ M. Sezer, *a.g.t.*, s.47-48 (78/2, 167-222, H. 22 Rebiyü'l-ahir 1079/ M. 29 Eylül 1668).

⁹⁷ M. A. Kılıç, *a.g.t.*, s.59 (41/1, 276, H. 27 Şaban 1048, M. 3 Ocak 1639).

⁹⁸ N. Solmaz, *a.g.t.*, s.21 (82/2, 118-285, H.1085, M.1674-1675).

⁹⁹ S. Çördük, *a.g.t.*, s.3 (20/1, 6-34, H. 1027, M. 1617).

¹⁰⁰ M. A. Kılıç, *a.g.t.*, s.26 (41/1, 72, H. Evâsıt Cemâziye'lâhir 1048, M. Ekim 1638).

Mahallesi'nde 9, Ahi Ali Mahallesi'nde 9, Bozatlı Mahallesi'nde 7, Cami-i Sultan Mahallesi'nde 7, Mansur Mahallesi'nde 6, Gebe (Kebe) İlyas Mahallesi'nde 4, Emir Sultan Mahallesi'nde 5, Deliklitaş Mahallesi'nde 4, Güllük Mahallesi'nde 4, Sarı Kürklü Mahallesi'nde 4 ve Bozatlı Mahallesi'nde 5 seyyid olmak üzere toplam 106 seyyidin ikamet ettiği tespit edilebilmektedir. Ailelerini de hesaba kattığımızda bu mahallelerdeki seyyidlerin sayısı 179'u bulmaktadır.

Sicillerde az sayıda seyyidin yaşadığı mahalleler de görülmektedir. Bu mahallelerde yaşayan seyyidlerin sayısı 3'ü geçmemektedir. Bu mahalleler arasında Salman, Bahçedamı, Bağçevani (Bahçivan), Baldöktü, Bektaş, Carullah, Danişmendli, Köse Danişmendli, Depecik (Tepecik), el- Hac Abdullah, el- Hac İvaz, el- Hac Arab, Eski Bezistan, Hacet, Hacı Kılıç, Hamurcu, Hasanlı, Hisarcık, Gömeç Hisarı, Hisar, Kapucu, Kumcu, Kızılviran, Kurugöl, Mancusun, Sakar, Tavlusun, Tokat, Sarmusaklı, Süngen, Obruk, Ulu Bürüngüz, Sazgeldi, Virancık, Yukarumasıl Mahalleleri ve Zamantı Kasabası yer almaktadır. Bu mahallelerde yaşayan seyyidlerin 57 kişi olduğu görülmektedir. Aile bilgilerine ulaşabildiklerimiz çerçevesinde bu seyyidlerin aileleri ile birlikte toplam sayısı ise 120'dir.

Kayseri'nin bazıları yukarıda zikredilen çeşitli mahalle ve köylerinde yaşamış olan 32 seyyid daha bulunmaktadır. Bunlar, Eslem Paşa Mahallesi'nden Seyyid Hasan¹⁰¹ ve Seyyid Süleyman Çelebi,¹⁰² Lala Mahallesi'nden Seyyid Cafer Çelebi,¹⁰³ Seyyid Hüseyin Bey,¹⁰⁴ Seyyid Mehmet Çelebi¹⁰⁵ ve Seyyid Mehmed,¹⁰⁶ Cami-i Kebir Mahallesi'nden Seyyid Ali Çelebi¹⁰⁷ ve Seyyid Hüseyin Ağa,¹⁰⁸ Salman Mahallesi'nden Seyyid Mustafa,¹⁰⁹ Yenice Mahallesi'nden Seyyid Hacı Hüsameddin Çelebi¹¹⁰ ve el-Hac Seyyid Hasan,¹¹¹ Güllük Mahallesi'nden Seyyid Hanifi,¹¹² Şeyh İbrahim Efendi¹¹³ ve Seyyid Abdüsselam Çelebi,¹¹⁴ Sazgeldi Mahallesi'nden Seyyid Şeyh Mehmed,¹¹⁵ Hasbek Mahallesi'nden Seyyid Hüseyin Efendi,¹¹⁶ Cebel-i Erciyes nahiyesinden

¹⁰¹ G. Şen, *a.g.t.*, s.55 (69, 207, H. 1069, M.1658-1659).

¹⁰² Z. Kalıpcıoğlu, *a.g.t.*, s.8 (75, 14, H. 1073-1074, M. 1663-1664).

¹⁰³ Ali Özdemir, "64/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1066, M.1655-1656) Transkripsiyon ve Değerlendirme Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2009, s.39 (64/2, 139-412, H. 13 Receb 1066, M. 8 Mayıs 1656).

¹⁰⁴ G. Şen, *a.g.t.*, s.50 (69, 150, H. 1069, M.1658-1659).

¹⁰⁵ M. Çevik, *a.g.t.*, s.23 (78/1, 19/20-33, H. 26 Şevval 1078, M. 9 Nisan 1668).

¹⁰⁶ Leyla Alıdağı, "78/3 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1078 – 1079, M. 1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2009, s.27 (78/3, 211/212-315, H. 7 Cumâde'l-âhire 1079, M. 12 Kasım 1668).

¹⁰⁷ A. Özdemir, *a.g.t.*, s.63 (64/2, 185-543, H. 25 Şaban 1066, M. 18 Haziran 1656).

¹⁰⁸ G. Şen, *a.g.t.*, s.48 (69, 129, H. 1069, M.1658-1659).

¹⁰⁹ M. Yılmaz, *a.g.t.*, s.50 (55/1, 88-233, 1 Ramazan 1055, M. 21 Ekim 1645).

¹¹⁰ E. Yılmaz, *a.g.t.*, s.17 (100/2, 108-360, H. Ramazan 1104, M. Mayıs 1693).

¹¹¹ E. Yılmaz, *a.g.t.*, s.31 (100/2, 144-443, H. Cemâzie'l-evvel 1104, M. Ocak 1693).

¹¹² B. Üstün, *a.g.t.*, s.63 (41/2, 185-471, H. 15 Zilhicce 1048, M. 19 Nisan 1639).

¹¹³ B. Üstün, *a.g.t.*, s.68 (41/2, 192-487, H. 22 Zilhicce 1048, M. 26 Nisan 1639).

¹¹⁴ B. Üstün, *a.g.t.*, s.71 (41/2, 196-494, H. 22 Zilhicce 1048, M. 26 Nisan 1639).

¹¹⁵ M. A. Kılıç, *a.g.t.*, s.27 (41/1, 78, H. 3 Cemâziye'l-âhir 1048, M. 12 Ekim 1638).

¹¹⁶ M. A. Kılıç, *a.g.t.*, s.73 (41/1, 355, H 16 Ramazan 1048, M. 21 Ocak 1639).

Alaybeyi Seyyid Mehmed,¹¹⁷ İçkale Mahallesi'nden Molla Hasan ibn-i Hasan,¹¹⁸ Yalman Mahallesi'nden Abdurrahman Çelebi oğlu Seyyid Hasan Çelebi,¹¹⁹ Kışkapu Mahallesi'nden Seyyid Numan,¹²⁰ Şarkıyan Mahallesi'nden Seyyid Abdullah Efendi,¹²¹ Seyyid Mehmed,¹²² Seyyid Abdüsselam Efendi¹²³ ve Seyyid Hilmi,¹²⁴ Hisarcık karyesinden Seyyid Mustafa Efendi,¹²⁵ El-Hac İvaz Mahallesi'nden Seyyid Mustafa Efendi,¹²⁶ Mevlâna Seyyid Abdülkadir Efendi,¹²⁷ Mükremin Mahallesi'nden Seyyid Ömer Çelebi,¹²⁸ Ahi İsa Mahallesi'nden Seyyid Ömer Efendi,¹²⁹ Taç Kızıl Mahallesi'nden Seyyid Ahmed Çelebi,¹³⁰ Hüsamçavuş Mahallesi'nden Seyyid Ebussuud¹³¹ ve Şeyh Taceddin Mahallesi'nden Seyyid Mustafa'dır.¹³² Sicillerden belirleyebildiğimiz kadarıyla aileleri ile birlikte bu seyyidlerin sayısı 48 civarındadır.

Kaynaklarda Kayseri'de yaşamakla birlikte hangi mahallede meskûn olduğu tespit edilemeyen seyyidlere de rastlanmaktadır. Bunlar Seyyid İbrahim Efendi,¹³³ Sarıbabazade Seyyid Şeyh Abdürrahim Efendi¹³⁴ Seyyid Mehmed Buhari,¹³⁵ Seyyid Mehmet Efendi,¹³⁶ Seyyid Şeyh Abdürrahim Efendi¹³⁷, Seyyid Abdülşaki Efendi, Seyyid Abdüsselam Efendi,¹³⁸ Seyyid Şeyhi¹³⁹ adlı 8 seyyiddenden ibarettir. Aileleri ile birlikte bunlar 13 kişiden oluşmaktadır.

¹¹⁷ Ayşe Şahin, "74/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Bilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2010, s.44 (74/2, 161-344, H. 20 Cemâziye'l-evvel 1077, M. 18 Kasım 1666).

¹¹⁸R. Yurtlak, *a.g.t.*, s.56 (66/1, 91-191, H. 5 Zikade 1067, M. 15 Ağustos 1657).

¹¹⁹ A. Şahin, *a.g.t.*, s.18 (74/2, 102-232/233, H. 12 Rebîü's-sânî 1078, M. 1 Ekim 1667).

¹²⁰ Serpil Çökük, "57/3 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1058-1059, M. 1648-1649)", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2010, s.23 (57/3, 202-651, H. 22 Şevval 1059, M. 29 Ekim 1649).

¹²¹ S. Çökük, *a.g.t.*, s.28 (57/3, 209-673, H. Şevvâl 1059, M. Ekim -Kasım 1649).

¹²² B. Üstün, s.25 (41/2, 124-423, H. 2 Zilkade 1048, M. 7 Mart 1639).

¹²³ H. Şahin, *a.g.t.*, s.37 (77/1, 47-99, M. 8 Aralık 1667).

¹²⁴ D. Akpınar, *a.g.t.*, s.22 (77/2, 104-208, H. 8 Ramazan 1078, M. 21 Şubat 1668).

¹²⁵ Mehmet Özbek, "88 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H. 1089-1090 M. 1678-1679. Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1995, s.31 (88, 186, H. 1089-1090, M. 1678-1679).

¹²⁶ V. Kıvanç, *a.g.t.*, s.61 (64/1, 62-178, H. 2 Rebiyyü's-sâni 1066, M. 29 Ocak 1656).

¹²⁷ M. Yılmaz, *a.g.t.*, s.47 (55/1, 83-219, H. 24 Şaban 1055, M. 15 Ekim, 1645).

¹²⁸ E. Demir *a.g.t.*, s.7 (61/2, 81-264, H. 15 Şa'ban 1061, M. 10 Temmuz 1651).

¹²⁹ M. A. Kılıç, *a.g.t.*, s.35 (41/1,134, H. 17 Recep 1048, M. 24 Kasım 1638).

¹³⁰ M. Doğan, *a.g.t.*, s.42 (60/1, 25-94, H. 7 Recep 1065, M. 13 Mayıs 1655).

¹³¹ G. Şen, *a.g.t.*, s.53 (69, 191, H. 1069, M.1658-1659).

¹³² M. Doğan, *a.g.t.*, s.25 (60/1, 9-29, H. 9 Cemaziyü'l-ula 1065, M. 16 Nisan 1655).

¹³³ M. A. Kılıç, *a.g.t.*, s.59 (41/1, 276, H. 27 Şaban 1048/ M. 3 Ocak 1639).

¹³⁴ M. Oğuz, *a.g.t.*, s.28 (59, 53-151, H. 14 Recep 1062, M. 21 Haziran 1652).

¹³⁵ L. Alidağı, *a.g.t.*, s.53 (252/253-602, H. 10 Muharrem 1078, M. 2 Temmuz 1667).

¹³⁶ Z. Kalıpcıoğlu, *a.g.t.*, s.28 (75, 143, H. 1073-1074, M. 1663-1664).

¹³⁷ M. Oğuz, *a.g.t.*, s.18 (59, 36-99, 13 Cemaziye'l-ahir 1062, M. 22 Mayıs 1652).

¹³⁸ Z. Kalıpcıoğlu, *a.g.t.*, s.33 (75, 178, H. 1073-1074, M. 1663-1664).

¹³⁹ M. Yılmaz, *a.g.t.*, s.43 (55/1, 74-193, H. 18 Şaban 1055, M. 9 Ekim 1645).

Bu tespitleri toparlayacak olursak, XVII. yüzyılda Kayseri Sancağı'na bağlı bütün mahalle ve köylerde yaşadığı anlaşılan seyyidlerin toplam sayısı 288'dir. Bu seyyidlerin aileleriyle birlikte toplam sayıları ise 745'tir. Bu seyyidlerin yoğun olarak yaşadığı yerleşim yerleri sırasıyla Huand (Hunat), Hisayunlu (Hasayinli), Kalenderhane, Kapan, Mükremin, Hasbek, el-Hac İvaz, Cami-i Kebir, Lala, Yenice, Eski Bezistan, Hisarcık, Cırlavuk mahalleleri ve Talas, Gesi ve Karakaya köyleridir. Bu yerleşim yerleri arasında seyyidlerin büyük çoğunluğunun yaşadığı mahalle olarak Hunat (Huand) dikkati çekmektedir.

Öte yandan Şer'iyye sicillerinden Kayseri sancağında yaşayan bazı seyyidelerin isimleri de tespit edilebilmektedir. Bu seyyideler Seyyide Akile ve Seyyide Şerife,¹⁴⁰ Ahi İsa mahallesinden Seyyide Abide ve Seyyide Fatma,¹⁴¹ Kapan Mahallesi'nden Seyyide Eşe Hatun,¹⁴² Hasbek Mahallesi'nden Seyyide Şakire,¹⁴³ Seve Mahallesi'nden Seyyide Emine,¹⁴⁴ Cırlavuk karyesinden Hani, kızları Emine, Rabia ve Ayşe,¹⁴⁵ Seyyid Veli Çelebi'nin eşi Emine ve kızları Fatma, Ayşe, Şerife, Esmâ, Ümmühan ve Rahime,¹⁴⁶ Seyyide Şerife,¹⁴⁷ Şerife Afife,¹⁴⁸ Seyyide Zahide, Seyyide Fatma, Seyyide Aişe, Seyyide Şerife ve anneleri Seyyide Emine,¹⁴⁹ Şerife Asiye,¹⁵⁰ Şerife Hadice¹⁵¹ Şerife Safiye,¹⁵²

¹⁴⁰ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.21 (57/1, 8-25, H. 2 Zilkade 1058, M. 18 Kasım 1648). "*Kayseri'de (...) Mahallesi sâkinlerinden Akile ve Şerife bint-i Seyyid Ali¹⁴⁰ isimli hatunlar babalarından kalan sınırları belli olan bağ mülkünün tasarruf hakkının Ömer bin Sefer tarafından kullanıldığını söyleyip Ömer üzerine da'va açmışlar ve mahkeme huzurunda Ömer elinde bulunan bu bağ mülkünü tasarruf edebileceğine dair 1038 tarihli hüccet olduğunu gösterince mahkemenin bu bağ mülkünün kullanım hakkını isteyen adı geçen kadınların taleplerini reddettiğine dair hüccet*".

¹⁴¹ M. Yılmaz, *a.g.t.*, s.12 (55/1, 1-1, H. 12 Cemaziyel'ahir 1055, M. Ağustos 1645). "*Hoca Ülmen zaviyesi Şeyhi Abdurrahim Efendi'nin Efendinin kızları Seyyide Abide ve Seyyide Fatma nam hatunlara vasiyet olduğunu gösteren ilam*".

¹⁴² M. Karaköse, *a.g.t.*, s.68. (57/1, H. 2 Rebiülevvel 1059/ M. 16 Mart 1649, 76-244). "*Kapan Mahallesi'nde sâkin iken vefat eden merhum Seyyid İnayetullah Efendi'nin kızı Eşe hatun tarafından vekâleti sabit olan Ömer Çelebi ibn-i Cafer, Eşe hatununun oğulları Seyyid Mehmed Çelebi ve Seyyid Hidayet Çelebi'nin vâsileri olan Seyyid Ali Efendi bin Şaban Mehmed Efendi huzurunda merhum Seyyid İnayetullah Efendi'nin mirasını aralarında taksim ettiklerinde sınırları belli mülkü, Seyyid Mehmed Çelebi'nin aldığını ve yine aynı yerde bulunan birkaç mülkü Hidayet Çelebi'nin aldığını gösteren hüccet*".

¹⁴³ M. Yılmaz, *a.g.t.*, s.30 (55/1, 42-110, H. Receb 1055, M. Eylül 1645) "*Hasbek mahallesinde ikamet eden Şakire bint-i Yusuf Bali'nin vekaletini üzerine alan Beruli bin Hasan ile, kardeşi Seyyid Mahmud arasındaki babalarının vefatından sonra hisselerinden şehrin yakınındaki Çukurkuşu denilen mülk tarlanın Seyyid Mahmud tarafından zorla zaptedildiğine ancak Seyyid Mahmud'un otuz yıl önce hisselerin paylaşıldığı o zaman rıza gösterildiğine hüccet-i şer'iyye ile sabit olduğuna dair mahkeme kararını gösteren ilam*".

¹⁴⁴ A. Çapar, *a.g.t.*, s.57 (61/1, 59-185, H. 1061, M. 1650).

¹⁴⁵ A. A. Ünal, *a.g.t.*, s.21 (92, 46, H. 1095, M. 1684).

¹⁴⁶ M. Doğan, *a.g.t.*, s.26 (60/1, 10-33, H. 11 Cemaziyel'ahir 1065, M. 18 Nisan 1655).

¹⁴⁷ R. Yurtlak, *a.g.t.*, s.21 (66/1, 3-6, H. 10 Şaban 1067, M. 24 Mayıs 1657).

¹⁴⁸ Z. Kalıpcıoğlu, *a.g.t.*, s.40 (75, 232, H. 1073-1074, M. 1663-1664).

¹⁴⁹ H. Şahin, *a.g.t.*, s.41, (77/1, 54/55-116, M. 18 Aralık 1667).

¹⁵⁰ A. A. Ünal, *a.g.t.*, s.43 (92, 197, H. 1095, M. 1684).

¹⁵¹ E. Yılmaz, *a.g.t.*, s.15 (100/2, 105/106-353, H. 15 Ramazan 1104, M. 19 Mayıs 1693).

¹⁵² Ali Kaplan, "104 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Defteri (H. 1109-1110/M. 1697-1698) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri 1999, s.45 (104, 102, H. 27 Zilkade-i Şerife 1109, M. 6 Haziran 1698).

Şerife Mümine,¹⁵³ Şerife Esmâ,¹⁵⁴ Şerife Hatice,¹⁵⁵ Seyyide Sabire Hatun¹⁵⁶ Seyyide Rabia kızları Seyyide Hatice ve Seyyide Zahide,¹⁵⁷ Seyyide Rabia¹⁵⁸ ve Eslem Paşa Mahallesi sakinlerinden Selcan bint-i el-Hac Rüstem'dir. Lala Mahallesi'nden Seyyide Şerife'nin mahalledeki menziline Seyyid Hüseyin Bey'e satmış olmasına bakılırsa,¹⁵⁹ bu seyyidelerden bazılarının sosyal hayat içerisinde rol sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz kaynaklarda Kayseri sancağında yaşamış olan şeriflere rastlanmamıştır. Fakat seyyid ailelerinde 'Şerife' isminin çokça kullanıldığı görülmüştür. Mesela Yenice Mahallesi'nden Şerife Fatma,¹⁶⁰ Hunat Mahallesi sakinlerinden Şerife,¹⁶¹ Güllük mahallesinde sakinlerinden Şerife Ümmi Seleme,¹⁶² Kalenderhane Mahallesi'nden Şerife,¹⁶³ Şeyh Taceddin Mahallesi'nden Şerife Akile,¹⁶⁴ Lala Mahallesi'nden Şerife,¹⁶⁵ Kayseri ahalisinden Şerife,¹⁶⁶ Baldöktü Mahallesi'nden Şerife,¹⁶⁷ Ahi İsa Mahallesi'nden Seyyide Şerife Hatun,¹⁶⁸ Yenice Mahallesi'nden Şerife Fatma,¹⁶⁹ Seyyide Şerife,¹⁷⁰ Bektaş Mahallesi sakinlerinden Şerife Hatun,¹⁷¹ Kapan Mahallesi'nden Şerife Hadice,¹⁷² Güllük Mahallesi'nden Şerife Ümmi Seleme,¹⁷³ mahallelerini tespit edemediğimiz Şerife Kamile Hatun¹⁷⁴ bu unvanı taşıyan kişilerdendir.

2. Meslekleri Açısından XVII. Yüzyıl Kayseri Seyyidleri

Ekte yer alan tabloda görüleceği üzere Kayseri Sancağı'nda yaşadığını tespit ettiğimiz 288 seyyid arasından 83 seyyidin mesleği bilinmektedir. %90'ının Huand (Hunat) Mahallesi ve Kale çevresi gibi merkezi yerleşim yerlerinde ikamet ettikleri

¹⁵³ A. Kaplan, *a.g.t.*, s.48 (104, 118, H. 8 Zilhicce-i Şerife 1109, M. 17 Haziran 1698).

¹⁵⁴ A. Kaplan, *a.g.t.*, s.52 (104, 140, H. 8 Zilhicce-i Şerife 1109, M. 7 Haziran 1698).

¹⁵⁵ A. Kaplan, *a.g.t.*, s. 67 (104, 214, H. 5 Muharrem'ül Kiram 1110, M. 13 Temmuz 1698).

¹⁵⁶ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.31 (57/1, 21-64, H. 24 Zil-kade 1058, M. 10 Aralık 1648).

¹⁵⁷ C. Özmen, s.30 (91/2, 437, H. 26 Safer 1095, M. 13 Şubat 1684 Pazar,).

¹⁵⁸ S. Çördük, *a.g.t.*, s.3, (20/1, 6-34, H. 1027, M.1617).

¹⁵⁹ G. Şen, *a.g.t.*, s.38 (69, 150, H.1069, M.1659).

¹⁶⁰ M. A. Kılıç, *a.g.t.*, s.35 (41/1, 135, H. 16 Recep 1048/ M. 23 Kasım 1638).

¹⁶¹ B. Üstün, *a.g.t.*, s.15 (41/2, 110-387, H. 1048/ M. 1638 – 1639).

¹⁶² B. Üstün, *a.g.t.*, s.68 (41/2, 192-487, (H. 1048/ M. 1638 – 1639).

¹⁶³ S. Deveci, *a.g.t.*, s.119 (55/2, 134-352, H. 30 Şevval-i Mükerrerem 1055, M. 18 Aralık 1645).

¹⁶⁴ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.83 (57/1, 93-305, H. 5 Rebi'ül-ahir 1059, M. 18 Nisan 1649).

¹⁶⁵ A. Çapar, *a.g.t.*, s.31 (61/1, 22-62, H. 1061, M. 1650).

¹⁶⁶ V. Kıvanç, *a.g.t.*, s.45 (64/1, 40-114, H. 1 Safer 1066, M. 30 Kasım 1655).

¹⁶⁷ R. Yurtlak, *a.g.t.*, s.21 (66/1, 3-6, H. 10 Şaban 1067, M. 24 Mayıs 1657).

¹⁶⁸ G. Şen, *a.g.t.*, s.43 (69, 100, H. 1069, M. 1658-1659).

¹⁶⁹ E. Yılmaz, *a.g.t.*, s.31 (100/2, 144-443, H. Cemâzi'l-evvel 1104, M. Ocak 1693).

¹⁷⁰ S. Deveci, *a.g.t.*, s.108 (55/2, 128-339, H. 15 Şevval 1055, M. 4 Aralık 1645).

¹⁷¹ E. Yılmaz, *a.g.t.*, s.9 (100/2, 94-219, H. 20 Şaban 1104 / M.25 Nisan 1693).

¹⁷² E. Yılmaz, *a.g.t.*, s.15 (100/2, 105/106-353, H. 15 Ramazan 1104, M. 19 Mayıs 1693).

¹⁷³ B. Üstün, *a.g.t.*, s.68 (41/2, 192-487, H. 22 Zilhicce 1048, M. 26 Nisan 1639).

¹⁷⁴ Mustafa Ertürk, "Kayseri'nin 13 Numaralı Şer'iyye Sicili, Tarih anabilim Dalı", *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1994, s.22 (13, 336, H. 1018-1019, M. 1609-1610-1611).

görülen bu seyyidlerin beylerbeyi,¹⁷⁵ alaybeyi, alay komutanı,¹⁷⁶ kethüda,¹⁷⁷ kaymakam,¹⁷⁸ nazır,¹⁷⁹ hoca,¹⁸⁰ muallim,¹⁸¹ müftü,¹⁸² müfettiş,¹⁸³ müderris,¹⁸⁴ imam-hatip,¹⁸⁵ müezzin,¹⁸⁶ kadı,¹⁸⁷ şeyh,¹⁸⁸ debbağ,¹⁸⁹ tüccar,¹⁹⁰ eskici, sahtiyan,¹⁹¹ muhtesip,¹⁹² nalbant,¹⁹³ zaviyedar,¹⁹⁴ mübaşir,¹⁹⁵ cizyedar,¹⁹⁶ askeri muhalefat yazıcısı¹⁹⁷ ve tevcihat memuru¹⁹⁸ gibi çeşitli meslekleri yaptıkları görülmektedir. Bu mesleklerin sayısal dağılımına göre seyyidlerden 8'i alaybeyi, 3'ü kaymakam, 3'ü nazır, 7'si kadı, 7'si imam, 6'sı hatip, 3'ü şeyh, 2'si müderris, 12'si zaviyedar, 2'si askeri muhalefat yazarı, 2'si muallim, 2'si müfettiş, 2'si müezzin, 2'si mübaşir ve diğerleri de birer kişi olmak üzere beylerbeyi, alay komutanı, subaşı, zaviye şeyhi, Mevlevihane şeyhi, debbağ, eskici, sahtiyan, hafız, sala müezzini, medrese tamircisi, kethüda, nalbant, hoca, neyzenbaşı, yiğitbaşı, tüccar, inşaat ustası, cizyedar, sancaktar, müfettiş, naip ve muhtesiptir.

Bu meslekleri icra eden seyyidler, Osmanlı devlet ve toplum yapısında mensubu oldukları seyfiye, ilmiye, kalemiye, esnaf ve zanaatkar (ehl-i hiref) ve çiftçi (ehl-i ziraat) şeklindeki sınıflar açısından ayrı ayrı belirtecek olursak; bu sınıflardan ilki olan seyfiyeye mensup olanlardan bir kısmı alaybeyilik ve sancaktarlık gibi görevler yapmış olan seyyidlerdir. Bunlar alaybeyilik yapan Seyyid Mehmed (1079

¹⁷⁵ A. Yıldırım, *a.g.t.*, s.45 (91/3, 318-614, H. 1095, M. 1684).

¹⁷⁶ A. Yıldırım, *a.g.t.*, s.45 (91/3, 318-613, H. 1095, M. 1684).

¹⁷⁷ M. Oğuz, *a.g.t.*, s.28 (59, 55-155, H. 1 Rebiü'l-evvel 1062, M. 11 Şubat 1652).

¹⁷⁸ Ayşe Türkmen, "96 Numaralı Kayseri Şer'iyeye Sicili (H. 1099/ M. 1687-1689) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1998, s.12 (96, 4-9, H. 1095-1100, M. 1687-1689).

¹⁷⁹ M. Oğuz, *a.g.t.*, s.35 (59, 67-192, H. 10 Şaban 1062, M. 17 Temmuz 1652).

¹⁸⁰ M. Akkan, *a.g.t.*, s.23 (60/2, 126-431, H. Şevval 1065, M. Ağustos 1655).

¹⁸¹ M. Akkan, *a.g.t.*, s.36 (60/2, 154-489, H. 25 Safer 1060, M. 26 Şubat 1650).

¹⁸² L. Alidağı, *a.g.t.*, s.61 (78/3, 267-68, 630, H. 15 Rebiü'l-evvel 1078, M. 4 Eylül 1667).

¹⁸³ A. Yıldırım, *a.g.t.*, s.45 (91/3, 318-615, H. 1095, M. 1684).

¹⁸⁴ A. A. Ünal, *a.g.t.*, s.18 (92, 30, H. 1095, M.1684).

¹⁸⁵ S. Çökük, *a.g.t.*, s.35 (57/3, 226-716, H. 7 Şevval 1059, M. 14 Ekim 1649).

¹⁸⁶ A. Şahin, *a.g.t.*, s.67 (61/1, 73-232, H. 3 Şaban 1061).

¹⁸⁷ A. Çapar, *a.g.t.*, s.35 (61/1, 26-79, H. 1061, M. 1650).

¹⁸⁸ S. Çökük, *a.g.t.*, s.199 (57/3, 261-806, H. Zilhicce 1059, M. Aralık Ocak 1649).

¹⁸⁹ S. Deveci, *a.g.t.*, s.191 (55/2, 171-434, H. 3 Zilhicce'ti's-şerife 1055, M. 20 Ocak 1645).

¹⁹⁰ N. Solmaz, *a.g.t.*, s.31 (82/2, 143-341, (H. 1085, M. 1674-1675).

¹⁹¹ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.61 (57/1, 67-209, H. 27 Safer 1059, M. 12 Mart 1649).

¹⁹² A. A. Ünal, *a.g.t.*, s.44 (92, 205, H. Cemaziye'l-ahire 1095).

¹⁹³ M. Oğuz, *a.g.t.*, s.31 (59, 60-173, H. 30 Recep 1062, M. 7 Temmuz 1652).

¹⁹⁴ S. Çökük, *a.g.t.*, s.48 (57/3, 255-789, H. Şaban 1059).

¹⁹⁵ A. Yıldırım, *a.g.t.*, s.29 (91/3, 282-543, H. 1095, M. 1684).

¹⁹⁶ A. Yıldırım, *a.g.t.*, s.38 (93/1, 303-582, H. 1095, M. 1684).

¹⁹⁷ A. Türkmen, *a.g.t.*, s.12 (96, 4-10, H. 1099-1100, M. 1687-1689).

¹⁹⁸ A. Türkmen, *a.g.t.*, s.30 (96, 53-146, H. 1099-1100, M. 1687-1689).

yılı),¹⁹⁹ Seyyid Ali (1099 yılı),²⁰⁰ Seyyid Mahmud²⁰¹ ve Seyyid İbrahim, miralay olan Mehmed Efendi,²⁰² Anadolu müfettişliği ve sancaktarlığına tayin edilen (10 Safer 1095) Seyyid Mehmed Bey²⁰³ ve sancaktar olan Seyyid Sefer Dede'dir.²⁰⁴ Bu sınıfa mensup olanlardan diğer bir kısmı, daha çok askeri görevler yapanlardır. Bunlar Kayseri Kalesi'nde kethüdalık yapan Hoca Balı,²⁰⁵ kethüda vekili Seyyid Hüseyin Ağa,²⁰⁶ Kayseri Kalesi neferlerinden Seyyid Hüseyin Ağa ibn-i Piyale,²⁰⁷ Kayseri Kalesi muhafızlarından Seyyid İsmail,²⁰⁸ Kayseri Kalesi dizdarı Hacı Bekir,²⁰⁹ sipahiyan olan Seyyid İbrahim Çelebi bin Musli Efendi Bey²¹⁰ ve köy sipahileri Seyyid Ömer Çelebi ile İlyas Bey'dir.²¹¹

Mesleği bilinen seyyidlerden çoğunluğunun ilmiye sınıfı bünyesinde yer alan meslekleri icra ettikleri görülmektedir. Bu mesleklerden biri müderrislik olup tespitlerimize göre Kayseri'de bu görevi Köşk Medresesi'nin müderrisi olduğu anlaşılan Şeyh Seyyid Mehmed,²¹² Seyyid Mustafa,²¹³ Seyyid Mustafa Efendi,²¹⁴ Şifaiye Medresesi müderrisi olan Mevlâna Hüseyin Efendi, Seyyid Ahmed Efendi²¹⁵ ve Seyyid Abdürrahim Efendi²¹⁶ yapmıştır. Sahip oldukları nitelikleri itibarıyla Kayseri'de Siti Hatun tarafından yaptırılan muallimhanenin muallimi olan Seyyid Mustafa'yı, onun

¹⁹⁹ Z. Kalıpçıoğlu, *a.g.t.*, s.31 (75, 161, H. 1073, M. 1663-1663-1664).

²⁰⁰ A. Türkmen, s.22 (96, 28-87, H. 1099-1100, M. 1687-1689).

²⁰¹ BOA, A. DVNS. MHM. d.52, b.1014, H. 19-04-992. "*Karaman beylerbeyisine hüküm: Sabıkan Kayseri Beyi Mustafa mektub gönderip Kayseri Alaybeyisi Mahmud'un zaameti karyelerinden Salur karyesi halkından Kanlı Osman denilen kimseden vilayet halkı şikâyet etmekle bizzat bu işi tahkik edip cürmü sabit olursa kayd u bend ile merkeze göndermesi.*"

²⁰² BOA, İE.AS., vrk.23, b.2041, H. 08-11-1077. "*Kayseriye sancağının Karinebad ve Karataş nahiyelerinde timar sahibi bulunan Seyyid Mehmed'in vefatı hasebiyle timarının oğlu Süleyman'a ihsanı hakkında Miralay-ı Kayseri Mehmed imzalı arz.*"

²⁰³ A. Yıldırım, *a.g.t.*, s.45 (91/3, 318-615, H. 1095, M. 1684).

²⁰⁴ V. Kıvanç, *a.g.t.*, s.55 (64/1, 56-154, 22 Rebiyyü'l-evvel 1066, M 19 Ocak 1656).

²⁰⁵ BOA, A. DVNS. MHM. d.19, b.696, H. 16-04-980. "*Erbab-ı tımdardan Şeyhî ve karındaşı Memi ve Kayseri Kalesi Kethüdası Hoca Balı hakkında şikâyet edilmekle tahkik edüp sabit olursa alakaları kesilip Kıbrıs'a sürülmeleri.*"

²⁰⁶ A. Kaplan, *a.g.t.*, s.39 (104, 69, H. 6 Zilkade-i Şerife 1109, M. 16 Mayıs 1698).

²⁰⁷ G. Şen, *a.g.t.*, s.38 (69, 46, H. 1069- M. 1659).

²⁰⁸ Murat Tan, "66/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1067-1068/ M. 1656-57) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1998, s.53 (66/2, 137-384, H. 1067-68, M. 1656-57).

²⁰⁹ BOA, A. DVNS. MHM. d.15, b.52, H-17-01-979.

²¹⁰ S. Çördük, *a.g.t.*, s.283 (20/1, 93- 434, H. 1027, M. 1617).

²¹¹ S. Deveci, s.52 (55/2, 176-446, H. 1055, M. 1645).

²¹² BOA, A. DVNS. MHM. d.91, b.25, H-16-01-1056.

²¹³ A. Türkmen, *a.g.t.*, s.24 (96, 33-97, H. 1099-1100, M. 1687-1689).

²¹⁴ A. A. Ünal, *a.g.t.*, s.18 (92, 30, H. 1095, M. 1684).

²¹⁵ M. Yılmaz, *a.g.t.*, s.49 (55/1, 86-228, H. 26 Şaban 1055, M. 17 Ekim 1645).

²¹⁶ R. Yurtlak, *a.g.t.*, s.56 (66/1, 93-195, H. 10 Zilkade 1067, M. 20 Ağustos 1657).

yerine tayin edilen oğlu Seyyid Abdülmecid'i²¹⁷ ve ulema zümresine mensup olan Mevlâna Abdurrahman Seyyid Hasan'ı²¹⁸ da bu çerçevede zikredebiliriz.

İlmiye sınıfına mensup olan seyyidlerden bir kısmı da kadı ve kadı naipliği yapmıştır. Bu görevlerden ilkini yapanlar Seyyid Hüseyin Efendi,²¹⁹ Mevlâna Seyyid Şah Mehmed Efendi ibn-i Seyyid Abdülkadir Efendi,²²⁰ Mevlâna Seyyid Salih, Mevlâna Seyyid Mehmed,²²¹ Mevlâna Seyyid Abdurrahman Hüsali,²²² Mevlâna Mahmud²²³ Mevlâna Seyyid Osman,²²⁴ Seyyid Mehmed²²⁵ ve Seyyid Mehmed Efendi²²⁶ ve Mevlâna Mehmed Abdülkerim,²²⁷ ikincisini yapanlar ise Seyyid Nuh Efendi ibn-i Ömer Efendi,²²⁸ Seyyid İbrahim Efendi²²⁹ ve Seyyid Arif Mehmed Efendi'dir.²³⁰

İlmiye sınıfı mensubu bazı seyyidler, seyyid ve şerif zümresinin işleri ile ilgilenmek üzere kurulan Nakibüleşraflik kurumuna bağlı bir görev olup Nakibüleşrafın eyalet ve sancak merkezlerindeki temsilcisi konumunda olan Nakibüleşraf Kaymakamlığı²³¹ görevini yapmışlardır. Kayseri sancağının merkezine kaymakam olarak tayin edilen Seyyid Abdüsselam Çelebi²³² ve sancağın 'kenarına' kaymakam olarak tayin edildiği anlaşılan Seyyid Mustafa Efendi²³³ ile Seyyid Emrullah Efendi²³⁴ bu görevi yapan seyyidlerdir.

Osmanlı ilmiye teşkilatı bünyesindeki görevlerden bir diğeri olan imamlık, hatiplik ve müezzinlik de birçok seyyidin ifa ettiği mesleklerdendir. Örneğin Talas Karyesinden Seydi Ali Halife,²³⁵ Hatiroğlu Camii'nde görev yapan Molla Ahmed,²³⁶ Han Camii Şerif'inde görev yapan Seyyid Mustafa Çelebi bin Seyyid el-Hac

²¹⁷ M. Akkan, *a.g.t.*, s.36 (60/2, 154-489, H. Safer 1060, M. Şubat 1650).

²¹⁸ Özen Tok, "Osmanlı Dönemi Hekim-Hasta İlişkileri (Kadı Sicillerine Göre XVII ve XVIII Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Uluslararası Diller, Edebiyat ve Türk Tarihi Dergisi* C.3-4, 2008, s.794. "Kadı sicillerinde, tıp tarihi ve deontolojisi ile tıbbi folklorumuzu ilgilendiren kayıtlar yer almaktadır. Mesela, 13 Rebiyülahir 1066 (9 Şubat 1656) tarihli hüccete göre, Köyyıkan Mahallesinden Üstad Seyyid Mustafa bin Seyyid Satılmış tabip ve cerrah zümresinden olduğu anlaşılmaktadır."

²¹⁹ M. Aydoğan, *a.g.t.*, s.23 (H. 8 Şevval 1094/ M. 30.09.1683, 91/1, 102-234).

²²⁰ S. Çördük, *a.g.t.*, s.11 (20/1, 33-139, H. 1027, M. 1617).

²²¹ E. Demir *a.g.t.*, s.35 (61/2, 127-409, H. Cemaziye'l ahir 1061, M. 22 Mayıs).

²²² G. Şen, *a.g.t.*, s.46 (69, 123, H. 1069, M.1658-1659).

²²³ A. Şahin, *a.g.t.*, s.36 (74/2, 143-307, H. 25 Zi'l-hicce 1077, M. 18 Haziran 1667).

²²⁴ L. Alidağı, *a.g.t.*, s.31 (78/3, 216-330).

²²⁵ BOA, *TS. MA. e*, 755, 72 (TSMA No: 6258/1), H. 29-11-1013.

²²⁶ BOA, *İE.EV.*, 9, 1077, H-01-09-1088.

²²⁷ A. Türkmen, *a.g.t.*, s.17 (96, 15-43, H. 1099-1100 M. 1687-1689).

²²⁸ R. Yurtlak, *a.g.t.*, s.42 (66/1, 56-124, 8 Şevval 1067, M. 20 Temmuz 1657).

²²⁹ A. A. Ünal, *a.g.t.*, s.24 (92, 65, H. 1095, M. 1684).

²³⁰ A. Kaplan, *a.g.t.*, s.39 (104, 71, H. 2 Cemaziye'l-ahir 1109, m. 16 Aralık 1697).

²³¹ Muhammed Köse, "Kayseri Şehri 1830-1860 İdari, Demografik, Sosyal ve İktisadi Yapısı", *Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Tarih Dizisi*, 2018, s.72.

²³² M. Özbek, *a.g.t.*, s.45 (88, 299, H. 1089-1090, M. 1678-1679).

²³³ A. Türkmen, *a.g.t.*, s.12 (96, 4-9, H. 1099-1100 M. 1687-1689).

²³⁴ A. Türkmen, *a.g.t.*, s.31 (96, 55-154, H. 1099-1100 M. 1687-1689).

²³⁵ S. Çördük, *a.g.t.*, s.3 (20/1, 6-34, H. 1027, M. 1617).

²³⁶ R. Yurtlak, *a.g.t.*, s.56 (66/1, 91-191, H. 5 Zilkade 1067, M. 15 Ağustos 1657).

Abdülkasım Çelebi,²³⁷ Hürrem Çavuş Mahallesi'ndeki mescid-i şerifte görev yapan el-Hac Seyyid İslam ve Halife bin el-Hac Hasan,²³⁸ Seyyid Kalender,²³⁹ Seyyid Mustafa, Seyyid Fethullah,²⁴⁰ Molla Hasan ibn-i Salih²⁴¹ ve Seyyid İbrahim Efendi²⁴² imam veya hatip olarak, Seyyid Mustafa ve Seyyid Fethullah da sala müezzini olarak²⁴³ görev yapan seyyidlerdendir.

Bunların haricinde yine ilmiye teşkilatı kapsamındaki meslekleri yapan seyyidler olarak müftülük mesleğini icra eden Seyyid Mehmed Efendi'yi,²⁴⁴ tabiplik mesleğini icra eden Üstad Seyyid Mustafa bin Seyyid Satılmış'ı,²⁴⁵ Kayseri sancağının umur-ı kısmet-i askeriyesinin muhalefatını yazmakla görevli Seyyid Mustafa Efendi²⁴⁶ ve Seyyid İbrahim Efendi'yi²⁴⁷ de belirtmek gerekir.

Kayseri sancağındaki seyyidlerden bir kısmı da esnaf ve zanaatkârlıkla meşguldü. Mesela Haffaflar yiğitbaşısı Üstad Mustafa, Seyyid Ali ibn ebu'l- Müslim ve el-Hac Sefer eskicilik ve yer yer sahtiyanlık yapmaktaydılar.²⁴⁸ Debbâğ taifesinin yiğitbaşısı olan Seyyid Ahmed Çelebi ibn Himmeh²⁴⁹ ve Mükremin Mahallesi'nden Seyyid el-Hac Seydi²⁵⁰ Osmanlı'da önemli zanaatlardan biri olan deri işlemeciliğini yapmaktaydı. Gömeç Hisarı Karyesi'nden Seyyid Yakup Çelebi bin Seyyid Süleyman Çelebi, oğlu Mahmud Çelebi ve cediti Ahi Bedreddin ailece tüccardı.²⁵¹ Aynı şekilde Seyyid İbrahim Çelebi ibn Seyyid Abdülkadir Çelebi,²⁵² Seyyid Mehmed²⁵³ ve Seyyid Abdülbaki de ticaretle meşguldü.²⁵⁴ Seyyid Ahmed Neyzenbaşılık,²⁵⁵ Bozatlı Mahallesinde Seyyid Kasım Çelebi ve Seyyid el-Hac Mehmed Çelebi²⁵⁶ nalbantlık yapmaktaydı.

Kayseri sancağı seyyidlerinden bir kısmı ifa ettikleri asıl meslekleri dışında medrese, cami, zaviye gibi çeşitli vakıf kurumlarında mütevellilik, nazırlık ve zaviyedarlık gibi görevleri de yapmışlardır. Mesela Seyyid Nuh Efendi Anbarviran

²³⁷ Z. Kalıpçoğlu, *a.g.t.*, s.18 (75, 77, H. 1073-1074, M. 1663-1664).

²³⁸ Z. Kalıpçoğlu, *a.g.t.*, s.26 (75,134, H. 1073-1074, M. 1663-1664).

²³⁹ S. Çökük, *a.g.t.*, s.141 (57/3, 226-716, (H. 1027, M. 1617).

²⁴⁰ A. Türkmen, *a.g.t.*, s.24 (96, 33-97, H. 1099-1100, M. 1687-1689).

²⁴¹ R. Yurtlak, *a.g.t.*, s.56 (66/1, 91-191, H. 5 Zilkade 1067, M. 15 Ağustos 1657).

²⁴² A. Türkmen, *a.g.t.*, s.22 (96, 27-84, H. 1099-1100, M. 1687-1689).

²⁴³ A. Türkmen, *a.g.t.*, s.24 (96, 33-97, H. 1099-1100, M. 1687-1689).

²⁴⁴ G. Şen, *a.g.t.*, s.34 (69, 15, H. 1069, M. 1658-1659).

²⁴⁵ BOA, A. DVNS. MHM. d.110, b.1986, H-10-12-1109.

²⁴⁶ A. Türkmen, *a.g.t.*, s.12 (96, 4-10, H. 1099-1100, M. 1687-1689).

²⁴⁷ A. Türkmen, *a.g.t.*, s.27 (96, 45-126, H. 1099-1100, M. 1687-1689).

²⁴⁸ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.61 (57/1, 67-209, 9 Safer 1059).

²⁴⁹ Z. Kalıpçoğlu, *a.g.t.*, s.38 (75, 215, H. 1073-1074, M. 1663-1664).

²⁵⁰ S. Deveci, *a.g.t.*, s.49 (55/2, 171-434, H. 1055, M. 1645).

²⁵¹ C. Özmen, *a.g.t.*, s.24 (91/2, 399, H. Safer 1095, M. 1684).

²⁵² R. Yurtlak, *a.g.t.*, s.58 (66/1, 97-200, 10 Zilkade 1067).

²⁵³ M. Sezer, *a.g.t.*, s.18 (78/2, 115-121, H. 23 Safer 1079, M. 2 Ağustos 1668).

²⁵⁴ BOA, C..ML., 538, (H-29-08-1024).

²⁵⁵ M. Tan, *a.g.t.*, s.47 (66/2, 127-329, (H. 1067-1068, M. 1656-57).

²⁵⁶ M. Oğuz, *a.g.t.*, s.31 (59, 60-173, 30 Recep 1062, M. 7 Temmuz 1652).

Karyesi'nde yer alan Seyyid Muhammed Paşa Evkafı'nın²⁵⁷ mütevellisiydi. Şeyh Lütfullah Evkafı'na Seyyid Ahmed Efendi Vakfı'ndan Seyyid Şeyhi İbn Ali²⁵⁸ karşılıksız müteveli olmuştu. El-Hac İbrahim Vakfı'nın mütevellisi Seyyid Mustafa idi.²⁵⁹ Seyyid Osman, Mükerrime Hatun'un kendisi için vakfettiği Ecza-i Şerife Vakfı'nın mütevellisiydi.²⁶⁰ Mevlâna Hüseyin Efendi²⁶¹ Şifaiye Medresesi'ne müderris ve evkafına müteveli olarak belirlenmişti. Pervane Bey Medresesi vakfına ait bütün vergilerin toplanması ve diğer hizmetlerin görülmesi için Seyyid el-Hac Mustafa²⁶² müteveli olarak seçilmişti. Ali Cafer Zaviyesinin zaviyedarı Seyyid Hidayettullah,²⁶³ Gesi Karyesi'nde bulunan Ahi Ali Zaviyesinin zaviyedarı ve mütevellisi Seyyid İsmail,²⁶⁴ Ulûmüddin zaviyesinin zaviyedarı ve mütevellisi Seyyid Mahmud idi.²⁶⁵ Seyyid Tahir,²⁶⁶ Seyyid Mustafa Efendi,²⁶⁷ Seyyid Halife²⁶⁸ ve Seyyid Şaban Ağa²⁶⁹ ise nazırlık görevi yapmışlardı.

Sonuç

Bu tespitlere göre denebilir ki, seyyidler Kayseri Sancağı'nın XVII. yüzyıldaki toplumsal yapısını oluşturan önemli toplumsal zümrelerden birisiydi. Bu zümre mensuplarının yoğunlukla Huand (Hunat) ve Kapan Mahallesi gibi sancak merkezindeki mahallelerde meskûn oldukları görülmektedir. Onların bu mahallelerde yaşıyor olmalarının sebebi, daha çok ilmiye teşkilatına bağlı görevleri yapmalarıyla bağlantılı olabilir.

Kayseri sancağı seyyidlerinden meslekleri belli olanların daha çok müderrislik, kadılık, kadı naipliği ve imamlik gibi ilmiye teşkilatı kapsamındaki mesleklere sahip oldukları görülmektedir. Seyyidlerin dinî nitelikli bir toplumsal zümre olduğu göz önüne alındığında, bu durum tabii olsa gerektir. Bunun yanında onlardan alaybeyilik ve kale kethüdalığı gibi askeri-idari görevleri yapanlar ve esnaf ve zanaatkârlıkla meşgul olanlar da belirgin düzeydedir. Öte yandan incelediğimiz kaynaklarda ziraatla meşgul olan seyyidlere rastlanmamış olması ise dikkat çekicidir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

²⁵⁷ M. Doğan, *a.g.t.*, s.51 (60/1, 35-132, H. 29 Receb, M. 4 Haziran).

²⁵⁸ M. Yılmaz, *a.g.t.*, s.43 (55/1, 74-193, 18 Şaban 1055, M. 9 Ekim 1645).

²⁵⁹ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.336 (57/1, 91-301, H. 5 Rebi'ül-evvel 1059).

²⁶⁰ A. Türkmen, *a.g.t.*, s.26 (96, 41-113, H. 1091100, M. 1687-1689).

²⁶¹ M. Yılmaz, *a.g.t.*, s.337 (86-28, H. 1055, M. 1645).

²⁶² A. Türkmen, *a.g.t.*, s.41 (96, 87-225, H. 1099-1110, M. 1687-1689).

²⁶³ M. Özbek, *a.g.t.*, s.42 (88, 272, H. 1089-1090, M. 1678-1679).

²⁶⁴ A. A. Ünal, *a.g.t.*, s.46 (92, 215, H. 1095, M. 168).

²⁶⁵ A. Türkmen, *a.g.t.*, s.33 (96, 62-172, H. 1095, M. 1684).

²⁶⁶ M. Karaköse, *a.g.t.*, s.82 (57/1, 91-301, H. 5 Rebi'ülahir 1059, M. 18 Nisan 1649).

²⁶⁷ M. Oğuz, *a.g.t.*, s.35 (59, 67-192, 10 Şaban 1062, H. 10 Şaban 1062, M. 17 Temmuz 1062).

²⁶⁸ E. Demir, *a.g.t.*, s.24 (61/2, 110-351, H. Şevval, 1061, M. Eylül 1651).

²⁶⁹ L. Alidağı, *a.g.t.*, s.25 (78/3, 208-307, H. 4 Cumâde'l-âhir 1079, M. 9 Kasım 1668).

BOA, A. DVNS MHM. d.19, b.696, H-16-04-980.
BOA, A. DVNS. MHM. d.48, vrk.516, H-2 -11-990.
BOA, A. DVNS. MHM. d.48, b.783, H-2 -01-991.
BOA, A. DVNS MHM. d.52, b.1014, H-19-04-992.
BOA, A. DVNS. MHM. d.43, b.14, H-18-03-988.
BOA, A. DVNS. MHM. d.72, b.9, H-09-03-1003.
BOA, A. DVNS. MHM. d.71, b.443, H-29-10-1003.
BOA, A. DVNS. MHM. d.73, b.605, H-20-11-1003.
BOA, A. DVNS. MHM. d.73, b.914, H-13-10-1003.
BOA, A. DVNS. MHM. d.91, vrk.25, b.149, H-16-01-1056.
BOA, A. DVNS. MHM. d.91, b.11, H-04-01-1056.
BOA, A. DVNS. MHM. d.106, vrk.2, b.174, H-29-08-1106.
BOA, A. DVNS. MHM. d.108, vrk.208, b.177, H-20-06-1107.
BOA, A. DVNS. MHM. d. 110, b.1986, H-10-12-1109.
BOA, C..ML., vrk.386, b.538, H-29-08-1024.
BOA, C..DH. d.307, b.224, H-29-03-1056.
BOA, İE.AS., vrk.23, b.2041, H-08-11-1077.
BOA, İE. EV., vrk.9, b.1077, H-01-09-1088.
BOA, İE.EV., d.33, vrk.9, b.1077, H-01-09-1088.
BOA, TS. MA., e., vrk.755, d.72, b.6258, H-29-11-1013.

2. Tezler

Akkan, Meltem; "60/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye sicili (H.1065, M. 1655) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, 2003.

Akpınar, Deniz; "77/2 Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 1078/ M. 1667) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2006.

Alıdağı, Leyla; "78/3 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1078 – 1079/ M. 1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2009.

Aydoğan, Muhittin; "91/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1094- M. 1683) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2002.

Aytekin, Hakan; "91 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicilinin (S. 01-81) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1094/M. 1683)", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2006.

Çapar, Ahmet; "61/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1061- M. 1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2002.

Çevik, Murtaza; "78/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1078-1079/ M. 1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2009.

Çökük, Serpil; "57/3 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1058-1059 / M. 1648-1649)", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2010.

Çördük, Selahattin; "20/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1027/ M. 1617) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1995.

Demir, Erdinç; "61/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1061- M. 1651) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2002, s.21 (61/2, 105-337, H. 10 Şevval 1061, M. 5 Eylül 1651).

Deveci, Sefure; "55/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H. 1055 / M. 1645)", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2002.

Doğan, Mesude; "60/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye sicili (H. 1065-M. 1655) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, 2001.

Ertürk, Mustafa; "Kayseri'nin 13 Numaralı Şer'iyye Sicili", Tarih Anabilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1994.

Kaplan, Ali; "104 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1109 /M. 1697) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1999.

Kalıpçıoğlu, Zeynep; "75 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1073- 1074/M. 1663-1664)", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1996.

Karaköse, Murat; 57/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1058-1059 / M. 1648-1649) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010.

Kılıç, Mehmet Ali; "41/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1048/ M.1638-1639) Transkripsiyon ve Değerlendirme", Tarih Anabilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2008.

Kıvanç, Vehbi; "64/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1066 / M. 1655-1656) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2010.

Oğuz, Mustafa; "59 Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 1062/ M. 1652) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1998.

Özbek, Mehmet; "88 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H. 1089-1090 M. 1678-1679. Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1995.

Özdemir, Ali; "64/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1066/M.1655-1656) Transkripsiyon ve Değerlendirme Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2009.

Özmen, Cengiz; "91/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1094/1095-M.1683/1684) Transkripsiyon ve Değerlendirme", Tarih Anabilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2002.

Sezer, Musa; "78/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1078-1079/ M. 1668) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2008.

Solmaz, Nihal; "82/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1085/M.1674-1675) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2010.

Şahin, Ayşe; "74/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Bilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2010.

Şahin, Hilal; "77/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1078 / M. 1667) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2006.

Şen, Gültekin; "69 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H. 1069/ M. 1658-1659 Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1996.

Tan, Murat; "66/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1067-1068/ M. 1656-57) Transkripsiyon ve Değerlendirme", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1998.

Türkmen, Ayşe; "96 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1099/ M. 1687-1689) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1998.

Üstün, Bayram; “41/2 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H. 1048/ M. 1638 – 1639) Transkripsiyon ve Değerlendirme”, Tarih Anabilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2009.

Ünal, Ayhan Afşin; “92 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme H. 1095 (M. 1684)”, *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Erciyes Üniversitesi, 1995.

Yıldırım, Abdurrahman; “91/3 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H. 1095 /M. 1684) Transkripsiyon ve Değerlendirme”, *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2002.

Yılmaz, Emel; “100/2 Numaralı Şer’iyye Sicili (H.1104/M.1692) Transkripsiyon ve Değerlendirme”, *Yüksek Lisans Tezi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 2010.

Yılmaz, Mukaddes; “55/1 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H. 20555/M. 1645) Transkripsiyon ve Değerlendirme”, *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 1998.

Yurtlak, Rıdvan; “66/1 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili (H. 1067/ M. 1657) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi”, *Yüksek Lisans Tezi*, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, 1998.

3. Telif ve Tetkik Eserler

Akdemir, Muhammet Sadık; “Osmanlı Devleti’nde Ispartalı Nakîbüleşraflar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*:Yıl. 2, 2016.

Brack, Jonathan; “Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia (Edited by A.C.S. Peacock Sara Nur Yıldız)”, 2016, s.333-360.

Bernheimer, Teresa; “The Niq’Ába, the Headship of the ‘Alid Family”, *The ‘Alids The First Family of Islam*, Edinburg University Press, 2013, s. 750-1200.

Buzpınar, Şit Tufan; “Nakîbüleşrâf”, *DİA*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı: C.32, s.322-324.

Fişne, Sevda; “Osmanlı Dönemi Ankara’ında Sosyo-Ekonomik ve Demografik Açından Seyyidler ve Şerifeler”, *Yüksek Lisans Tezi*, 2013.

Güler, Ümit; “Osmanlı Sosyal Hayatında Seyyidler: 18. ve 19. yy. Diyarbakir Örneği”, *Doktora Tezi*, 2021.

Göde, Kemal; “Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri-Selçuklu Tarihi’nden Bir Bölüm”, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, *Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları*, Yayın No:84, 2011.

Işık, Ayhan; “Meşîhat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakîbü’l-Eşrâflık Müessesesi”, *Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2013.

Işık, Ayhan; " Nakîbü'l Eşraflık Müessesesinin Tarihi Serüveni", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*: S.23, 2014, s. 60-65.

Işık, Ayhan; " Osmanlı Devleti'nde Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi ve Çankırı Seyyidleri", *Çankırı'nın Manevi Mimarları Sempozyum Bildirileri*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 2017, s. 363-380.

Kazuo, Morimoto; "How to Behave Toward Sayyids and Sarifs: a Trans-sectarian Tradition of Dream Accounts", *Sayyids and Sharifs in Muslim Societies*, The living links to the Prophet 2012, s.15-37.

Kılıç, Rüya; "Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler", İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.

Kızmaz, Nuran; "Sosyal Bütünleşme Bağlamında Güneydoğu Anadolu'da Değişen Seyyidlik ve Şeriflik Algısı ve İşlevi: Turabdin Örneği", *Doktora Tezi*, İstanbul 2019.

Koç, Yunus; Murat Tuğluca; "Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama ve Toplumsal Yapı", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*: S.2, 2006 (Güz), ss.7-24.

Köse, Muhammed; "Kayseri Şehri 1830–1860 İdari, Demografik, Sosyal ve İktisadi Yapısı", *Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Tarih Dizisi*, 2018.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri; "Tarihi Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı", *Osmanlı Araştırmaları XXXIII*, İstanbul 2009.

Sarıcık, Murat; İsmail Katgı; "Osmanlı Devleti'nde Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi", Tanıtım ve Değerlendirme, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*: C. 21, S.1, 2012 s. 175-184.

Şeker, Birsan; "Havâss-ı Refîa (Eyüp) Şer'iyeye Sicillerine Göre Seyyidler 1113-1126 (1702-1714)", *Yüksek Lisans Tezi*, 2021.

Thornton, Thomas; "Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807) (Çev. Ercan Ertürk)", *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul 2015.

Tok, Özen; "Osmanlı Dönemi Hekim-Hasta İlişkileri (Kadı Sicillerine Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Uluslararası Diller, Edebiyat ve Türk Tarihi Dergisi*: C. 3-4, 2008.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; "Osmanlılarda Nakîbü'l Eşraflık", *Nostalji, Marife*, 2004, s. 431- 438.

Ünal, Mehmet Ali; "Osmanlı Müesseseleri Tarihi", Fakülte Kitapevi, Isparta 2007.

Ekler**Ek 1.**

Kayseri Şer'iyeye Sicillerine Göre XVII. yüzyılda Seyyidlerin Yerleşim Yerleri ve Meslekleri					
Tarih	Sicil No	Sıra-Belge No	Yerleşim Yeri	Seyyid İsmi	Meslekleri
1019-20	15/2	978	Niğde Kadılığı	Mevlâna es-Seyyid İnaletullah Efendi	Kadı
1027	20/1	1/1		Es-Seyyid Mustafa	Zaviyedar
		33/139	Edne	Mevlâna es-Seyyid Şah Mehmed Efendi ibn-i es-Seyyid Abdülkadir Efendi	Kadı
		1-18		Molla Abdülkadir	İmam
		1031	Ulu Bürüngüz Köyü	Es-Seyyid Gazi	Subaşı
1048	41/1	317	Palas Kazası, Hınzırı Nahiyesi	Es- Seyyid Abdülgani Çelebi	Zaviyedar
1048	41/2	201-510	Akdağ	Es-Seyyid Mahmut Efendi	Kadı
1055	55/1	1-1	Kayseri	Abdürrahim Efendi	Zaviye Şeyhi
		18/51	Kayseri	Şeyh Mehmet Efendi	Mevlevihane Şeyhi
		83-219	Kayseri	Mevlâna es-Seyyid Abdülkadir Efendi ibn-i es-Seyyid Mehmed Efendi	Müderriş
		157-402		Es- Seyyid Hüseyin Efendi	Kadı
		170-432	Hasayinli Mahallesi	Es-Seyyid Musa Efendi	Kadı
		171-434	Mükremin Mahallesi	Es-Seyyid el-Hac Seydi	Debbağ
1058-59	57/1	67-209	Kayseri	Seyyid Ali bini Ebu'l-Müslim	Eskici, Sahtiyan
		91-301	Hisayunlu Mahallesi	Seyyid Ali Çelebi ibn-i Abdüsselam Ağa	Nazır
		226-716	Kayseri	Es-Seyyid Kalender	İmam Hatip
		255-789	Kayseri	Seyyid Şeyh Mehmed	Zavedar

		256-791	Kayseri	Es-Seyyid Mehmed	Zavedar
		260-806	Kazancık	Şeyh Murad'ın oğlu Seyyid Mustafa	Şeyh
1062	59	55-155	Kayseri	Es-Seyyid Salih Mehmet Efendi	Kethüda
		60-173	Bozatlı Mahallesi	Seyyid Kasım Çelebi, Seyyid el-Hac Mehmed Çelebi	Nalbant
		67-192	El-Hac Arab Mahallesi	Es-Seyyid Mustafa Efendi	Nazır
1065	60/2	126-431	Kayseri	Es-Seyyid Şeyh Mehmed	Hoca
		154-489	Kayseri	Es-Seyyid Abdülmecid	Muallim
1061	61	26-79	Kayseri	Mevlâna Seyyid Salih	Kadı
1061	61/2	110-351	Danışmendli Mahallesi	Es- Seyyid Mehmed Çelebi'nin oğlu Seyyid Halife	Nazır
		127-410	Kayseri	Es- Seyyid Salih Mehmet Efendi	Kadı
		127-410	Kayseri	Es- Seyyid Mehmet Efendi	Müftü
		130-420	Kebe İlyas Köyü	Es- Seyyid Ahmet	Müezzin
1067	66/1	87-184	Kayseri	Es- Seyyid Şeyh Kasım Efendi bin eş-şeyh Mehmet Efendi	Şeyh
		89-186	Kayseri	Eş-şeyh Evhaüddin	Şeyh
		91-191	İçkale	Es- Seyyid Ahmet Çelebi	İmam, Müezzin
1067-68	66/2	127-329	Kayseri	Es- Seyyid Ahmed	Neyzenbaşı
1073-74	75	134	Hürrem Çavuş Mahallesi	El-hac Seyyid İslam ve Halife bin el-hac Hasan	İmam
		215	Kayseri	Es- Seyyid Ahmed Çelebi ibn-i Himmed	Yigitbaşı
		161-344	Cebel-i Erciyes Nahiyesi	Es- Seyyid Mehmed	Alaybeyi
1078	77/1	49-104	Alaca Mescit Mahallesi	Es- Seyyid Kasım	Zaviyedar
1078/79	78/3	216-330	Kayseri	Mevlâna Seyyid Osman	Kadı

		249-594	Köstere Nahiyesi, Süngen Köyü	Es- Seyyid Mehmed	Alaybeyi
		252/-60253	Kayseri	Es- Seyyid Mehmet Buhari	Hatip
		26/68-630	Kayseri	Es- Seyyid Mehmet	Müftü
		282-658	Kayseri	Es- Seyyid Mahmut Ağa	Mübaşir
1085	82/2	143-341	Kayseri	Seyyid Hasan bin Mehmed	Tüccar
1089-90	88	227	Kayseri Sancağı, Kuyucak Karyesi	Es- Seyyid İbrahim	Alaybeyi
		235	Kayseri Sancağı	Es- Seyyid İbrahim	Beylerbeyi
		244	Haseki Mahallesi	Es-Seyyid Abdülmecid	Hatip
		260	Niğde Sancağı	Seyyid Mehmed	Alaybeyi
		272	Kayseri	Es- Seyyid Hidayetullah, Seyyid Abdulkadir ve Seyyid Mustafa	Zaviyedar
1091	90	31	Sarımsaklı	Es- Seyyid Ömer Ağa	İnşaat Ustası
		155	Kayseri Sancağı	Es- Seyyid İbrahim	Alaybeyi
1095	91/3	282-543	Kalenderhane Mahallesi	Es- Seyyid Mehmet Ağa	Mübaşir
		303-582	Kayseri	Es- Seyyid Sunullah	Cizyedar
		318-613	Kayseri Sancağı	Es- Seyyid İbrahim	Alay Komutanı
		318-615	Kayseri	Es- Seyyid Mehmet Bey	Müfettiş ve Sancaktar
1095	92	12	Karaderesi Karyesi	Seyyid Bayezid oğlu Seyyid Ahmed	Zaviyedar
		30	Hisayunlu mahallesi	Es- Seyyid Hüseyin Efendi oğlu es-Seyyid Mustafa Efendi	Müderris
		65	Cırlavuk Karyesi	Es-Seyyid İbrahim Efendi	Naib
		205	Kayseri Sancağı	Es- Seyyid Halil Çelebi	Muhtesib
		215	Gesi Karyesi	Es-Seyyid İsmail	Zaviyedar

1099-100	96	4-9	Kayseri	Es-Seyyid Mustafa Efendi	Kaymakam
		4-10	Kayseri Sancağı	Es- Seyyid Mustafa Efendi	Askeri Muhalefat Yazarı
		4-11	Veli Beğ Karyesi	Es-Seyyid Hasan, Seyyid Ömer	Zaviyedar
		15-43	Gömeç Hisarı Karyesi	Mevlâna Mehmed oğlu Seyyid Mahmut	Zaviyedar
		25-76	Kayseri	Es- Seyyid Abdüssamed ve Es-Seyyid Kasım	Hafız
		27-84	Kayseri	Es-Seyyid İbrahim Efendi	İmam, Hatip ve talebe zümresine Muhtar
		28-87	Cebel-ı Erciyes nahiyesi, Endürlük Karyesi	Es- Seyyid Ali	Alaybeyi
		29-89	Kalender Mahallesi	Es- Seyyid Abdülmecid	Muallim
		33-97	Kayseri	Es-Seyyid Mustafa ve Es- Seyyid Fehullah	Hatib, İmam, Sala Müezzini
		35-101	Karakaya Karyesi	Es- Seyyid Mehmed	Şeyh
		45-126	Kayseri Sancağı	Es-Seyyid İbrahim Efendi	Askeri Muhalefat Yazarlığı
		53-146	Kayseri	Es- Seyyid Abdullah Efendi	Tevcihat Muhtarı
		55-154	Kayseri	Es- Seyyid Derviş	Kaymakam
		62-172	Kayseri	Es-Seyyid Mahmut	Zaviyedar
1104	100/2	128/29-414	Yahyalı, Kapucu Köyü	Şeyh Seyyid Osman	Zaviyedar
		139-430	Kayseri	Es-Seyyid Emrullah Efendi	Kaymakam
		145-445	Cırgalan Köyüne	Es-Seyyid Hasan Bey	Alaybeyi
		146-447	Kayseri Sancağı	Es- Seyyid Hasan	Alaybeyi
1109-10	104	26-62	Kayseri	Mevlâna es-Seyyid Mehmet Efendi	Medrese Tamirciliği

